

MC
145.015

28-1-5115

Fata libelli

Fata libelli

ad octoginta annos natum
GEDEON BORSA

ab amicis discipulisque
scripta

Budapest 2003
Bibliotheca Széchényiana Hungariae

Fata libelli

A nyolcvanéves
BORSA GEDEON

köszöntésére írták
barátai és tanítványai

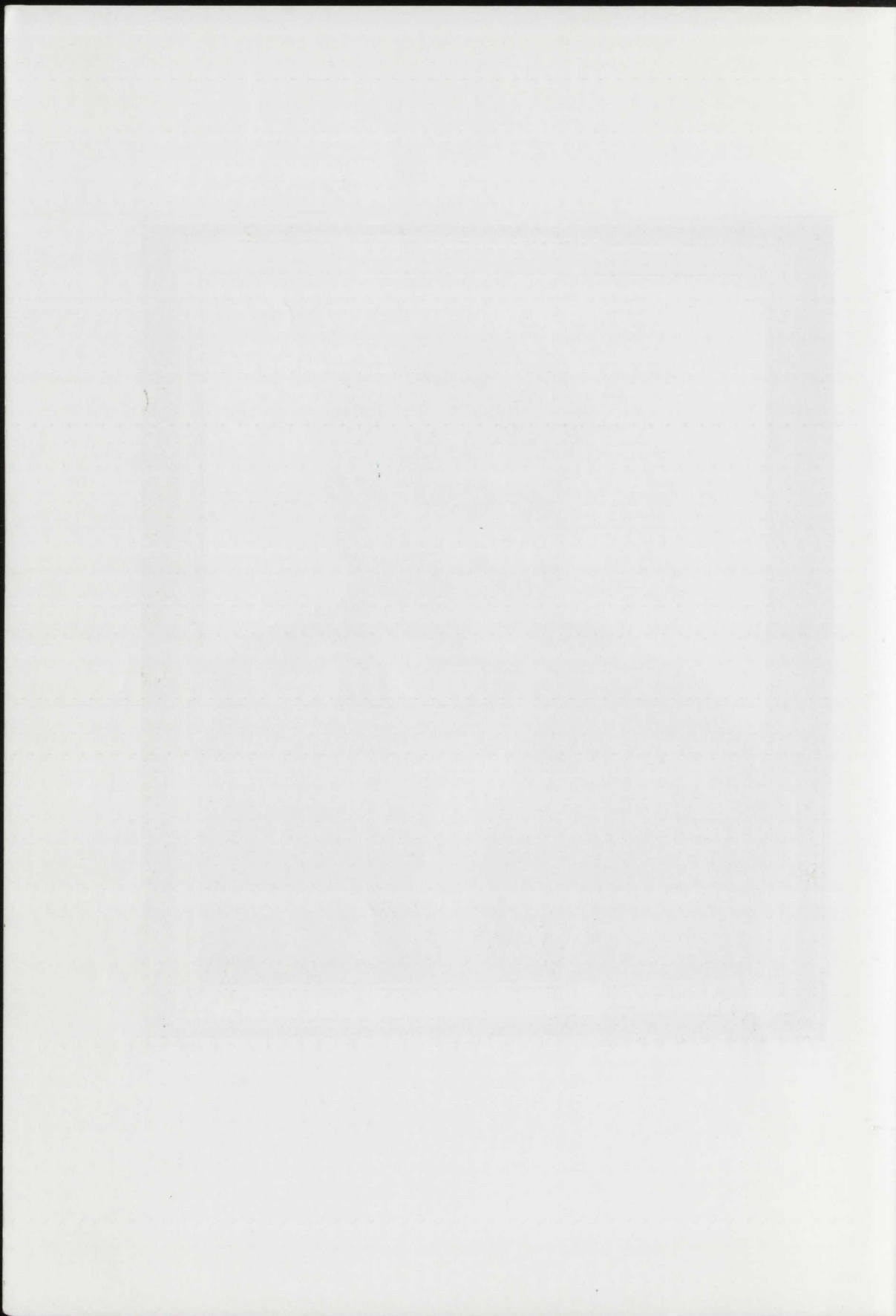
Budapest 2003
Országos Széchényi Könyvtár

Mc 145.015

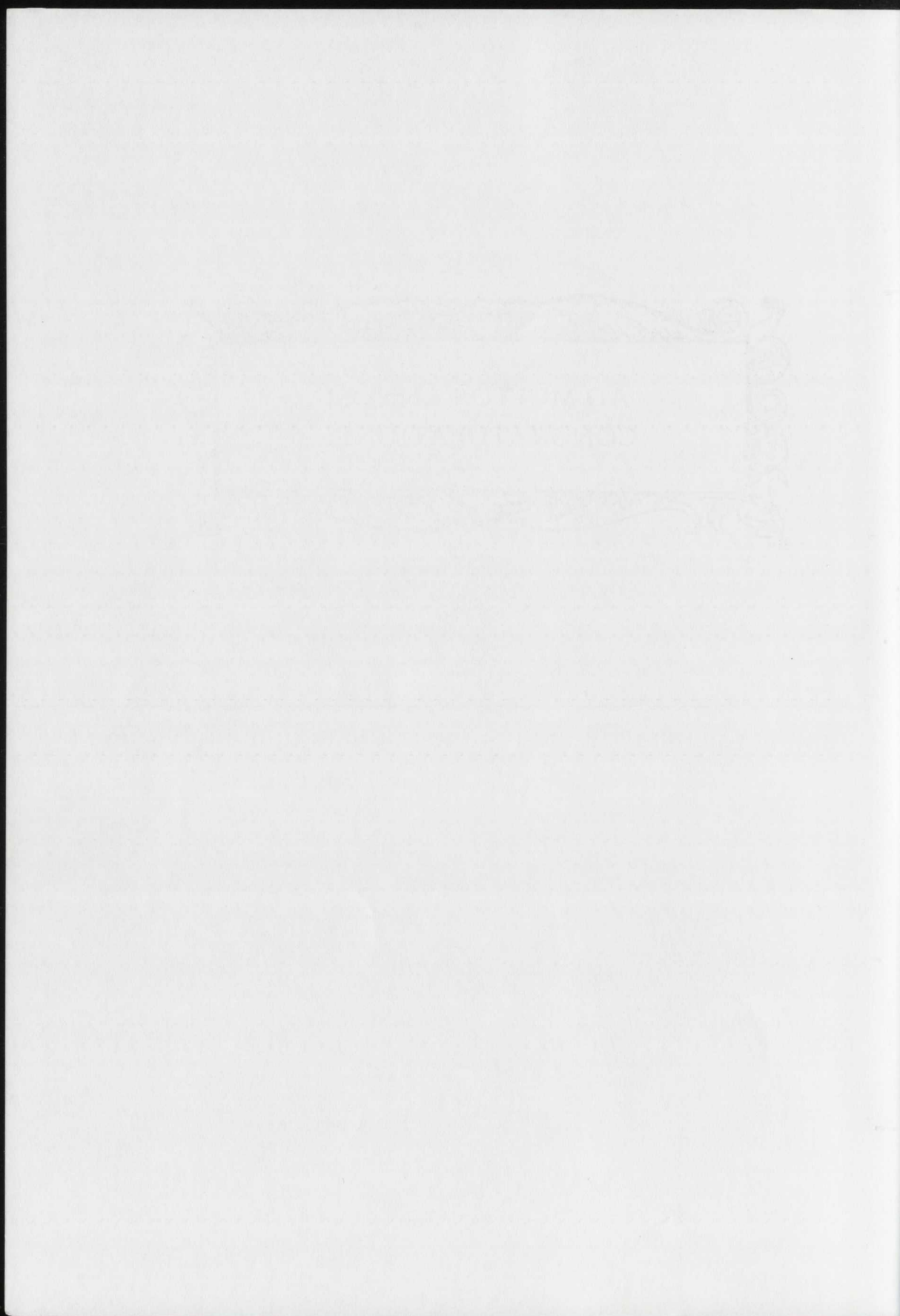
2003

AD MULTOS ANNOS!
CONGRATULATIONES

Lieber, verehrter Freund und Kollege Gedeon Borsa!

Bei der Durchsicht meiner Kalender aus den letzten Jahrzehnten stellte sich heraus, daß wir uns wahrscheinlich im September 1973 im belgischen Spa zum erstenmal auf einer internationalen Tagung begegnet sind. Zahlreiche Begegnungen dieser Art folgten; zuletzt im Oktober 1989 in Rom und dann auf der denkwürdigen Gutenberg-Konferenz in Berlin (Ost), die noch vor dem Fall der „Berliner Mauer“ konzipiert worden war und dann auch tatsächlich – wenige Tage vor Einführung der westdeutschen DM in der ehemaligen DDR – wie geplant stattfand. Sicher ein Höhepunkt in Ihrem Berufsleben wurde Ihr überraschender Besuch bei mir in Stuttgart (in Beigleitung Ihrer Tochter) am 24. und 25. Juli 1975, als Sie im Katalog der Württembergischen Landesbibliothek auf die beiden verschollen geglaubten ältesten ungarischen Kirchengesangbücher von 1560/61 stießen, von denen dann 1983 in Budapest ein schönes Faksimile herausgebracht werden konnte.

Aus all dem ersieht man, daß es für uns Kustoden des alten Buchs schon lange vor dem Verschwinden des „Eisernen Vorhangs“ keine geographischen und schon gar keine ideologischen Barrieren gab. Leider ist es inzwischen aus Altersgründen unwahrscheinlich, daß wir uns in Zukunft nochmals auf Tagungen begegnen werden. Aber in Gedanken und durch unsere Arbeit werden wir immer miteinander verbunden bleiben.

In diesem Sinne wünsche ich Ihnen alles Gute zu Ihrem achtzigsten Geburtstag – vor allem Gesundheit und Schaffenskraft, die Sie ein langes Leben lang immer auszeichneten.

Mit herzlichen Grüßen

*Ihr
Peter Amelung
Stuttgart*

Borsa Gedeonnak, 80. születésnapjára

Hihetetlen, de ha az ÚMIL nem téved, mégis igaz: az RMNy „atyja”, a közép-európai nyomdászattörténet Odysseus, a kora újkori tipográfiák rejtélyeinek fáradhatatlan fürkészője, a Kárpát-medence soknyelvű nyomtatványkincsének rendszerezője, régi könyvek szövevényes sorsának feltárója, a rájuk vonatkozó kutatási programok *spiritus rector*-a, a *Praeceptor ordinis bibliothecariorum et philologorum* immár nyolcvanadik életévét érte el.

Mit is kívánhatnék Neked, kedves Gedeon, ebből az alkalmából mást, mint hogy az évtizedenként sorra meg-megjelenő RMNy-kötetektől még sokat helyezz el polcodon, s a harmadikhoz hasonlóan lektori figyelmed kísérje a negyedik, ötödik és hatodik kötetet is, a magamhoz hasonló régi filológusok hasznára és okulására, nemzeti kultúránk gazdagítására, múltunk európaiságának illusztrációjaként. Ehhez a – jól tudom, nem könnyű, ámde a szakma köszönetével kísért – feladathoz, valamint újabb (lehetőleg 17. század végi) RMNy-tételek felfedezéséhez, régi könyvsajtók feledésbe merült sorsának további feltárásához kíván Neked az eddigiekhez hasonló energiát és töretlen munkakedvet e szép jubileumon őszinte tisztelettel

*Bitskey István
Debrecen*

Lieber Herr Borsa,

es freut mich sehr, dass mir die Gelegenheit geboten wird zu Ihrem 80. Geburtstag mitzugratulieren. Die Bücher haben uns nur selten zusammen gebracht: Spa, Brüssel, Reggio. Ich hoffe sehr dass Sie nach wie vor Zeit und Kräfte haben werden sich dem Buch zu widmen, und wünsche Ihnen dabei Freude und Erfolg.

Zum wohl! Herzlichst grüsst Sie

*Elly Cockx-Indestege
Dilbeek, Belgien*

Lieber Herr Borsa!

Von den achtzig Lebensjahren, die Sie im Oktober vollenden können, stehen wir beide immerhin mindestens dreißig in Verbindung. Mit Dankbarkeit und Genugtuung denke ich heute an den persönlichen und wissenschaftlichen Gewinn, der mir aus dieser Beziehung zugefallen ist. Sie vertreten die Buchgeschichtsforschung Ihres Landes mustergültig und haben auch unter schwierigen Umständen weithin hochgeschätzte Ergebnisse erarbeitet. Ich gratuliere Ihnen, lieber Herr Borsa, vielmals zum runden Geburtstag und wünsche Ihnen auch weiterhin die körperliche und geistige Spannkraft, daß Sie auf dem Feld der historischen Buchwissenschaften noch manche gute Ernte, Ihnen zur Freude und Ihren Fachgenossen zu Nutzen, einfahren können.

Mit allen guten Wünschen und herzlichen Grüßen
bin ich in Verbundenheit

*Ihr
Severin Corsten
Bonn-Bad Godesberg*

Kedves Gida!

Amint figyelmemet fölhívták arra, Te ebben az évben fogod betölteni gazdag életpályád 80. esztendejét. Kettőnk közt sok évtizeden keresztül őszinte barátság alakult ki. Alkalmam volt megismerni emberi, kutatói és könyvtárosi értékeidet, műveidet.

Kívánom, hogy a továbbiakban is jó erőben és jó kedvvel folytasd ezt a munkásságot.

Isten áldását kérve Rád köszönt nagyon öreg barátod

*Csapodi Csaba
Budapest*

A könyvtörténész köszöntése

Köszöntjük a könyv- és nyomdatörténészt, a könyvtárost, a bibliográfust, a kutatót, az oktatót innen a határon túlról, a Vajdaságból! Tehetném ezt a vajdasági magyar könyvtárosok és művelődéstörténészek nevében, akik előtt éppoly ismerős a neve, mint az európai nagy kutató központokban. Mégis inkább magánemberként szeretnék tisztelni Borsa Gedeon munkával eltöltött évtizedei előtt, aki nem 8, hanem 24 órás könyvtáros, kutató akart lenni...

Amikor még csak a műveit ismertem, tanulmányait olvastam fiatal kutatóként, elérhetetlennek tartottam, hogy személyesen is segítse, részben egyengesse törekvéseimet a régi könyvek, régi nyomdák megismerésében. Közel harminc évvel ezelőtt, 1974-ben az újvidéki Hungarológiai Intézet művelődéstörténeti tárgyú tudományos tanácskozást szervezett, amelyen a 400 éves lendvai nyomdáról is szó esett. Meghívtuk erre a tanácskozásra az akkor már európai hírnévű kutatót, Borsa Gedeont, beszéljen a 16. századi vándor nyomdákra. Vállalta a szereplést. Előadásának a címe: „A négyszázéves alsólendvai nyomda és nyomdá-sza”.* Valamennyiünket meglepett szerénysége, készsége, hogy tudásával segítse az itt akkor még éppen beindított hungarológiai kutatásokat, amelyek kiterjedtek a régi magyar könyvek felkutatására, megismerésére. Nem csupán irodalmi szempontból, hanem nyomdászattörténeti, könyvtörténeti vonatkozásban is. Nagy kihívás volt ugyanarról a témáról beszélni csupán a meglevő irodalom alapján, amelynek nagyrészt ő volt a szerzője és hallgatni őt,

* A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 21. Novi Sad (Újvidék), 1974. 9–18.

akinek módjában volt Kultsár György műveit kézbe venni, bibliográfiai leírást készíteni róluk, tanulmányozni s ennek alapján élményszerűen rámutatni mindarra, amit még meg lehet, meg kell vizsgálni bennük. Alkalmunk volt hallani azt is, hogyan kell ezeket a kutatásokat elvégezni. Élmény volt. Szeretném hinni, hogy számára is élmény volt az újvidéki összejövétel, a fiatalokkal való találkozás, akiknek alig volt anyagi feltételük arra, hogy a helyszínen végezzenek forráskutatást. A tenniakaráson, a meglevő irodalmon kívül csak a lelkesedésük, az érdeklődésük volt és némi önképzéssel elért alapképzésük e téren. Borsa Gedeon valószínűleg nem tudja, hogy néhányunkat, engem minden bizonnyal ő indított el a művelődéstörténeti kutatások munkaigényes, nem túl látványos, de nagyon szép útján. Ezúttal szeretném neki megköszönni ezt!

Írásait azóta is gyakran olvasom. Legtöbbet a RMNy két kötetét forgatom, a saját gyűjteményemben is megvan, nemcsak a Tanszéken. Sajnos, legújabb kötetei már nem jutottak el a határon túli könyvtárakba sem, nemhogy magángyűjteményben kaphattak volna helyet, ezek ismeretét nélkülöznünk kell, bár tudunk róla, hogy könyvtörténeti írásai négy kötetben jelentek meg 1996-tól. Korábbi munkáival is hagyományőrzésre, hagyományismeretre ösztönözte olvasóit, s ez az ösztönzés minden bizonnyal eredményes volt...

Az olvasás évében gyakran idézték Babits szavait „Csak a könyv kapcsol múltat a jövővel”. Borsa Gedeon tudatosan vagy tudat alatt egész életében bizonyította munkájával, mennyire igaz ez. Erőt, egészséget kívánva neki, bízunk abban, hogy lesz még ereje és lehetősége, hogy még jó néhány feltáratlan művet felfedjen, megismertessen

olvasóival. Olvasókat említve azt a nézetemet szeretném kiemelni, hogy szerintem a 21. században is lesznek még könyvolvasók, habár a digitalizálás több ember számára teszi hozzáférhetővé a kis példányszámú műveket. A mű kézbevétele nélkül azonban nem tudjuk megismerni fizikai jellemzőjüket, nem tudjuk megidézni kellőképpen a kort, amelyben létrejöttek, nem tudjuk milliméter pontossággal mérni a betűk magasságát, szélességét, érzékelni a kopást az ólom betűkön... Igaz, ez csak az elkötelezett könyvtörténészek számára fontos. Borsa Gedeon számára fontos volt. És tanítványai számára is, akiket ő akár személyesen, akár a művein keresztül tanított meg mások munkáit tisztelni, a tudomány iránti alázatra és arra, hogy nem elég valamit kikutatni, felfedni, mások számára is hozzáférhetővé kell tenni. Felhívta a figyelmet a publikálás fontosságára. Ezt és még sok egyebet kellene neki megköszönni. De nem szóval, frázisokkal, hanem tetterkész munkával, ahogyan ő cselekedett egy dolgozós életén át. Tanítványai közt bizonyára lesznek követői, és ennél nagyobb ajándékot nem is adhatnánk neki.

Csáky S. Piroska
Újvidék

Die frühen Drucke in unseren Bibliotheken sind gemeinsames kulturelles Erbe Europas. Die Beschäftigung mit ihnen ist nicht nur eine der vornehmsten, wissenschaftlichsten und reizvollsten Aufgaben des gebildeten und immer weiter nach Bildung strebenden Bibliothekars, sie stellt auch eine politische und kulturelle Herausforderung, erlaubt ein Mitwirken an der Einheit Europas und kann den Menschen mit seiner Neugier, Schaffensfreude und Lebenskraft in ihren Bann ziehen. Der so Tätige ist seiner Zeit zugleich enthoben und zutiefst in ihr und ihrer Vergangenheit verwurzelt und davon bewusst geprägt. Gedeon Borsa ist einer der ganz wenigen Zeitgenossen, dem ein solches arbeits- und müheintensives und rundum persönlich und wissenschaftlich bereicherndes Lebenswerk geschenkt wurde und geglückt ist. Er ist in den großen Bibliotheken Europas, so auch der Bayerischen Staatsbibliothek, die im Rahmen der kooperativ angelegten Sammlung Deutscher Drucke mit ihrer Verantwortung für Drucke des 15. und 16. Jahrhunderts für ihn in besonderer Weise geschaffen ist, ein regelmäßiger, gern gesehener Gast, mehr noch ein mit Dankbarkeit und Freude empfangener Ratgeber bei der zeitgemäßen und vollständigen Erschließung der frühen Bestände. Das mag ihn besonders auszeichnen: Seine Forschung ist nicht Selbstzweck und reines Mittel eigener Erkenntnis. Vielmehr möchte er andere daran teilhaben lassen, möchte das von ihm Gefundene, Beschriebene und Geschaute in zeitgemäßer Form weitergeben, vermitteln und erschließen. Sein umfangreiches wissenschaftliches Oeuvre zeugt davon eindrucksvoll.

Beruf und Berufung fallen für Gedeon Borsa glücklich zusammen. Seine Aktivität heute ist die eines im Beruf Stehenden – so mag man sich wundern, dass diese Worte zu seinem 80. Geburtstag gedacht sind. Aber wenn dem so ist, dann kann man die Lebenskraft spendende Beflügelung einer wahren Berufung nur voll Anerkennung bewundern. Wir haben Glück, einen Gedeon Borsa wirken zu sehen. Ihnen wünschen wir vieles, ja alles Schöne und Gute aus diesem Glück und sagen „Ad multos annos“.

Claudia Fabian
München

Hommage à Monsieur Gedeon Borsa

Cher Monsieur,

Permettez-moi, à l'occasion de votre jubilé, de vous présenter mes très sincères félicitations. Bien que l'on se connaisse depuis presque deux longues décennies déjà, je me rappelle que votre nom m'était familier en fait depuis l'enfance, grâce à mon père, Imrich Kotvan, puis plus tard Jozef Telgársky.

Permettez-moi, Monsieur Borsa, une courte réminiscence que je ne peux pas omettre: vous-même, en compagnie d'autres collègues de la Bibliothèque nationale de Séčéni (Országos Széchényi Könyvtár), vous êtes descendus du bus à Bratislava où moi, toute petite, vêtue du costume traditionnel, je vous ai accueilli, un bouquet de fleurs à la main. Ceci remonte aux années 50 du XXe siècle, au temps des premières collaborations internationales d'après-guerre, qui se développaient entre les institutions partenaires culturelles et scientifiques. Dès lors vous n'étiez plus pour moi un inconnu qui venait à la maison nous rendre visite, mais bien davantage qu'un collègue, un ami personnel de mon père. Je suis persuadée que ces moments privilégiés étaient inscrits dans votre mémoire lors de nos précédentes rencontres. Quelques années s'étaient écoulées et je poursuivais l'oeuvre de mon père dans le cabinet des manuscrits et des imprimés anciens et précieux à la Bibliothèque universitaire de Bratislava. C'est dans cette même Bibliothèque que j'ai eu la possibilité de faire votre connaissance et de mieux appréhender votre travail.

Cet anniversaire est une bonne occasion de regarder derrière soi, de faire le bilan de son oeuvre, de ses activités. A mon avis, le sillon que vous avez creusé dans le champ de la recherche et de la culture du livre reste à tout jamais gravé non seulement dans la mémoire scientifique de nos pays mais aussi, plus largement, dans le champ scientifique européen.

J'en veux pour preuve les bibliographies rétrospectives nationales, c'est-à-dire la suite de la bibliographie *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600, 1601–1635* (Budapest, 1971 et 1983), ainsi que l'inventaire chronologique des imprimés datant des années 1712 à 1860 *Magyarország Bibliographiája* (Budapest, –1991), qui apparaissent successivement et qui sont publiées sous votre direction et à votre instigation jusqu'à aujourd'hui. Ces bibliographies sont devenues partie intégrante de la bibliothèque de référence fondamentale dans les bibliothèques slovaques au fond du livre historique.

En dehors de cela, je soulignerai l'importance de vos travaux monographiques comme par exemple: *Clavis typographorum librorumque Italiae de 1465 à 1600* (Budapest, 1980) ou votre collaboration à la publication de l'inventaire de l'imprimerie de Trnava en 1773, l'année où l'ordre des jésuites a été aboli et où l'université devait déménager à Budapest. On pourrait aussi mentionner vos recherches concernant la problématique des imprimés les plus anciens ou des imprimeurs et des imprimeries, et vos études partielles qui en font partie, souvent publiées dans des revues étrangères de renom comme *Gutenberg's Jahrbuch*. Certaines de ces contributions mentionnent des imprimeurs du XVe et du XVIe siècle d'origine slovaque

ou dont l'activité s'exerçait sur le territoire slovaque. Parmi eux, on trouve Mikuláš Bakalár Štetina installé à Pilsen et l'imprimeur »*typographus Confessionalis*« séjournant probablement à Bratislava. De même, on peut relever l'identification de plusieurs imprimés inconnus ou rares de Huszár Gál ou de David Gutgesel et de Jakub Klös de Bardejov. Le caractère de vos monographies, bibliographies et de vos études professionnelles, dont le nombre atteint 400 et qui ont été publiées en 1996 par Országos Széchényi Könyvtár sous forme d'oeuvres complètes en trois tomes, rayonne sur la recherche interdisciplinaire et internationale.

Lors de mes séjours à Budapest pour étudier les sources culturo-historiques de l'époque de la Renaissance et de l'Humanisme, j'ai pu admirer non seulement votre professionnalité, mais aussi votre enthousiasme au travail et votre autodiscipline. Grâce à votre intérêt constant et sous votre impulsion, vous avez réussi à constituer à la bibliothèque un groupe de collaborateurs qui sondent systématiquement le fond du livre historique national et celui des pays voisins, ceux notamment qui formaient l'ancien Empire austro-hongrois. Ce groupe complète ainsi les bibliographies nationales et mondiales. Dans le cadre du projet pour la recherche des imprimés anciens *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. Plusieurs projets bibliographiques sont réalisés sur le terrain national et à l'étranger; ils sont actuellement orientés vers le catalogage automatisé et la création de la base générale des données sur les imprimeurs hongrois *Clavis typographorum Hungariae*.

Il est tout-à-fait digne d'admiration que vous ne vous attardiez pas sur le passé, mais que vous vous consacriez votre temps à travailler sur votre ouvrage en chantier tout en continuant à diriger et orienter vos collègues ayant moins d'expériences que vous vers d'autres questions nécessaires à une meilleure approche et un approfondissement complètement de la recherche sur le livre imprimé ancien.

Nous apprécions tout particulièrement votre attitude cordiale et amicale vis-à-vis de vos collaborateurs à la bibliothèque, et en dehors de cette institution, de même que votre générosité dans le partage des connaissances ou la résolution d'un problème.

Permettez-moi, cher Monsieur, de vous souhaiter enfin une excellente santé, beaucoup de vitalité, de sérénité et de satisfactions dans les années pleines de création qui vont suivre.

Eva Frimmová
Bratislava

Sehr geehrter Herr Kollege!

Zum Geburtstag aus Graz die besten Wünsche und meine Gratulation zu Ihrem Lebenswerk. – Gerne erinnere ich mich an unser Zusammentreffen auf sachlicher Ebene: Sie waren auf der Suche nach Hungarica, ich war hinter Grazer Drucken her. Dabei haben Sie mir die Arbeit nicht nur an den Budapester Bibliotheken erleichtert, Sie haben auch in den süddeutschen Bibliotheken für mich die Drucke der Grazer Offizin Widmanstetter verzeichnet. Dafür sage ich Ihnen vielen Dank und alles Gute für die Zukunft.

Theodor Graff
Graz

Hochverehrter, lieber Herr Kollege Borsa,

es ist mir eine große Freude, Ihnen zu Ihrem 80. Geburtstag gratulieren zu können.

Wenn ich mich recht erinnere, so sind wir uns Anfang der 60er Jahre – also vor mindestens 40 Jahren – erstmals in der Deutschen Staatsbibliothek in Berlin Unter den Linden begegnet, in den folgenden Jahren sowohl in Berlin als auch in Budapest, und ich denke gern an diese Begegnungen mit guten fachlichen Gesprächen.

Seitdem habe ich Ihre wissenschaftliche Tätigkeit als Hungarica-Bibliograph und Buchhistoriker mit großer Aufmerksamkeit und ständig wachsender Hochachtung begleitet. Und es war mir immer ein großes Vergnügen, die mit ihrem Namen verbundenen Veröffentlichungen zur retrospektiven ungarischen Nationalbibliographie dem deutschsprachigen Fachpublikum ab 1972 durch Rezensionen im altehrwürdigen Zentralblatt für Bibliothekswesen und – nachdem das ZfB der deutschen Einheit zum Opfer gefallen war – in Biblos (Wien) in den Jahren 1993 und 1994 vorstellen zu können. Auch in dem von mir vor einigen Jahren veröffentlichten „Überblick über die ungarische retrospektive Nationalbibliographie“ sind Sie zwölfmal als Autor, Bearbeiter oder Gutachter vertreten und ich habe bei dieser Arbeit mit Freude feststellen können, dass Sie im Laufe der vielen Jahre dieser verdienstvollen bibliographischen Tätigkeit fach- und sachkundige Mitarbeiter um sich scharen konnten, die in der Lage sind, die von Ihnen begonnenen Arbeiten erfolgreich fortzusetzen.

Ich denke hierbei insbesondere an *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, wovon inzwischen drei stattliche Bände vorliegen und wo ich schon 1972 in meiner Rezension des ersten Bandes auf die großartige Idee der Reproduktionen der Titelblätter hingewiesen und zusammengefasst habe: „Aufbauend auf großen bibliographischen Traditionen, haben die fachkundigen Bibliographen um Gedeon Borsa mit diesem Band Zeugnis abgelegt von bemerkenswertem Fleiß, Ideenreichtum und bewundernswerter Akribie. Sie haben ein Werk geschaffen, das mit seiner modernen Konzeption Vorbild für ähnliche Vorhaben sein sollte.“

Lieber Herr Kollege Borsa, nehmen Sie bitte nochmals meine besten Wünsche für gute Gesundheit und Schaffenskraft zum Wohle der Hungarica-Bibliographie und der Buchgeschichte entgegen.

Mit kollegialer Hochachtung

Ihr
Karl-Heinz Jügelt
Rostock

Borsa Gedeon 80. születésnapjára

Amikor a felkérést megkaptam (január közepén!), írok Borsa Gedeon 80. születésnapjára egy rövid megemlékezést – és küldjem el január 31-ig – két okból rémültem meg: 1) a rövid határidő láttán; 2) tájékozatlanságom miatt. Az időpont nagyon szoros, talán be tudom tartani, de Borsa Gedeont személyesen alig ismerem. Göttingenben jártak magyar könyvtárosok hivatali időmben szép számmal (Máder Béla, Németh S. Katalin, Poprády Géza, Sárkány Veronika, Szentirmai László, Vajda Erik, Vásárhelyi Judit, Vizkelety András és még sokan mások), de emlékezetem szerint Borsa Gedeon nem. Őt Budapesten ismertem meg, ca 30 évvel ezelőtt és az első benyomásom az volt, (ahogy a németek mondják) *die Chemie stimmte zwischen uns*. Ez bebizonyosodott, hisz többször kellett segítségért fordulni hozzá, amiben minden alkalommal készségesen részesített. Ha Borsa Gedeon személyesen nem is járt volna Göttingenben – amit nem merek határozottan állítani – neve munkáin keresztül beíródott a Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen történetébe, hisz nevével kapcsolatban számítógépes katalógusunk a következő műveket adja meg: 1) *Clavis typographorum librariorumque Italiae, 1465–1600*. 2) Régi magyarországi nyomtatványok. 3) *Alte siebenbürgische Drucke*. 4) Az OSzK évkönyveiben megjelent tanulmányok. 5) Könyvtártörténeti írások. 6) *Michael de Hungaria*. 7) Módszertani cikkek és kutatási eredmények. 8) A nagy-szombati Jezsuita Kollégium és az Egyetemi nyomda leltára, 1773. 9) *Short-title catalogue of Hungarian books printed before 1851 in the British Library*.

E felsorolás ékes bizonyíték Borsa Gedeon széleskörű könyvtártudományi munkásságáról, melynek folytatásához, kollégám, Helmut Kind nevében is, jó egészséget és erőt kívánok. Egy kerek hetvenéves szívből jövő jókívánságai egy kerek nyolcvanévesnek Göttingenből.

Kesztyüs Tibor
Göttingen

Tisztelt Borsa Gedeon Úr!

Ebben az évben, tisztelt Borsa Gedeon Úr, eléri becses életjubiläumát. Ön hozzátartozik a legkimagaslóbb, legjelentősebb magyar kutatókhoz és régi könyveket tisztelőkhöz, a mi legbecsesebb szakmai tanácsadóinkhoz. Ezért engedje meg egy pillanatra megállni és összefoglalni, hogyan emlékezünk mi vissza Önre.

Az Ön nevével és személyével a hetvenes évek közepén találkoztunk, majdnem rögtön azután, ahogy munkába léptünk a Matica slovenskában, Martinban, a Régi Könyvek Osztályán. Ön nemcsak szakmai, de főleg közeli személyes barátja volt a mi becses kollégáknak és főnökönknek, Jozef Telgársky úrnak. Ez már az az időszak volt, amikor az Önök munkahelyén – a Régi Magyarországi Nyomtatványok Csoportban –, Ön kollégáival együtt eredményesen dolgozott a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* új sorozat kiadásán. Ez abban az időben volt, amikor az Ön lépései gyakran vezettek szlovák könyvtárakba, amelyekben Ön a régi magyar könyvnyomdák értékes kiadványait fedezte fel.

Számtalan esetben Ön a kollégáknak támasza volt, de tapasztalt tanácsadó is a mi szlovák kutatási programunkban a régi és becses hungarika és slovacika nyomtatványok terén, a közös magyar–szlovák szándékokban ezen a téren is. Az Ön terjedelmes szakmai irodalmi tevékenysége – monográfiák, terjedelmes tanulmányok és cikkek a könyvkultúra történetével kapcsolatban, a magyar történeti határkörében – visszatükrözi az Ön értékes kutatói aktivitását, és gyakran ösztönző inspiráció volt számunkra, külföldi kollégái számára is.

A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* már kiadott kötetei kiegészítik a szlovák nemzeti retrospektív bibliográfiát is, és sokszor idézési források a szlovák könyvtárakban lévő régi nyomtatványok feldolgozásánál.

Később a mi szakmai és baráti találkozásaink az Országos Széchényi Könyvtárban valósultak meg, ahol viszont mi foglalkoztunk régi nyomtatványok kutatásával és a mi közös históriánk előkelő egyéniségei könyvtárainak rekonstrukciójával. Ön jellegzetesen gazdagította a legrégebb magyar könyvkultúra ismeretét, és hivatásával és erudíciójával a legelőkelőbb európai szakemberek közé tartozik a könyvkultúra kutatása terén, amiért a szlovák kutatók is hálával tartoznak Önnek.

A mi nevünkben és az összes szlovák történész, bibliográfus és tudományos munkatárs nevében is, akik a régi könyvek és könyvtárak kutatásával foglalkoznak, kívánunk Önnek a következő években sok szakmai sikert, jó egészséget és minden legjobbat.

*Klára Komorová
és Helena Saktorová
Martin*

Verehrter Jubilar!

Gern nehme ich die Gelegenheit wahr, zu Ihrem 80. Geburtstage einige persönliche Worte an Sie zu richten. Denn ich dürfte Sie schon vor vielen Jahren persönlich in Wolfenbüttel kennenlernen, als Sie wiederholt die Schätze dieser Bibliothek zu Studienaufenthalten nützten. Als junger Bibliothekar versuchte ich damals, mich in der Welt der alten Bücher zurechtzufinden und hatte in Ihnen das Bild eines „fertigen“ Bibliographen vor mir. Für diese Bekanntschaft bin ich Ihnen sehr dankbar und wünsche Ihnen Gesundheit und Kraft für die Vollendung noch vieler Arbeitspläne.

*Ihr
Ulrich Kopp
Wolfenbüttel*

Herrn Dr. Borsa zum 80. Geburtstag

Herrn Borsas 80. Geburtstag gibt mir die Gelegenheit, seiner wissenschaftlichen Verdienste, seiner Mitarbeit im *Gutenberg-Jahrbuch* und seiner häufigen bereitwilligen Hilfe, wenn ich etwas über die ungarischen Bibliotheken und den ungarischen Buchdruck erfahren wollte, zu gedenken. Dr. Borsa war der regelmäßigste Beiträger von Aufsätzen zum *Gutenberg-Jahrbuch* in der Zeit, als ich Herausgeber dieser Publikation (1979–1994) war. Es verging kein Jahr, in dem er uns nicht neue Forschungsergebnisse, die immer eine Bereicherung der Buch- und Bibliothekswissenschaft waren, mitgeteilt hat.

Besonders wichtig war es, daß er in der Zeit der kommunistischen Herrschaft den Kontakt mit der westlichen Wissenschaft auf diese Weise aufrechterhalten hat. Das war sicher nicht immer einfach, und es war mit manchem Risiko verbunden.

Auch als Referent war er im Institut für Buchwesen (heute: Buchwissenschaft) der Johannes Gutenberg-Universität ein gern gesehener Gast, der mithalf, eine Brücke nach Ungarn zu bauen. Wenn ich wie er in Wien zu Forschungsarbeiten war, war es selbstverständlich, daß wir offen über die Dinge, die in Ungarn geschahen, sprechen konnten. Zudem hat er mit Bekanntschaften mit ungarischen Wissenschaftlern vermittelt, wofür ich ihm heute noch dankbar bin.

Seine wichtige Mitarbeit an der Erschließung der ungarischen Druck- und Verlagsgeschichte haben wir in Deutschland aufmerksam verfolgt und manches auch methodisch Interessante dabei kennengelernt.

Nicht vergessen möchte ich zu erwähnen, daß Herr Dr. Borsa auch insofern ein echter Vermittler zwischen ungarischer und deutscher Wissenschaft war und ist, weil er in hervorragender Weise das Deutsche beherrscht. Es ist zu wünschen, daß Herr Dr. Borsa noch recht lange in der Forschung in Gesundheit und mit Schaffenskraft aktiv bleiben möge und weitere Beiträge in deutscher Sprache über sein Fachgebiet liefern möge.

Hans-Joachim Koppitz
Mainz

Dr. Gedeon Borsa zum 80. Geburtstag

Sachkenntnis, Liebe zur Materie, Gründlichkeit und unermüdlicher Fleiß zeichnen einen Mann in seinem Fachgebiet aus, der in diesem Jahr seinen 80. Geburtstag begeht. Zu diesem Festtag übermittle ich meine herzlichen Glückwünsche!

Als Mitarbeiter der Széchényi-Nationalbibliothek innerhalb einer seit Jahrzehnten bestehenden kleinen Arbeitsgruppe obliegt ihm das Aufspüren und Erfassen von unbekannten, alten, vor 1800 erschienenen Hungarica-Drucken, mit denen die vorliegenden retrospektiven Nationalbibliographien von Szabó und Petrik ergänzt werden. Eine Reihe von Bibliotheken, vor allem in den Nachbarländern – mit Schwerpunkt Slowakei und Siebenbürgen – wurden „durchgekämmt“.

Es sind vornehmlich kleinere Büchereien, in denen sich versteckt und bibliographisch nicht erfaßt, solche Druckerzeugnisse befinden. Als Beispiel sei erwähnt, daß sich die beiden ältesten *Banater Kalender* mit Druckort Temeswar (1773/4) als Unikate etwas entlegen, in der Universitätsbibliothek Ungvár (Karpatoukraine) bzw. in der Schloßbibliothek Münchengrätz (Böhmen) befinden. Als weitere Fundorte seien aber auch größere Bibliotheken, wie z.B. die Nationalbibliotheken in Paris, London und nicht zuletzt in Wien, erwähnt.

Während seiner Wiener Aufenthalte hatte ich wiederholt Gelegenheit, mit dem Jubilar einen erspriesslichen Gedankenaustausch zu führen. Er gab mir viele Hinweise und Unterstützung meiner Sammlungen zu einer *Banater*

Bibliographie 1514–1964, zu der bisher etwa 20.000 Titel erfaßt wurden. Dafür sei ihm auch an dieser Stelle herzlich gedankt.

Für die Zukunft wünsche ich Dr. Borsa alles Gute, vor allem Gesundheit und weiterhin Spannkraft.

Alexander Krischan
Wien

Poche righe di omaggio per onorare e festeggiare gli ottanta anni del professor Gedeon Borsa che, per la sua esperienza nell'ambito delle problematiche della descrizione del libro antico e della storia della tipografia, è stato per il Censimento nazionale delle edizioni italiane del XVI secolo figura guida e sostenitore tenace.

La sua opera *Clavis Typographorum Librariorumque Italiae 1465-1600* rimane lo strumento indispensabile per lo studio della produzione del libro italiano del Cinquecento. Siamo orgogliosi di godere della sua amicizia e con sincerità, ammirazione ed affetto ci congratuliamo.

Claudia Leoncini
Roma

Lieber Herr Borsa,

daß Sie in diesem Jahr einen runden Geburtstag feiern, ist allgemein bekannt. Selbst das Internet meldet, Gedeon Borsa sei 1923 geboren. Online erfuhr ich auch, was sonst noch geschah in jenem denkwürdigen Jahr. In Tokio bebte die Erde. Unter Atatürk wurde in der Türkei die Republik ausgerufen. Picasso malte seinen Harlequin. Ein Liter Milch kostete in Berlin 25 000 000 Reichsmark. Jemand erfand das Hustenbonbon. Ungarn wurde Mitglied des Völkerbundes, die Nationalelf schlug in Budapest die österreichische Mannschaft mit 2:0. Zoltán Kodály's Psalmus Hungaricus für Tenorsolo, Chor und Orchester wurde uraufgeführt. Und vieles andere mehr.

Ich weiß nicht, wann Sie mit Ihren regelmäßigen Bibliotheksreisen nach München begonnen haben. Es kommt mir so vor, als sei ich Ihnen bereits begegnet, als ich zu Anfang der achtziger Jahre, damals noch unter der Leitung von Frau Dr. Bezzel, meine Arbeit am *Verzeichnis der im deutschen Sprachgebiet erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* aufnahm. Sie haben das VD 16 schon bald nach dem Erscheinen des ersten Bandes in einer ausführlichen Rezension gewürdigt und gehören noch heute – im Zeitalter der Datenbanken – zu seinen fleißigsten und kompetentesten Benutzern. Alljährlich im Frühling und im Herbst führt Sie der Weg in die Bayerische Staatsbibliothek, und niemals kommen Sie mit leeren Händen. Ihnen verdankt das VD 16 neben unendlich vielen Korrekturen die Dublettenmeldungen aus dem Wiener Bestand, aber auch zahlreiche Neuaufnahmen aus der Stadtbibliothek und nun auch aus der Nationalbibliothek Budapest.

Zu Ihrem 80. Geburtstag, lieber Herr Borsa, sende ich Ihnen meine herzlichsten Glückwünsche. Bleiben Sie gesund und schenken Sie uns noch viele Jahre dieser schönen Zusammenarbeit!

*Ihre
Gisela Möncke
München*

Kedves Gida!

Úgy érzem, nekem is csatlakoznom kell a Te szép kerek jubileumod megünneplőihez. Indokolják ezt azok az évtizedek, amelyeket mindketten ugyanabban az épületben, a Széchényi Könyvtár régi otthonában, a Nemzeti Múzeumban dolgoztunk végig. Te az első emeletre jártál az értékes régi könyvek társaságába, én pedig majdnem munkahegyed alá, a földszintre, a Történelmi Képcsarnokban őrzött metszetek közé. A ránk bízott anyagok sem álltak távol egymástól, hiszen a Képcsarnok metszetei többnyire azokból a könyvekből származnak, amelyek a Könyvtárba kerültek, s ennek következtében a metszetek keletkezés-történetével és provenienciájával foglalkozva gyakran kellett régi könyveket kézbevennem.

Könyvtári látogatásaim során kézikönyvvé váló köteteid és tanulmányaid is kezembe kerültek, s ezek alapján a művészettörténész is fogalmat alkothatott széleskörű tudásodról és tiszteletre méltó szorgalmadról. Már önmagában az a körülmény is csodálatra méltó volt, hogy olyan általam is használt és tisztelt „szentségekhez” nyúlhattál hozzá a megjobbítás szándékával, mint az *RMK* és az *Apponyi Hungarica* katalógusai. Imponáló volt, hogy milyen magától értetődő nagy szeretettel foglalkoztál kiválasztott témáddal.

A Képcsarnok metszetanyagának feldolgozása során többször kellett nyomda- vagy könyvtörténeti kérdésekben tanácsot kérnem Tőled, és Te mindig készségesen és szívesen segítettél. Csak egy nagy fájdalmam volt Veled kapcsolatban és most jó alkalom kínálkozik rá, hogy ezt eláruljam: nagyon sajnáltam, hogy Te valahogy elkerülted

a 17. század második felét, amelyből a Képcsarnok metszeteinek jelentős része származik és amely az én szűkebb kutatási területem volt. De most már ezen nem tudunk változtatni. Mindezzel együtt engedd meg, hogy jó egészséget és további jó munkát kívánjak Neked!

Szeretettel ölel

Rózsa Gyuri
Budapest

Dati i miei interessi circa la storia del libro italiano antico il mio incontro con Gedeon Borsa non poteva che avvenire sul comune terreno dell'approfondimento bibliografico. Il suo nome, in Italia, è rimasto principalmente legato a quello strumento di lavoro – frutto di innumerevoli anni di ricerca e di letture sterminate – che è la *Clavis typographorum librariorumque Italiae, 1465–1600*, anche se ciò limita non poco l'ambito delle conoscenze che in Italia si hanno circa le competenze e gli studi di Gedeon Borsa. Presi in mano i due volumi alla loro pubblicazione nel 1980 per allestirne una duplice presentazione ai lettori delle riviste italiane «Paideia» e «Società e storia», dove uscì nel 1982, e dalla loro lettura mi resi conto dell'importanza fondamentale che quella documentazione rivestiva per la geografia e la storia della stampa italiana del Quattro e del Cinquecento.

Due anni più tardi, nel 1984, ebbi la fortuna di incontrare il dottor Borsa di persona. Organizzato a Brescia un convegno internazionale sugli inizi della tipografia in quella città, ritenni che le conoscenze e le competenze dello studioso ungherese potessero essere valorizzate al meglio, in una occasione come quella, per illustrare agli ascoltatori opere e giorno degli stampatori bresciani attivi fuori della loro patria di provenienza. Il contributo, tradotto in italiano con il titolo *L'attività dei tipografi di origine bresciana, al di fuori del territorio bresciano, fino al 1512*, ha trovato appropriata collocazione negli atti di quel convegno internazionale, *I primordi della stampa a Brescia, 1472–1511* (Padova, Antenora, 1986, pp. 25–59).

Nel 1989 si tenne a Roma un importante congresso internazionale su La stampa in Italia nel Cinquecento e gli

organizzatori si sentirono in dovere di invitarvi il dottor Borsa per la sua indiscussa preparazione in merito all'argomento. La sua documentatissima relazione, dal titolo *Drucker und Verleger in Italien vor 1601 und ihre Ortschaften*, è stata pubblicata negli atti (Roma, Bulzoni, 1992, pp. 135-167). In quella circostanza ebbi la fortuna di incontrarlo di nuovo di persona essendo come lui partecipe al convegno. Potemmo soprattutto intrattenerci e rinnovare quei rapporti nati a Brescia che non erano già più di semplice interesse scientifico, ma di amicizia personale.

Nel 1990 – se non vado errato – il dottor Borsa e la sua gentile consorte furono miei graditi ospiti a Verona per una vacanza culturale nell'Italia settentrionale e questa nuova occasione rinsaldò ancora di più la nostra familiarità. Tanto che diverse volte mi permisi di disturbarlo e di approfittare delle sue immense cognizioni per avere ausilio nei miei studi.

Mi sento onorato di contribuire con questi personali ricordi ai festeggiamenti che la Biblioteca Nazionale di Budapest ha organizzato, in occasione dell'ottantesimo genetliaco di Gedeon Borsa, in suo onore: uno straordinario studioso, un lavoratore infaticabile e – per coloro che come me l'hanno conosciuto – un sincero e generoso amico meritava tale riconoscimento.

A lui un augurio spontaneo e un ringraziamento cordiale.
»Ad maiora semper«.

Ennio Sandal
Verona

Lieber Herr Dr. Borsa,

wie gut, daß es runde Geburtstage gibt und wie wertvoll sind freundliche Mitmenschen, die diese Ereignisse weiterleiten.

Ich war nur ein winziges Rädchen im Getriebe der großen Herzog August-Bibliothek in den Jahren 1977–1984 und bearbeitete „verbissen“ weit über 200 000 Titelblattkopien für den Ortskatalog. Verbissen deshalb, weil ich wußte, daß ich aus beruflichen Gründen meines Mannes, Wolfenbüttel irgendwann einmal wieder verlassen mußte. Bei dieser Tätigkeit in der HAB durfte ich Sie, sehr verehrter Herr Dr. Borsa, kennen lernen und Ihr tiefes Wissen erfahren. Fast 2 Jahrzehnte sind seither vergangen, und ich freue mich, daß auch ich zu den Gratulanten zählen darf mit herzlichen Glückwünschen zu diesem ganz besonderen Tag.

Ihre

Anneliese Schmidt

Icking bei München

Sehr verehrter Herr Dr. Borsa!

Die Forschungsgebiete, zu denen Sie eine Fülle von Beiträgen geliefert haben, sind so vielfältig, dass sie kaum überblickt werden können. Dies zeigt allein ein Blick ins Internet unter der Adresse <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/konyvtar/tortenet/borsa/html>, wobei hier bei weitem nicht alle Ihre Arbeiten zu finden sind. Apropos Internet: Sie haben schon vor einem Vierteljahrhundert auf das Potenzial der EDV für die Erschließung, Dokumentation und Analyse alter Druckwerke aufmerksam gemacht – also zu einem Zeitpunkt, als kaum noch jemand an die Möglichkeiten einer Verbindung von moderner Technik und historischer Forschung gedacht hatte. Ähnlich avantgardistisch waren Sie in jenem Bereich, auf den ich in meinem Glückwunsch hinweisen möchte: in der Kalenderforschung. Als ephemere Druckwerke wurden die Kalenderdrucke von der Wissenschaft lange Zeit ähnlich stiefmütterlich behandelt wie von Archiven und Bibliotheken. Wie Holger Böning und Emmy Moeps noch 1996 im ersten Band ihrer bibliographischen Buchreihe *Deutsche Presse* schreiben, sind sie in ihrem Ausmaß bisher kaum bekannt und bibliographisch erfasst worden. Dementsprechend selten sind sie – und das gilt insbesondere für die Entwicklung bis zum beginnenden 18. Jahrhundert – Gegenstand umfassender Struktur- oder Inhaltsanalysen. Dies ist um so erstaunlicher, als dieses populäre Medium – wie lesersociologische Studien zeigen – für weite Teile der Bevölkerung neben Bibel und Gebetbuch oft den einzigen, permanent erworbenen

Lesestoff darstellte, spätestens seit der Mitte des 16. Jahrhunderts massenhaft produziert und verbreitet wurde und daher als eine der ältesten Formen periodisch erschiebener Druckwerke eine aufschlussreiche Quelle für Untersuchungen sozialen Wandels darstellt. Sie, Herr Dr. Borsa, haben dies schon früh erkannt und bereits in den 1950er und 1960er Jahren wichtige Grundlagen gelegt – insbesondere für die Geschichte der Wiener Kalender, zu der auch der Gratulant einen kleinen Mosaikstein beitragen konnte. So haben Sie, um nur zwei Beispiele zu nennen, einen entscheidenden Beitrag geleistet zur Klärung der Tätigkeit Ulrich Hans als ersten Wiener Drucker und ersten Drucker eines Kalenderblattes, auf dem man erstmals die zukunftssträchtige Verbindung astronomischer Angaben mit einer Aderlasstabelle findet, und Sie haben unseren Kenntnisstand über die Produktion des ersten langfristig tätigen Wiener Druckers, Johannes Winterburger, und damit auch über die Frühzeit des Kalenderdrucks erheblich erweitert. Sie ebneten mit diesen und vielen anderen Forschungen den Weg zur Erfassung der Kalenderproduktion, an der von Beginn an der hohe und kontinuierlich steigende Anteil der Drucke in den nationalen Schriftsprachen, die sonst erst im Laufe des 18. Jahrhunderts zum zentralen Medium der Bildungsstruktur wurden, erstaunlich ist (von den „Bauern-“ und „Mandlkalendern“ für Leseunkundige ganz abgesehen). Der Kalender richtete sich also von vornherein an ein gegenüber der aus Gebildeten und Begüterten bestehenden traditionellen Leserschaft sozial breiter strukturiertes Publikum, das erst den durchschla-

genden Erfolg der „schwarzen Kunst“ ermöglichte, in deren Geschichte Sie, sehr verehrter Herr Dr. Borsa, vieles aufgehehlt haben.

Ad multos annos!

Josef Seethaler
Wien

Irgendwann, am Ende der 50er Jahre des vorigen Jahrhunderts, bin ich zum erstenmal den Dr. Gedeon Borsa begegnet. Ich weiß nicht mehr, wer uns bekannt gemacht hat (Dr. Bottó, Dr. Watzka, Dr. Baratzka); Seit dieser Zeit bin ich mir sicher, dass Dr. Gedeon Borsa ist (und war) immer hilfsbereit. In komplizierten Fällen konnte er immer findig antworten. Ich kenne keinen einzigen Fall, bei dem er irgendwann auf eine Forderung des Staatsarchivs in Trnava, den ich in den Jahren 1952–92 leitete, nicht reagiert hätte. Einen solchen Freund in Budapest zu haben, das war Gold wert, es bedeutete, in der Bibliothek alles zu finden, auch das was dort nicht zu finden war, besonders in der Abteilung für Handschriften, in der eine Menge von slowakischen Kulturschätzen aufbewahrt war. Dr. G. Borsa war nicht nur ein guter und gerechter Wächter von diesem Buchschatz, sondern auch ein netter und bereitwilliger Informator.

Ich wünsche Ihm zu seinem Jubiläum noch viel schöpferische Kraft und Gottes Segen

Jozef Šimončič
Trnava

Gedeon carissimo!

Il tempo corre rapido. Mi sembra adesso di esserci conosciuti solo di molto recente, davvero. Eppure, eravamo agli inizi degli anni Sessanta, in un secolo ormai, trascorso ed in un' altra epoca (così è!) Andavo allora Su e giù fra Varsavia e Budapest, occupandomi dell' attività dei tipografi di origine polacca Skrzetuski-Hoffhalter in Ungheria nonché della fortuna, sempre lì, delle stampe popolari polacche. Erano questi proprio gli inizi del mio cammino di studio. E Tu, allora già ricco di sapere e di esperienza nelle ricerche, mi accordasti un aiuto inestimabile. Rammento i nostri incontri, ora a Budapest, presente l'amico comune Béla Holl, ora a Varsavia, presso la professoressa slodia Kawecka-Gryzowa. Successivamente, i nostri interessi scientifici cominciarono ad allontanarsi, invero. Tuttavia, ci vedevamo spesso, e ciò grazie ai convegni dedicati alla letteratura ungherese antica organizzati da Tibor Klaniczay. Torno con sempre viva memoria a quelle tre persone, specie ora che sto scrivendo queste righe. Sapevo di poter sempre contare su di Te e sempre fruttavo i Tuoi consigli nel corso dei miei studi polacco-ungheresi. Infine, la sorte mi ha portato in Italia, dove mi sono dato agli studi polacco-italiani. Sembrava che le nostre strade si fossero definitivamente separate. Nel frattempo però, viaggiando fra Padova e Venezia, scoprii alla Marciana la Tua grande opera, la *Clavis typographorum librariorumque Italiae*. Grazie a questo, mi dai un preziosissimo aiuto anch' adesso, al declino del mio lavoro di ricerca, mentre sto occupandomi, tra l'altro, delle edizioni di

antichi autori polacchi stampate nelle tipografie veneziane (Giordano Ziletti ed altri).

Posso perciò dire che mi stai accompagnando fedelmente e con immenso mio vantaggio per tutta la mia vita scientifica. Accetta per questo, caro Gedeon, le mie più sincere parole di somma gratitudine. E per la circostanza di questo magnifico Giubileo, accogli, Ti prego cordialmente, i miei più caldi auguri di buona salute i nuovi ancora lavori, che tutti aspettiamo. *Ad multos annos!* Che in polacco potrebbe suonare: *Sto lat!*

Tuo

Jan Slaski

Padova – Venezia

Gedeon Borsa,

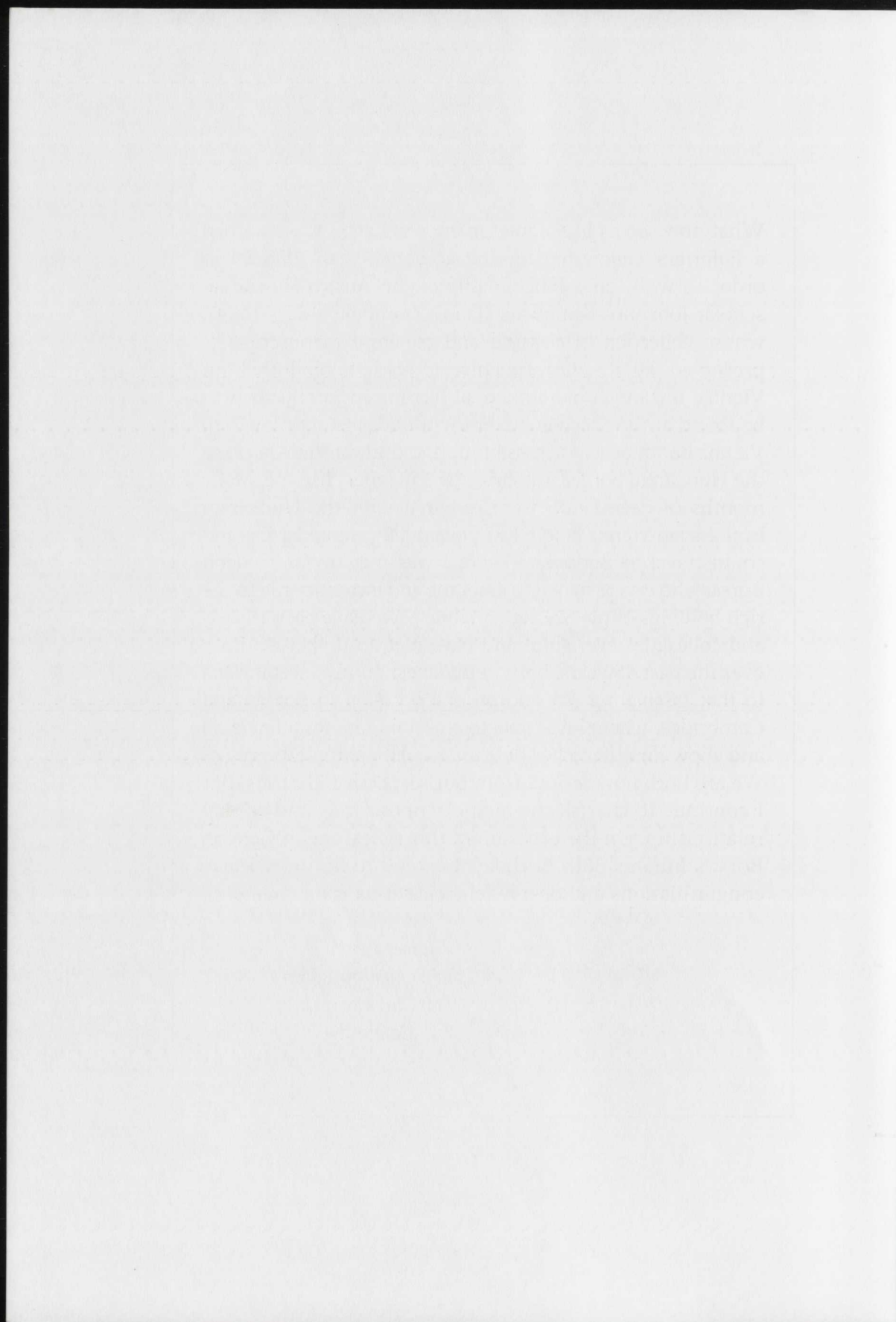
täglich sehe ich ihn in effigie vor mir auf dem rollbildgrossen hochformatigen Riesendruck mit den zwölf Radierungen von Istvan Orosz zu Sebastian Brant's *Narrenschiff* einem bibliophilen Meisterwerk, 1999 vom Borda Antiquárium mit Beratung (wahrscheinlich sogar auf Anregung) von Gedeon Borsa herausgegeben. Der Bücher-narr ist unverkennbar Gedeon Borsa. In der Haltung von Darstellungen des Erasmus von Rotterdam und anderer Humanisten sitzt er, hingebungswoll lesend, in einem von Büchern überquellenden Gehäus, das sich aus der Entfernung betrachtet, als Memento Mori erweist. Alterslos, wie in Kupfer gestochen, erscheint Gedeon Borsa in seiner gleichbleibend schönen Gestalt, nur sein Wissen wächst ständig, das er mit unveränderter, ansteckender Begeisterungsfähigkeit im Gespräch und geschriebenen Wort an alle weitergibt. So war es, als er in den späten siebziger Jahren des vorigen Jahrhunderts in die Herzog August Bibliothek zu Wolfenbüttel kam, so ist es heute, wenn man ihm in der Széchényi Nationalbibliothek gegenüber sitzt: *ad multos annos!*

*Sabine Solf
Wolfenbüttel*

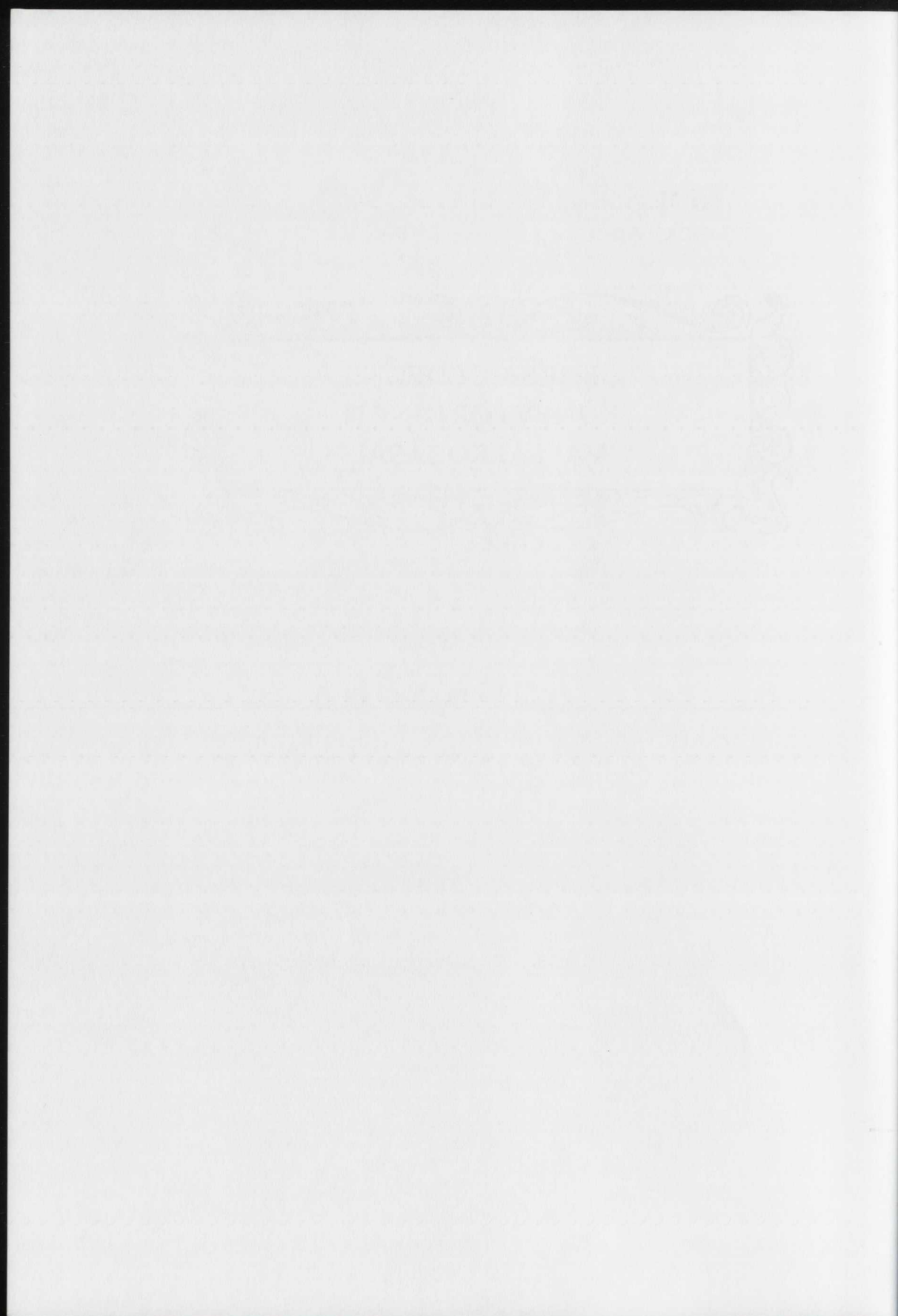
What now seems like a great many years ago I was awarded a Fulbright Fellowship for the academic year 1958/59 in order to work on a bibliography of the Austro-Hungarian scholar Johannes Sambucus (János Zsámboki, 1531–1584), whose collection of classical and medieval manuscripts is preserved at the Österreichische Nationalbibliothek in Vienna. But much more material relating to Sambucus is to be found at the Széchényi Library in Budapest, not far from Vienna but not easily accessible at that cold war time because the Hungarian border was closed to foreigners like me. Many months of negotiation were required with the Hungarian Embassy in Vienna before I was eventually granted a visa and could travel to Budapest. There I was met by Dr. Gedeon Borsa, who was assigned to greet me and introduce me to the rich holdings of the Széchényi Library. We have been friends and colleagues ever since and have met a number of times over the past 45 years, both in Budapest on my several visits to that fascinating city and on one occasion in Boston and Cambridge, where I was able to entertain him for a few days and show him the riches of Harvard's Houghton Library. We are both now retired from our respective libraries, but I continue to cherish the memory of our long and cordial relationship. On the occasion of this milestone in Gedeon Borsa's life, his 80th birthday, I extend to him my hearty congratulations and deeply felt regards *ad multos annos!*

James E. Walsh
The Houghton Library
Harvard University
Cambridge

BORSA GEDEON
KÖNYVTÖRTÉNETI
VÁLLALKOZÁSAI

JAKÓ ZSIGMOND

A Régi Magyarországi Nyomtatványok és Románia retrospektív nemzeti bibliográfiájának problémája

tanulmány elkészültekor nem jelenhetett meg, noha kétszer is kiszedték, és csupán két korrektúra-példányban maradt fenn korjelző emlékként.

A Sajtóigazgatóság 1973 tavaszán azzal az indoklással vetette ki a bukaresti Könyvtári Szemléből az 1972 októberétől fogva a szerkesztőségénél fektetett cikket, hogy egyelőre halasszák el közlését. Amikor pedig Balogh József 1973 őszén újból próbálkozott vele, a sajtóigazgatóság, minden indoklás nélkül, végleg megtiltotta közlését, és döntését Ștefan Gruia főszerkesztőnek a legfelső helyen tett személyes közbenjárása sem változtatta meg.

Minden kultúra múltjának legbeszédesebb emlékei a könyvek. Lapjaikról távoli századok embereinek gondolatai, érzései közvetlenül, tehát torzítás nélkül áramlanak a mindenkori jelen olvasói felé. Nélkülük a művelődéstörténet élettelenül száraz diszciplinaként tengődne és nem tölthetné be azt a szerepkört, amelyet a korszerű történettudományon belül elvárnak tőle. A könyvtörténet művelése nélkül tehát manapság már teljességgel elképzelhetetlen virágzó művelődéstörténet. A könyvörökség feltárása terén végbemenő minden előrelépés vagy lemaradás döntő módon fellendíti vagy lefékezi nemcsak a könyvtárosi munkát, hanem – áttételekben – hasonló kihatással van a történetkutatás egészére is. Különösképpen áll ez egymással évszázados művelődési kapcsolatban álló szomszédos területek esetében. Mindez érthetővé teszi, hogy a magyar retrospektív nemzeti bibliográfia új sorozata első kötetének megjelenését¹ olyan különös figyelemünkre érdemes eseményként értékeljük, mely egyaránt kedvezően befolyásolhatja mind könyvtárosaink, mind pedig történészeink és általában a társadalomtudományokat művelő kutatóink munkáját. A monumentális kötet ugyanis a feudális magyar királyság területén 1473 és 1600 között megjelent összes nyomtatványt felsorolja, nyelvükre vagy szerzőjük nemzetiségére való tekintet nélkül. Ennek következtében nélkülözhetetlen munkaeszköze mindenkinek – könyvtárosnak

vagy kutatónak – aki az erdélyi régi könyvanyaggal foglalkozik. A romániai tudományosságot közvetlenül érintő anyagának gazdagsága és korszerű módszertani megoldásai egyaránt kívánatossá teszik, hogy e kiadvánnyal, könyvtárosaink körében is, jelentőségének megfelelően foglalkozzunk. Ennek kapcsán – talán – a hazai retrospektív nemzeti bibliográfiai feltárás területén jelentkező problémáink elvi tisztázásához szintén nyerhetünk hasznosítható szempontokat, sőt gyakorlati megoldásokat.

Tanulságos lenne áttekinteni az utat, amelyen a magyar retrospektív bibliográfia eljutott a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (ezután: RMNy) által képviselt fejlettségi fokára, de erre itt most nincs terünk.² Csupán arra emlékeztetjük olvasóinkat, hogy a régi magyar művelődés nyomtatott emlékeinek feltárására irányuló és több mint két évszázados múlta visszatekintő erőfeszítésekből – Bod Pétertől (1712–1769) kezdődően – Erdély szakemberei és könyvtárosai szintén kivették részüket. Az is közismert dolog, hogy a régi magyar írásos műveltség e mostanit megelőző áttekintését, mely 1879-től fogva napjainkig számított nélkülözhetetlen segédeszköznek, és amely a jelenlegi összegzésnek szintén alapjául szolgált, Szabó Károly (1824–1890), az Erdélyi Múzeum Egyesület és a kolozsvári egyetem könyvtárának első igazgatója állította össze. Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtárának* (ezután: RMK) tervezete az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárának rendezése során fogant és annak gazdag gyűjteményeiből sarjadt ki. A tudós könyvtáros erről így vall könyve előszavában: „Az ezen munka közben szerzett tapasztalatok ébresztették fel bennem a gondolatot, hogy magyar könyvészeti irodalmunk hiányait pótolni, tévedéseit kijavítani igyekezzem, s e végre minden általam megkapható magyar könyvről teljes betűhív címírást vegyek, kimerítő könyvészeti leírást szerkesszek, és azt a szükséges tudományos jegyzettel kísérem.”³

Az RMNy aprólékos bemutatását feleslegesnek ítéljük, mert meggyőződésünk, hogy rövidesen éppen olyan sokat forgatott segédkönyve lesz az erdélyi könyvtárosoknak és kutatóknak, mint amilyen közel egy évszázadon át a jó öreg „Szabó Károly” volt. Inkább csak azokra az újításokra hívjuk fel a figyelmet, amelyekkel az RMNy szerkesztői továbbfejlesztették az RMK-t.⁴

E két retrospektív könyvészet összevetéséből legelső tanulásként a közösségi munkamódnak az egyetlen személy munkaerejére alapozott vállalkozásokkal szembeni döntő fölénye derül ki. Az RMK megjelené-

se utáni adalék-tömeg rendszerezésére és újabb kiadás előkészítésére Dézsi Lajos kolozsvári egyetemi tanár 1906-tól, majd 1912-től fogva Sztripszky Hiador kolozsvári múzeumi tisztviselő is évtizedeken át készült anélkül, hogy tervüket megvalósíthatták volna. A bel- és külföldi könyvtárak újbóli átvizsgálására, az összes információk kritikai ellenőrzésére – egyéb hivatali kötelezettségek mellett – egyetlen ember munkaereje már nem is lehetett elegendő. Ezzel az irdatlan feladattal csak az intézményesített kutatás, a közösségi munkamód bírkózhatott meg. Az új kiadás gondjait magára vállaló Országos Széchényi Könyvtárban 1940-ben kezdődtek el az előttünk fekvő kötet munkálatai, és 1954-től fogva megszakítás nélkül folytak. Így is több kitűnő könyvtári szakember teljes munkaerejére volt szükség ahhoz, hogy 1968-ra teljesen elkészülhessen és 1971-ben megjelenhessen az új sorozat első darabja. Az RMNy első kötetének közel három évtizedes munkálatai során új szakemberek formálódtak, valóságos iskola létesült, mely most már biztosíthatja a nagyszabású vállalkozás ütemesebb folytatását és belátható időn belüli befejezését. A 17. század folyamán megjelent kb. 5000 magyarországi nyomtatványt előreláthatólag három (mégpedig 1601–1650, 1651–1680, 1681–1700-ig terjedő) kötetben ugyanaz a kutatógárda dolgozza fel, amelynek rátermettségét és igényességét e kiadvány beszédesen hirdeti.

Az új, közösségi munkamódnak köszönhető egyrészt az a hatalmas mennyiségű többlet, amely az RMK és az RMNy anyaga között ez utóbbi javára megmutatkozik, másrészt pedig az a mélyreható kritikai ellenőrzés, amelyen e kötet minden egyes könyvészeti tétele keresztülesett. Amíg ugyanis Szabó Károly első és második kötete 685 16. századi nyomtatványra tartalmaz adatokat 258 lap terjedelemben, az RMNy ugyanebből az időszakból 928 lapon 869 bizonyíthatóan létezett kiadványt tart számon. E nyomtatványokon kívül az eddigi irodalomban még 277 16. századi kiadványra vonatkozóan ismeretesebb információk. Ezek kritikai ellenőrzése 199 ugyanazon mű más, valóban létezett kiadásának, 78 pedig tévesen feltételezettnek bizonyult. Ez utóbbiak végleges kizárását a hiteles anyagból a szerkesztők a kötet függelékében indokolták meg tömören és alaposan. Az RMNy első kötete tehát összesen 1146 létezett vagy feltételezett 16. századi művel kapcsolatosan szolgáltat pontos tájékoztatást. Ez Szabó Károly kiadványához viszonyítva közel 90%-os információ-gyarapodást jelent a magyar retrospektív bibliográfia első korszakára vonatkozóan.

Ehhez a mennyiségi növekedéshez méltóan csatlakozik egész sor olyan újítás, amellyel a szerkesztők a legkülönbözőbb szempontú kutatásokat igyekeztek megkönnyíteni. Pl. nagy előnyt jelent, hogy minden egyes kiadványnál feltüntetik az összes ismert példány jelenlegi őrzőhelyét, továbbá ötletes jelölési módon a példányok állapotát és teljességét, egészen az ívbeosztásig, illetve illusztrációkig és nyomdai díszekig elmenően. A kutató tehát pontosan megállapíthatja, hogy a keresett műből melyek a teljes példányok, és ezeket melyik gyűjteményben érheti el legkönnyebben. Még arról is tájékoztatást nyerhet, hogy mely példányoknak maradt meg a címlapja. A kötet végén – a biztos azonosítás érdekében – megtalálható mindegyik címlap, illetve ennek hiányában a nyomtatvány egyik jellegzetes lapjának kicsinyített fényképe. Ez a szellemes megoldás lehetővé tette a hosszadalmas címléírások alapos lerövidítését, minthogy a reprodukciókon a teljes címszöveg úgyszólván a kutatók rendelkezésére áll. A formai elemek pontos rendszerezésével és leírásával a szerkesztők valósággal odavarázsolják e kötet használója elé az egyes régi nyomtatványokat.

Hasonlóképpen nagy többlete a kötetnek, hogy biztos és részletező tájékoztatást nyújt e régi nyomtatványok tartalmáról és eligazít a reájuk vonatkozó eddigi kutatások során felvetődött legfontosabb kérdések és eredmények között. A kötet használója tehát a címlapon olvasható adatokon kívül a nyomtatványban található minden járulékos rész (előszó, ajánlás, üdvözlővers, mutató, függelék, errata stb.) felől szintén pontos felvilágosítást nyerhet. Ez a tartalmi kibontás annyira mélyenszántó, hogy pl. a magyar nyelvű versek kezdőszavait (*incipit-jét*) is megadja. A variánsok megkülönböztetését viszont olyan szedésrészletek leírásával biztosítja, amelyek a változatok közötti eltérést világosan mutatják.

Különösen sokra kell értékelnünk a kutatási eredmények és problémák lényegre törő, tömör összefoglalását. A leírásoknak ez a nagy erudícióról és fáradságos aprómunkáról egyaránt tanúskodó része biztos kiindulópontot kínál minden további kutatáshoz. Ennek köszönhető, hogy az RMNy valójában nemcsak retrospektív nemzeti bibliográfiának, hanem az irodalmi írásbeliség és az egyes tudományágak magyarországi története legfontosabb forrásrepertóriumának a szerepét is betölti.

Ennek az új könyvészetnek a nyomán az eddiginél jóval árnyaltabb és elevenebb kép bontakozik ki a régi magyar művelődés 16. századi helyzetéről. Pontos nyomon követhető az irodalom világiasodása, az anyanyelvű írásosság térhódítása, az eredeti alkotások és fordítások, a

verses és a prózai, vagy az irodalmi és a tudományos kiadványok aránya, a könyv társadalmi szerepének gyors ütemű növekedése, a terjedelem és a példányszám alakulása stb. Az RMNy aprólékos adatfeltárása révén tisztázódott,⁵ hogy pl. a 16. századi cirill betűs kiadványok átlagos ívterjedelme jóval nagyobb volt, mint a latin betűs nyomtatványoké, minthogy azok ünnepélyes liturgikus célokra készültek. Ugyancsak innen tudjuk, hogy ebben a korszakban a magyarországi könyvkiadásban az átlagos példányszám 300-ra becsülhető, és csak kivételesen fordultak elő 6–800 példányban megjelentetett művek. Tanulságos az a megfigyelés is, hogy az egykori példányoknak legfeljebb csak 1 %-a maradt fenn napjainkig. Még pedig egy-egy műből átlagosan csupán három példány vagy töredék.

Az RMNy használhatóságát rendkívül növelik különlegesen differenciált, gazdag mutatói. Amíg Szabó Károly kiadványában egyetlen index található, az RMNy anyaga már tíz különféle mutató segítségével közelíthető meg. Ezek a következők: 1. A 15–16. századi magyarországi nyomdák mutatója időrendben. 2. Általános (magyarországi és külföldi) nyomdamutató, helységek és nyomdászok szerint. 3. Személynévmutató (a kiadványok leírásaiban előforduló összes személynévről). A szerzők neve mellett műveik rövidített címe is szerepel. 4. Helynévmutató (a kiadványok leírásaiban előforduló összes földrajzi névről). 5. Címmutató (mind a szerzős, mind a szerző nélküli művek címéről). 6. A magyar nyelvű énekek és versek incipitmutatója. Ehhez csatlakozik a magyar zsoltárfordítások (parafrázisok) kezdősorainak és a himnusz-fordítások latin eredetijének incipitmutatója. 7. Tárgymutató (a művek tartalmát jellemző mutatószavak csoportosítása). 8. A nem magyar vagy latin nyelvű nyomtatványok nyelvek szerinti mutatója. (Ebben keresendők pl. a román kiadványok). 9. A kötetben leírt nyomtatványokat őrző (vagy őrzött) könyvtárak mutatója. 10. A magyarországi régi nyomtatványokat feldolgozó korábbi fontosabb bibliográfiák konkordanciája (köztük Bianu-Hodosz művének⁶ konkordanciája is).

Az RMNy azonban – mint már említettük – nem csupán retrospektív nemzeti bibliográfiák korszerű modelljeként érdekelheti könyvészeti szakköreinket, hanem azért is, mert a benne leírt 869 kiadványnak majdnem fele része (403) erdélyi nyomdák terméke. Ebből a jelentős kiadói tevékenységből cirill, illetve latin betűs nyomdászatunk és erdélyi városaink az alábbi elosztásban részesülnek:

Város	Latin betűs kiadvány	Cirill
Abrudbánya	1	–
Brassó	90	28
Gyulafehérvár	23	2
Kolozsvár	209	–
Szászsebes	–	1
Szászváros	–	1
Szeben	34	3
Várad	11	–
	<hr/> 368	<hr/> 35

Minthogy a *Bibliografia românească veche* (ezután: BRV) a fenti erdélyi anyagból csupán a 35 cirill nyomtatvány könyvészeti leírását tartalmazza, az RMNy több mint tízszeres információ-többletet nyújt mindazoknak, akik Erdély 16. századi könyv- és nyomdatörténetével óhajtanak foglalkozni. Megjegyzendő, hogy az RMNy információi a cirill betűs kiadványokkal kapcsolatban is – érthető módon – frissebbek a BRV-énál. Leírásai ugyanis felölelik mindazokat az eredményeket, amelyeket a tudományos kutatás a régi román művelődésnek ezekkel a fontos erdélyi emlékeivel kapcsolatban országunkban, vagy annak határain kívül a BRV Dan Simionescutól szerkesztett IV. kötetének megjelenése (1944) óta elért. Az RMNy tehát nemcsak a régi magyar művelődés és a 16. századi erdélyi nyomdászat kutatóinak, hanem egyelőre a román könyvtörténet művelőinek is nélkülözhetetlen segédeszköze.

A könyvészeti mű ismertetője itt akár be is fejezhetné az RMNy méltatását. A hazai tudományos kutató azonban kénytelen ezek után felvetni a kérdést, hogy bibliográfusaink miért tartják őt a külföldiek-nél előnytelenebb helyzetben azért, hogy nem bocsátják neki is rendelkezésére azt a hatalmas információ-többletet, melyet az RMNy Erdély vonatkozásában kínál? Ennek végső magyarázata abban található meg, hogy az RMNy és a BRV szerkesztőinek felfogása a retrospektív nemzeti bibliográfiák anyagáról és funkciójáról gyökeresen különbözött egymástól. Az RMNy szerkesztői a történelmi-területi elv alapján állnak és azt vallják, hogy a retrospektív nemzeti bibliográfia tükörképe kell legyen egy ország szellemi életének. Ezért annak teljes nyom-

dai termelését kell számon tartania. Ebből, a kutatás kára nélkül, nem zárható ki semmi, de hozzáadhatók bizonyos külföldi nyomtatványok. Ennek megfelelően az RMNy felöleli a magyarországi összes kiadványt, nyelvre való tekintet nélkül, valamint a külföldön magyar nyelven megjelent nyomtatványokat.⁷

A BRV koncepcióját – Timoteu Cipariu korábbi kezdeményezéseiből kiindulva – Ion Bianu 1895-ben dolgozta ki.⁸ Ő, az akkor adott politikai körülmények között, retrospektív könyvészetébe csak a román nemzeti kultúrát építő, 1830 előtt megjelent kiadványokat szándékozott összegyűjteni, bármilyen (román, ósláv, görög, latin, német stb.) nyelven és bármelyik országban is jelentek meg azok. Bianu koncepciója az akkor különböző állami keretek között széttagoltan élő román nép egységes nemzeti műveltségének és tudatának megalapozását szolgálta igen eredményesen.

Azóta azonban gyökeres változások mentek végbe a román nép életében. Politikai-állami egységének megvalósulása után több mint fél-századdal, a szocializmus kiteljesítésének körülményei között a tudományos haladás retrospektív könyvészetünkkel szemben olyan új követelményeket is támaszt, amelyekre Bianuék annak idején nem gondolhattak. De kíváncsossá teszi a retrospektív nemzeti bibliográfia elvi kérdéseivel való foglalkozást maga az a pusztán tény, hogy a BRV új kiadása egyre halaszthatatlanabbá válik. Bianu–Hodoş–Simonescu reprezentatív kiadványának első kötete ugyanis 1898-ban, az utolsó pedig 1944-ben látott napvilágot, és a könyvpiacra már régóta egyáltalában nem kapható. Ezért merült fel a megjelent kötetek reprintelése, azaz változatlan új kiadása. Ez valóban a leggyorsabb, legkönnyebb és legolcsóbb megoldás volna, de aligha felelne meg a román tudomány érdekeinek. A BRV utolsó kötetének megjelenése óta eltelt közel három évtized ugyanis számos ponton módosította, gazdagította a legrégebb román nyomtatványokkal kapcsolatos ismereteket. Ennek az információ-többletnek semmiképpen sem szabad kimaradnia a BRV esetleges új kiadásából. De emellett – részben éppen az RMNy tanulságainak fényénél – olyan fontos, elvi kérdések szintén felmerültek, amelyekkel kapcsolatban könyvészeti szakköreinknek állást kell foglalniuk, mielőtt a BRV új kiadásának mikéntje felől döntenének. Mindezek végső soron arra az alapproblémára vezethetők vissza, hogy retrospektív bibliográfiánk a mai Románia teljes művelődési múltjának, vagy pedig csupán a román nemzeti művelődésnek legyen-e a seregszemléje? Más

szavakkal: magába foglalja-e az ország nemzetiségeinek – láttuk – erdélyi viszonylatban nem lebecsülhető méretű művelődési teljesítményét is, vagy sem?

E sorok írójának határozott véleménye, hogy – nemzetiségpolitikai megfontolásoktól függetlenül – a román tudomány jól felfogott érdekei követelik meg a nemzetiségek régi könyvanyagának befogadását a román nemzeti bibliográfiába. Mert vajon elképzelhető-e, hogy az Erdélyben századok óta magyarokkal és szászokkal együttélő románok műveltsége, mintegy légüres térben, amazokétól teljesen elkülönülve fejlődött? De honnan ismerhessék meg kutatóink azt az irodalmi-tudományos-művelődési környezetet, amelyben az erdélyi román szerzők is alkottak, ha retrospektív bibliográfiánk nem tájékoztatja őket a magyarok és szászok egyidejű teljesítményei felől? Vagy ha a nemzeti-ségi címanyagot kizárjuk könyvészetünkéből, akkor kiknek a hatáskörébe utaljuk az ezekkel való foglalkozást? Az ettől várható eredményekre ugyanis a román tudománynak szintén szüksége van. T.i. nehéz elképzelni, hogy a jogaikért küzdő erdélyi román tömegek egykori élete tudományosan tanulmányozható volna a politikai hatalmat birtokló másik két nép viszonyainak alapos ismerete nélkül. Helyes-e továbbra is egyszerűen tudomásul venni azt az eddigi gyakorlatot, amelyik az erdélyi problematikában a román kutatókat előnytelen helyzetben tartja, illetve minduntalan külföldi segédkönyvek, alapvetések használatára kárhoztatja? Hogyan lehessenek szakembereink versenyképesek a történeti kutatások nemzetközi arénájában, ha saját országuk kulturális öröksége felől nem áll rendelkezésükre teljességre törekvő tájékoztatás? Miként szólhassanak hozzá megalapozottan pl. Erdély 16. századi művelődésének kérdéseihöz azok a kutatóink, akik e korszak 403 erdélyi nyomtatványa közül csupán 35-tel ismerkedhetnek meg retrospektív, nemzeti bibliográfiánkban? Vajon önmaga károsítása nélkül lemondhat-e a román tudományosság az ország nemzetiségei által pl. könyvek formájában teremtett művelődési értékekről, teljesen átengedve a velük való foglalkozást a magyar, a német vagy a szerb tudományosságnak? Ezeknek az itt keletkezett szellemi alkotásoknak a kiakasztása országunk művelődési múltjából nem volna-e éppen annyira természetellenes és a tudományos kutatások érdekeivel összeegyeztethetetlen, mint az, ha valaki arra gondolna, hogy az említett népek művelődésének egyetemes fejlődését az Erdélyben éltek teljesítményei nélkül tudományosan tanulmányozni lehetne? Mert hogyan is

lehetne teljes országunk művelődéstörténete a nemzetiségek művelődési eredményei, vagy a magyar, német, szerb stb. kulturális fejlődés története az erdélyi magyarok, németek, szerbek stb. teljesítményeinek figyelmen kívül hagyása esetén? Tudjuk, hogy a szocialista Románia egységes kultúrájának alapjait a román nép és a vele együttélő nemzetiségek különböző művelődési hagyatéka együttesen kell hogy alkossa. De miként biztosítható gyakorlatilag ez az egybeépülés, ha a nemzetiségek hozzájárulása felől nem hogy a román nagyközönség, de még az illetékes szakkörök sem szerezhetnek megfelelő tájékoztatást – jelen esetben bibliográfiánk hiányos volta következtében? Olyan kérdések mindezek, amelyeket művelődéspolitikánk irányítóinak és bibliográfiánk művelőinek egyaránt mielőbb meg kell vitatniuk, hogy megtalálhassák a legmegfelelőbb megoldást.

A román tudomány fejlődését hátrányosan befolyásoló jelenlegi helyzet megjobbítására több út is kínálkozik. Legáttekinthetőbb egy olyan retrospektív nemzeti bibliográfia lenne, mely időrendben tartalmazná az ország mai területén egykor megjelent összes nyomtatványt, tekintet nélkül azok nyelvére, valamint az ország határain túl kiadott román nyelvű vagy a román művelődést bármely más nyelven építő nyomdai termékeket. Arra is lehetne gondolni, hogy a retrospektív könyvészet párhuzamos sorozatokban mutassa be a román nemzeti műveltség, illetve az egyes nemzetiségek írásbeliségének emlékeit. Lehetne végül a román nemzeti művelődésnek és Romániának, az országnak, külön-külön retrospektív bibliográfiája. Az előbbi készülhetne továbbra is változatlanul a Bianu-féle koncepció alapján. Az utóbbi viszont egyetlen kronológiai rendben sorolhatná fel a román nép és a vele együttélő nemzetiségek belföldön keletkezett könyvészeti örökségét bemutató bibliográfiai leírásokat.

Egyáltalában nem állítjuk, hogy az általunk javasoltaknál jobb megoldást nem lehetne találni. Célunk ezzel a cikkel nem is volt több, mint az előttünk álló probléma tudatosítása. Meggyőződésünk ugyanis, hogy fontos tudományos és politikai érdekek halaszthatatlanná teszik retrospektív nemzeti bibliográfiánk koncepciójának tágítását. Kurrens nemzeti bibliográfiánk együttesen tünteti fel a román nép és a vele együttélő nemzetiségek fiainak napjainkban megjelenő szellemi alkotásait. Egymás szellemi értékeinek ismerete és kölcsönös megbecsülése arra az örökségre nézve is érvényes követelmény, amelyet a ma élők a múltból hoztak a maguk sajátos fejlődéséből a közös jövő építéséhez.

Egy ilyen könyvészet mindennél beszédesebben bizonyítaná annak a tételnek az igazát, hogy országunk összes anyagi és szellemi értéke a múltban is az itt élő, különböző nemzetiségű dolgozók munkájának együttes eredménye.

Affelől sem kell aggódnunk, hogy könyvészeti koncepciónk általunk javasolt kibővítése túlzottan megterhelné nagy lemaradásokkal viaskodó bibliográfusainkat, vagy talán meg is haladná erejüket. Az RMNy, valamint a *Magyarország bibliographiája* című mű eddig megjelent kötetei⁹ ugyanis teljes biztosítékot nyújtanak afelől, hogy az erdélyi nemzetiségek teljesítményeinek bedolgozása Románia retrospektív bibliográfiájába (legalábbis 1800-ig) nem fog különösebb terheket róni könyvészeti szolgálatunkra, hiszen a szóban forgó anyag máris együtt van, a feladat elvégzésére alkalmas nemzetiségi szakemberekkel szintén rendelkezünk az erdélyi könyvtárosok körében.

Ezekre az előttünk tornyosuló feladatokra gondolva üdvözljük az RMNy első kötetét mint a mi munkánkat is előmozdító segédeszközt, és ezért várjuk felfokozott figyelemmel további köteteinek mielőbbi megjelenését.

1 Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy). 1473–1600. BORSÁ Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István és KELECSÉNYI Ákos munkája. Bp. 1971. 928 + 82 hasonmás-tábla.

2 VÖ. KOZOCSA Sándor: *A magyar nemzeti bibliográfia kezdetei (1792–1818)*. = Magyar Könyvszemle (78) 1962. 67–73.

3 SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár I.* Bp. 1879. p. VII.

4 A szerkesztés szempontjaira vonatkozóan – a kötet bevezetésén kívül – ld. még BORSÁ Gedeon: *A „Régi Magyarországi Nyomtatványok” című kiadvány szerkesztési problémái*. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1967. Bp. 1969. 316–324.

5 HERVAY Ferenc: *A XV–XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban*. = Magyar Könyvszemle (82) 1966. 63–66.

6 BIANU, JOAN–HODOȘ, Nerva (Simonescu, Dan): *Bibliografia românească veche. I–VI*. București, 1898–1944.

7 KÓHALMI Béla: *Retrospektív nemzeti bibliográfiánk, 1473–1920-ig*. = Magyar Könyvszemle (78) 1962. 1–17.

8 THEODORESCU, Barbu: *Istoria bibliografiei române*. București, 1972. 73–85. – BĂILESCU, George: *Despre probleme organizării bibliografiei naționale retrospective românești*. = Studii și cercetări de bibliologie II (1957) 29–52.

9 PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. 1–4. köt. Bp. 1888–1892. – 5. köt. *Pótlások*. Szerk. KOMJÁTHY Miklósné. Bp. 1971. – 6. köt. *Nyomda- és kiadástörténeti mutató*. Szerk. MARKOS Béla. Bp. 1972.

KULCSÁR PÉTER

Borsa Gedeon és a régi nyomtatványok

mikor pár évtizeddel ezelőtt Borsa Gedeon a régi nyomtatványok magyarországi regisztrálásának problémakonglomerátumát és munkafolyamatát felvázolta, az egész tervet egyesek vízióknak vagy fantazmagóriának tarthatták. Szó volt ugyanis ebben a régi magyarországi nyomtatványoknak, a magyar szerzők külföldön megjelent publikációinak, a magyar vonatkozású

külföldi kiadványoknak, a hazai könyvtárak régi nyomtatványanyagának a teljesség igényével és a legkorszerűbb elvek szerint való felkutatásáról, számbavételéről, katalogizálásáról és az eredmények közkinccsé tételéről. Egy olyan irdatlan feladatkomplexumról tehát, amelynek elvégzése minálunk összehasonlíthatatlanul gazdagabb nemzetek tudományos apparátusát is leküzdhetetlen nehézségek elé állítaná, mint ahogy állítja is. Ez az oka annak, hogy egy kézen megszámolhatjuk azokat az országokat, amelyek efféle vállalkozásba bele mertek vágni. Ha pedig az igényességet is figyelembe vesszük, akár ezt az egy kezünket is zsebre vágathatjuk. Őszintén szólva, ha ez az összefoglaló csakugyan tervezet lenne, és ma kerülne valamely felelősséggel gondolkodó grémium elé, az legalábbis erősen fontolgatná, merjen-e biztatni akárkit is egy ilyen, szinte reménytelennek mondható vállalkozásra. Nem minden alap nélkül beszélek. Az ugyanis tény, hogy amikor e gigantikus munka első kézzelfogható darabja 1971-ben megvalósult, és a kiadó kezébe került, az az első kötetre nem merte ráaranyoztatni az 1-es számot, mert még mindig nem hitt a szemének, és nem remélte, hogy a második meg a harmadik is követni fogja.

Tény, hogy a realizálás távolról sem ment akadálytalanul, és a kezdetek kezdetén az a gárda sem állt együtt, amely a véghezvitelt garantálta volna. Borsa legfőbb érdemének e tekintetben azt tartom, hogy elsősorban ő volt az, aki munka közben, az elvek, a módszerek fokozatos kialakításával párhuzamosan olyan együtttest tudott kikovácsolni maga körül, amely nemcsak tevékenységével bizonyította be, hogy képes és kész a hatalmas feladat megoldására, hanem összetételénél fogva a jö-

vő felé is átmenetet biztosított. A munkálatokban, persze, az idősebb generáció tagjai is derekasan részt vettek, és hogy most őrölük nem szólok, annak csak az az oka, hogy ezúttal nem róluk van szó. Az azonban kétségtelen, hogy ami a dolog szervezeti és szervezési részét illeti, az RMNy munkálatainak vezéregyénisége Borsa Gedeon volt. Jórészt tehát neki köszönhető, hogy a vállalkozás azon kevesek közé tartozik, amelyben a „nagy öregek” nem betölthetetlen űrt igyekeznek hagyni maguk után, hanem egy olyan fiatal közösséget, amelyet a folytatásra tökéletesen felkészítettek, mégpedig nemcsak szakmai, hanem etikai és praktikus szempontból is. Értem ez alatt mindenekelőtt azt az áldozatkészséget és harcképességet, amely az elkerülhetetlenül fel-felmerülő problémák leküzdéséhez a jövőben is szükségeltetik.

Azt, hogy az RMNy mit jelent a régi magyar művelődés- és irodalomtörténet tudománya számára, azt hiszem, fölösleges volna itt ecsegetni, hiszen jóformán nincs olyan szakmai kérdés, amelynek megoldásához ne kényszerülnénk a már megjelent köteteket kézbe venni. Mindeközben kezdenek kibontakozni és, ha lassacskán is, a megvalósulás lehetősége felé közeledni azok a hasonlóképpen rendkívüli jelentőségű és volumenű vállalkozások, amelyek a Borsa által annak idején felvázolt koncepcióban egy-egy újabb részegységet alkotnak, és melyek között maga az RMNy is csak egy darab lesz majd. Ezek a munkálatok, akár eljutottak már a kezdet vagy a megkezdhetőség stádiumáig, akár csak távlati feladatokat jelölnek is, összességükben sok-sok évtizedre szóló, reális és előbb-utóbb mindenképpen megvalósítandó programot állítanak a következő generációk elé. Ilyenformán a megálmodott és megkezdett mű úgyszólván a reneszánsz értelemben vett halhatatlanság eszméjét hordozza magában.

Borsa Gedeon nemrég kötetekben is összegyűjtött írásaiból egy határozottan, céltudatosan és ökonomikusan koncentrált, de a szigorúan meghúzott határok között rendkívül gazdag tudósi életmű bontakozik ki előttünk. Mintha csak afféle járuléka lenne egy nagyobb vállalkozásnak. Valójában azonban e sok-sok tucatnyi tanulmány, közlemény, felfedezés, adatközlés annyi eredménnyel gazdagította a magyar művelődéstörténetet, hogy önmagában is értékelhető rangot biztosít az alkotónak. Új adatok és adalékok tömege került napfényre, évszázados babonák és félreértések kapták meg a maguk besorolását. Szinte nincs a hazai régi könyv- és nyomdatörténetnek olyan témája, időszaka, területe, amelyen Borsa Gedeon eredményei megkerülhetők

lennének. Ha mást nem is említék, csak azokat a korábban ismeretlen nyomtatványokat és műveket, amelyek látszólag ugyan a nagy vállalkozás melléktermékeként, valójában azonban szisztematikus kutatómunka és egy tudatosan kifejlesztett és kipróbált módszer eredményeképpen kerültek napvilágra, már ennyi is elég volna ahhoz, hogy irodalomtörténetírásunk a 15. századtól a 18-ig mindenütt beléjük botoljék.

Tanulmányai kiterjednek a magyar könyvészet történetének általános és módszertani kérdéseitől kezdve az apróságokig szinte mindenre, a nyomdászatra általában, részleteiben a Hess- és a Confessionale-nyomda kérdéskörére, az ismeretlen, 1529-ben létesült szebeni nyomda, a brassai műhely, Honterus János, Huszár Gál, Hoffhalter Ráfael és Rudolf, Manlius munkásságára, ezzel párhuzamosan a kolozsvári, a kismartoni, soproni, pozsonyi tipográfiák tevékenységére, a budai kiadókra és könyvkereskedőkre. Egész műfajok vannak, amelyekben ezek az eredmények immár alapvetőeknek számítanak, mint a csízió, a ponyva, a jövőmondó könyv, a törvénykiadás, az asszonycsúfoló, a búcsúlevél és több más. A 16. századi nyomdászat kérdéskörében módszertanilag is számottevő megállapításai és javaslatai születtek a nyomtatványok meghatározásának számítógépes megoldásában. Más tekintetben emlékezetes az a hozzászólás, amellyel az ún. Kassai-kódex szenzációsnak feltüntetett dolgát sikerült a maga helyére tennie.

Mindemellett és mindeközben számottevő munkásságot fejtett ki a bécsi nyomdatörténet kutatásában, főleg pedig az olaszok köszönhetik neki egyik alapvető kézikönyvük, a *Clavis typographorum librariorumque Italiae* létrejöttét. Ami azonban munkásságának nemzetközi vonatkozásait illeti, mégsem ezt tenném az első helyre, hanem azt a törekvését, hogy hazai eredményeinket a világgal megismertesse. A nemzetközi szaksajtóban számtalan publikációja jelent meg, és ez nagy mértékben járult hozzá ahhoz, hogy korábban elszigetelten művelt kezdeményezéseink az utóbbi évtizedekben elég jelentékeny nemzetközi visszhangot keltettek, és az RMNy körül folyó munkálatok nemcsak kedvező visszhangot váltottak ki, hanem bizonyos tekintetben a követendő példa rangjára is emelkedtek. Ez mellesleg azt is eredményezte, hogy Borsa Gedeon neve a könyvtári szakirodalom tanúsága szerint a bibliográfia nemzetközi mezőnyében manapság a leggyakrabban említett magyar nevek közé tartozik, ha nem éppen a legelső ezek között.

És van még egy dolog, amit roppant nagy jelentőségűnek tartok. Úgy látszik, mintha a saját boldogságát is megtalálta volna a munkájában. Ez rendkívül sokat jelent, mert elsősorban ezzel tudott és tud ma is példát adni nemcsak a szorosabban vele együtt dolgozó fiatalabbak számára, hanem minden tudomány minden művelőjének.

PAUL RAABE

Die Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel – eine Quelle zur ungarischen Kulturgeschichte

edeon Borsa ist der früheste und wichtigste Pionier der freundschaftlichen Beziehungen zwischen zwei großen internationalen Bibliotheken: der Széchényi Nationalbibliothek Budapest und der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Was durch die Initiative eines unabhängig denkenden Bibliothekars, Bibliographen und Weltbürgers vor 25 Jahren unter schwierigen politischen Bedingungen begann, hat Früchte getragen: damals begründete der Wolfenbütteler Arbeitskreis für Renaissanceforschung unter August Buck die Zusammenarbeit mit Tibor Klaniczay, seinem Institut und seinen Mitarbeitern; Judit Vásárhelyi kam 1979 als erste ungarische Stipendiatin nach Wolfenbüttel und begann den dann über Jahre von Katalin Németh fortgeführten und zu Ende gebrachten Katalog der Wolfenbütteler Hungarica, und wenn heute die Franckeschen Stiftungen in Halle ein weiterer Partner der ungarischen Nationalbibliothek geworden sind, so ist das auch ein Ergebnis der positiven Erfahrungen internationalen, wissenschaftlichen, bibliothekarischen Austausches auf der Grundlage vertrauensvoller Beziehungen der Bibliothekarinnen und Bibliothekare untereinander.

Dass die Herzog August Bibliothek in Budapest seit langem bekannt ist, liegt daran, dass sich neun Corvinen unter den großen Wolfenbütteler Schätzen befinden. Als 1972 aus Anlass des 400jährigen Bestehens der Bibliothek der erste Band der *Wolfenbütteler Beiträge* erschien, wurde die erste wissenschaftliche Schriftenreihe der Herzog August Bibliothek mit einem Aufsatz von Csaba Csapodi über diese Corvinischen Codices eröffnet.¹ Es war ein gutes Omen.

Der Ruhm der Wolfenbütteler Bibliothek beruht auf den alten Drucken: im Kern sind es die Bestände von Herzog August dem Jüngeren (1579–1666), der bei seinem Tode 135.000 Schriften hinterließ. Hinzu kommen weitere Sammlungen, vor allem Adelsbibliotheken des 18. Jahrhunderts, so dass sie mit mehr als 350.000 Bänden vor 1800 zu den großen historischen Bibliotheken der Welt gehört.²

Man kann nicht erwarten, dass eine norddeutsche protestantische Bibliothek sehr viele Ungarn betreffende Quellen besitzen würde, zumal es keine dynastischen Beziehungen gab. Dennoch ist der vor zehn Jahren erschienene, von Katalin Németh herausgegebene dreibändige Katalog *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720*³ ein höchst anregendes Werk.

Gewählt wurde die Form eines Kurztitel-Katalogs mit Abbildung sämtlicher Titelblätter nach dem Prinzip und Vorbild des Wolfenbütteler Barockkatalogs deutschsprachiger Drucke 1600–1720, begründet von Martin Bircher und vollendet von Thomas Bürger in 46 Foliobänden.⁴ Dieses Verfahren vermittelt ein anschauliches Bild der alten Drucke und hat in der bibliographischen Erschließung inzwischen Schule gemacht: auch die elektronischen Kataloge arbeiten mit der zusätzlichen Wiedergabe der Titelblätter.

Beim Durchblättern der handlichen Bände gewinnt man sofort einen Eindruck von den Schwerpunkten der beschriebenen Hungarica, die nach vier Gesichtspunkten definiert wurden:

1. Texte in ungarischer Sprache,
2. alle in Ungarn in den Staatsgrenzen vor 1801 erschienenen Drucke,
3. Bücher von ungarischen Autoren, die im Ausland, gleichgültig in welcher Sprache, erschienen sind. Entscheidend ist der Verfasser, der ein „Hungarus“, in Ungarn geboren oder aufgewachsen sein muß,
4. alle Ungarn betreffende Drucke und Schriften, auch wenn es darin nur teilweise um Ungarn geht.

Es liegt auf der Hand, dass die letztere Gruppe den Hauptanteil der mitgeteilten Titel ausmacht. Die Zahl der in ungarischer Sprache gedruckten Bücher ist verständlicher Weise gering. Immerhin befinden sich darunter einige Kostbarkeiten wie das Unikum des in Großwardein 1566 gedruckten protestantischen Gesangbuchs, aus dessen Buchdeckeln bei einer erbetenen Öffnung neun verschiedene, davon drei ganz unbekannte Druckfragmente zum Vorschein kamen, die der Ausfütterung des Leders gedient hatten.⁵ Auch nur wenige verzeichnete Bücher sind im Karpathenbecken gedruckt wurden: als Druckorte

werden Bartfeld, Debrecen, Hermannstadt, Kaschau, Klausenburg, Kronstadt, Leutschau und Preßburg genannt.

Unter den ungarischen Autoren seien hervorgehoben: Thomas Balásfi, Johann Konrad Barth, Johannes Bocatius, Antonio Bonfini, András Dudith, Ferenc Frangepán, David Frölich, Bartholomaeus Georgievics, Johann Honter, Johannes Jessenius, Christoph und Daniel Klesch, Juraj Láni, Daniel Wilhelm Moller, Albert Molnár, János Nádas, Demeter Naprágyi, Péter Pázmány, Pelbartus de Themeswar, Michael Ritthaler, István Szegedi Kis, István Werbőczy und János Zsámboky. Sie sind mit zahlreichen Schriften vertreten.

Das Namensregister, das auf die zahlreichen ungarischen Autoren und historischen Persönlichkeiten verweist, ist sicherlich eine Fundgrube für den Kulturhistoriker, der nicht nur den Spuren ungarischer Autoren nachgeht, sondern auch versteckte Hinweise auf Personen sucht.

Der Katalog ist das Ergebnis einer jahrelangen Sucharbeit, die sich vor allem in den versteckten Hinweisen auf ungarische Bezüge niederschlägt. Man kann diese detektivischen Recherchen nicht genug loben. Das Neue besteht sicherlich in der Aufdeckung verborgener Bezüge in Flugschriften, Einblattdrucken, neuen Zeitungen und Messrelationen.

Für die Herzog August Bibliothek ist der Hungarica-Katalog ein besonders schönes und anschauliches Resultat der Zusammenarbeit zwischen den Bibliotheken in Budapest und Wolfenbüttel.

Unter den erwähnten ungarischen Autoren ist auch ein Wolfenbütteler Bibliothekar, Michael Ritthaler (1641–1685), dem, wie kann es anders sein, Gedeon Borsa einen Aufsatz gewidmet hat.⁶ Ritthaler, der in Wittenberg Theologie studiert hat und dann Rektor der Stadtschule in seiner Vaterstadt Modor in Nordungarn war, musste 1674 seine Heimat aus religiösen Gründen – er war Lutheraner – verlassen und kam als Exulant nach Sorau in der Lausitz. Er unterrichtete adlige Zöglinge und ging von dort 1679 nach Braunschweig, wo er in dem frommen Herzog Rudolf August, dem Sohn des Wolfenbütteler Büchersammlers, einen Vertrauten fand. Als David Hanisitus, der erste Bibliothekar nach Herzog Augusts Tod, 1681 starb, übernahm Michael Ritthaler das Amt. Mit großem Eifer widmete er sich der Aufgabe: seine schöne Handschrift findet sich in dem von ihm fortgeführten Bücherradkatalog. Allzu früh starb er drei Jahre später.

Seine neun Schriften – zwischen 1675 und 1685 erschienen – sind in dem Hungarica-Katalog verzeichnet (H 1780–1789): der autobiographische Bericht (*Redender und redlicher Reißgefert. Eines aus Ungarn Vertriebenen*. 1675), Erbauungs- und Gelegenheitsschriften, lateinische Traktate. Sein in Wolfenbüttel aufbewahrter Nachlass umfasst vorwiegend lateinische Carmina, Briefe, Widmungsgedichte und Predigten.⁷

In der instruktiven Einleitung zu ihrem Hungarica-Katalog streift Katalin Németh auch die Frage, „wer diese Druckwerke in Wolfenbüttel gelesen hat“ und bezieht sich auf Mechthild Raabes Quellenwerk *Leser und Lektüre vom 17. zum 19. Jahrhundert. Die Ausleihbücher der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel 1664–1806* (München 1989–1998).⁸ Allerdings lagen Katalin Németh 1993 erst vier von acht Bänden vor. Mit diesem Unternehmen ist ein anregendes Standardwerk zur Leser- und Rezeptionsgeschichte in 20jähriger Arbeit entstanden. Dank einer günstigen Quellenlage hat die Herzog August Bibliothek nicht nur ihre alten Bände erschlossen, sondern mit diesem Werk zum erstenmal nachgewiesen, welchen Nutzen eine Bibliothek im 17. und 18. Jahrhundert stiftete.

Für die Perioden 1664–1713, 1714–1800 und 1800–1806 werden insgesamt 37.687 entliehene Bücher in vierfacher Hinsicht verzeichnet. Ausgangspunkt sind die Fragen: Wer benutzte die Bibliothek? Welche Bücher wurden gelesen? So werden insgesamt 2.558 Leser mit den von ihnen entliehenen Büchern in den einzelnen Perioden alphabetisch aufgelistet und bieten der Forschung interessante Perspektiven über das Leseverhalten und die Leseinteressen der meist männlichen Leser. (Der Anteil der Frauen, ebenfalls minutiös nachgewiesen, war sehr gering.) In einem zweiten Schritt werden die einzelnen Leser nach Berufsgruppen zusammengefasst, und man erhält Einblicke in die Lektüre der Hofgesellschaft, Beamtenschaft, Geistlichen, Gelehrten, Offiziere bis hin zu den Handwerkern, Bediensteten, Schülern und Studenten.

Insgesamt bilden die Beamten, also die in den Verwaltungen, am Hof, in den Gerichten Tätigen, mit 28,5 % die stärkste Lesegruppe, gefolgt von der Hofgesellschaft, den Geistlichen und Offizieren mit jeweils 7,1–9 %. Da die Titel in einer Lesegruppe nach Sachgebieten verzeichnet werden, gewinnt man sehr genaue Vorstellungen von den Leserinteressen der verschiedenen Leserschichten.

In einem nächsten Schritt werden die mehr als 37.000 Bücher in 19 Sachgebieten mit jeweils weiteren Untergruppen systematisch erfasst. Das meiste Interesse fanden historische Werke: ein Fünftel aller entliehener Bücher sind geschichtliche Darstellungen. Aber auch die theologische Literatur (17,5 %) spielte eine große Rolle neben der schönen Literatur (16,1 %). Man hat zu bedenken, dass die Bibliothek zeitweise Unterhaltungsbedürfnis befriedigen musste. Will man wissen, welche Bücher überhaupt gelesen und ausgeliehen wurden, so liefert dafür das alphabetische Verzeichnis die nötigen Daten. Man erfährt, welche Autoren von welchen Lesern zu welchen Zeiten am meisten, wenig oder auch gar nicht gelesen wurden. Abschließend ist noch auf die detaillierten Statistiken und Übersichten hinzuweisen, die keine Fragestellung unbeantwortet lassen.

Allerdings muss man feststellen, dass die Lektüre der Ungarn betreffenden Bücher verschwindend gering ist. Ungarn erregte, abgesehen von den Türkenkriegen, wenig Interesse unter der Bevölkerung einer kleinen Residenzstadt im Übergang von einer höfischen zu einer bürgerlichen Gesellschaft.

Antonio Bonfinis *Rerum Ungaricarum decades quatuor* (1581), ein Folioband von fast 1000 Seiten, wurde viermal verliehen, ebenso oft das fast ebenso umfangreiche Werk von Miklós Istvánffy *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV* (1622). Jeweils zweimal wurden verlangt: Caspar Maurer, *Türkische und ungarische Chronica* (1663); Franz Graf von Nádasdy, *Mausoleum... regni apostolici regum et ducum Hungariae* (1664); Mátyás Bél, *Notitia Hungariae novae* (Th. 1–5. 1735–42); (Dominique Antoine Brenner), *Histoire des revolutions de Hongrie* (Th. 1–3. 1739) und die *Scriptores rerum Hungaricarum veteres*. Ed. Joannes Georgius Schwandtner (Th. 1–2. 1746–48). Auch einige weitere historische Werke sind noch zu erwähnen, die allerdings jeweils nur einmal entliehen waren: János Nadányi, *Florus Hungaricus* (1663), die *Hungarische und Siebenbürgische Chronica* (1663) und Mátyás Bél, *Prodromus Hungarica* (1723). Auch die Geschichte der Krönung von König Matthias *Regis Ungariae, Matthiae II coronatio* (1609) von Johannes Jessenius fand nur einen Leser.

Diese historischen Werke lassen auf ein vereinzelt Interesse an Ungarn schließen. Das gilt auch für die „kurzgefasste Beschreibung des uralten edlen Königsreichs Hungarn“ *Alt und Neu Pannonia* von Paul-Konrad Balthasar Han (1686), für Heinrich Ludwig Gudes *Der*

Staat von Hungarn (1708) und Johann Trösters „Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen“ unter dem Haupttitel *Das Alte und Neue Teutsche Dacia* (1666).

Auch für die ungarische Sprache interessierte man sich in Wolfenbüttel nicht. Nur Albert Molnárs *Novae Grammaticae Ungaricae... libri duo* (1610) wurden einmal von einem Bibliothekar ausgeliehen.

Wer waren aber die wenigen Leser der *Hungarica* in Wolfenbüttel? Da ist zunächst der Bibliothekssekretär Johann Georg Sieverds (1650–1717) zu nennen, ein wahrer Bibliomane, der 1145 Bücher in 38 Jahren aus der Fürstlichen Bibliothek entlieh. Er war mit weitem Abstand der fleißigste Bücherleser in Wolfenbüttel im 17. und 18. Jahrhundert. Er interessierte sich schlichtweg für alles, so auch für Ungarn: zwischen 1693 und 1700 entlieh er fünf umfangreiche Werke zu diesem Thema.

Ein spezifisches Interesse an Ungarn kann man bei einem Hofmeister Wolfgang Christian Raethelius vermuten: er entlieh 1687 allerdings nur zwei Bücher, die historischen Werke von Antonio Bonfini und Miklós Istvánffy. Einer der vier Leser, die sich Anfang des 18. Jahrhunderts für Ungarn interessierten, war der Mediziner und Büchersammler Johann Heinrich Burckhard: er entlieh unter den vielen Werken, die er sich aus der Bibliotheca Augusta holte, 1716 drei historische Bücher über Ungarn.

Auch in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts zwischen 1759 und 1787 interessierte man sich kaum für das ferne Ungarn. Unter den sieben Lesern, die nur einmal ein entsprechendes Werk verlangten, war der Schriftsteller Johann Anton Leisewitz, der, wie früher Johann Heinrich Burckhard, ein fleißiger Bibliotheksbenutzer war und in Abstand von mehreren Jahren die historischen Werke von János Nadányi, Miklós Istvánffy und Mátyás Bél wohl aus Geschichtsinteresse entlieh.

Nur ein ebenso umfangreiches wie unterhaltsames Werk, das sich mit Ungarn und den Türkenkriegen von 1683–1688 beschäftigte, fand zwischen 1760 und 1768 und 1780/81 immerhin zwölf Leser. Es ist der *Ungarische Kriegs-Roman Oder Außführliche Beschreibung des jüngsten Türken-Kriegs*, den der populäre Unterhaltungsschriftsteller Eberhard Werner Hapfel verfasst hatte und zwischen 1685 und 1697 in sechs Bänden (ca. 5.800 Seiten!) herausbrachte. Das Werk fand in einer Zeit, in der die Leselust in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts aufkam,

zwölf nichtakademische Leser: Schüler, Kaufleute, Soldaten, einen Koch, einen Schankwirt! Es war aber wohl weniger ein Interesse an Ungarn als an Sensationen des Krieges.

Aufs Ganze gesehen wurde der interessante Bestand an Ungarnliteratur in der Bibliothek Augusta im 17. und 18. Jahrhundert also wenig genutzt. Das Interesse an Ungarn – wir wiederholen es nochmals – war kaum vorhanden. Aber fragen wir zum Schluss umgekehrt: interessierten sich die Ungarn für die Wolfenbütteler Bibliothek? Man kann es im gewissen Rahmen bestätigen. Wieder kommt uns eine überlieferte bibliotheksgeschichtliche Quelle zu Hilfe. Seit 1667 liegen in der Bibliothek, die man als „achtes Weltwunder“ seit Herzog Augusts Tod besichtigen konnte (und auch heute besichtigen kann), Besucherbücher aus, in die sich die Gäste eintragen, die durch die Büchersammlung geführt werden.⁹ Seit 1721 konnte man die 1887 abgerissene Bibliotheksrotunde bewundern.

Diese Quelle ist bisher noch nicht durch eine Veröffentlichung erschlossen worden. An Hand der Vorarbeiten beschränken wir uns auf die Jahre 1750–1800. Besucher kamen nicht nur aus der näheren und weiteren Umgebung und aus allen Teilen des Deutschen Reiches, sondern auch aus dem westlichen und östlichen Europa, vor allem aus Holland und England, Frankreich, Italien, Polen und Russland. Und es kamen auch Ungarn. Sechzig Eintragungen mit dem Zusatz *Hungarus* oder auch *Transylvanus* entdeckt man in diesen 50 Jahren, die Hälfte von ihnen mit ungarischen Namen wie Johannes Antal, Samuel András, Esaias Budai, Paul Czászari, Samuel Gyarmathi, Ladislaus Németh, Paulus Sárvári, Stephan Vörös und andere: es waren Studenten und Ärzte, von den meisten aber kennt man weder Herkunft noch Beruf. Ebenso viele Ungarn mit deutschen Namen haben sich eingetragen: Christian Engel aus Leutschau, Joseph und Gottlieb Ganauf, Ferdinand Negt aus Raab, Martin Lange aus Kronstadt, Gottlieb Ruprecht usw. Vielleicht wird sich einmal ein ungarischer Abgesandter mit diesen Namen beschäftigen und vielleicht sogar Interessantes entdecken. Meine Absicht war es nur, auf diese Besucherbücher hinzuweisen.

Überblickt man die Quellen, die sich in der Herzog August Bibliothek zu Ungarn befinden, so kommt man zu dem Schluss, dass sie erst heute in unserer Zeit Brücken zwischen Ungarn und Wolfenbüttel schlagen.¹⁰ Es sind die guten Arbeitsbedingungen, die die Herzog

August Bibliothek auch ungarischen Gelehrten bieten kann. Denke ich an die Anfänge, so steht mir der charmante Gedeon Borsa mit seinem Wiener Akzent lebendig vor Augen. Ihm haben wir viel zu verdanken, und so möchte ich meinen summarischen Bericht als Geburtstagsgruß diesem bedeutenden Buchhistoriker und Bibliographen in Verehrung und herzlicher Verbundenheit widmen.

- 1 CSAPODI Csaba: *Die Corvinischen Codices in Wolfenbüttel*. = Wolfenbütteler Beiträge (1) 1972. 29–44.
- 2 Vgl. *Lexikon zur Geschichte und Gegenwart der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. Hrsg. von Georg RUPPELT und Sabine SOLF. Wiesbaden, 1992.; RAABE, Paul: *Die Herzog August Bibliothek zu Wolfenbüttel*. In: *Die besondere Bibliothek*. Hrsg. von Antonius JAMMERS, Dietger PFORTE, Winfried SÜHLO. München, 2002. 91–109.
- 3 NÉMETH Katalin: *Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720. A Wolfenbütteli Herzog August Könyvtár Katalógusa*. 1–3. rész. München, 1993.; vgl. VÁSÁRHELYI Judit: *Bibliographische Forschungen zu den ungarischen Drucken vor 1801 in der Herzog August Bibliothek*. = Wolfenbütteler Beiträge (7) 1987. 115–123.
- 4 BIRCHER, Martin und BÜRGER, Thomas: *Deutsche Drucke des Barock. 1600–1720. in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. Abt. A – D. 46 Bde. München, 1977–1996.
- 5 SCHULEK Tibor: *XVI. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolfenbütteli könyvtárban*. Magyar Könyvszemle (86) 1970. 119–129.
- 6 BORSA Gedeon: *Egy magyarországi könyvtáros Wolfenbüttelben*. Michael Ritthaler. = Magyar Könyvszemle 1986. 274–282.
- 7 Herzog August Bibliothek, Handschriftenabteilung: Cod. Guelf. 252.2 Extrav.
- 8 RAABE, Mechthild: *Leser und Lektüre vom 17. zum 19. Jahrhundert. Die Ausleihbücher der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel 1664–1806*. Teil A – C. 8 Bde. München, 1989–1998.
- 9 HERZOG August Bibliothek, Bibliotheksarchiv: I, 150–154. Besucherbücher 1667–1825.
- 10 Zur Zusammenarbeit zwischen der Nationalbibliothek Budapest und den Franckeschen Stiftungen zu Halle vgl.: *Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*. Hrsg. von Brigitte KLOSTERBERG und István MONOK. Teil 1 ff. Tübingen, 2003. ff.

GERNOT NUSSBÄCHER
Der Beitrag von Gedeon Borsa
zur Honterus-Forschung

er Altmeister der ungarischen Buchdruckgeschichteforschung Gedeon Borsa vollendet am 11. Oktober 2003 sein 80. Lebensjahr. Dieser festliche Anlaß bietet eine gute Gelegenheit, Rückblicke auf seine reiche Tätigkeit zu versuchen, die sich im Laufe eines halben Jahrhunderts in zahlreichen wissenschaftlichen Arbeiten niedergeschlagen hat, die höchst wertvolle Beiträge zur ungarischen und zur allgemeinen Buchdruckgeschichte darstellen.

Wir wollen heute nur seinen Beitrag zur Erforschung des Werkes des großen siebenbürgisch-sächsischen Humanisten und Reformators Johannes Honterus (1498–1549) kurz vorstellen und es gleich vorwegnehmen, daß Gedeon Borsa die Honterus-Forschung durch seine Arbeiten wesentlich bereichert hat. Wir wollen die uns derzeit zugänglichen Werke in chronologischer Reihenfolge kurz anführen, um dies zu beweisen.

Eine erste Arbeit von Gedeon Borsa über Honterus Sternkarten von 1532 erschien im Jahre 1963. Sie bietet einen Überblick über Honterus Leben und Werk und beschreibt die in den Baseler Ptolemaeus-Ausgaben von 1541 und 1551 enthaltenen Sternkarten nach dem Vorbild von Albrecht Dürer (1).

Im gleichen Jahr 1963 erschien als Ergebnis der Forschungen zur Erarbeitung der ungarischen Nationalbibliographie die Arbeit: *Versuch der Feststellung der Reihenfolge des Erscheinens der Kronstädter Drucke aus dem Jahre 1539* (2). Auf Grund der genauen Untersuchung der Holzschnitte der Titelblätter konnte Gedeon Borsa feststellen, daß der ursprünglich bei der Griechischen Grammatik verwendete Holzstockrahmen später verengert wurde und als Folge davon eine Chronologie der Honterusdrucke von 1539 erstellen.

Eine wichtige Arbeit von Gedeon Borsa zur bibliographischen Erfassung der Honteruswerke erschien im Jahre 1970: *Die Ausgaben der „Cosmographia“ von Johannes Honter* (3). Hier werden die drei Ausgaben

von Honters meistgedrucktem Werk – Krakau 1530, Kronstadt 1541 und 1542 – kurz beschrieben und ihre weiteren zahlreichen Nachdrucke verzeichnet, wobei auch kritisch zu verschiedenen irrigen Angaben in der älteren Fachliteratur Stellung genommen wird. Gedeon Borsa entdeckte und beschrieb als erster Forscher die Rostocker Ausgabe von 1572.

Das bedeutendste Werk für die Erfassung der inländischen Ausgaben von Honterus ist die im Jahre 1971 erschienene Bibliographie *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600* (Alte Ungarländische Drucke 1473–1600), wo Gedeon Borsa die Honterusdrucke in muster-gültiger Weise verzeichnet hat (4). Er baute in die ausführlichen Einzelbeschreibungen u. a. auch die damals jüngsten Forschungsergebnisse des jungen Kronstädter Wasserzeichenforschers Gebhard Blücher (1934–1968) ein, den er bei seinen Forschungen in Budapest großzügig unterstützt hatte.

Anderthalb Jahrzehnte später veröffentlichte Gedeon Borsa im Gutenberg-Jahrbuch 1986 seine großangelegte Arbeit über *Johannes Honterus als Buchillustrator*, wo er erstmals die ganzen von Honterus geschaffenen Holzschnitte – Karten, Titelblätter und Vignetten – abbildet und beschreibt (5). So brachte er den Kronstädter Buchdrucker und Holzschneider einem breiten Kreis von Fachleuten des Buchwesens nahe.

Im folgenden Jahr 1987 erschien eine neue akribische Analyse von Gedeon Borsa: *Die Zürcher Ausgaben von Honters Atlas minor und ihre Beschriftungen* (6). In Zürich sind in der Offizin Froschauer in dem Zeitraum 1546–1602 sechzehn Ausgaben von Honters Weltbeschreibung nach der Kronstädter Endfassung von 1542 nachgedruckt worden, deren Analyse und Beschreibung der Verfasser vornimmt. Dabei beschreibt er auch erstmals eine Sonderausgabe des Kartenteils aus der Bibliothek Otto Schäfer. Die Ausgaben des Kartenteils von Honters Kosmographie in verschiedenen Züricher Drucken war dann auch der Gegenstand einer im Jahre 1992 veröffentlichten Arbeit (11), wo auf Grund der Untersuchung der aufgetretenen Fehler und Verbesserungen eine Chronologie dieser Kartendrucke festgestellt werden konnte.

Im Jahre 1988 konnte Gedeon Borsa eine hochinteressante und wichtige Entdeckung gleich zweimal publizieren. Es handelt sich um damals neu aufgefundene Bruchstücke von der in Kronstadt gedruck-

ten zweiten Auflage von Honterus Siebenbürgenkarte aus den Jahren 1547–1548, die sowohl dem siebenbürgischen (7) als auch dem internationalen Publikum vorgestellt wurden (8).

Die ab 1990 herausgebrachten Ergänzungsbände zum dritten Band der *Alten Ungarischen Bibliothek*, als deren Herausgeber Gedeon Borsa zeichnet, bringen zahlreiche neue bibliographische Angaben betreffend die ausländischen Ausgaben der Werke von Honterus (9).

Im Jahre 1991 erschien der dritte Band der zweiten Auflage des *Lexikons des gesamten Buchwesens*, wo der Artikel *Honter(us), Johannes* von Gedeon Borsa verfaßt wurde (10).

Auch für das *Új Magyar Irodalmi Lexikon* (Neues Ungarisches Literaturlexikon) verfaßte Gedeon Borsa den Artikel *Honterus, Johannes*, wovon die erste Auflage im Jahre 1994 (12) und die zweite im Jahre 2000 erschien (16).

Im Jahre 1996 brachte der Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde einen Auszug aus den *Alten Ungarländischen Drucken* unter dem Titel *Alte Siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert)* in Buchform heraus, als dessen Herausgeber Gedeon Borsa erscheint (13).

Im gleichen Jahr 1996 erschien auch der erste Band der Schriften zur Buchdruckgeschichte von Gedeon Borsa, wo die Honterus betreffenden Arbeiten (2) sowie (5) und (7) in ungarischer Übersetzung wieder abgedruckt wurden. Im zweiten Band, der 1997 erschien und die ausländischen Drucke betrifft, sind die Honterus betreffenden Arbeiten (3), (6) und (10) wieder veröffentlicht..

Summa summarum haben wir praktisch 13 Arbeiten vorgestellt, die Gedeon Borsa im Laufe von mehr als 30 Jahren Honterus gewidmet hat und durch die er wesentliche Bereicherungen für die Honterusforschung erbrachte. Sie haben alle bleibenden Wert, der durch ihren Nachdruck noch bestärkt wurde und gehören heute zum „eisernen Bestand“ der Honterus-Forschungen. Ohne die Forschungsergebnisse von Gedeon Borsa wäre die Honterus-Forschung wesentlich ärmer. Ihm haben wir die grundlegende bibliographische Verzeichnung und Beschreibung der in- und ausländischen Honterusdrucke auf Grund akribischer Einzelforschungen zu verdanken, ebenso hat er nicht nur in der ungarischen Kultur, sondern auch im europäischen Rahmen viel zur Verbreitung von Kenntnissen über Honterus beigetragen.

Unsere Ausführungen wären unvollständig, wenn wir bei diesem Anlaß nicht auch zutiefst dankbar die großzügige Unterstützung

erwähnen, die der Verfasser dieses Beitrags bei seinen eigenen Honterus-Forschungen durch Herrn Gedeon Borsa persönlich erfahren hat. Unsere Forschungen in Budapest sind überhaupt erst durch die freundliche Vermittlung von Herrn Borsa möglich geworden und haben dank seiner tatkräftigen Förderung zu schönen neuen Ergebnissen geführt, die die Honterus-Forschungen weiter voranbrachten.

Für alle seine schönen Arbeiten zur Honterus-Forschung danken wir dem Jubilar herzlichst und wünschen ihm Gottes reichen Segen für einen recht schönen Lebensabend im Kreise seiner Familie und seiner Kollegen.

Bibliographie der Arbeiten von Gedeon Borsa über Honterus

- (1) *Honter két fametszetes csillagtérképe 1532-ből.* = Természettudományi Közlöny 7. (94) 1963. 131–133.
- (2) *Kísérlet az 1539. évi brassói nyomtatványok megjelenési sorrendjének megállapítására.* = Magyar Könyvszemle (79) 1963. 263–268.
- (3) *Die Ausgaben der „Cosmographia“ von Johannes Honter.* In: *Essays in Honour of Victor Scholderer.* Mainz, 1970. 90–105.
- (4) *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600,* von BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István und KELECSÉNYI Ákos. Bp. 1971. 928 p. + 82 ill.
- (5) *Johannes Honterus als Buchillustrator.* = Gutenberg-Jahrbuch (61) Mainz, 1986. 35–56.
- (6) *Die Zürcher Ausgaben von Honter's Atlas minor und ihre Beschriftungen.* In: *Festschrift Otto Schäfer zum 75. Geburtstag am 29. Juni 1987.* Stuttgart, 1987. 289–300.
- (7) *Die beiden Ausgaben der „Chorographia Transylvaniae“ von Johannes Honter.* = Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 11. (82) 1988. 2. 150–160.
- (8) *Eine bemerkenswerte Holzstockkorrektur von Johannes Honterus.* = Gutenberg-Jahrbuch (65) Mainz, 1988. 269–272.
- (9) *Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet. Pótlások, kiegészítések, javítások, 1. Heft.* Bp. 1990. (Herausgeber BORSA Gedeon)
- (10) *Honter(us), Johannes.* In: *Lexikon des gesamten Buchwesens.* 2. Auflage, Stuttgart, 1991. III. Bd. 529–530.

- (11) *Honers „Atlas minor“ von Zürich in selbständigen Ausgaben.* = Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 15. (86) 1992. 1. 37–40.
- (12) *Honerus, Johannes.* In: *Új Magyar Irodalmi Lexikon.* Hrsg. PÉTER László. Bp. 1994. II. Bd. 822.
- (13) *Alte Siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert).* Köln–Weimar–Wien, 1996. 17 [18] + 449 [450] S. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 21).
- (14) *Könyvtörténeti írárok I. A hazai nyomdászat 15–17. század.* Bp. 1996. enthält die Aufsätze Nr. 2 auf den Seiten 131–135., Nr. 5 auf den Seiten 136–157. (in ungarischer Übersetzung); Nr. 7 auf den Seiten 158–165. (in ungarischer Übersetzung), mit den Anmerkungen auf den Seiten 433–437.
- (15) *Könyvtörténeti írárok II. A külföldi nyomdászat 15–16. század.* Bp. 1997. enthält die Aufsätze Nr. 3 auf den Seiten 360–368.; Nr. 6 auf den Seiten 369–376. und Nr. 10 auf den Seiten 377–380., mit den Anmerkungen auf den Seiten 457–462.
- (16) *Honerus, Johannes.* In: *Új Magyar Irodalmi Lexikon.* Hrsg. PÉTER László, 2. Auflage. Bp. 2000. II. Bd. 894–895.

Besprechungen zu obigen Arbeiten von Gedeon Borsa sind erschienen:

- (3) [Gernot NUSSBÄCHER]: *Essays in honour of Victor Scholderer.* = Karpatenrundschau (Kronstadt), 4. (15), Nr. 14 (990), 9. April 1971.
- (7) und (8) Gernot NUSSBÄCHER, *Siebenbürgenkarte von Honerus.* = Neuer Weg (Bukarest), 41. Nr. 12452, 14. Juni 1989, abgedruckt in: Gernot NUSSBÄCHER, *Beiträge zur Honerus-Forschung 1966–1989.* Kronstadt, 2003. 260–265.
- (13) Gernot NUSSBÄCHER, *Buch mit Brückenfunktion.* = Siebenbürgische Zeitung (München), 47, Folge 8 vom 15. Mai 1997. 5.
- (14) Gernot NUSSBÄCHER, *Schriften zur Geschichte des Buchdrucks.* = Karpatenrundschau (Kronstadt), 30. (41), Nr. 12 (2391), 22. März 1997. 3.
- (15) Gernot NUSSBÄCHER, *Schriften zur Geschichte des Buchdrucks.* = Karpatenrundschau (Kronstadt), 31. (42), Nr. 39 (2470), 3. Oktober 1998. 3.

**Gedeon Borsas Unterstützung unserer
Honterus-Forschungen sind ausdrücklich erwähnt
in unsern folgenden Veröffentlichungen:**

1. *Auf Honter's Spuren in Budapest.* = Karpatenrundschau (Kronstadt), 31. (42), Nr. 30 (2461), 1. August 1998.
2. *Pe urmele lui Honterus, la Budapesta.* In: Gazeta de Transilvania, Serie nouă, 161. Nr. 2435, 8-9. August 1998.

KÄFER ISTVÁN

A magyar-szlovák szellemi összefüggés-rendszer értelmezési lehetőségei

z RMNy vállalkozás a nyelvi és területi nyomtatott hungarikumok számbavételét tekinti céljának. Közülük nemzeti nyelvű írásbeliségünk megbecsüléseként szórványosan előforduló magyar szavak vagy akár egyetlen magyar nyelvű mondat is elég ahhoz, hogy nemzeti bibliográfiánk ismertesse. Ilyen pl. a kolozsvárinak álcázott, 1549-ben Nürnbergben kiadott Veit

Dietrich-mű,¹ vagy Leonhard Thurneisser zum Thurn nürnbergi impresszumú jövődömondása, amelyben negyvenhárom magyar szó szerepel.² Sokszor egy-egy nyelvi hungarikum a benne közreadott magyar nyelvű részleten kívül magyar vonatkozásokat is tartalmaz. Ilyen például a lőcsei Paulus Tartzianus evangélikus vizsgaértekezésének 20 levele Wittenbergben 1611-ben, amelyet támogatóinak, az ugyancsak lőcsei Peter Zabelernek és Paulus Bretnernek, a szepesváraljai Stephanus Xylandernek és a bártfai Johannes Fersiusnak ajánlott. A vizsgázót három földije köszöntötte, a beszercebányai Johann Ritsch Pannonus, a bártfai Martin Wagner Pannonus és Lethenyi István Ungarus. Utóbbi latin nyelvű költeménye magyarul is olvasható.³

A nyelvi-tartalmai hungarikumok példasorában különösen „beszélő” tétel az, amelyben az 1632-ben elhunyt Móríc hesseni gróftól búcsúznak azok, akiket a gróf támogatott: franciák, angolok, skótok, belgák, svájciak, sziléziaiak, morvák és erdélyiek. A gyászversek írói között sorakoznak a gyulafehérvári fejedelmi akadémia személyiségei, köztük Johann Heinrich Bisterfeld professzor és Szigeti Bene Ferenc is, akinek magyar nyelvű verses nekrológja okán került e különben latin nyelvű, külföldön nyomtatott mű retrospektív nemzeti bibliográfiánk lapjaira.⁴

Az adott történelmi viszonyok között a magyar nemzeti bibliográfia eddig újradolgozott 2625 tételéből Brassó, Debrecen, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Szeben és Várad leszámításával a jóval nagyobb rész Bártfa, Kassa, Lőcse, Nagyszombat, Pozsony, Trencsén műhelyeiben jelent meg, s mint fentebb láttuk, a külföldön kiadott nyelvi hungarikumok szinte valamennyijének vannak tartalmi szlovacikum vonatkozásai,

Bártfától Zsolnáig pedig minden egyes kiadvány területi szlovacikum is. A nagyfokú átfedéshez egyelőre csak a nemzeti bibliográfiák közötti együttműködés alkalmazkodott, hiszen Ján Čaplovič műve 1700-ig szinkronban van az RMNy-nyel.⁵

A szlovák nemzeti bibliográfia nyelvi szlovacikumainak számbavételekor számos problémával kerülünk szembe. Az RMNy feldolgozási szabályait figyelembe véve a nyelvi hungarikumokhoz hasonló mélységű szlovacikum-feltárás nincsen. Egyrészt azért, mert a feldolgozás alapelve a terület, másrészt a szlovák ritkán különböztethető meg a csehtől. Ezt az egyébként kétségtelen tényt a csehszlovák nemzeti bibliográfia (Knihopis) és a magyar szakirodalmi gyakorlat⁶ tovább bonyolította. A szlovák írásbeliség nyomtatott formában a 19. század derekáig túlnyomórészt cseh nyelvű, legfeljebb a Králicei Biblia nyelvének szlovák nyelvi elemeket tartalmazó változata. Bibliográfiailag természetes volt a cseh és a szlovák nyelvű nyomtatványok „csehszlovák” nyelvű nemzeti bibliográfiába osztása, de ez régióink ismert politikai viszonyai miatt félreérthető és félreértelmezhető volt. A „csehszlovák” nyelv politikai fogalma altámasztotta a politikai csehszlovák nemzet fogalmának terjesztését. A szlovák tudományosság „szlovák”-nak nevezi a teljesen vagy túlnyomórészt cseh nyelvű munkákat, s ezt a magyar szlovacisztika is elfogadta. Nem is tehet egyebet, hiszen a szlovák irodalom- és nyelvtudomány is megállapította, hogy a szlovák irodalmi nyelv feladatát évszázadokon át a cseh nyelv töltötte be, a latinnal és a némettel, sőt részben a magyarral együtt.⁷ A legutóbbi évtizedben adódik alkalom a terminológiai kérdések tisztázásának felvetésére. Ez a lehetőség szerencsésen egybeesik az RMNy munkálatok jelenlegi szakaszával, a 17. század derekától a Felföldön, a mai Szlovákia területén megjelent nyomtatványok feldolgozásával. Ilyen terminológiai kérdés az ott keletkezett szláv nyelvű hungarikumok nyelvének meghatározása is. Ezt a kérdés-felvetést folytatjuk néhány példa bemutatásával.

A magyar nemzeti bibliográfia címleírási szabályai szerint Cserkő Mihály neve alatt szerepel az a mű, aminek Cserkő csak fordítója.⁸ Eliáš Láni három prédikációját ültette át magyarra Thurzó György halála után, özvegye Czobor Erzsébet vigasztalására, a címlap szerint „tót nyelvből”. Láni Thurzó György udvari prédikátora a biccsei várban. Ő a szlovák irodalom első lírikusa, akinek nyelve azonban a cseh Bibliáé.⁹ A szlovák nemzeti bibliográfia szlovák nyelvüként tartja nyilván Láni

prédikációit, amelynek eredeti szövege eleddig nem került elő. Az ismert, hogy Zólyomi Perinna Boldizsár írta az előszót, s az is, hogy Láni cseh nyelvű verset is írt Thurzó György halálára,¹⁰ egy másik költeménye pedig Peter Hrabovský *Manuale Latino-Hungarico-Slavonicum* című imádságos könyvében¹¹ található.

Tranovský-Tranoscius énekeskönyvének első fennmaradt címlapja szerint „z německé řečj do nassj slowenské” (német nyelvről a mi szlovákunkra) fordítottak le az énekek.¹² Három évvel később Jakub Jakobeus „národu slawného a starožitného slowenského” (a híres és ősi szlovák nemzet) egyházi szolgájának nevezi magát, amikor Eperjesen „národu uherskému” (a magyar nemzetnek) templomot szentel, ugyanakkor fia, Nicolaus Jacobaeus mint Paleus Praga Bohemus *Epistrophe ad gentis Hungariae lumina columniaque*-jával zárja ezt a templomszentelés alkalmából kiadott nyomtatványt.¹³

Daniel Löbrynus Novoměstský 1616-ban fordította németből csehre egy németországi prédikátor néhány évvel korábban megjelent művét.¹⁴ Előszavában bevallotta, hogy fordítása kísérlet. Diákkorában ugyanis igen megszerette a bibliai fejtörő kérdéseket, de nem tudott még elég jól németül, ezért segítők voltak, és „knižka nenj do konce a zauplna... odemne předložena” (a könyvecske nem végig és nem teljesen... általam mutattatik be). Nikodém Čížek trencsényi nyomdatulajdonos újra kiadta. Trencsénben 1660. március 19-én kelt előszavában a 43 évvel korábban megjelent könyvecske népszerűségére, beszerezhetetlenségére hivatkozott, és nagycsütörtöki ajándéknak szánta, és mintegy a hazai könyvpiac megnyugtatóására közölte, hogy Löbryn „z německého jazyku v český a neb slovenský” (német nyelvből csehre, vagyis szlovákra) fordította a könyvecskét. Igen kevés maradt belőle, s igen használatos lehetett, mert még a legteljesebb példányból (Juraj Ribay gyűjteménye) is hiányzik néhány levél. Az egyik hiányzó levelet pótolták, de nem hazai, hanem valószínűleg csehországi kiadásból, mert a mű következő 1675. évi zsolnai kiadása¹⁵ egészen más nyomdai eljárással készült, a szakirodalomban jelzett egyéb kiadások¹⁶ nem ismeretesek. Mindenesetre a zsolnai kiadás már másfél évtized múlva követte a trencsényit. Bevezetőjéből a Dadan-nyomda tulajdonosnője már kihagyta a becses „a neb slovenský” (vagyis szlovák) kifejezést. A „cseh” és a „szlovák” közé tett egyenlőségjel a cseh menekültek beilleszkedési törekvését jelezheti a magyarországi körülmények közé. A Třanovský által *slovenská*-nak nevezett nyelv ugyanis a korabeli leg-

tisztább cseh. A cseh nyelv szlovákká minősítésére nyilván az vezette, hogy énekeskönyvét elfogadtassa a hazai szlovák evangélikusokkal. Jakub Jakobeus is ezért nevezhette magát az ősi szlovák nemzet papjának, a nyomdatulajdonos Nikodém Čížeket pedig egyszerűen üzleti érdek vezérelte kiadványának forgalmazására. Ugyanakkor a szlovák katolikusok körében a hitbeli ellentétek a protestánsok szlováknak nevezett csehnyelvűségének tudatos elvetésében is jelentkeztek. A nagyszombati szlovák kulturális körökben kiérlelődött *obecná slovenčina*, azaz közszlovák terminus jelzi, hogy a Pázmány Péter által létrehozott katolikus szellemi közeg nem véletlenül fordult a szlovák népnyelvhez. Ez a nyelv azonban nyelvileg már ténylegesen szlovák volt. Megoldásra váró terminológiai kérdés, nevezhető-e szlováknak a cseh menekültek cseh nyelve és etnikai tudata. Ez lehetne talán a „česká slovenčina”, azaz a „cseh szlovák nyelv”, a hazai, főleg katolikusok által használt szlovák nyelv pedig „uhorská slovenčina”, azaz „magyarországi (magyarhoni) szlovák nyelv”. Ez lenne érvényes a mindenkori szlovák népnyelvre is, amelynek nyugati nyelvjárásából L’udovít Štúr és társai alkottak irodalmi nyelvet. Ez utóbbi lett a mai szlovák hivatalos nemzeti nyelv.

A szakirodalom¹⁷ egyébként nemcsak a nyelvi kérdésre nem mutat rá, hanem a fordító adatait is pontatlanul közli. Löbryn ugyanis 1660 körül nem lelkészkedhetett Vágújhelyen. Először az 1660. évi címlap „dobré paměti” (jó emlékezetű)-nek tünteti fel, másodsorban a Novoměstský név nem Vágújhelyet (Nové Město nad Váhom) jelent, hanem Löbryn személynevének része, az egykori Neustadt, a címlapon is jelzett Felső-Sziléziában. Az első kiadás évét figyelembe véve a fordító az 1580–90-es évek fordulóján születhetett.

A 17. század derekán, 1658. május 21-én elhunyt Jan Efron Hranickýt temető Ezekiel Jabínról¹⁸ tudjuk, hogy Valašské Meziříčíben született, tanítóskodott és 1627 után menekült Magyarországra, Puhóra, majd Lednicre. Hranickýról nem szól a szakirodalom, pedig „do toho nešťastného rozptýlení” (a szerencsétlen szétszóródásig) Comenius tanítványa is volt. Idehaza 1650-ben „zvolen byl za představeného nám moravským kněžim Páně, který v tomto slavném uherském království zustávámé” (megválasztották elöljárójuknak az Úr morvaországi papjai, akik ebben a dicső magyar királyságban maradunk), mivel „v Spiši v dědině Batyzovcích cyrkve Boží lidu českého a moravského” (a Szepességben, Batizfalván az Úr cseh és morva népe egyházának) papja-

ként kiválóan tevékenykedett. A cseh menekülteknek ez a csoportja a csehtestvérek helvét, református ágához tartozott, és a magyar kálvinistákkal került kapcsolatba, míg a már említett Jakub Jakobeus a „szlovák nemzet” papja volt Eperjesen. Ő ugyanis társaival együtt már Fehérhegy előtt elfogadta az ágostai hitvallást és a hazai, főként szlovák evangélikusokhoz csatlakoztak a híres Jiřík Třanovskýval együtt.¹⁹

Okkal állapította meg Libuša Franková, hogy mind a mai napig fel dolgozásra vár a cseh–morva exulánsok hazai munkássága.²⁰ Gazdasági tevékenységüket alig vették észre a kutatók, pedig a korabeli kiadványok utalnak rá. Samuel Chalupka trencsényi evangélikus pap úgy temette el a kiterjedt Melcl-familia György nevű kisfiát, hogy a nagypapa és az apa üzleti úton volt.²¹ 1658 szentestétjétől 1659 márciusáig voltak távol, s ekkor adta ki a gyászbeszédet Chalupka, az elhunyt gyermek keresztpapja.

Az is kérdéses, miért nem cseh nyelvű Bibliát használt *Dialogus theologicus*-ához Andrej Lucae 1663-ban Lőcsén kiadott munkájában.²² Sem az Adam z Veleslavína-féle,²³ sem a kraliceí²⁴ Biblia szövege nem fedezhető fel benne. A mű német változata ugyanabban az évben jelent meg Lőcsén.²⁵

Johann Heinrich Bisterfeld RMNy tételsora is beszédesen igazolja az előbb említett Libuša Franková megállapítást, hiszen a herborni egyetemről Gyulafehérvárra került professzor 25 évi működése alatt igen sok doktorandust fogadott a Felső-Magyarországra menekült cseh papok köréből. És itt nem csupán a cseh exulánsok egyértelmű törekvésére kell gondolnunk hazájuk függetlenségének visszaállítására, hanem a hazai „szlovák” és részben „magyar” művelődésben betöltött szerepükre is. A *Pallas Dacica*²⁶ szimbólum értékű keletkezési körülményei és szellemi hatósugara lenne megrajzolható a Bisterfeld tanítványok későbbi munkásságának elemzésével. Az 1651 augusztus–novemberi vizsgaidőszak jeles református vizsgatételeiből *Hungarus, Siculus, nobilis Hungarus, Walachus, Saxo-Transylvanus, Bohemus* (Augustinus P. M. Cseiteinsis), *Scepusius* (Michael Duchon Marcusfalvi) származásúak válaszoltak.²⁷ Márkusfalva pedig Václav Rataj cseh menekült azyluma is volt.²⁸

Utalnunk kell RMNy-ünk incipitmutatójának félkarú óriás jellegére: benne ugyanis kizárólag a magyar nyelvű versek incipitjei szerepelnek. A más hazai nyelvű – esetünkben „szláv”, „szlovák”, „biblikus cseh” – versek a némettel együtt ugyanis hungarikumok, mint a magyarok, és

egységes incipit-rendszerük olyan összefüggésekre mutathat rá, amelyek nélkülözhetetlenek a „magyar” anyag értelmezésében, meghatározásában. Például Daniel Pribiš,²⁹ Jiřík Třanovský, Szöllősi Benedek,³⁰ Lucas Wencelius³¹ és sok más anyag bedolgozatlansága éppen a későbbi évtized nyomtatványainak feldolgozásakor fog majd hiányozni.

RMNy-tallózásunk címében is leírt célja a szlovák (és cseh) hungarikumok értelmezhetősége. Ha nem fordítunk kellő figyelmet a területi, nem magyar nyelvű hungarikumokra, nehézséget okozunk magunknak és szomszédná vált egykori honfitársainknak. Először is akarva-akaratlanul alkalmazzuk azt a már nemzeti elvet, esetleg országot, – uram bocsá – etnikai szemléletet, ami a dokumentumok keletkezésének korára ostobaság vagy embertelenség. Ez a gyakorlat hasonló eljárásra indítja a szlovacikum feltárókat. Igen sokat veszítünk ezzel, hiszen a nyelvi szlovacikumok ismeretelemeinek hiánya akadályozza a tartalmi hungarikumok összefüggésrendszerének bemutatását.

Hasonló a helyzet, ha az egészet megfordítjuk, és a szlovacikumok szempontjából vizsgálódunk. Északi szomszédaink helyzetükből fakadóan következetesen érvényesítik a területi szlovacikum elvét, amely szerint egész történetiségünk valamiképpen Szlovákiával kapcsolatba hozható elemei területi vagy tartalmi szlovacikumok. Ez önmagában igaz is, sőt igen hasznos, ha a régi szlovák irodalom eddigi legnagyobb szöveggyűjteményét (Mišianik) lapozgatva meglátjuk, hogy egyetlen sor sincs benne, ami ne lenne hungarikum. S e hungarikumok betagozódása a szlovák retrospektivitás hajszálereibe, persze szlovacikumként visszahat a mi hungarikum-szemléletünkre és mindenképpen gazdagítja azt. Ennek egyik legjellemzőbb példája Anton Vantuch Zsámboky monográfiája.³²

Az értelmezési lehetőségek közül a hungarológia és a szlovakológia szigorú bibliográfiai szabályokhoz alkalmazkodó két tudományos diszciplína összevonásával próbálkozom, számolva az igen érzékeny terminológiai problémákkal.³³ Ezek szerint a magyar–szlovák összefüggésrendszerben a hungarológia (magyarságtudomány) tárgya a nyelvi, területi, külföldi nyomtatványok esetében a tartalmi hungarikumok tanulmányozása.³⁴ Ugyanez a tartalma a szlovakológiának (szlovákságtudomány, „veda o Slovákoch”), a területi, nyelvi szlovacikumok feldolgozása. A „képletből” nyilvánvaló, hogy a szlovákságtudomány területisége egyben hungarikum is, annak alapelveivel. A szlovakológia hungarológiai elemeit a „hungaroszlovakológia” tartaná nyilván és ele-

mezné. A magyarságtudomány szlovakológiai elemeit a hungarológia „szlovako-hungarológia” részdiszciplinája foglalná magába.

Mivel a magyar–szlovák összefüggésrendszer egykori magától értetődése, természetessége az elmúlt másfél évszázadban zajló politikai folyamatok miatt megszűnt, jelenleg két ismeretlen, idegen kultúra áll egymással szemben. Mint ilyenek, kölcsönösen megismertethetnék egymással örökségük közösségét. Kulcsár Szabó Ernő megfogalmazásában: „Az a tapasztalat, hogy a magyar kultúra német vagy szlovák befogadója ténylegesen nem azt a kultúrát látja s értelmeti sajátjává, nem pusztán kettejük különbözőségéből adódik... Egy interkulturális találkozás olyan sajátot is megmutathat, föltárhat a partnerekből egymásnak, amiről azok maguk sem tudtak, vagy pedig el kívánták rejtetni a másik elől... S ha már a hungarológia amolyan alkalmazott ágazatként igyekszik meghatározni magát...”³⁵ legalább a magyar–szlovák összefüggések módszertana lehetne.

Szörényi László *polivalens nemzeti tudatnak* nevezi azt a hungarus patriotizmust, amit nem fordíthatunk le istenigazában még „magyarorszá-gira” sem.³⁶ Szelestei Nagy László írta Kalmár Györggyel kapcsolatban, hogy a nem magyar anyanyelvű Hungarusokra a magyarországi szót kellene alkalmazni. „Hazai szakirodalmunk (a közbeszédre nem is szólva) máig nélkülözi a magyar szó kettős jelentésének a szétválasztását: magyarnak nevez minden, néha csak magyarországiént értékelhető jelenséget, személyt.”³⁷ A szlovák uhorský, Uhor, Uhersko – „Hungarus”, „hungarus ember”, „Regnum Hungariae” megfelelője a „magyarhoni”, „magyarhoni ember”, „Magyarhon” lenne, de a „hungarus patriotizmus” latin–magyar, (szlovák) formájában tűnik a legjobbnak. Bizony nehezen fejezhető ki az a tény, hogy régiókban nyolc évszázadon át nem kapcsolatokról, hanem szimbiózisról, az azonosság tudatáról van szó.

E terminológiai nehézségekkel foglalkozik Alexandra Dekanová Czvittinger Dávid *Specimen Hungariae literatae...* című munkájának szlovákra fordításával kapcsolatban: a fordítási kísérletek között Jozef Minárikot (Pokus o literárne Uhorsko = Az irodalmi Magyarhon kísérlete) és Katarína Ruttkayovát említi (Pokus o dejiny literatúry v Uhorsku... národnostou Uhrov, Dalmatíncov, Chorvátov, Slovincov a Rumunov... = A magyarhoni, dalmát, horvát, szlovén és román nemzetiségű irodalomtörténet kísérlete...)³⁸

Az RMNy-tallózás 2366. sz. tételében szereplő származásnevek figyelmeztetnek a körültekintő fogalmazásra, a mai nemzetállami kife-

jezésrendszer (nemzet – nemzetiség – kisebbség stb.) alkalmazásának teljes mellőzésére például a 17. századra vonatkozó meghatározásokban.

Az RMNy harmadik kötetében tett kísérleteink³⁹ egyelőre nem találtak pozitív fogadtatásra szlovák kollégáinknál. Helena Saktorová ezeket nem észrevételezte, azt azonban igen, hogy „a bibliográfia főként a szélesebb nyilvánosság köréből való használóinak jobb tájékozódása, valamint az adott téma szemléltethetősége szempontjából is a szerzők feltűntethették volna a kistérképen az Ausztria–Magyarország 1918. évi széthullása után keletkezett államok jelenlegi határait is. Egyben kíváncsi lett volna az ábrázolt helynevek jelenlegi neveinek feltűntetése is... A mű jelentős kézikönyv a szlovák könyvkultúra-kutatás terén is és egyúttal közös kulturális múltunk megismerése szempontjából bizonyos hiányosságok ellenére is a magyarhoni történeti személy- és helynevek írása tekintetében főként Szlovákia területéről.”⁴⁰

A Regnum Hungariae valóságába ma is belefér a térkép. A helységnevek erőszakos „magyarosításai” Cobolyfalutól Leningrádon és Gottwaldovon át Gabčíkovoig óvatosságra intik a tudományt. Először meg kell tanulni a mindenfajta „-osítás” előtti helyzetet. Akkor pedig a Regnum Hungariae térképére nem rajzolhatók a 20. század „eredményei”. Magyar nyelvű térképen az *eredeti* magyar helyneveknek kell szerepelniük, s ez így is történik mindhárom RMNy-kötetben. Például Buda nem Budapest, Rárbók nem Nádasfő, Komjáti nem Komját, Óvár sem Mosonmagyaróvár, Sicz sem Németlövő, Keresztúr sem Sopronkeresztúr, Patak sem Sárospatak, Várad sem Nagyvárad. Az RMNy 3. „a tételek szövegében előforduló helyneveket a tömeges helynévmagyarosítást megelőző formában” közli. Így például Dubovó (Dobó, Turóctölgyes), Prukk (Dunahidas), Hricsó (Ricsóvár-alja), Drahóc (Vágdebrőd), Szmizsán (Szepessümeg), Dubnica (Máriatölgyes), Pollusz (Erdőréti), Sztráska (Nagyőr), Viderník (Véd-falu) stb.

A Regnum Hungariae ezer esztendejéből a bomlás az egésznek a tizede talán. Ma már – éppen a könyvtudomány jelen bizonyító anyagával is dokumentálva – kimondhatjuk, hogy a 19. század közepén felgyorsuló nemzeti folyamatok, majd politikai rontások másfél évszázada után a régió népeinek kultúrája ismét szellemi közkinccsé válik. Megtisztul a ráarakódott politika diktálta hamisságoktól, irányított részgazságoktól, félreértésektől, a félműveltségtől és a műveletlen-

ségtől. A Magyar Köztársaság és a Szlovák Köztársaság állami szuverenitása visszafelé nem érvényesíthető. A Regnum Hungariae valósága ma is él. Valamennyi népe szellemi teremtményének, létrehozott kultúrájának oszthatatlan egységében. Lehet, hogy ennek interpretálása is eltart majd addig, ameddig a rontás. Azt azonban tudnunk kell, hogy mai szuverén államaink létszükséglete az egykori közösség megismerése, bevallása és vállalása.

A nem magyar nyelvű versek incipitjeinek mellőzése korábbi korszak, felfogás eredménye. Igaz, a feldolgozás erősen hátráltatta volna a három kötet munkálatait. Ma már tudjuk, hogy a nem magyar nyelvű anyag is a miénk és a magyar nyelvű is az övék.

Jubilánsunk is igen sokat tesz ezért!

-
- 1 RMNy 79
 - 2 RMNy 497
 - 3 RMNy 1028
 - 4 RMNy 1676
 - 5 KÄFER István: *Lacrumae gentis Slavonicae. A szlovák művelődéstörténet kezdetei az RMNy harmadik kötetében.* In: *Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból.* Bp. 2001. 123–124.
 - 6 SZILÁDY Jenő: *A magyarországi tót protestáns egyházi irodalom 1515–1711.* Bp. 1939.; SZIKLAY László: *A szlovák irodalom története.* Bp. 1962
 - 7 Minárik 60.; ŠMATLÁK, Stanislav: *Dejiny slovenskej literatúry od stredoveku po súčasnosť.* Bratislava, 1988. 151.
 - 8 RMNy 1210, Čaplovič 491
 - 9 SZIKLAY László: i. m. 66–68., Uő.: *Thurzó György udvara mint késő reneszánsz irodalmi és tudományos központ.* In: SZIKLAY László: *Szomszédainkról.* Bp. 1974. 102–106., Mišianik 248–252., ŠMATLÁK, Stanislav: i. m. 170–172.
 - 10 Minárik 102
 - 11 RMK I 918, RMK II 1121, Čaplovič 207, 218.
 - 12 Lőcse 1639. – RMNy 1780
 - 13 RMNy 1938
 - 14 *Pohádky duchovníj* – Knihopis 14.064
 - 15 Az OSzK-ban az RMK II 1375a jelzeten.
 - 16 Knihopis 14.066, 14.067, 14.071
 - 17 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* [Utánnyomat.] Bp. 1980–1981. VIII. 1–2., ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Bp. 1972. 378., Čaplovič *Autorský register* 1011.
 - 18 RMK II 915
 - 19 Čaplovič *Úvod* 15.
 - 20 FRANKOVÁ, Libuša: *Zástoj českých a moravských exulantov na kultúrnom rozvoji Slovenska v prvej polovici 17. storočia (K niektorým problémom).* In: *Jakub Jakobeus.* Zost. Michal OTČENÁŠ, Peter KÓNYA. Prešov, 1993. 97–109.
 - 21 RMK II 942
 - 22 RMK II 1012
 - 23 Prága 1613. – Knihopis 1106

- 24 Knihopis 1110
- 25 Az OSzK-ban az RMK II 1012a jelzeten.
- 26 RMNy 1827
- 27 RMNy 2366
- 28 RMNy 1644
- 29 RMNy 1594
- 30 RMNy 2381, 2591
- 31 RMNy 1782
- 32 VANTUCH, Anton: Ján Sambucus. *Život a dielo renesenčného učenca*. Bratislava, 1975. 255 l.
- 33 Legutóbb KÄFER István: *Terminologia Hungaro-Sclavonica. A magyar–szlovák interetnikus összefüggések történeti vizsgálatának terminológiai kérdései*. In: *Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére*. Szerk. ROZSONDAI Marianne. Bp. 2002. 91–101.
- 34 Ez utóbbival az RMNy vállalkozás nem foglalkozik.
- 35 KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A (nemzeti) kultúra – mint változékony üzenetek metaforája*. Avagy: *Emlékműve-e önmagának a „hungarológia”?* = *Tiszatáj* 2000. 3. 67–68.
- 36 SZÖRÉNYI László: *Severini János polivalens nemzeti tudata*. In: *Interkulturális tanulmányok Vajda György Mihály 85. születésnapjának megünneplésére*. Szeged, 1999. 61.
- 37 SZELESTEI NAGY László: *Nyelvi és nemzeti tudat 1780 körül. Adalék a magyar–szlovák együttélés történetéhez*. – Kézirat. 7.
- 38 DEKANOVÁ, Alexandra: *Banskoštiavnický rodák Dávid Cvitinger a jeho Specimen Hungariae literatae*. = *Knihy 1999–2000*. 70–77.
- 39 KÄFER István: i. m. 123–128.
- 40 *Knihy 1999–2000. Zborník o problémach a dejinách knižnej kultúry*. Martin, 2001. 285.

V. ECSÉDY JUDIT
Nyomdai cifrák 16. századi hazai
nyomtatványainkban

magyarországi nyomdák betűtípusainak kutatása Borsa Gedeon irányításával az 1970-es években kezdődött. E munkálatok eredményeképpen egységes szempontok és nyilvántartások alapján elkészült több műhely betűinek és díszjeinek monografikus feldolgozása. A távlati cél a 16. és 17. századi magyarországi betűtípus- és dísz-repertórium összeállítása volt.¹ Ennek a kutatás-

nak egy kis részterületét próbálja összesíteni dolgozatom.

A kézműipari korszak nyomtatott könyvének legsajátságosabb díszítési eszköze a nyomdai cifra (körzet) volt. Ugyanúgy metszéssel készítették és öntéssel sokszorosították, mint a nyomtatóbetűt, és pontosan ugyanúgy szedhetők és nyomtathatók is. Segítségükkel egységes, csak tipográfiai eszközöket felhasználó címlapokat és díszeket lehetett alkotni, ahol az egyes apró elemek dísszé komponálásában tág tere volt a nyomdász képzelőerejének és leleményességének. Attól kezdve, hogy a cifrák használata általánossá vált, a nyomdászatnak épp olyan nélkülözhetetlen kelléke lett, mint a betű. A korabeli olvasó megkívánta, hogy a nyomtatvány lapjain díszítés is legyen. E közbevetett kis díszek az olvasás könnyítésére, a betűk sorainak megállítására szolgáltak: kiemelésre, elválasztásra, a gondolat lezárására.

Ezek az apró díszítmények – hivatalos nevükön tipográfiai ornamentek – a XVI. század elején jelentek meg Európában a nyomtatott könyvekben. A törökökkel való élénk kereskedelem eredményeképpen az előző században először Velencében kezdett elterjedni a keleti ornamentek. A díszesebb könyvek kötése már ekkor felhasznált arab motívumokat. Bár az egyik első cifra, az Aldus-levél a jeles humanista nyomdásznak, Aldus Manutiusnak nevét viseli, ő maga a nyomtatott könyvben nem, csak a kötéseken alkalmazta e motívumokat. Megjelentek tehát azok az apró fém-szerszámok, amelyek előbb csak a kötés díszítésének eszközei voltak. Az új szerszám gyorsan elterjedt, sőt a betűkhöz hasonló használhatósága következtében áttért a könyv belső lapjaira is.

Valószínűleg Henri Estienne párizsi nyomdász volt az első, aki a szöveg közé ilyen apró ornamenseket nyomtatott. Francis Meynell és Stanley Morison Estienne 1509-ös kiadványában találkozott először ezekkel a betűszerűen alkalmazott, öntött mintáról nyomtatott, – tehát már nem fametszetű – díszítménnyel.² Ettől kezdve az egész akkori világ nyomdászatában általánosan elterjed a könyv díszítésének ez a divatja. A XVI. század végére a cifrák országhatároktól függetlenül elterjedtek, és némelyik több száz éven át szinte változatlan alakban megőrződött. Nem volt kivétel ez alól Magyarország sem. A következőkben a cifrák hazai elterjedését kíséreljük meg nyomon követni.

A korábbi irodalom szerint nálunk is az Aldus-levél nyitotta meg az utat. Míg Szentkuty Pál 1560-ban találta az első olyan hazai (kolozsvári) nyomtatványt, amelyben ez a levél előfordul,³ ezt az időpontot helyesbíthatjuk: valóban Kolozsvárott, de már 1550-ben megjelent ott az első Aldus-levél (5. cifra)⁴ a címlapon, amely azután legalább egy évtizedig még nyomon követhető. Ettől a kissé karcsú levéltől különbözik az 1551-től kezdve használt testesebb Aldus-levél (6. cifra),⁵ amely szintén címlapokat díszít.

A nyomdai cifrák azonban már a század legkorábbi hazai nyomtatványaiiban is jelen vannak. Kis Aldus-levél már az 1539-es sárvár-újszigeti *Grammatica* címlapján is szerepel,⁶ három másik apró cifrával együtt (1–4.sz. cifra). Itt ugyan a nyomdász nem díszítőelemként alkalmazta a cifrákat, hanem a címlap keretléceinek összeillesztésénél a helyek kitöltésére. Az *Újtestamentum*⁷ egyik lapján már a szöveg végét díszíti az egyik kis levél (3. számú), a másik három cifra azonban nem fordul elő a kötetben. A többi kisebb-nagyobb levél, amely még hozzájárul a könyv díszítéséhez nem öntött cifra, hanem fametszet: ahány kis levél, annyi féle.

A sárvár-újszigetivel egyidejűleg Erdélyben dolgozó nyomda, Joannes Honterus brassói műhelye egyáltalán nem használt nyomdai cifrákat. Bár gazdagon díszített, változatos címlapkeretekkel, díszlécekkel, illusztrációkkal jelentette meg könyveit, a díszítéskor kivétel nélkül fametszetes eljárást követett. Nemcsak Honterus, hanem utóda Valentin Wagner sem folyamodott cifrákhoz, amikor a brassói műhely kiadványait díszítették. Az első – és a század folyamán az egyetlen – cifra az az Aldus-levél, amely 1563 és 1583 között szerepel a brassói nyomtatványokon, majd átkerült Szebenbe, és a század utolsó évtizedében már ott is maradt.

Az első hazai nyomda tehát, amely cifrát használt, a sárvár-újszigeti Sylvester-nyomda, a második a kolozsvári Hoffgreff-Heltai műhely volt. Nem állíthatjuk azonban, hogy a kolozsvári műhely felszerelésében nagy bőségben található lett volna nyomdai cifra: a század folyamán mindössze még négy jelent meg a kolozsvári könyveken (8., 42., 47. és 59. sz. cifra). Bár ezek közül a 8., 42. és az 59. számú arra is alkalmas volt, hogy keretdíszként állítson össze belőle a nyomdász, a Heltai-műhelynek szemlátomást a háromszirmú levélből (8. sz. cifra) volt legnagyobb készlete, nyomdai cifrával keretezett címlapjai mind ezt az elemet alkalmazták. Ezt az apró levéldíszet a Heltai-nyomdában 1564-től kezdve lehet nyomon követni.

Anélkül, hogy sorra vennénk az egyes hazai műhelyeket aszerint, hogy hol, mikor honosodott meg egy-egy cifra, érdemes megemlíteni, hogy nem a Heltai-nyomda volt az első, amelyik ezt a háromszirmú levél cifrát használta (8. cifra), hanem ugyanilyen szerepelt már 1559-ben Huszár Gál óvári felszerelésében,⁸ azzal a nagyméretű Aldus-levéllal együtt, amelynek szárából két kisebb levél ágazik ki (7. sz. cifra). Ez utóbbi később Debrecenbe került és Hoffhalter is használta. Az előbbiből, a háromszirmúból Huszár Gálnak több tucat darabja is lehetett, amelyeket igen találékonyan és dekoratív módon tudott elrendezni *Énekeskönyvének* lapjain.⁹ Továbbvitte magával Debrecenbe is, de – elmentében a nagyalakú Aldus-levéllal, amelyet Debrecenben hagyott, – magával vitte Komjátiba is, sőt jutott belőle Bornemisza Péter nyomdájába is, Semptére.

A könyvnyomtatásnak ebben a korai szakaszában 61 különféle nyomdai cifra volt használatban Magyarországon, amelyeket az alábbi táblázat szemléltet:

Az itt következő áttekintés az egyes cifrák használatát, időkorét és a várost, műhelyt tünteti fel, ugyancsak megjelenésük sorrendjében, az előző táblázatban szereplő egyedi sorszámok alapján. A sorszám és az időkor után a cifra egy városon (műhelyen)¹⁰ belüli használatát, továbbélését illetve vándorlását lehet nyomon követni, míg a következő oszlop azt mutatja, hogy ugyanilyen cifra még hol volt használatban és mikor:

<i>A cifra sor- száma</i>	<i>Az első használat</i>		<i>Használata egyéb nyomdahelyeken</i>	
	<i>időköre</i>	<i>helye</i>	<i>időköre</i>	<i>helye</i>
1	1539	Sárvár-Újsziget		
2	1539	Sárvár-Újsziget		
3	1539–1541	Sárvár-Újsziget		
4	1539	Sárvár-Újsziget		
5	1550–1560	Kolozsvár	1578	Besztercebánya
			1579	Nagyszombat
6	1551–1574	Kolozsvár		
7	1559 1569	Óvár Gyulafehérvár (Hoffhalter)	1564	
8	1559 1560 1561	Óvár Kassa Debrecen (Huszár)	1565–1592–	Kolozsvár
			1578–1599	Nagyszombat
9	1563–1583	Brassó (Greuss)	1583	Szeben (Greuss)
10	1565 1568–1569	Várad Gyulafehérvár (Hoffhalter)	1578–1593	Szeben

<i>A cifra sor- száma</i>	<i>Az első használat időköre</i>	<i>helye</i>	<i>Használata egyéb nyomdahelyeken</i>	
			<i>időköre</i>	<i>helye</i>
11	1568–1569	Gyulafehérvár (Hoffhalter)		
	1573	Alsólintva	1581–1582	Szeben (Greuss, Crato)
			1598	Keresztúr (korábban: Laibachban) ¹¹
12	1570	Debrecen (Komlós)		
13	1570	Debrecen (Komlós)		
14	1573	Debrecen (Komlós)		
15	1573–1577	Debrecen (Komlós–Hoffhalter)		
16	1573	Debrecen (a 17. sz. cifra tükörképe)		
17	1573	Debrecen (a 16. sz. cifra tükörképe)		
18	1574	Debrecen (Komlós)		
	1598	Debrecen (Rheda)		
19	1574	Kolozsvár		
20	1574	Komjáti		
21	1577	Debrecen (Hoffhalter Rudolf)		
22	1578–1599	Bártfa (Gutgesell) (a 23. sz. cifra tükörképe)		

<i>A cifra sor- száma</i>	<i>Az első használat időköre</i>	<i>helye</i>	<i>Használata egyéb nyomdahelyeken időköre</i>	<i>helye</i>
23	1578–1599	Bártfa (Gutgesell) (a 22. sz. cifra tükörképe)		
24	1578–1599	Bártfa (Gutgesell) (a 25. sz. cifra tükörképe)		
25	1578–1599	Bártfa (Gutgesell) (a 24. sz. cifra tükörképe)		
26	1578–1599	Bártfa (Gutgesell) (a 27. sz. cifra tükörképe)		
27	1578–1599	Bártfa (Gutgesell) (a 26. sz. cifra tükörképe)		
28	1578	Besztercebánya		
29	1579–1582	Debrecen (Hoffhalter Rudolf)		
	1597	Debrecen (Csáktornyai) (a 30. sz. cifra tükörképe)		
30	1579–1582	Debrecen (Hoffhalter Rudolf)		
	1597	Debrecen (Csáktornyai) (a 29. sz. cifra tükörképe)		
31	1579–1600–	Nagyszombat		
32	1579–1599	Nagyszombat		

<i>A cifra sor- száma</i>	<i>Az első használat időköre</i>	<i>helye</i>	<i>Használata egyéb nyomdahelyeken</i>	
33	1580–1584	Detrekő		
34	1581–1598	Szeben (Greuss, Fabricius)		
35	1582	Debrecen (Hoffhalter)		
	(a 36. sz. cifra tükröképe)	1584	Detrekő	
		1585–1588	Galgóc	
		1590–1599	Vizsoly	
		1593	Sicz	
		1593–1599	Vimpác	
		1597–1600	Bártfa (Klöss)	
36	1582	Debrecen (Hoffhalter)		
	(a 35. sz. cifra tükröképe)	1584	Detrekő	
		1585–1588	Galgóc	
		1590–1599	Vizsoly	
		1593	Sicz	
		1593–1599	Vimpác	
		1597–1600	Bártfa (Klöss)	
37	1582	Debrecen (Hoffhalter)		
	(a 38. sz. cifra tükröképe)	1584	Detrekő	
		1585–1588	Galgóc	
		1590–1599	Vizsoly	
		1593–1599	Vimpác	
		1597–1600	Bártfa (Klöss)	
38	1582	Debrecen (Hoffhalter)		
	(a 37. sz. cifra tükröképe)	1584	Detrekő	
		1585–1588	Galgóc	
		1590–1599	Vizsoly	
		1593–1599	Vimpác	
		1597–1600	Bártfa (Klöss)	

<i>A cifra sor- száma</i>	<i>Az első használat időköre</i>	<i>helye</i>	<i>Használata egyéb nyomdahelyeken</i>	
39	1582	Debrecen (Hoffhalter)		
		(a 40. sz. cifra tükörképe)	1584 1585–1588 1590–1599 1593 1593–1599 1597–1600	Detrekő Galgóc Vizsoly Sicz Vimpác Bártfa (Klöss)
40	1582	Debrecen (Hoffhalter)		
		(a 39. sz. cifra tükörképe)	1584 1585–1588 1590–1599 1593 1593–1599 1597–1600	Detrekő Galgóc Vizsoly Sicz Vimpác Bártfa (Klöss)
41	1582–1585, 1595 1588 1592–1593	Németújvár Monyorókerék Sicz (korábban: Laibachban)		
42	1583–	Kolozsvár		
43	1583–1584	Németújvár (korábban: Laibachban)		
44	1584–1595 1598	Németújvár Sárvár (korábban: Laibachban) (a 45. sz. cifra tükörképe)		
45	1584, 1595 1598	Németújvár Sárvár (korábban: Laibachban) (a 44. sz. cifra tükörképe)		

<i>A cifra sor- száma</i>	<i>Az első használat időköre</i>	<i>helye</i>	<i>Használata egyéb nyomdahelyeken</i>	
46	1587	Bártfa (Gutgesell)		
47	1588	Kolozsvár		
48	1590–1598	Vizsoly		
49	1592	Debrecen	1590–1599	Vizsoly
50	1592	Debrecen		
51	1593–1599	Vimpác		
52	1593–1599	Vimpác		
53	1593–1599	Vimpác		
54	1593–1599	Vimpác (sarokelem az 53. sz. cifrához)		
55	1597–1600–	Bártfa (Klöss)		
56	1597–1600–	Bártfa (Klöss)		
57	1597–1600–	Bártfa (Klöss) (sarokelem az 58. sz. cifrához)		
58	1597–1600–	Bártfa (Klöss)		
59	1598	Bártfa (Gutgesell, Sultzer)	1599	Kolozsvár
60	1598	Szeben (Fabricius)		
61	1598–1599	Vizsoly		

Az első olyan hazai könyv, amelynek cifrákból összeállított kerete van, egy 1570-ből való debreceni nyomtatvány, Komlós András műhelyéből.¹² Ez a cifra, amely a címlapot körülveszi, nagyon jellegzetes, és más hazai műhely felszerelésében nem is találni hasonlót (13. sz. cifra). Komlós a későbbiekben is szívesen díszítette kiadványait – talán szükségből, fametszet híján – öntött cifrákkal. 1573–1574-ben öt új cifra tűnt fel kiadványain (14–18. sz.).

Egy-egy címlap-keret összeállításához természetesen ugyanabból a cifrából több tucatra volt szükség. Komlós 1570-es címlap-keretéhez 37 azonos elemet használt fel (két vonal között apró, egybefonódó virágokat ábrázol, lásd a 13. számút). A sarkoknál a cifrák találkozását más nyomdászokhoz hasonlóan ő is nehezen tudta megoldani. Komlós a bal felső sarokban, hogy a díszek folytonossága meglegyen, egy kis „oroszlán” naptárjelet iktatott be. Ez azonban nem tekinthető cifrának, ugyanúgy mint általában a naptárjelek (csillagok, körök, kis félholdak), esetleg „o” betűk, amelyeket alkalmanként szintén felhasználtak igénytelenebb címlapok keretezésére.¹³ Egy-egy betűtípushoz tartoztak még egyéb jelek is, pl. incipit-jelek, apró, mutató ujjak, vagy kezek, amelyek szintén nem cifrák.

Bár a cifrák kétségkívül a címlapokon jelentek meg legsűrűbben, helyet kaptak a 16. századi könyv belsejében is. Leggyakrabban a fejezetek végén, a szöveg utolsó sora alá középre tettek egy-két, esetleg háromszög alakba három cifrát. Érdekes, és más hazai nyomda által nem követett gyakorlata volt a Heltai-műhelynek, hogy a könyvön belül a marginálishoz is odaszedett egy-egy ilyen levélkét.¹⁴ Joannes Manlius a szöveget illusztráló képek „nagyobbtítására” használta legtöbbször a cifráit, (elsősorban a 41. számút). Nagyobb evangéliumi illusztrációit is következetesen cifrákkal keretezte,¹⁵ és Frankovith Gergely *Hasznos és felette szükséges* című kötetében a szöveges rész élénkítésére (és nem illusztrációként) szolgáló kisméretű evangéliumi képecskéket is ugyanezekkel az apró levélmintákkal keretezte.¹⁶ Aho-
gyan azt már Szentkuty Pál megfigyelte, ritkaságszámba megy az olyan magyar könyv, amelyben a nyomtatást végig a könyv minden egyes lapján ilyen szedhető díszekből, cifrákból összeillesztett külön keret szegélyezi. Mantskovitnak 1585-ben Galgócon kinyomtatott *Az keresztényi tudománynak főágai* című könyve¹⁷ ilyen téren az első, majd ezt követik a vimpáci ferences kolostor gondos külsővel megjelentetett kis német nyelvű imádságoskönyvei, amelyeknek szedéstükrét szinte

ugyanezek a cifrák keretezik.¹⁸ A később olyan sűrűn használt, cifrákból összeállított fejlécek, díszlécek a 16. században még csak néhány nyomda munkáira jellemzőek, mint a bártfai Gutgesell, a galgóci ill. később vizsolyi, vagy az ugyancsak bártfai Klöss¹⁹ és a vimpáci ferences-nyomdáéira. Az említett műhelyek általában előszeretettel és nagy találékonysággal alkalmazták ezeket az apró dekoratív elemeket. Éppen ezek voltak azok a nyomdák, amelyek kevés fametszetes könyvdísz, illusztrációt használtak, inkább ezekkel a betűkkel együtt beszerzett apró díszítményekkel élénkítették nyomtatványaikat.

Éppen fordított a helyzet a fametszetes díszekben és illusztrációkban bővelkedő nyomdák esetében, mint a kolozsvári, a brassói, a Hoffhalter-féle vagy a nagyszombati tipográfia. Itt két-három fajta cifránál többet nem találni, és a jelek szerint még azokból sem állhatott rendelkezésre sok példány. Érdekes megfigyelni, hogy a kolozsvári Heltai-nyomda kiadványain 1584 után a reneszánsz, fametszetes címlapkeretek többé nem fordultak elő, hanem az ennél sokkal szerényebb, cifrákból összerakott szegélyek váltak általánossá, pedig ahogy láttuk, a nyomdának csak egyféle ilyen, egész címlapok keretezésére alkalmas cifrája volt. Összehasonlítva a bártfai Gutgesell-, Klöss- vagy Bornemisza-Mantskovit-nyomda keretezett címlapjaival, a kolozsváriak meglehetősen igénytelennek tűnnek. Hogy némelyik tipográfia milyen gondosan tervezte meg cifrákból összeállított címlapját, és milyen igényes cifra-készlete volt, arra példa a bártfai Klöss, a debreceni és a vimpáci tipográfia. Ezek mindegyikének szegélylécként szolgáló cifráihoz még sarokelemei is voltak (lásd az 50., 54., és 57. sz. cifrát).

Az 1580-as években már reprezentatív, ünnepélyes külsejű könyvek jelentek meg olyan címlappal, amelyeknek egyetlen dísze a sokszorosán variált, széles keretet alkotó nyomdai cifra. Első ezek sorában Bornemisza Péternek Detrekőn kinyomtatott *Prédikációi*,²⁰ más néven *Foliopostillája*, amelynek címlapján oldalt két soros, fent négy soros, lent hat soros díszítés fut végig, és amely az egyik legszebb 16. századi könyvünk. Érdeemes emlékeztetni arra, hogy már a Sylvester János-féle *Újtestamentum* második kiadása is ilyen külsővel, cifrákból kialakított címlappal jelent meg a bécsi Stainhofer-officinában. Majd ugyanilyen gazdag keretezéssel látta el a Károli Gáspár által fordított *Bibliát* a vizsolyi nyomdász is, Mantskovit Bálint is.²¹ Ennek címlapját oldalt négy-négy, fent öt, lent hét sorban veszik körül a cifrák. Ehhez a kompozícióhoz összesen 512 apró cifra kellett.

A 16. század folyamán két tendencia figyelhető meg a cifrák hazai alkalmazása területén. Egyrészt a kezdetben nagyobb méretű cifrák fokozatosan átadják a helyüket a kisebbeknek. A Hoffhalter-féle műhelynek kezdetben csak nagyméretű cifrái voltak, (mint a 6., 10. és 11. sz. cifra), de Hoffhalter Rudolf Debrecenben az 1570-es évek végén már újfajta, kisebb ornamenseket használt. A kolozsvári Heltai-műhelynek is volt két nagyméretű cifrája, amelyek azonban legfeljebb arra voltak alkalmasak, hogy hármás-négyes csoportokban díszítsék a könyvet.²²

A másik tendencia a variálhatóság és sokféle alkalmazási lehetőség felé mutatott. Az első olyan cifra, amelynek párja, tükörképe is van, Debrecenben Komlós Andrásnál tűnt fel 1573-ban (16. és 17. sz. cifra), de szinte csak ilyen páros, tükörképével együtt járó cifrája volt a bártfai Gutgesell-nyomdának. Ezek a motívumok egymással szembe fordítva, vagy fejtetőre állítva egyformán dekoratívak voltak, és jól kiegészítették egymást. A Gutgesell-műhely jellegzetes cifrái más 16. századi hazai műhelyben nem fordulnak elő, de más nyomdának is voltak ilyen párosan alkalmazható, tükörképes cifrái. A 35., 36., 37., 38., 39., 40. sz. cifra szemlátomást rendkívül kedvelt volt hazai nyomdásaink körében: egyidejűleg három-négy egymástól független tipográfiában is használatban voltak.

Több, mint hatvan év cifráiról adtunk itt számot: az elsőtől, amely 1539-ben jelent meg, az 61.-ig, amellyel először 1598-ban találkozni. A könyvdíszítés e kellékét a továbbiakban egyetlen magyarországi nyomda sem nélkülözhetette. A 17. században már nincs olyan hazai tipográfia, amelynek ne lett volna valamelyes cifra-készlete.

1 Első, 16. századi kötete sajtó alatt van (2003).

2 MEYNELL, Francis – MORISON, Stanley: *Printers' flowers and arabesques*. = The Fleuron. A journal of typography, (London) 1923. 1. 1–43.

3 SZENTKUTY Pál: *Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Adalékok a magyar betű és nyomdai „cifra” történetéhez*. Bp. 1940. 97–98.

4 RMNy 95

5 RMNy 92, RMNy 152

6 RMNy 39

7 RMNy 49

8 RMNy 158

9 RMNy 160

10 A nyomdahely mellett a nyomdász neve csak ott van feltüntetve, ahol a XVI. sz. folyamán több műhely is dolgozott. Debrecen esetében pedig azért, mert az ottani

nyomdavezetők között voltak olyanok, akiknek felszerelése csak átmenetileg volt a városban, önálló vállalkozásként más helységekben is alapítottak nyomdát.

- 11 Manlius nyomdafelszerelésének jelentős része (köztük néhány cifrája is) már a nyomdász Magyarországra jövetele előtt is megvolt, és megtalálható Laibachban (Ljubljánában, a mai Szlovénia fővárosában) készített kiadványaiban. A nyomda történetéről és felszereléséről: ZSIGMONDY Árpádné: *Johannes Manlius és nyomdakészlete (1575–1605)*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1982/1983. 297–410.
- 12 RMNy 278
- 13 Nagyszombatban pl. RMNy 441, vagy Manlius egyik nyomtatványa, ld. RMNy 869
- 14 RMNy 304, pl. A₃a, stb.
- 15 RMNy 517
- 16 RMNy 617
- 17 RMNy 563
- 18 A 26., 27., 28., 29., 30., 31. sz. cifrák
- 19 A bártfai Klöss-nyomda induló felszerelését FARKAS Ágnes állította össze (kéziratban). Ezúton is köszönöm, hogy rendelkezésemre bocsájtotta gyűjtését.
- 20 RMNy 541
- 21 RMNy 652
- 22 Megjegyzendő, hogy az eredetileg Huszár Gáltól származó, majd Bornemiszához Semptére átkerült két arabeszkos záródísz csak motívumaiban hasonlít a cifrákhoz, mert valójában nem összerakott elemekből állnak, hanem egy darabból.

MONOK ISTVÁN

A 16. századi erdélyi nyomdászok szövegagyományozó tevékenysége

könyvnyomtatás feltalálása ígéret volt. Annak ígérete – legalábbis sokak szemében –, hogy az antik auktorok, a Biblia, az egyházatyák, a zsinatok, illetve a kortárs humanisták szövegeinek a következő generációk számára való áthagyományozásában egyrészt a szövegromlás folyamata korlátozódik, másrészt az új médium segítségével több emberhez eljuthatnak ezek a szövegek. A feltalálást követő évszázadban élt humanisták számára éppúgy elméleti kérdés volt annak értékelése, hogy a könyvnyomtatás ezt a küldetését beváltotta-e, mint ahogy az maradt napjaink kutatói számára is, akik a korai újkor művelődéstörténetének kutatásakor a legtágabb értelemben vett könyvtörténettel foglalkoznak. Ez utóbbi tudomány területhez értve a korszak kommunikációs technológiáinak kutatását is.¹

Számos nyomdász, humanista könyvkiadó tevékenységét vizsgálták már abból a szempontból, hogy milyen forrásokat használt az egyes auktorok szövegkiadásának előkészítésekor, milyen filológiai elvek alapján választott a szövegvariánsok közül, milyen munkatársakkal vette körül magát, milyen közönséget célzott meg a könyvek terjesztésekor, illetve azt, hogy hogyan alakította annak az olvasórétegnek az ízlését, amelyik ezeket a könyveket használta.² A munkálatok többsége azonban – minden alaposságuk ellenére is – esettanulmány. A kéziratos szövegek európai forgalmáról csak kevés információnk van, nem áll rendelkezésre pontos statisztikai elemzés arról, hogy a 15–16. században mikor, milyen szövegek jelentek meg. Az a kérdés pedig, hogy az egyes kiadások melyik másikat vették alapul, milyen újabb kéziratos variánst vontak be a kiadás előkészítésének folyamatába, csak elvétve van ismeretünk.

Napjaink modern retrospektív nemzeti bibliográfiái, ezek együttes használata felcsillantja a reményt arra, hogy a kiadások statisztikái pontosabbak lesznek.³ Az ősnymtatványok után a 16. századi könyvtermés teljes számbavétele is reális közelségbe került, és az 1850 előtt

kiadott könyvek közös nyilvántartása⁴ mellett elkezdődött egy európai kézirat adatbázis építése is.

Kezdeténél tart az a vállalkozás, amelynek keretében azoknak a humanistáknak a szövegáthagyományozási munkája kerül a középpontba, akik 1600 előtt születtek, és valamilyen 1500 előtt keletkezett szöveget kiadtak, vagy fordítottak.⁵ E kutatási program során rögzítésre kerülnek azok az előszavak, kéziratos szövegek (levelek, feljegyzések), amelyek az egyes tovább hagyományozott szövegek történetére vonatkoznak. A kora újkorral foglalkozók előtt természetesen mindig is tudott volt, hogy az egyes szövegkiadások előszavai milyen sokrétű források (szövegtörténet, kiadástörténet, mecénatúra stb.), de a mostani próbálkozás olyan nagy tömegű előszó elolvasására és egyetlen sorozatban való kiadására vállalkozik, hogy már az első megjelent kötetek is több ponton új eredményt hoztak.⁶ Kiderült, hogy nem elégséges egy-egy nyelvterület, vagy egy-egy városban kiadott könyv néhány (vagy akár számos) előszavát együtt elolvasni, a korabeli *respublica litteraria* kapcsolati rendszere a mainál előbb volt, és a teljes Európára kiterjedt. A szélesebb körű számbavétel után formálható meg az együttműködő tudósok köreinek képe.

Az európai könyvkereskedelem rendszerének kutatása előre haladt, és az egyes országok olvasmánytörténeti kutatása terén is számos publikáció jelent meg. Igaz, ez utóbbi területen átfogó kép csak nagyon ritka esetben alakult ki, többnyire inkább egy-egy helység, egy-egy szakmai réteg erudíciójának jellemzése történt meg.

A magyarországi kutatások több szempontból is különleges helyzetben vannak. Az ország történetének szerencsétlenségei lehetővé teszik számunkra, hogy az említett kutatási területeken a teljes országra kiterjedő vizsgálatokat folytathassunk. A mohácsi csatát követő évszázadban a középkori könyvanyag elpusztult, a *Kéziratok a Kárpát-medencében* adatbank építőinek sajnos nem sok dolguk akad az 1600 előtti kéziratokkal, mert nagyon kevés maradt ránk. A 15–17. században Magyarországon megjelent könyvek számbavétele megtörtént, sok újabbal már nem számolhatunk. Tudjuk, mit adtak ki Erdélyben, és a két legjelentősebb 16. századi humanista nyomdász (Johann Honter, Valentin Wagner) tevékenységéről újabb modern összefoglalások is rendelkezésre állnak.⁷ A 16. század magyarországi és erdélyi kiadványairól⁸ és olvasmányairól⁹ átfogó képünk van, a levéltári forrásokat feltártuk, a korabeli könyvek kéziratos bejegyzéseinek vizsgálata

folyamatosan halad – a kiadott könyvek elterjedtségéről tehát megbízható adatokra támaszkodhatunk.

Csatlakoztunk ahhoz az említett európai kutatási programhoz is, amely a szövegek áthagyományozásának folyamatát kutatja elsősorban a megjelent kiadások előszavai alapján. Kézbe vettük valamennyi Erdélyben kiadott könyv előszavát, és a továbbiakban ezekből kiindulva jellemeznénk az itteni nyomdászok hagyomány átörökítő szerepét. Nem feledkezünk el arról sem, hogy ezek a nyomdászok nem lettek volna – magyarországi méretekben – ennyire sikeresek, ha nem lett volna egy akadémita (egyetemet végzett) réteg, amelynek tagjai segítettek kihasználni a munkát támogató nemesek és polgárok nyújtotta lehetőségeket.

Tanulmányunk keretét két előszót szántunk. Az egyiket Pesti Gáspár írta a brassói gimnázium diákjainak a Johann Honter által kiadott Desiderus Erasmus *Adagia*-kötetben (Brassó, 1541),¹⁰ a másik Baranyai Decsi János tollából származik, és a marosvásárhelyi humanista (ti. Baranyai Decsi volt vásárhelyi) Sallustius-fordításának (Szeben, 1596)¹¹ előszavaként jelent meg.

Pesti Gáspár előszavában felsorolja azokat a görög és latin szerzőket, amelyeket Johann Honter 1541-ig kiadott, jellemzi azt a programot, kiadói politikát, amelyet a brassói nyomdász (ti. Honter) megvalósított. A 16. század eleji magyarországi humanista generáció elvárásait és reményeit, továbbá ars poeticáját fogalmazta itt meg Pesti Gáspár. Baranyai Decsi János azokat a görög s latin szerzőket sorolja fel, amelyeket szerinte fontos lenne magyarra fordítani. A magyarországi késő-humanista generáció munkaprogramja ez, és nem rajtuk múlt, hogy csak később, és részben valósulhatott meg. Fontos azonnal kiemelni, hogy ez a két előszó nem érinti a reformáció kérdését. Tanulmányunk szempontjából – szöveghagyományozás – pedig a humanista kiadások mellett ugyanakkora súllyal szerepel a protestáns iskolai reform, illetve a Biblia, vagy az egyházatyák műveinek anyanyelven való megjelenítése. Ez a két cél – a humanistáé és a reformátoré – a kiemelkedő erdélyi nyomdászok munkáiban tudatos program keretében valósult meg, ők maguk is magukénak vallották mindkét értékrendet. Generációnként, működési helytől függően, az üzleti érdekektől befolyásoltan más-más hangsúllyal, de az említett kettősség tudatos vállalása mindegyikükénél jelen van. A tudós humanista, és a gyülekezetéért felelősséget érző reformátor hangja együttesen szól Valentin Wag-

nernek Johann Benkner brassói bíró fiához írt előszavából, amelyet a Seneca szövegeiből összeállított kötete elején közölt (Brassó, 1555).¹² Gyönyörködve olvasta Senecát, és ez arra indította, hogy „oculis et animo” röviden áttekintse az egész életművet. Így „piis rationibus motus” elhatározta a kötet kiadását, „ita hoc studium meum genuino dente rodent” – mondja Wagner. „Clamabunt alienum me a mea vocatione facere, qui pastor et inspector dominici gregis, ab Ethicorum scriptis non abstineam. ... Meum officium qua possum felicitate, certe optima fide et bona conscientia facio.”

Ilyen értelemben Pesti Gáspár személye is – a brassói officina mellett tevékenységével – szimbolikusnak mondható. A magyarországi erasmista generáció legtöbb tagját – így Pesti Gábort is – igyekezett beiktatni néhány egyházi történetíró saját felekezete nagyjai sorába.¹³ A bibliai könyvek fordítójaként valóban segítették a protestáns reformáció eszméinek terjedését, még akkor is, ha maguk nem feltétlenül hagyták el a katolikus hitet. Komjáthi Benedek és Sylvester János mellett Pesti is több olyan kijelentést tett (nyomtatásban), ami alapján joggal állíthatjuk szimpátiáját az új tanok irányában. A brassói gimnáziumról, mint a királya nélkül maradt – Zapolyai János halála után közvetlenül írta az előszót –, sok sebből vérző Magyarország díszéről ír, ahol a humanista studiumok nagyon magas szinten műveltetnek. A tenni akarók – tanárok, papok, nyomdászok – kényszerhelyzetben vannak, mert nincsenek könyvek az országban, nagy szükség van a kompilációkra, a szövegválogatásokra, az egyes szerzők műveinek iskolai kiadására. „Nam cum eruditio sine praesidiis librorum nulli facile contingat, locaque illa quae nobis librorum copiam facere consueverunt, ita a nobis dissita essent, ut aut raro admodum libri ad nos perferrentur, aut etiam allatorum, propter inopiam rei familiaris multis emendi potestas deesset, assiduitate diligentiaque eiusdem effectum est, ut Typographiam vobis utilissimam, et apud nos antea non visam, suis sumptibus fieri curaret...”

Johann Honter kiadói politikájának alakításakor kétség kívül figyelembe vette ezt a szempontot. Nem akart a nagy nyugat-európai kiadói központokkal konkurrálni egy-egy szövegkiadás elkészítésekor, de sok olyat kiadott, amelyik az oktatásban kiválóan használható. Didaktikusságuk miatt, vagy azért, mert az erkölcsi nevelésben látta értelmüket. 28 szerzőtől adott ki szövegeket, nem számítva a sok szerző munkáiból rövid részeket tartalmazó iskolai kompilációkat. A *Pseudo-*

Nilus-kiadás (Brassó, 1540)¹⁴ természetesen kivétel, hiszen ez olyan volt, amelyet a humanista Európa nem ismert. Egy moldvai kolostorból megmentett kézirat szolgált az editio princeps alapjául. Ennek a szöveg-mentésnek a jelentőségével Honter is, és az őt dicsérő Pesti Gáspár is tisztában volt („Sententias catholicas Nili Monachi Graeci antea nunquam impressas, ex vetusto quodam exemplari nobis quasi denuo peperit...”)

Valentin Wagner is lényegében hasonló megfontolásokból követte a Honter által kijelölt utat. Színvonalas iskolai kiadások elkészítése olyan szerzőket választva, amelyek közérthetőek, illetve az erkölcsi neveléshez, a Biblia ismeretéhez közvetlen hozzájárulnak. Jó példa ez utóbbira az a választás, ahogy Honter, Petrus de Rosenheim verses *Újtestamentumát* kiadta (Brassó, 1541).¹⁵

Hogyan magyarázható azonban a görög szerzők nagy száma, illetve az, hogy viszonylag sok görög szöveget adtak ki mindketten. Az iskolai görög nyelv tanítás nem magyarázat erre, inkább talán következmény. Honter, de még inkább Wagner pontosan tisztában volt olyan értelmű kivételezett helyzetükkel, hogy a török birodalom egyes területeivel ők, és a brassói kereskedők könnyebben tartottak kapcsolatot, mint nyugat-európai humanista barátaik. A szövegek mentése, de még inkább a keresztény hit eredeti görög forrásai érdekelték őket. Andreas Müller meggyőzően ír arról a Wagner-féle görög katekizmus kapcsán, hogy a brassói görög diaszpóra, mint olvasó publikum nem jöhetett szóba, hasonlóan elenyésző volt a románok közötti görög nyelvtudás is.¹⁶ A reformáció egyes irányzata közti viták, az Erdélyben egyházzá vált unitarizmus azonban elégséges szellemi inspiráció volt ahhoz, hogy a humanista nyomdászok érdeklődése ez irányban friss maradjon.

Humanista érdeklődés és felkészültség, protestáns elkötelezettség és nyomdászmesteri pragmatizmus magyarázza tehát kiadói politikájuk alakulását. Nem véletlen, hogy németül nagyon keveset nyomtattak, nem vállalkoztak nagyobb életművek gondozására. Kereskedtek a német könyvterméssel, és nyomtatták azt, ami a helyi publikumnak kellett az iskolában, és a napi vallásgyakorlat során. Ha tudtak újat adni a nyugat-európai humanista világnak, azt felelősen és tudatosan tették (Honter *Nilus*-kiadása, de több szempontból Wagner katekizmus is ilyen).

Georg Hoffgreff és Heltai Gáspár (főként ez utóbbi) nyomtató műhelyének termése már sokkal inkább a reformáció iránti elkötelezett-

séget – sok esetben elfogultságot – mutatja. A szövegahagyományozás szempontjából a legjelentősebb a *Biblia* fordításának megszervezése és részbeni végrehajtása volt. Igaz, a fordítás Heltai számára már egyértelműen a reformáció szellemiségének következménye, kevéssé a szöveg, illetve a magyar nyelv szókincse iránti érdeklődés eredménye volt. Antik szerzőket csak iskolai célra adtak ki, de több humanista szöveg fordítása köszönheti nekik elkészültüket.¹⁷

Az erdélyi román könyvkiadás egy része is a *Biblia* szövegének ósláv és román nyelven való továbbadását szolgálta. Nehéz lenne azonban humanista érdeklődést feltételezni ezek mögé a kiadások mögé. A protestáns szellemű román fordítások viszont kimondva is a reformáció ügyét voltak hivatva szolgálni.¹⁸

Az erdélyi szász officinákban kiadott művek elterjedtségéről kevés adattal rendelkezünk. Nem azért, mintha az erdélyi szász polgárság olvasmányairól ne lenne viszonylagosan sok információnk. Az erdélyi régi könyvgyűjtemények a magyarországiakhoz képest szinte érintetlenül vészelték át a történelem könyvpusztító periódusait, igaz így is nagyon sok könyv pusztult el. A levéltári források (első sorban hagyatéki összeírások) is nagy számban maradtak ránk Szebenből és Besztercéről, de Brassóból is. Több tanulmányban érintettük már azt a problémát, hogy a magyarországi könyvtermés alig jelenik meg a korabeli levéltári forranyagban. Mintha a hazai könyveket nem is olvasták volna. Különösen igaz ez az erdélyi 16. századi könyvtárakra vonatkozó dokumentumok esetében. A possessorbejegyzések alapján rekonstruált gyűjteményekre ez éppúgy igaz, mint a hagyatéki inventáriumokból ismertekre.

Ha megnézzük a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia példánynyilvántartását az Erdélyben megjelent klasszikus auktor kiadásokról, bizony alig maradt egy-egy példány, az is többnyire csonkán. Ez utóbbi szempont azért fontos a könyvek elterjedtségének vizsgálatakor, mert a tulajdonos a legtöbb esetben a címlaprektóra, vagy az előzéklevelekre írta be a nevét. A legtöbb könyvből pont ezek a lapok hiányoznak.

Ha felsoroljuk a levéltári forrásokban – a 16. századból ránk maradt könyvjegyzékekben – szereplő antik auktorok neveit, impozáns listát kapunk: *Aesopus*, *Agricola*, *Anacreon*, *Aristoteles*, *Cicero*, *Florus*, *Hesiodus*, *Marcus Aurelius*, *Plautus*, *Plinius*, *Terentius*, *Theocritus*, *Varro*. Ha az említett európai kutatási program szempontjait tekintjük – 1500 előtt

keletkezett szövegek elterjedése –, akkor még említenünk kell a Bibliát, és Erasmust. (Rögtön szeretném kiemelni, hogy a brassói gimnázium könyvtárának 1575-ből származó katalógusát e névsor összeállításakor nem vettem figyelembe, csak a magánszemélyek tulajdonában volt könyvekre figyeltem.) Ha azonban ezt a névsort összehasonlítjuk a 16. századi Erdélyben megjelentekével, azt tapasztaljuk, hogy komplementer halmazokkal állunk szemben, a matematika nyelvén szólva: a metszet (mindkét névsorban szereplő nevek halmaza) rendkívül szűk.

Az a jelenség tehát, hogy a hazai nyomdák termékei ritkán szerepelnek a különböző könyvtárak összeírásaiban, továbbra is igaz. Pontos választ nem tudunk adni arra, hogy miért van ez így. A legtöbb helyi kiadvány iskolai célra készült, vagy – Kolozsvár esetében – magyar nyelvű volt. Sokan használták sokáig, így elhasználódott. A hagyaték anyagi értékének becslését végző összeírók az elrongyolódott iskolai könyvet, vagy az agyonolvasott magyar kiadványt értékének kicsinyisége miatt nem írták össze. Olyan összeírást, amelyben román nyelvű bibliát említenének, a 16. századból nem ismerünk.

További gondot jelent az összeírás módja. A legtöbb esetben csak a szerző nevét tudjuk meg, vagy egy szót a címből. Egy „Cicero” említése alapján nem dönthető el, hogy valamelyik erdélyi iskolai kiadásról, vagy egy máshonnan importált értékes kritikai kiadásról van szó. A szebeni polgár hagyatéki összeírásában szereplő „Hesiodus” lehet éppen az 1543-as brassói Honter kiadás,¹⁹ de semmi sem bizonyítja. Ahogy a besztercei Johann Baumann 1600-ból ránk maradt könyvösszeírásában²⁰ szereplő „Terentius” is lehet külföldi kiadás is. Még akkor is, ha Honter is (Brassó, 1535)²¹ és Wagner is (Brassó 1557)²² kiadta a tanuló ifjúság számára.

Ugyanígy a „Biblia”, a „Novum Testamentum” konkrét kiadás szerinti azonosítása lehetetlen. Nagy valószínűséggel külföldi, hiszen a magyar nyelvűek esetében általában megemlítik, hogy nem latin, vagy görög. Erdélyi latin és görög nyelvű editio pedig csak egy ismert: Brassó, 1557, Wagner.²³

Nem tudjuk, hogy a „Grammatika” címadás mögött ki húzódik. Donatus, Philipp Melanchthon, Molnár Gergely, vagy éppen Valentin Wagner. Igen ritka az olyan összeírás, mint a besztercei polgár Georg Urischeré (1590), ahol a „Grammatica Wagneri” megjelölés szerepel, amely már egyértelműen erdélyi kiadásra utal (még nem tudjuk per-

sze, hogy latin, vagy görög grammatika, és Wagner a szerzője, vagy csak a kiadója volt). De nincsen könnyebb dolgunk a „Rhetorica” (pl. Cicero, Quintilianus stb.), a „Dialectica” (pl. Aristoteles, Molnár Gergely stb.), vagy a „Compendium”, az „Elementa...”, az „Erotemata...”, vagy éppen a „Rudimenta...” címekkel sem.

A 16. századi erdélyi olvasmányanyag átfogó értékelésére a szakirodalomban eddig kevesen vállalkoztak. Péter Katalin általános magyarországi jelenségeket írt le az alapvetően a Kárpát-medencében kiadott könyvek tematikai változásaira figyelve. Dankanits Ádám kevés levéltári forrással dolgozott, ugyanakkor figyelemre méltó tulajdonosi bejegyzés gyűjtése volt a ma is meglévő régi könyvekből. Mindketten kiemelik az olvasmányok világias tendenciáját, azt, hogy a vallásokhoz köthető olvasmányok aránya a 16. század folyamán egyre kisebb. Komoly filozófiai érdeklődést regisztrálnak, illetve azt, hogy jelentős számú szépirodalmi és tudományos (orvosi, természetleírások stb.) munka jelent meg a könyvtárakban.

Az erdélyi nyomdászoknak e tendenciák kialakulásában jelentős szerep jutott. Különösen Péter Katalin figyel az itteni kiadások jelenlétére, joggal feltételezve, hogy ezeket a könyveket olvasták is.²⁴ Először ezeket – a többségük iskolai könyv is volt –, azután a nagyobb és teljesebb importált kiadásokat. Fontosnak tartom azonban megjegyezni, hogy Dankanits Ádám egyes szerzők elterjedtségére vonatkozó statisztikai elemzései idejüket múlták. Nem igazolható Aquinói Tamás és Aristoteles általa jelzett nagy arányú jelenléte, de a Justinianus és Szent Ágoston munkáira vonatkozó adatai is túlzottak.²⁵ Feltűnő továbbá Ovidius és Vergilius alulreprezentáltsága az olvasmányanyagban. Ez utóbbi feltehetően annak köszönhető, hogy az erdélyi szász iskolákban Terentius volt az elsődleges oktatási anyag a grammatika órákon (Besztercén például a 17. század végéig valamennyi hagyatéki leltárban szerepel).

Az erdélyi nyomdászok a 16. században más-más kiadói stratégiát követve,²⁶ de alapvetően a humanista szövegáthagyományozó tevékenységet folytatták úgy, hogy koncentráltak az iskolai auktorokra, mint legnagyobb hatású olvasmányokra. Ebben a tevékenységükben folyamatos figyelemmel voltak a könyvkereskedelem állapotára, illetve arra, hogy a reformáció egyes szellem irányzatai milyen alapvető

középkori szövegeket igényeltek. A század közepétől kezdődően a kiadványok nyelvi összetétele is megváltozott, a magyar nyelvűek aránya látványosan megnőtt. Ez nem csak annak köszönhető, hogy a kolozsvári műhely aktív és tervezett fordítói programot valósított meg, hanem annak is, hogy a század második felére a kereskedelmi lehetőségek kibővültek, a németországi központok a reformációs és általában a német nyelvű anyag mellett az egyszerűbb latin kiadásokat is szívesen küldték a nyugati kereszténység keleti sarkába.

- 1 Az egyik legalaposabb könyv ezen a téren: Michael GIESECKE: *Der Buchdruck in der frühen Neuzeit. Eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologien*. Frankfurt am Main, 1991.
- 2 Csak egy klasszikust és egy újabb monográfiát említek a nemzetközi és a magyar szakirodalomból: Karl SCHOTTENLOHER: *Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts*. Münster, 1953 (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte. Heft 76/77.); Sabine VOGEL: *Kulturtransfer in der frühen Neuzeit. Die Vorworte der Lyoner Drucke des 16. Jahrhunderts*. Tübingen, 1999. (Spätmittelalter und Reformation. Neue Reihe Bd. 12.); *A kegyes olvasóhoz. Előszavak és utószavak válogatott gyűjteménye*. Összeáll.: KENYERES Ágnes. Bp., 1964. (Nemzeti könyvtár. Művelődéstörténet); „Az keresztény olvasóknak” Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból. Vál., sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta ZVARA Edina. A szövegeket az eredetivel egybevetette JANKOVICS József. Bp., 2003. (Régi Magyar Könyvtár. Források 14.).
- 3 Csak egyetlen példaként: a máig leginkább használt francia könyvtörténeti monográfia, Lucien Febvre és Henri Jean Martin alapműve még Velence elsőpró primátusáról beszél a 15. század utolsó harmadában kiadott könyvek számát tekintve. A francia szerzők nem voltak elfogultak, és elégedettek lehetnek, mert a legújabb európai nyomtatvány katalógus ezt az elsőséget már Párizsnak ítéli.
- 4 *Hand Press Book Database* <http://eureka.rlg.org>
- 5 Europa Humanistica, a Centre National de la Recherche Scientifique. Institut de Recherche et d' Histoire des Textes (CNRS IRHT) (Paris) kutatási programja Jean-François Maillard vezetésével.
- 6 *L'Europe des humanistes (XIVe–XVIIe siècles)*. Répertoire établi par Jean-François MAILLARD, Judit KECSKEMÉTI, Monique PORTALIER. Turnhout, Paris, 1998.; *La France des humanistes. Hellénistes I.* par Jean-François MAILLARD, Judit KECSKEMÉTI, Catherine MAGNIEN, Monique PORTALIER. Paris, 1999. (Europa humanistica Vol. 1.)
- 7 MÜLLER, Andreas: *Humanistisch geprägte Reformation an der Grenze von östlichem und westlichem Christentum. Valentin Wagners griechischer Katechismus von 1550*. Cambridge, 2000. (Texts and Studies in the History of Theology. Vol. V.); *Reformation zwischen Ost und West. Valentin Wagners griechischer Katechismus* (Kronstadt, 1550). Eingeleitet, ediert und kommentierend übersetzt von Andreas MÜLLER. Köln, Weimar, Wien, 2000. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens. Bd. 23.); *Honterus-Emlékkönyv. Honterus-Festschrift*. Hrsg. von Ágnes SALGÓ, Ágnes STEMLER. Budapest, 2001.
- 8 *Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy). 1473–1600*. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István és KELECSÉNYI Ákos munkája. Bp. 1971.

- 9 DANKANITS Ádám: *XVI. századi olvasmányok*. Bukarest, 1974, németül, Gustav GÜNDISCH kiegészítéseivel: *Lesestoffe des 16. Jahrhunderts in Siebenbürgen*. Bukarest, 1982.; GÜNDISCH, Gustav: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte*. Köln-Wien, 1987. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens. 14.); MONOK István: *XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk*. = Magyar Könyvszemle 1988. 78–82.; Uő.: *Die buchgeschichtlichen Forschungen in Szeged 1980–1995*. = Frühneuzeit-Info. 7 (1996) nr. 2. 253–258.; *Magángyűjtemények a királyi Magyarországon és az Erdélyi fejedelemségben 1533–1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája*. Összeáll. HERNER János, MONOK István. Szeged, 1985. (Könyvtártörténeti Füzetek (a továbbiakban KtF) IV.) – *Erdélyi szász intézményi- és magángyűjtemények 1578–1750. Könyvjegyzékek bibliográfiája*. Összeáll. MONOK István, ÖTVÖS Péter, VERÓK Attila. Szeged, 2001. (KtF X.) – *Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen. 1535–1750*. Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK. Szeged, 2003. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/4); <http://www.eruditio.hu>
- 10 RMNy 43; kiadta GÜNDISCH, Gustav: *Zur Lebensgeschichte des Humanisten Kaspar von Pest*. = Magyar Könyvszemle 1965. 11–13.
- 11 RMNy 786
- 12 RMNy 122
- 13 Összefoglalóan, bibliográfiával lásd: „Az keresztyén olvasóknak”... (2. jegyzet).
- 14 RMNy 40
- 15 RMNy 60
- 16 MÜLLER, Andreas: *i. m.* Cambridge, 2000. (7. jegyzet) 60–68.
- 17 VARJAS, Béla: *Heltai Gáspár a könyvkiadó*. Bp. 1973. (Reneszánsz Füzetek)
- 18 Vö. DEMÉNY, Lajos–DEMÉNY, Lidia A.: *Carte, tipar, societate la români în secolul al XVI-lea*. (Buch, Druckerei und rumänische Gesellschaft in 16. Jahrhundert.) București, 1986.
- 19 RMNy 51
- 20 KtF IV. 14.
- 21 RMNy 61
- 22 RMNy 141
- 23 RMNy 138
- 24 PÉTER Katalin: *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban*. = Történelmi Szemle 7 (1964) 80–102., Uő.: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Bp. 1995. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8.) 77–97., 238–243.
- 25 DANKANITS Ádám: *i. m.* 34.
- 26 Vö. V. ECSÉDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*. Bp. 1999. 30–51.

KLINDA MÁRIA

A Piarista Központi Könyvtár ősnymtatványai

budapesti Piarista (Kegyesrendi) Központi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményének feltárására annak az országos programnak a keretében került sor, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztősége kezdeményezett a hazai közgyűjteményekben őrzött 1601 előtti nyomtatványok feltárására és közzétételére. A terv kidolgozása

és a munkálatok irányítása Borsa Gedeon nevéhez fűződik. Lényege, hogy a korszak valamennyi nyomtatványa azonos igényességgel és egy-egyes szempontok szerint, a példányok egyedi sajátosságainak a feltűntetésével kerüljön feltárássra. Az alábbi dolgozat a rend Központi Könyvtárában 2002-ben elvégzett munkálatokból most csak a 15. századi kiadványokról szeretne számot adni. Az ősnymtatványok katalógusának közreadására terveink szerint a későbbiekben, a 16. századi nyomtatványokéval közös kiadványban fog sor kerülni.¹

A magyarországi közgyűjteményekben őrzött ősnymtatványok katalógusa² az úgynevezett kisebb ősnymtatvány-gyűjtemények között a 67 példányt őrző zirci Reguly Antal Könyvtár után a második helyre sorolja a Kegyesrendi Központi Könyvtár 56 példányos állományát. Ma 61 inkunábulumról van tudomásunk.³ A különbség nem jelent tényleges gyarapodást, csupán az addig is megvolt állomány pontosabb regisztrálásából adódik. A 15. századi nyomtatványok megkülönböztető jelzeteleése ugyanis már korábban, feltehetően legkésőbb 1952-ben megtörténhetett,⁴ Inc 1-gyel kezdődő jelzetekkel. 1970-ben a CIH-ben már ezekkel a jelzetekkel szerepelnek a piaristák ősnymtatványai, tehát már valamennyi ismert volt. Közülük azonban néhány, úgymint az Inc 43, 44, 45, 47a, 47b és a 48, eddig ismeretlen okból, ott nem került regisztrálásra. Ezek a következők: CIH 3251 = Inc 43 (Aquinoi Szent Tamás), CIH 670 = Inc 45 (egy Koberger-Biblia második kötetének erősen csonka példánya) és CIH 2552 = Inc 47a (Temesvári Pelbárt), valamint további három mű, az Inc 44, 47b és 48 jelzetén, amelyeknek *nincs CIH-számuk*, mivel az országos katalógus nem ismert belőlük hazai példányt.

Ezek leírását célszerűnek látjuk már itt közölni. Közöttük van a könyvtár legrégibb nyomtatványa, egy impresszum nélküli *Biblia*:

Inc 44

BIBLIA. [Lat.] [Strassburg, Heinrich Eggestein, c. 1468/1470.] 2° [636] ff.

H *3035. GW 4208 Anm. 2. Pellechet 2267. BMC I 66.

A tabula 4 levele, mely a GW szerint csak egyes példányokhoz van kötve, itt elől áll, míg Hain, Pellechet és a BMC utolsó levelekként írja le. Betűhív (17. sz.-i?) kézírással pótolta a hiányzó első levelet és a [G₇] = f. [295]-ön a 31. zsoltárt a 4.3-tól a 34. végéig. A példányt két kötetbe kötötték: az első a f. [319]-en a *Liber Psalmorum*mal végződik, a második a f. [320–632]-ig a *Liber Proverbiorum* – *Apokalypsis*t tartalmazza.

A 18. sz.-i, vaknyomásos táblák közepén álló IHS, valamint a 2. kötet elejének „Collegii...” kezdetű, törölt bejegyzése egykori jezsuita tulajdonra utalhat. A díszes iniciálékkal és aranyozott lapszéli díszítésekkel ellátott *Bibliát* a Központi Könyvtár N 349/1 jelzetű, 1781-es kölcsönzőkönyvéhez csatolt *Specificatio Librorum* című, 19. század eleji kézirat első helyen említi, a kötésre írt „circa Annum MCCCCL” nyomán mint 1450-es (!) nyomtatványt.

Inc 47b

PRAECEPTORIUM perutile de decalogo. (Leipzig, Konrad Kachelofen, 1494.) 4° [34] ff.

H *13317. BMC III 626

Egybekötve PELBARTUS de Themeswar: Sermones Pomerii quadragésimales. Hagenau, Heinrich Gran, pro Johanne Rynman, 10. Nov. 1499. [CIH 2552]-vel. Mindkét nyomtatvány rubrálva. Az egykor Krakkóban volt kolligátumban *Szentgyörgyi András Sch.P.* (1920–1971) tulajdonbélyegzője olvasható.

Inc 48

LEONARDUS de Utino: Sermones de sanctis. Vicenza, Stephan Koblinger, 1480. 4° [356] ff.

HC *16136. BMC VII 1043. BSB-Ink L-116⁵

Fragmentum! Csak 25 levél, melyek közül szignáltak: g, i₂, o₃, o₄, <4₂, 4₃, 4₄, 15₂, 15₃, 15₄, 16, 16₂, 16₃>

E három példányon kívül további 15 ősnymtatványból⁶ az egyetlen magyarországi példányt a budapesti piaristák könyvtára őrzi. Köztük nemzetközi viszonylatban is jelentős ritkaság az Inc 28 jelzetű, német nyelvű óraskönyv, amelyből az ISTC a korábban ismert augsburgi és berlini példányon kívül még tübingeni és freiburgi (Breisgau) példányokról tud, de számon tartja a budapesti piaristák csonka példányát is. Ez bejegyzése szerint már a 18. században a pesti rendház tulajdonában volt. Felsorolni itt nem tudjuk valamennyi itt őrzött egyetlen hazai példányt, csupán még Albertus Magnus szentbeszédeinek speyeri kiadását említjük meg, amelynek a tabulát tartalmazó 10 levele a vele egybekötött Guillelmus Parisiensis *Postillái* elé van kötve s ezért a CIH 72 hiányosnak jelöli, holott teljes példány. A kolligátum bejegyzése szerint (*Conventus Bistriciensis Sancte crucis ord. praedicatorum*) már a 15. században Erdélyben a beszercei domonkosoké volt. A beszercei piaristákhoz csupán 1777-ben került sok más 15. és 16. sz.-i nyomtatvánnyal együtt a királynő adományaként: *Bibliotheca Scholarum Piarum Bistriciensis donavit Sua Majestas 1777.*, amint ez minden példányban olvasható. Fatáblás, vaknyomásos gótikus kötését az OSzK 1977-ben restaurálta.

A ferencrendi Stephan Fridolin *Schatzbehalteréből* ugyan még három magyarországi példányról tudunk s közülük a MTA Könyvtárában egy kézzel színezett teljes példányban is gyönyörködhetünk, a piaristák példánya a színezetlenül is csodálatos Pleydenwurff és Wolgemut-metszetekkel nem kevésbé becses darabja e gyűjteménynek. Az elől és hátul kissé csonka kötetet valaha gyakran forgathatták, szakadozott levelei és korabeli kötése szintén megérdemelné a restaurálást. Már 1749 óta a pesti piaristáké.

Bár minden 15. századi nyomtatvány nemzetközileg is számontartott ritkaság, egyes példányok értékét a kézi díszítéseken vagy a művészi könyvkötésen kívül az is emeli, ha egykor neves személy tulajdonában volt. Ilyen például az Inc 18 jelzetű *Biblia* 5. kötete, amelynek R. G.-vel szignált bejegyzését (*Anno 1629 vettem(?) Lednicen egi segeni morvabol ki usettetet predicatorol*) Visegrádi János⁷ I. Rákóczi Györgynek tulajdonítja, akitől a kötet a sárospataki jezsuiták, majd sok más ritka könyvvel együtt a sátoraljaújhelyi piaristák birtokába került.

A történész gróf Kemény Józsefé (1795–1855) volt a Thuróczykrónika első, brünni kiadásának egy erősen csonka, kötetlen példánya (Inc 16), amelyhez csatolva van Kemény latin nyelvű értekezése a

krónika kiadásairól, autográf kéziratban. A krónika élén kézírásos címlap áll, amely a Gerenden 1853-ban kelt értekezés írásával azonos kézzel utal a *Dissertatio critica*ra.

Közel egykorú, 1499-ben keltezett kézirat, a kötet végére írt Szent Zsófia legendája gazdagítja a *Legendae sanctorum* 1484–1487 közötti strassburgi kiadását (Inc 5a), természetesen latin nyelven. Az ősnymtatvány provenienciájának a meghatározásában ez a legenda segített, mivel Visegrádi is említi a sátoraljaújhelyi piaristák ősnymtatványainak a leírásánál.⁸ Sátoraljaújhelyi tulajdonra utaló bejegyzés vagy bélyegző ugyanis nincs az onnan származó kötetekben!

A gyűjtemény kialakulását leginkább a tulajdonosi bejegyzések révén tudjuk nyomon követni. Az 1717-ben alapított pesti rendházban már a 18. században voltak ősnymtatványok, némelyikben dátum nélkül, de 18. sz.-i kézírással áll a *Domus Pesthiensis Scholarum Piarum*, mint az Inc 23 jelzetű, öt 15. sz.-i kiadványt tartalmazó gyűjtőkötetben. A pesti piaristák ősnymtatványainak legrégibb datált possessor-bejegyzése 1744-ből való, Aquinói Szent Tamás *Catena aureájának* egy nürnbergi kiadásában (Inc 34). 1749-es tulajdoni bejegyzés olvasható az Inc 20, 21, 22, 25 és 28 jelzetű kötetekben, míg 1797-es az Inc 2-ben. Közülük néhány a könyvtár 1811-es kéziratok katalógusában (jelzete: V.152/94) is megtalálható. A későbbiekben *Kegyesrendi Központi Könyvtár* kis körbélyegzővel láttak el minden példányt, azokat is, amelyek a *Kalazantinum* 1900-as bélyegzőjét viselték, mint az Inc 9 és 35.

A könyvtár fő gyarapodási forrása az elhunyt rendtagok hagyatéka volt. Az egyes rendházak tulajdoni bejegyzéseit megelőzően a következő piaristák nevét vagy ex librisét találjuk 15. sz.-i nyomtatványokban: Koppi Károlyét (1744–1811) az Inc 40 jelzetű kolligátumban és a 41-ben, Szepesi Imrét (1811–1875) az Inc 15-ben és a 24-es gyűjtőkötetben, míg Szentgyörgyi András (1920–1971) az Inc 47-es kolligátum tulajdonosa volt. Koppi példányai előbb a váci rendház tulajdonába kerültek, míg Szepesi ősnymtatványai és Szentgyörgyié közvetlenül a budapesti könyvtáré lett.

A vidéki rendházak könyvtáraiból az ősnymtatványok és más régi nyomtatványok Friedreich Endre (1878–1952) szorgalmazására jutottak el a központi könyvtárba, egyelőre tisztázatlan időpontban, a 20. század első felében.⁹ A korponai rendház 1721-ben annak a velencei kiadású Szent Ágoston-kötetnek (Inc 38) volt a tulajdonosa, amelybe

később *A váczy kegyes-tanítórendi ház könyvtára* 19. sz.-i (?) ex librist ragasztották. Besztercei tulajdonnal az Inc 6, 7, 10, 12 (kolligátum), 13 (kolligátum), 29, 30, 32, 33 és 43 jelzetű köteteket tudtuk regisztrálni. Ezek Mária Terézia adományaként 1777-ben jutottak az 1758-ban leégett, de csakhamar felépült rendház birtokába. A debreceni házból az Inc 1, 8 és 42, Kecskemétről az Inc 39, Magyaróvárról az Inc 3 (kolligátum) és 11, Sátoraljaújhelyről, többségükben a sárospataki jezsuiták egykori tulajdonából az Inc 4, 5 (kolligátum), 17, 26, Szegedről az Inc 37 (kolligátum) és az Inc 27 került Budapestre. Az utóbbi, igénytelen papír kötésű, 1486-ban nyomtatott Pseudo-Prosper: *De vita contemplativa* a véletlennek köszönhetően nem lett 1950-ben az enyészeté. Kalandos sorsát a borítóra ceruzával írt sorok beszélik el: *Ezen könyvet egy szegedi volt tanítványunk találta meg a szegedi piarista házból kidobott lim-lom között s átadta Sik Sándornak.* Szerencsére a budapesti könyvtár elkerülte a szétszórátást.

Az itt csak röviden közölhető adatok reményeink szerint egy későbbi kötetkatalógus possessor-mutatójában részletesebben áttekinthetők lesznek. A 15. és 16. sz.-i nyomtatványok együttes feltárásának kezdeti munkálatai László Mihály (1911–1989) nevéhez fűződnek, aki 1975-től haláláig a rend könyvtárosa volt. A régi könyvállományból ő válogatta ki az ősnymtatványokat és a 16. sz.-i külföldi nyomtatványokat, az antikvákat, s legfontosabb adataikat űrlapokon rögzítette. Figyelemmel volt a tulajdonosi bejegyzésekre és a kötések állapotára is. Néhány kötet restaurálása is az ő könyvtárosi működésének az idejére esik. 2002-ben az általa készített leírásokból kiindulva tudtuk elvégezni a csak más könyvtárakban elérhető kézikönyvek alapján a bibliográfiai leírások pontosítását, kiegészítve a legfrissebb könyvészeti hivatkozásokkal, valamint a csonka példányok hiányainak pontos megjelölését. A vaknyomásos kötésekről ceruzalevonatok készültek, de a történeti kötések pontos meghatározására nem került sor. A régi bejegyzések olvasatában Koltai András volt a segítségemre, akinek ezért is köszönettel tartozom.

Munkánk során a kötetek állapotát is figyelembe vettük, feljegyezve a mielőbbi restaurálásra szoruló példányok – mintegy 20 kötet – jelzetét. A gyűjtemény jelenlegi elhelyezése a Mikszáth téri épület második emeletének Lévy-termében álló szekrényben, más régi könyvekkel, polconként két sorba zsúfolva csupán a fizikai megőrzést biztosítja, de az állagmegóvást nem. Csak remélni tudjuk, hogy a tervezett költözés

után, a régi-új Duna-parti épületben megfelelő klimatikus viszonyok között a kötetek rendszeres tisztítására, a kötések ápolására is lesz lehetőség.

Nem szóltunk még e gyűjtemény nyomdai megoszlásáról. E tekintetben a korban élenjáró Velence vezet 16 kiadvánnyal – közöttük van Nicolas Jenson híres nyomdájának is egy terméke!¹⁰ – majd Nürnberg következik 12 művel, amelyekből nyolc Anton Koberger nyomdájából származik. A bázeli nyomdászatot kilenc munka, Speyert hat, Strassburgot öt, Hagenaut kettő, Augsburgot, Brünnt, Lipcsét, Tübingent, Ulmot, Urachot egy-egy nyomtatvány képviseli, míg az itáliai nyomdászatot még Milano, Pavia, Róma, Tarvisio és Vicenza, ugyancsak egy-egy kötetel.

Végezetül az állomány összetételének áttekintésénél nem meglepő, hogy egyházi gyűjteményben a szentbeszéd, postillák, teológiai munkák, szentek életrajzai, vallásos olvasmányok, liturgikus művek és pápai dekrétumok vannak többségben, s öt különböző, bár nem teljes Biblia-kiadás. Még néhány filozófiai, két történelmi mű, egy nyelvkönyv, a klasszikus auctorokból Cicero, Vergilius, s néhány, a címéből nem meghatározható tartalmú munka. A kötetek állapota ugyan gyakori használatra utal, de három-négyszáz évvel megjelenésük után már valószínűleg nem e régi, nehezen olvasható kiadásokat használták a szerzetesek a mindennapokban, hanem muzeális értékük miatt őrizték és örökítették azokat az utókorra. Hogy eddig fennmaradtak, fokozott felelősséget ró a gyűjtemény mindenkori őrzőire és gondozóira.

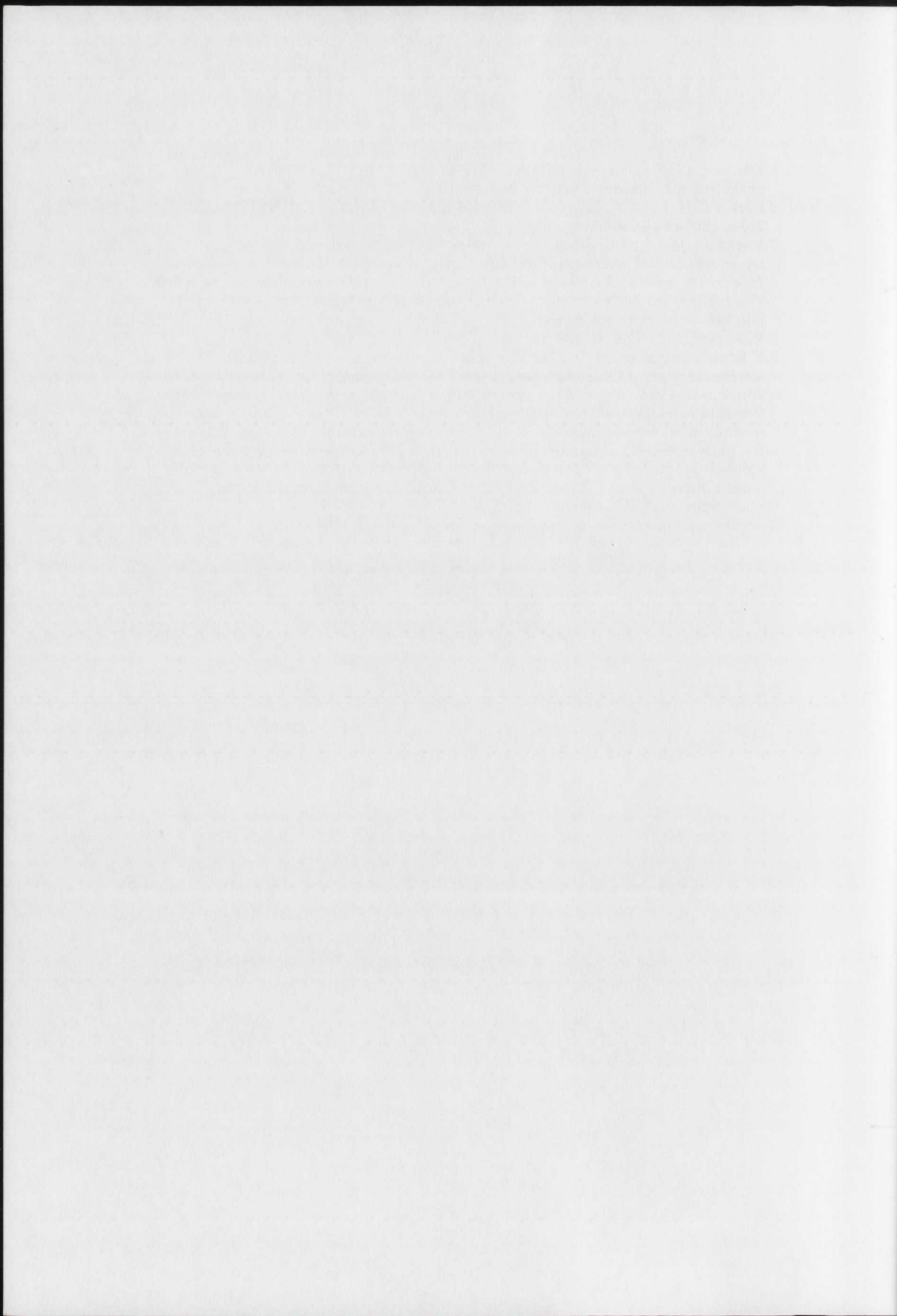
1 A katalógus alapjául szolgáló, részletes példányleírásokat tartalmazó űrlapok a kutatók számára rendelkezésre állnak a Könyvtár nyitvatartási idejében.

2 *Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. Ed. Géza SAJÓ et Erzsébet SOLTÉSZ. Socii fuerunt Csaba CSAPODI et Miklós VÉRTESY. Vol. I-II. (= CIH) Bp. 1970.

3 Az Inc 19 jelzetű, datálatlan Bibliával 62 lenne a könyvtár ősnymtatványainak a száma, erről azonban kiderült, hogy már nem sorolható az inkunábulumok közé, mivel 1506-ban jelent meg, Bázelen. A VD 16 B 2583 rövid leírása alapján addig biztonsággal nem azonosítható meghatározást Borsa Gedeonnak köszönhetem. (A CIH 671-nél tévesen szerepel ez a példány, ráadásul II. kötetnek és csonkának jelölve, holott az Inc 19-en a hatkötetes Biblia III. kötetének 440 levélből álló, teljes példánya áll.)

4 A CIH előszava utal rá (p. VI.), hogy az egyházi könyvtárak állományának leltárba vételét – részben korábbi leltárak vagy katalógusok alapján – Borsa Gedeon végezte. Ez a piaristáknál Dörnyei Sándor közlése szerint 1952-ben történt, amikor is az ősnymtatványokat Borsa foglalta jegyzékbe.

- 5 Köszönet illeti a Bayerische Staatsbibliothek Kézirat- és Régi Nyomtatványtárát, hogy példányuk alapján megerősítették az azonosítást.
- 6 Ezek a CIH 72, 129, 324, 689, 1010, 1073, 1141, 1484, 1729, 1961, 2324, 2566, 2638, 2907a és 3536 tételei.
- 7 VISEGRÁDI JÁNOS: *A kegyesrendiek sátoraljaújhelyi házikönyvtárának ismertetése*. In: *A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló sátoraljaújhelyi róm. kath. Főgimnázium értesítője az 1909/1910. tanévről*. S.a.újhely, 1910. 24. l. 2. sz. A ma már alig olvasható kézírást Visegrádi olvasatában közöltük. – Koltai Andrásnak köszönöm, hogy e forrásértékű munkára felhívta a figyelmemet.
- 8 VISEGRÁDI JÁNOS: i. m. 36. l. 4. sz.
- 9 P. KOVÁCS Imre szerint „a ritka könyveket Friedrich (sic!) Endre gyűjtötte be... a történelmi Magyarország huszonnégy piarista kollégiumából” = Könyv, könyvtár, könyvtáros. 1994. jún., p. 48. – KOLTAI András: *Bevezetés a magyar piarista rendtörténet forrásaiba és irodalmába*. (Kézirat, megjelenés előtt) szerint „1916-ban az új budapesti rendház fölépültével... az első világháború után több elcsatolt, illetve vidéki házból (pl. Magyaróvárról) is kerültek ide könyvek. 1945 után Kecskemétről Weiner Ferenc könyvtáros válogatta ki és hozta a MPRKK-ba [Magyar Piarista Rendtartomány Központi Könyvtára] az értékesebb könyveket.” Koltai Andrásnak ezúton is köszönöm, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.
- 10 ANTONINUS Florentinus: *Summa theologiae*. Pars II. 1480. = CIH 250

VELENCZEI KATALIN

A székesfehérvári Püspöki Könyvtár 16. századi nyomtatványairól

ültünk, kulturális örökségünk kutatásának szerves része a hazai köz- és egyházi gyűjteményekben őrzött régi nyomtatványok számbavétele. Ez a könyvállomány nemcsak tartalmi szempontból figyelemreméltó. Az egyes kötetekben megbúvó egyéb információk, mint például a kézírásos bejegyzések, tulajdonjegyek vagy a kötés fontos adatokkal szolgálnak a könyv- és könyvtártörténet, egyháztörténet, művelődéstörténet kutatói számára.

A 15. századi kiadványok országos felmérése már 1970-ben elkészült. Az országos ősnymtatvány katalógus 7107 kötet bibliográfiai leírását adja, 57 gyűjteményben regisztrálja a lelőhelyet, de az egyes példányoknak csak a teljességét ill. csonkaságát jelöli.¹ Hasonló a helyzet az ország legnagyobb 16. századi gyűjteményét feltáró katalógussal is. Az Országos Széchényi Könyvtár antikva katalógusa, amely mintegy 13 000 kiadvány több mint 15 000 példányának bibliográfiai leírását tartalmazza, az anyag terjedelme miatt nem vállalkozhatott a példányok egyedi jellemzőinek (possessor, kötés, stb.) vizsgálatára.² 1986 és 1990 között napvilágot látott még néhány kisebb hazai gyűjtemény katalógusa, amelyek már az egyes példányok sajátosságait is figyelembe veszik, de a feltárás mélysége és közreadása nem volt azonos szintű.³

Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiai Szerkesztősége még az 1980-as évek derekán Borsa Gedeon irányításával egységes szempontokat dolgozott ki az 1601 előtt megjelent nyomtatványok feltárására. E terv szerint az egyes gyűjteményekben adatlapok segítségével, azonos részletességgel, a példányok egyedi sajátosságait, jelenlegi állapotát is figyelembe véve írnanak le minden fellelhető 15. és 16. századi nyomtatványt. Az egyes gyűjtemények katalógusait azonos szerkezetben és igényességgel publikálnák, s mindez alapját képezné egy országos számítógépes adatbázisnak.⁴ E terv megvalósulásaként az MTA által is támogatott

„Kulturális emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” program keretében az első kötet, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti könyveinek katalógusa már napvilágot látott.⁵ A székesfehérvári Püspöki Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak feldolgozása is e program részeként történik, és az ősnymtatványok példányleírása után remélhetőleg publikálásra is kerül.⁶

Maga a könyvtár újkori alapítású. A székesfehérvári egyházmegye ugyanis viszonylag későn nyerte el függetlenségét. Mária Terézia 1777-ben a nagy kiterjedésű veszprémi egyházmegyéből Fehér és Pilis megye területét kiszakítva új püspökséget hozott létre, Székesfehérvárt jelölve ki székhelyül. Az új egyházmegye élére Padányi Bíró Márton veszprémi püspök egykori titkára, az egyház- és államjogban egyaránt kiváló ismeretekkel rendelkező Sélyei Nagy Ignác (1777–1789) került.⁷ Sélyei a szűkös anyagi lehetőségek között a püspöki palota építtetését csak 1788-ban tudta elkezdni, és hamarosan bekövetkező halála miatt egy reprezentatív könyvtár létesítésére vonatkozó terve sem valósulhatott meg. 1246 kötet könyvből és 9 folyóiratból álló gyűjteménye vetette meg a mai püspöki könyvtár alapját. A hagyatéki jegyzék szerint könyvei között 16 antikva is volt. A bibliotéka a későbbiekben is a mindenkori püspökök kisebb-nagyobb hagyatékából és ajándékozás révén gyarapodott, nem tervszerű fejlesztés eredményeként állt össze. A hagyatéki leltárak jól tükrözik az egyes főpásztorok érdeklődési körét.⁸ Tudatos könyvtárfejlesztést csak a tudós történész és kiváló bibliofil Pauer János püspöksége (1878–1889) idején látunk. A püspöki könyvtár az ő tevékenysége és gyűjtőmunkája nyomán országos hírnévre tett szert. 1881-ben 10 000 kötetet meghaladó gyűjteményét beolvasztotta a püspöki bibliotékába, csak a 15–16. századi könyveit és RMK-it tartotta meg saját kezelésében. Halála után ez a külön tartott gyűjtemény is (65 RMK, 279 antikva és 482 incunabulum) bekerült a püspöki könyvtárba.⁹ Pauer bibliofil tevékenységének köszönhetően vált ez a könyvtár az ország negyedik legnagyobb ősnymtatvány gyűjteményévé,¹⁰ és antikváinak számával is előkelő helyet foglal el az egyházi könyvtárak között.

A feldolgozás első fázisa sok gyűjteményben a 15–16. századi könyveknek az állományból való kiválogatásával kell, hogy kezdődjön. A székesfehérvári Püspöki Könyvtárban ezt a rendszerező munkát Shvoy Lajos püspök (1927–1968) tudatos könyvtárpolitikájának köszönhetően már az 1930-as évek közepén elvégezték. Shvoy 1934-

ben a püspöki könyvtár- és levéltár gondozásával bízta meg az egyházmegye tudós papját, Kuthy Istvánt, aki nagy energiával fogott hozzá az évtizedek óta húzódó könyvtárrendezéshez. Ekkor kerültek kiválogatásra, leltározásra az ősnymtatványok, az antikvák és az RMK-kötetek, amelyeket ma is különgyűjteményként kezelnek.¹¹

A feldolgozás jelen fázisában elkészítettem a különgyűjteményben őrzött összes 16. századi könyv leírását. 540 kötetről 698 adatlap tárja fel az anyagot, amely magába foglalja a kolligátumokban megbúvó, eddig le nem írt műveket, az RMK gyűjteménynek 16. századra eső korszakát (22 mű) és a nagyraktári *Dissertationes theologicae* gyűjteményes köteteiben fellelhető antikvákat.¹² Az adatfelvétel a következő szempontokra tér ki: mai raktári jelzet, címleírás, bibliográfiai hivatkozások, formátum, részletes kolláció egyeztetve a terjedelmi adatokkal, a hiányok megállapítása, a rongáltság vagy hibás kötés jelölése, pecsétek, ex librisek leírása, a possessorbejegyzések olvasata (évszám hiányában századra való datálással), a kézírásos lapszéli glosszák rövid jellemzése, egykori raktári jelzetek, kézi díszítések, illumináció, a tartalomtól független kézírásos többletek rövid jellemzése, a kötés anyaga, kora, színe és díszítése, kapcsok, szalagok, veretek vagy azok hiánya, metszés, előzők, a kötéstáblák és a gerinc feliratai, címer, supralibros, a gyűjtőkötethez tartozás jelölése.

Az eredeti terv szerint az adatlap címleírási része, a bibliográfiai azonosítás részletei, a szerző, nyomdahely, nyomdász stb. megállapítása az Országos Széchényi Könyvtár már publikált antikva katalógusára¹³ támaszkodott volna, feltételezve, hogy a régi nyomtatványok jelentős része a hazai könyvtárakban ismétlődik. A feldolgozás során meglepetéssel tapasztaltam, hogy a fehérvári könyvtár esetében ez nem így van. A mintegy 700 bibliográfiai tétel közül a Széchényi Könyvtár állományában mindössze 160 lelhető fel. Több mint 500 tételnél a nemzetközi szakirodalom segítségével kellett a bibliográfiai azonosítást elvégezni, hiányzó impresszum esetén nyomdahelyet, nyomdászt meghatározni. Megállapítható, hogy a gyűjteményben nemcsak hazai, de nemzetközi viszonylatban is jó néhány olyan ritka mű, illetve ma már ritkaság számba menő kiadás található, amelyet sem a cambridge-i könyvtárak 30 000 tételt leíró antikva katalógusa, sem a német nyelvterületen megjelent 16. századi nyomtatványok összesített katalógusa nem regisztrál.¹⁴ Így különös jelentőséget kapott a kötetek pontos kollacionálása, hiszen néhány nyomdászbib-

liográfia és Adams antikva katalógusának kivételével kevés olyan 16. századra vonatkozó kézikönyv van, amely a füzetjelzés részletes közlésével segítené a könyvészeti azonosítást.

A gyűjtemény tartalmi összetétele meglehetősen vegyes. Köszönhető ez részben a hagyományozó püspökök különböző érdeklődési körének. A teológiai és egyházi irodalom, az egyházatyák művei mellett szép számmal találjuk az ókori görög és latin auktorok (Arisztotelész, Platón, Plutarkhos, Cicero, Caesar, Livius, Horatius stb.) különböző kiadásait, a humanizmus és reformáció jeles képviselőinek (Petrarca, Machiavelli, Erasmus, Calvin, Melanchthon stb.) munkáit is. Figyelemre méltó Luther összes műveinek wittenbergi kiadása 12 folio alakú kötetben.¹⁵ A legtöbb 16. századi könyv Pauer gyűjteményéből került a könyvtárba. Őt nemcsak tartalmi, de bibliofil szempontok is vezérelték. Nyomda- és kiadástörténeti értéként is gyűjtötte antikváit. Ez a magyarázata annak, hogy jó néhány műnek több különböző kiadása is megtalálható a gyűjteményében, és nem egy kötetébe saját maga jegyezte be: „*rarissima editio*”. Szívesen vásárolta a *Giunta*-, *Aldina*- és *Plantin*- kiadásokat.

Ami a kéziratos bejegyzéseket illeti, a tartalomtól független kéziratot többet csak elvéve találtam. Ezek is inkább gazdasági jellegű számadások, illetve néhány családtörténeti bejegyzés.

Az egykori possessorbejegyzések már sokkal inkább figyelemre méltóak. Néhány igazi „csemegére” bukkanhatunk, bár itt is meghatározó, hogy a legtöbb antikva Pauer útján külföldi antikváriumokból (a bécsi *Schönfeld* és *Kohn*, a turini *Loescher*, a lipcsei *List & Francke* stb.) került a gyűjteménybe. Így a tulajdonosok is zömmel külföldiek. Sok közöttük az ismeretlen, de azért jelentősebb külföldi könyvtárakból is felbukkan jó néhány darab. Találunk három kötetet például *Anton Fugger* könyvtárából, a kötéstáblákon aranynyomású címeres supralibros 1586-os évszámmal,¹⁶ valamint Sebastian Tengenagel császári bibliotékárius 2 kötetét.¹⁷ Gróf *Lichnowsky Róbert* olmtüzi kanonok 1880-ban elárverezett könyvtárából 12, az itáliai orvos, *Alessandro Volpi* könyveiből 11 antikva került a püspöki könyvtárba. Figyelemreméltó Julius Caesar történeti művének első német nyelvű kiadása (Strassburg 1508).¹⁸ Egykor *Christoph Scheurl* (1481–1542) nürnbergi humanista jogtudós és történetíró¹⁹ tulajdonában volt. Az első kötéstábla belső oldalán folio méretű (295x210 mm), fametszetes, kézzel színezett *ex libris* „*Liber Christ. Scheurli I. V. D. qui natus est 11. Novemb. 1481. Filii vero*

Georg 19. April. 1532. & Christ. 3. August 1535.” felirattal. A kötetben más possessor bejegyzést nem találunk. Hogy hogyan és mikor került a kötet a fehérvári püspöki könyvtárba, nem tudjuk. Az első szennylevél rektóján Pauer kézírásos, könyvészeti bejegyzése olvasható az egykori tulajdonosról. Arra utaló információ azonban nincs a kötetben, mint egyéb esetekben, hogy vásárolta vagy ajándékba kapta volna a könyvet. Pauer ugyanis általában a könyvei táblájának belső oldalára vagy a szennylevélre ceruzával gondosan bejegyezte mikor, hol, kitől vásárolta a kötetet. Többnyire az árat is feltüntette, igaz mintegy „titkos írás” formájában, betűvel helyettesítve a számot. Vérteli bibliofil volt, nemcsak gyűjtötte a régi könyveket, de beszerezve a bibliográfiai kézikönyveket tudományos igényességgel ő maga írta le az antikvákat és az incunabulumokat. Kézzel írt címleírási cédulái ma is megtalálhatók sok kötetben, máskor pedig magába a könyvbe jegyezte be ceruzával a szerzőre vagy kiadásra vonatkozó megjegyzéseit. „Mint a középkor tudományszomjas szerzetesei valóságos cella életet élt, napjai legnagyobb részét könyvei társaságában tölté”- írták róla kortársai.²⁰ Elképzelhető, hogy a könyvtárban olvasgatva figyelt fel a fent említett rossz állapotú, de értékes kötetre. Ő restauráltatta a kötést és látta el azzal a jellegzetes, kézzel festett gótbetűs címkével, amelyet Szammer Kálmán székesfehérvári nyomdász és címfestő készített számára az 1880-as évek közepén. Ezek a címkék ma is láthatók a Pauer gyűjteményhez tartozó kötetek gerincén.

A magyar könyv- és könyvtártörténet számára az egykori magyar tulajdonosokra utaló bejegyzések szolgálhatnak érdekes adalékokkal. Álljon itt ízelítőül néhány példa. Olvasmánytörténeti szempontból figyelemreméltó a tulajdonosa az Ant. 87 jelzetű kötetnek. A kötet a humanista Dominicus Nannus Mirabellius (1500 k.)²¹, savonai (Italia) költő, orvos és kánonjogász *Polyanthea* című munkáját tartalmazza (Venezia 1507).²² A mű egyrészt a teológiai és filozófiai fogalmaknak, másrészt a mindennapi életben használt kifejezéseknek lexikonszerű magyarázata az ókori szerzők és egyházatyák alapján latin és görög nyelven. Az első szennylevél rektóján a következő kézírásos bejegyzés olvasható: „*Liber Balthasar Steck eo tu(n)c notarii Schebnice(nsis) 1510.*” (1. kép) A német származású Steck család jelentős szerepet játszott a felvidéki bányavárosok életében a 15/16. század fordulóján. Balthasar Steck 1478–1522 között volt Selmezbánya város főjegyzője, 1504-től királyi kinevezéssel a probator, „aranykémlő” tisztet is viselte, testvére

pedig a körmöci kamara egyik elöljárója volt. Amikor Mátyás király Beatrix királynéval 1478-ban végiglátogatta a bányavárosokat, a selmecbányai fogadóbizottságban Balthasar Steck is jelen volt. Beatrix ekkor ismerkedhetett meg személyesen a gazdag és művelt kereskedővel, akivel Mátyás halála után élénk levelezésben állt, és aki pénzügyi manővereit segítette és közvetítette.²³ Stecknek a királyné érdekében kifejtett szolgálatai művelődési kapcsolatainak irányát is meghatározhatták. Könyvei között több az itáliai nyomdákban származó kötet. 23 tételből álló könyvjegyzékét közli Baker, de a fent említett mű nem szerepel benne.²⁴ Feltehető, hogy a hagyatéki leltár felvételekor kölcsön volt a kötet valakinél. Mályusz Elemér a Baker-féle jegyzék alapján röviden elemzi a kis gyűjteményt, és megállapítja, hogy meglepően egyházi jellegű.²⁵ A most előkerült kötettel a kortárs humanista kultúra is képviselteti magát Steck olvasmányai között. A könyvben más tulajdonos bejegyzés nem szerepel, így egyelőre nem tudjuk nyomon követni, hogy mikor került a püspöki könyvtárba. Csak további kutatással, az összes hagyatéki jegyzék és leltárkönyv átvizsgálásával lehetne talán némi információhoz jutni. A külső jegyek alapján azonban megállapíthatjuk, hogy Pauer gondos figyelmét ez a kötet sem kerülte el. Az ő kézírása nincs a könyvben, de a feltehetően rongált kötetet az eredeti kötéstáblák felragasztásával restauráltatta, és gerincén ott láthatjuk a jellegzetes Szammer-féle címkét.

A püspöki könyvtár több szempontból jeles darabja az Ant. 482 jelzetű kötet. A könyv vándorlása némileg nyomon követhető. A kötet az ágostonrendi Caspar Casalius († 1587), Coimbra püspökének *De quadripartita iustitia libri tres* című munkáját (Venezia 1563) tartalmazza.²⁶ A szakadozott címlap alján meglehetősen elhalványodva a következő bejegyzés látszik: „(15)88 Emerici Forgach de Gyne(s)...”, a többi leszakadva. Forgách Imre (?–1599) Trencsén megye főispánja, Forgách Ferenc történetíró testvére, a szigetvári Zrínyi Miklós veje jelentős összegeket áldozott jótékonyági célokra. 1588-ban saját könyveiből egy nagyobb könyvadományt juttatott a trencsényi evangélikus egyház és iskola számára. A 177 könyvet magábafoglaló adományról pontos jegyzék készült.²⁷ A tüzetes vizsgálódások során most felbukkant kötet a jegyzék 63. tételével azonosítható, az evangélikus iskola tulajdonjegyét azonban nem látjuk a könyvben. A következő bejegyzés szerint a könyv a 18. században még Trencsénben volt: „Josephus Zlattáry mpra.”²⁸ A kötet következő állomása Pilisszentkereszt. A címlapon pe-

csét: „*Pilisszentkereshti Róm. Kath. Plébánia pecsétje. 1800*” felirattal. Arról sajnos nincs adatunk, hogy miképp került a kötet a fehérvári egyházmegyéhez tartozó Pilisszentkeresztre. 1766-ban a pálos rend kezdett itt templomot építeni, amely 1803-ra fejeződött be. A helység csak 1800-tól plébánia, korábban Piliscsaba, majd Pilisszántó filiája volt.²⁹ Az, hogy a kötet mai biztos őrzési helyére, a püspöki könyvtárba került, Shvoy Lajos püspök kulturális kincseinket óvó, megbecsülő tevékenységének köszönhető. Shvoy 1935-ben háromtagú szakbizottságot nevezett ki és bízott meg azzal a feladattal, hogy vizsgálják át, írják össze az egyházmegye összes plébániájának könyvtárát, és az ott található régi és ritka értékes könyveket, kéziratokat a biztosabb megőrzés céljából szállítsák be a püspöki könyvtárba. A bizottság munkáját Kuthy István püspöki könyvtáros irányította. Ennek a gyűjtőmunkának eredményeként 1255 nyomtatványt, köztük 2 incunabulumot, 63 antikvát, 44 RMK-t mentettek meg talán a biztos pusztulástól és tettek hozzáférhetővé a kutatás számára.³⁰ A kötet tartogatott még egy meglepetést. A meglehetősen rossz állapotban levő egykorú, vaknyomásos bőrkötés hátsó kötéstáblájának tükörje nyomtatvánnyal volt leragasztva. A gondos restaurálás³¹ közben kiáztatott töredékről kiderült, hogy az egy 1563. évre szóló bécsi naptár címlapja és annak levélpárja.³² (2. kép) A korai bécsi kalendáriumokkal foglalkozó disszertáció a Klaiber-féle naptáraknak csak két kiadásáról tud. Ebből az egyik a mi 1563-ra szóló *Diariumunk* töredéke. Példány nem ismeretes belőle, a martini Matica Slovenska állományában levő 2 levélnyi fragmentumban éppen a címlap csonka.³³ A további kutatás szempontjából talán érdekes lenne tudni, hogy a martini töredéknek mi volt a hordozókötet.

A karmelita rend szétszóródott, egykori könyvtárának néhány darabjára is a possessor bejegyzéseket vizsgálva sikerült rátalálni. A szemlélődéssel és lelkipásztorkodással foglalkozó sarus karmeliták a török uralom megszűnése utáni években telepedtek meg Székesfehérváron, és áldozatkészen kivették részüket a háborúktól sújtotta terület hitéletének megújításában. A rendet az országgyűlés 1723. évi határozattal fogadta be. A német földről érkező szerzetesek jórészt a rendtartomány költségén, de a város által adókedvezménnyel is támogatva 1732-ben kezdték el kolostoruk építését.³⁴ Pasztoralis munkájukban is nélkülözhetetlen, értékesebb könyveiket a szerzetesek valószínűleg magukkal hozták hazájukból. Erre utalnak a könyvekben található korábbi német tulajdonos bejegyzések. Könyveiket nyilván méltó he-

lyen akarták elhelyezni, hisz a kolostorban – bár nem nagy, – de színes stukkókkal díszített, fafaragású könyvszekrényekkel berendezett könyvtárhelyiség is volt. A rend működése – népszerűségük ellenére – Székesfehérváron nem volt túl hosszú életű. II. József abolíciós rendelete ugyan nem érintette őket, de a század végére elszegényedve, utánpótlás hiányában ők maguk kérték feloszlatusukat, ami 1798-ban meg is történt. Milassin Miklós püspök (1790–1811) minden erejét latba vetette, hogy az elhagyott, majd katonai kórházként és raktárként funkcionáló kolostorépületet és a hozzá tartozó templomot a papnevelde céljára megszerezze, de ez csak 1801-ben sikerült.³⁵ A karmeliták kicsiny könyvtára osztozott az épület hányatott sorsában. A könyvek egy része bekerülhetett a püspöki könyvtárba, egy részük az alakuló szemináriumi könyvtárnak képezhette alapját, de nyilván sok könyvet széthurcoltak. A feloszlató bizottság által felvett leltár 303 kötetet sorolt fel, köztük néhány 16. századit is.³⁶

A tulajdonos bejegyzések alapján most hét olyan antikvát sikerült megtalálnunk, amelyek biztosan az egykori karmelita könyvtárhoz tartoztak. Ezek részben homiletikus művek, egy a szentek életéről szóló kötet, egy *Biblia* és 2 tankönyv. Négy kötetben ugyanaz a kéz jegyezte be a címlapra a rend tulajdonjogát 1738-ban, illetve 1739-ben, egybe év nélkül. Egy kötetben már más kéz beírását látjuk 1757-es dátummal. A bejegyzések mutatják a könyvek vándorlását:

ECK, Johann: Tomus tertius Homiliarum..., quae sunt de sanctis et primum de S. Andrea apostolo. – [s. l.] 1534. – 8° 1023 pp.³⁷

A könyv legkorábbi megnevezett tulajdonosa egy bizonyos *Martin Khnogler* nevű presbiter 1676-ból. A következő bejegyzés a címlap tetején a 18. század elejéről származik: „*Sum Joannis Z. Wickelii*”, alatta pedig más kézzel „*Carmel. Albl. 1738.*” (3. kép) Az első szennylevélen olvasható a könyv további sorsa: „*Emi in licit. libr. duppl. Biblioth. Ven. Semin. Alba Regalensis k. Ann. 1845. Robert Lichnovszky*”. A kötet tehát bekerült a szemináriumi könyvtárba, majd 1845-ben duplumként előverezték. Kötése 19. századi, egykorú kötést utánozó vaknyomásos, barna bőrkötés, gerincén a jól ismert festett, ragasztott Szammer-féle címke látható. Pauernek a vásárlásra utaló bejegyzése nincs a kötetben, de tudjuk, hogy Lichnowsky Robert olmützi kanonok Bécsben, 1880-ban árverés alá kerülő gyűjteményéből több antikvát és ősnym-

tatványt vásárolt. Feltehető, hogy így került vissza a kötet Székesfehérvárra, most már a püspöki könyvtárba.³⁸

NATALIBUS Petrus de: Catalogus sanctorum et gestorum eorum ex diversis voluminibus collectus. – Venetiis per Bartholomeum de Zanis de Portesio impensis Luceantonii de Giunta impressum 1506. – 2° [4] 275 ff.³⁹

A címlapon olvasható bejegyzések kronológiai sorrendben a következők: „*Sum Valentini Gämellii 1630.*”, majd a bajorországi Roszbach kápolnaőrének bejegyzése: „*Sum ex libris Joannis Bogner sacellani in Rosbach 1670.*”, majd „*Carmel Alba Reg. 1738.*” és egy 19. századi bejegyzés: „*Matthaeus Stainer*”. Kötése 16. századi fatáblás vaknyomásos bőrkötés eléggé kopott állapotban, két pár kapocs töredékével. Nincs adat, hogy mikor került a könyvtárba, de gerincén a négy darab festett, ragasztott Szammer-féle címke a szerző nevével, a címmel és a megjelenési adatokkal Pauerre utal, bejegyzését viszont nem látjuk a kötetben.⁴⁰

OSORIUS, Johannes: Concionum... de sanctis. Tomus tertius. – Antverpiae apud Ioannem Keerbergium, 1595. – 8° [10] 1056 [36] pp.⁴¹

A címlapon található bejegyzések: „*Sum M. Hieronymi Schmetterer 1634 mp.*” majd „*Carmel. Alba Regl. 1738.*” Kötése 17. századi puha pergamenkötés, a gerincén 18. századi kézzel felírás: 148. Feltehetően még a szeminárium könyvtár alapítása előtt került a püspöki könyvtárba.⁴²

STAPLETON, Thomas: Promptuarium morale das ist sittliche Speisskammer. Wintertheyl (–Sommertheyl). – Ingolstatt durch Wolfgang Eder, 1597. – 2° [28] 572 [26]; [8] 495 [16] pp.⁴³

Az első kötéstáblán belül bejegyzés: „*Ex libris Laurentii Gerst plebani in Warmesried [Warmisried, Bajorország] ex dono Stephani Mayr plebani, 1639.*”, majd a címlapon egy későbbi, de még 17. századi kéztől: „*constat 3 fl. 30 kr.*” alatta: „*Sum Stephani Schmalholn parochi in Frechenrieden*” [Bajorország], majd a nagyon elmosódott, áthúzott, más kézzel felülírt bejegyzés: „*Carmel Alba Reg. 1738*”. Belül latin és német nyelvű lapszéli jegyzetek a 17/18. századból. Kötése 16/17. századi fatáblás, kapcsos, vaknyomásos bőrkötés. Valószínűleg ez a kötet is még a szemináriumi könyvtár alapítása előtt került a püspöki könyvtárba.⁴⁴

MELANCHTHON, Philipp: *Erotemata dialectices* – [Witebergae ex off. Cratonia 1552.?] – 8° [16] 422 [40] ff.⁴⁵

A népszerű tankönyvnek egy csonka példánya, sűrűn teleírt 16/17. századi lapszéli jegyzetekkel. A címlapja valószínűleg már akkor hiányzott, amikor a karmelita kolostor könyvtárába került, hisz az előző kötetekből ismert kéz az A₂ levél rektójára jegyezte be év nélkül: „*Carm. Alba Regl.*” Az előző köteteknél a könyvek gondozását végző szerzetes nem a könyvek belsejébe, hanem a címlapra írta a tulajdonjegyet. Kötése 16. századi fatáblás, vaknyomásos, kapcsos bőrkötés. Az első kötetáblán belül kék ceruzával „*Tökölről*” bejegyzés található. Nincs adatunk arra, hogy ki vitte magával a kötetet a fehérvári egyházmegyéhez tartozó Tököl plébániájára. Vissza a püspöki könyvtárba feltehetően a Kuthy-féle gyűjtőakció során került az 1930-as évek közepén.⁴⁶

LOSSIUS, Lucas: *Erotemata dialecticae et rhetoricae Philippi Melancthonis et Praeceptionum Erasmi Roterodami de utraque copia verborum et rerum...ad usum scholarum breviter contracta.* – Lipsiae Abraham Lamberg excudebat, 1587. – 8° [16] 303 pp.⁴⁷

A címlap közepén olvashatatlanságig átfirkált korábbi bejegyzésből csak néhány betű vehető ki: „*In P...16...*”, de a lap alján jól olvasható: „*Carmeli Alba Reg. 1739.*” Kötése 16. századi vaknyomásos, lemezes, görgetős bőrkötés. Más tulajdonjegy nincs a kötetben, de a leltárkönyv szerint a szemináriumi könyvtár állományában volt, és onnan került a püspöki könyvtárba.⁴⁸

BIBLIA sacrosancta ad Hebraicam veritatem et probatissimorum ac manuscriptorum exemplarium fidem...restituta. – Basileae apud haeredes Nicolai Brylingeri, 1569. – 8° [8] 500 [25] ff.⁴⁹

A fatáblás, kapcsos korabeli bőrkötés első kötetáblájába nyomva olvashatjuk az első tulajdonos monogramját: „*N. K. C. 1577*”. Két évvel később talán ugyanez a tulajdonos a címlapra piros tintával bejegyezte nevét: „*Nicolaus Khirmer Ratisbonensis* [Regensburg, Bajorország] (15)79”. Ezután a kötet szinte kézről kézre járt számunkra ismeretlen német egyházi személyeknél. A címlapon olvasható possessor beírások időrendben a következők: „*In usu M. Joan. Brigelii parochi in Waybstat*

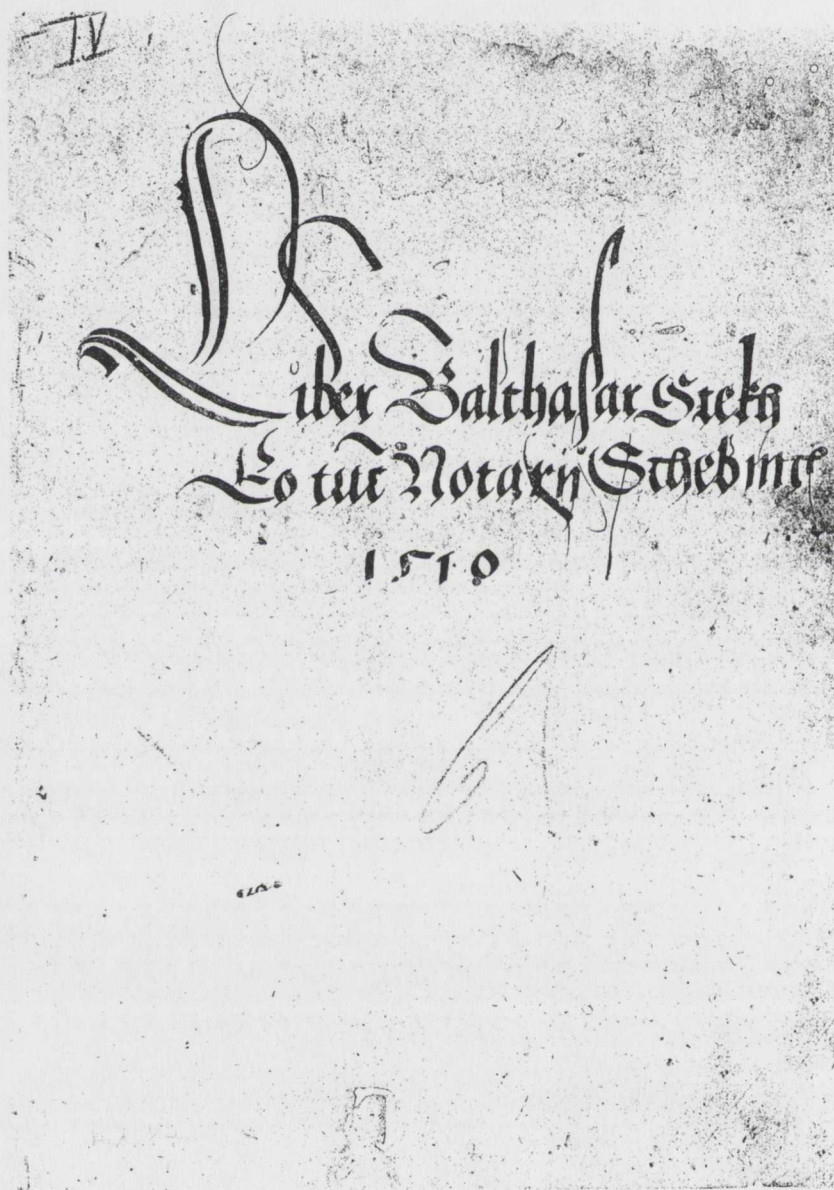
[Weibstadt, Baden tartomány] 1626", majd „*Me possidet Joannes Barhawer pleb. in Lauterbach [Bajorország] 1630.*”, azután „*Nunc autem Joannes Jodocus Fleischman 1666.*” és végül még egy 17. századi bejegyzés: „*Sum ex libris Johannis Weiss parochi Gund...*” Az első szennylevélen: „*Titulo donationis sum Joannis Petri Westhoff die 14. Novembri 1719.*” A székesfehérvári karmelita konvent tulajdonjogát már nem ugyanaz a kéz írta be, mint az előző kötetekben. Más kézírással, két helyen is, a könyv a₂ és b₁ levelének rektóján olvashatjuk: „*Carmelitarum Albaregalensium 1757.*” További tulajdonosra már csak a külső jegyekből következtethetünk. A gerincen a három jól ismert, ragasztott, festett Szammer-féle címke, Pauer bejegyzése nélkül. Ez a kötet is valószínűleg a püspöki könyvtárban vészelte át a kolostori könyvtár felszámolása utáni vészterhes időket.⁵⁰

Ami a püspöki könyvtár antikva állományának a kötéseit illeti, az 540 kötet kb. egyharmada korabeli, 16. századi bőrkötés. A német reneszánsz típusú kötések vannak túlsúlyban, bőséges anyagot szolgáltatva a kötet történettel foglalkozó kutatók számára is.

- 1 *Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur.* Ed. Géza SAJÓ et Erzsébet SOLTÉSZ. Tom. I–II. Bp. 1970. (a továbbiakban CIH)
- 2 *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur = Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa.* Comp. Elisabetha SOLTÉSZ, Catharina VELENCZEI, Agnes W. SALGÓ. Tom. I–III. Bp. 1990. (a továbbiakban BNH Cat)
- 3 KEVEHÁZI Katalin–MONOK István: *Régi könyveink és kézirataink katalógusai. 16. századi könyvek.* Szeged, 1986. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria. Tom. IX. Fasc. 3.) 283 tételleírással. – OJTOZI Eszter: *A debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvai és possessoraik.* Debrecen, 1989. (Régi tiszántúli könyvtárak 6.) 478 tételleírással. – KÓSÁNÉ HORVÁTH Mária: *A kecskeméti Piarista Rendház XVI. századi könyvei.* Szeged, 1990. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria. Tom. X. Fasc. 4.) 67 tétel leírásával.
- 4 BORSA Gedeon: *Magyarország és a régi nyomtatványok.* Doktori tézisek. Bp. 1989.
- 5 KLINDA Mária: *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványinak katalógusa.* Bp. 2001.
- 6 Hálával tartozom a feltáró munka megkezdése óta elhunyt Szakos Gyula megyéspüspöknek és Takács Nándor Jusztin OCD megyéspüspök Úrnak, hogy engedélyezték, és lehetővé tették számomra a püspöki könyvtár régi állományának feldolgozását. Itt köszönöm meg Sulyok János Ignác O. Cist. szíves szóbeli tanácsait. Köszönet Mózessy Gergelynek, a Székesfehérvári Egyházmegyei Gyűjtemény igazgatójának és Kiss Györgyné könyvtárosnak az előzőeken segítségért, és P. Vásárhelyi Juditnak, a Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztőségé vezetőjének, hogy erre a munkára ösztönzött és támogatott.

- 7 PAUER, Joannes: *Historia Dioecesis Alba Regalensis ab erecta sede episcopali 1777–1877. Alba Regiae, 1877.* 212–227. – NÉMETH László: *A székesfehérvári egyházmegye kialakulása (1688–1777) és első püspöke Sélyei Nagy Ignác (1777–1789).* = Székesfehérvár évszázadai 4. Szerk. Kralovánszky Alán (István Király Múzeum Közleményei, A sor. 16.) Székesfehérvár, 1979. 77–88.
- 8 KUTHY István: *Emlékek a székesfehérvári püspöki könyvtár múltjából.* = Székesfehérvári Szemle 1937 (3) 36–48. – SÜLYOK János: *Adatok Székesfehérvár újkori könyvkultúrájához.* = Székesfehérvár évszázadai 4. Szerk. Kralovánszky Alán. (István Király Múzeum Közleményei, A sor. 16.) Székesfehérvár, 1979. 160–170. – SÜLYOK János: *A székesfehérvári Püspöki Könyvtár* = Fejér Megyei Könyvtáros 1976 (2) 26–38.
- 9 SÜLYOK János: *A székesfehérvári Pauer-gyűjtemény.* = Magyar Könyvszemle 1967. 191–199.
- 10 CIH p. XXXVI.
- 11 MÓZESSY Gergely: *A székesfehérvári egyházmegye kulturális értékműveinek munkája a harmincas években* = Honismeret 2000/3. 74–78.
- 12 Itt köszönöm meg az adatfelvételek lektorálását Borsa Gedeonnak, aki minden egyes kötetet kézbe véve észrevételeivel segítette munkámat.
- 13 BNH Cat.
- 14 ADAMS, Herbert Mayow: *Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501–1600 in Cambridge libraries.* I–II. Cambridge, 1967. (a továbbiakban Adams) – *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts.* Hrsg. von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. Red. Irmgard BEZZEL. I. Abt. Bd. 1–24. Stuttgart, 1983–1997. (a továbbiakban VD 16)
- 15 Jelzete: Ant. 113/I–XII.
- 16 Jelzete: Ant. 429/I–II, Ant. 486
- 17 Jelzete: Ant. 50, Ant 369
- 18 Jelzete: Ant. 376
- 19 JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon.* Leipzig, 1750–1751. Bd. 4. 1073. – A Scheurl-könyvtár ma is megtalálható Nürnbergben. Tulajdonosa Dr. Siegfried Freiherr von Scheurl. A történeti gyűjtemény egyik értékes, magyar vonatkozású darabjáról ld. BORSA Gedeon: *Nyomtatott tudósítás az 1514. évi magyarországi parasztháborúról.* = Magyar Könyvszemle 1994. 62–66.
- 20 CZOBOR BÉLA: *Emlékbeszéd Pauer János a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja felett.* = Emlékbeszédek a M. T. Akadémia tagjairól. Bp. 1891. VI. kötet 210.
- 21 COSENZA, Maria Emilio: *Biographical and bibliographical dictionary of the Italian humanists and of the world of classical scholarship in Italy, 1300–1800.* Vol. 1–6. Boston, 1962–1967. 2413.
- 22 BNH Cat.-ban, Adams-ben nincs, az Instituto Centrale per il Catalogo Unico (EDIT 16) számítógépes adatbázis szerint a kiadásból ma már csak három példány lelhető fel az olasz könyvtárakban: CNC EDIT 35578.
- 23 *Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája.* Szerk. BOROVSKY Samu. *Hont vármegye és Selmecbánya sz. kir. város.* Bp. é. n. 96–97.
- 24 BAKER, Adalbert: *Beiträge zum Geistesleben der Schemnitzer Waldbürger im XV–XVII. Jahrhundert.* Karpathenland 9 (1936) 10. – Nem említi a kötetet középkori könyveink nagyszabású nyilvántartása sem: CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt.* I–III. Bp. 1988–1994. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 23, 31, 33.) – Steck könyvtárának többségét ma a selmecbányai Mestské Múzeumban őrzik: KOTVAN, Imrich: *Inkunábuly na Slovensku.* (Martin), 1979. – Könyveinek két kötetét

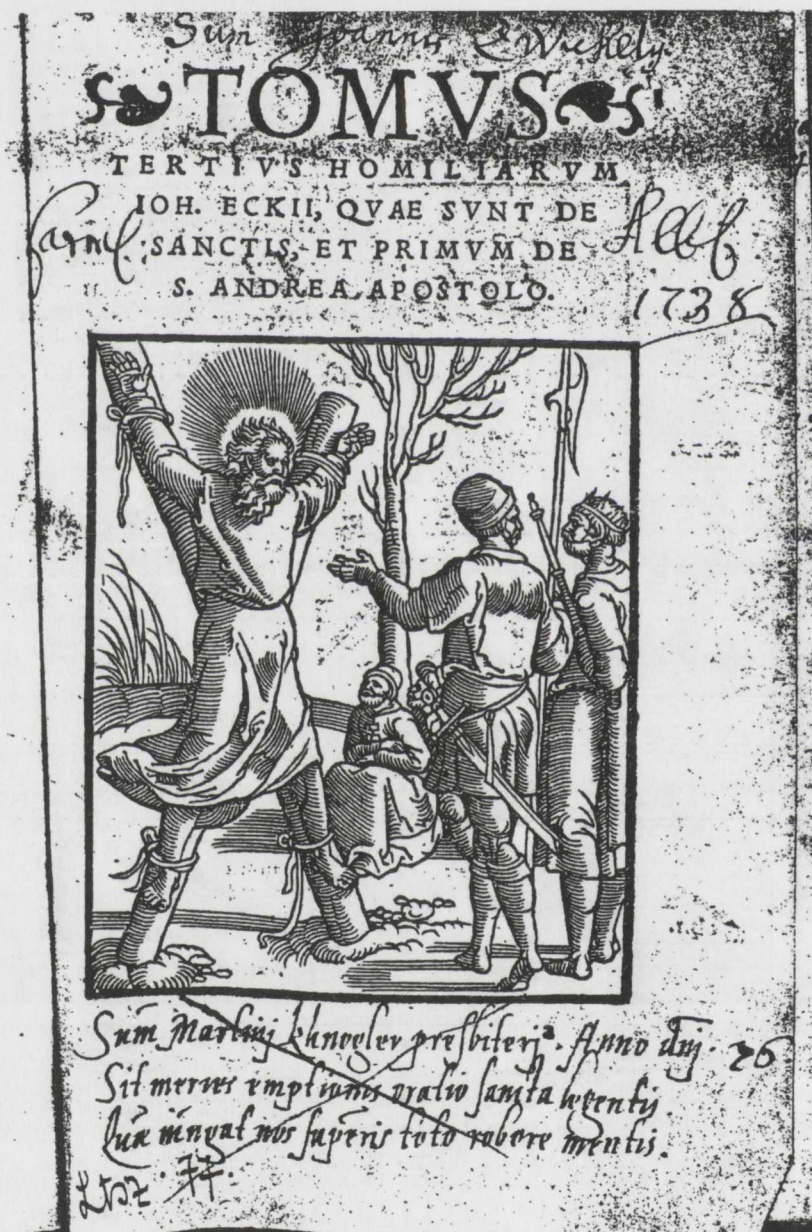
- megtaláljuk az Országos Széchényi Könyvtár incunabulum gyűjteményében is. Ezek szintén nem szerepelnek a Baker-féle könyvjegyzékben, de leírja őket HORVÁTH Ignác: *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának ősnymtatványai*. Bp. 1895. nr. 240 és nr. 308.; és CSAPODI 1042, 1036.
- 25 MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp. 1971. 376–377.
- 26 Adams C 816
- 27 *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721*. Sajtó alá rendezte FARKAS Gábor, VARGA András. Szeged, 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 13/2.) 3–9.
- 28 A nemesi családból származó Zlattery József 1768-ban szenátori rangot viselt Trencsénben. NAGY Iván: *Magyarország családai*. XI. Pest, 1865. 399.
- 29 A Székesfehérvári Egyházmegye jubileumi névtára 1977-ben. Székesfehérvár, 1977. 210.
- 30 KUTHY István: *Az egyházmegye könyvtári és múzeumi gyűjtőakciójának eredménye* = Új Fehérvár 1937. okt. 24. – MÖZESSY Gergely: i. m.
- 31 A rendkívül szennyezett, rongált, szinte széteső kötetet az Országos Széchényi Könyvtár Restaurátor Laboratóriumában fertőtlenítették és restaurálták. A naptárlapot is megtisztítva, restaurálva külön tékában helyezték el, amely Ant. 482/a jelzeten került a püspöki könyvtár leltárába.
- 32 DIARIVM // CVM IVDICIO A // STROLOGICO. // Per Magistrum Melchiorum Klayberium a // Weyssenhorn, in Archigymnasio Viennensi // professorem Mathematicum ordinari=//um Ad Annum Christi Salua=//toris nostri. // M. D. LXIII. // ...Viennae Austriae excudebat Michael // Zimmerman. [1562] – 4° [a₁₊₄] + ? = 2 +? ff.
A VD 16 és annak még publikálatlan kiegészítései nem regisztrálják a nyomtatványt.
- 33 SEETHALER, Josef: *Das Wiener Kalenderwesen von seinen Anfängen bis zum Ende des 17. Jahrhunderts*. Dissertation an der Universität Wien. (Wien), 1982. 103.
- 34 NÉMETH László: *A katolikus egyházi élet megújulása Fejér megyében török hódoltság után 1688–1777*. = A Székesfehérvári Egyházmegye jubileumi névtára 1977-ben. Székesfehérvár, 1977. 10–37.
- 35 PAUER, Joannes: i. m. 297. – PÁSTHY Antal: *Papnevelés egyházmegyénkben*. = A Székesfehérvári Egyházmegye jubileumi névtára 1977-ben. Székesfehérvár, 1977. 149–151.
- 36 SÜLYÖK János: *Adatok Székesfehérvár újkori könyvkultúrájához*. = Székesfehérvár évszázadai 4. Szerk. Kralovánszky Alán. (István Király Múzeum Közleményei, A sor. 16.) Székesfehérvár, 1979. 159–160.
- 37 BNH Cat.-ban, VD 16-ban nincs.
- 38 Jelzete: Ant. 70, leltári száma: 77
- 39 BNH Cat.-ban nincs, ma már ritka nyomtatvány, Olaszországban mindössze öt példány ismeretes belőle (EDIT CNC 39199)
- 40 Jelzete: Ant. 232, leltári száma: 239
- 41 BNH Cat. O-234
- 42 Jelzete: Ant. 192, leltári száma 192.
- 43 BNH Cat. S-805
- 44 Jelzete: Ant. 209, leltári száma: 216
- 45 Adams M 1140?
- 46 Jelzete: Ant. 470, leltári száma 5315
- 47 Ez a kiadás könyvészetileg ismeretlen.
- 48 Jelzete: Ant. 455, leltári száma 5300
- 49 VD 16 B-2636
- 50 Jelzete: Ant. 176, leltári száma 183

1. kép. Balthasar Steck tulajdonosbejegyzése Dominicus Nannus Mirabellius
Polyanthea című munkájában

2. kép. Kötéstáblából előkerült bécsi naptár eddig ismeretlen címlapja

3. kép. A karmelita könyvtár tulajdonjegye Johann Eck homiliáskötetében.

BENE SÁNDORNÉ

A budapesti Egyetemi Könyvtár vetustissima-gyűjteménye közelről

budapesti Egyetemi Könyvtár, az ELTE központi könyvtára több száz éves múltjának köszönhetően sajátos szerepet tölt be a nagykönyvtárak között: gyakorlati és muzeális feladatai majdnem egyenértékűek, egymással szoros összefüggésben alakultak ki, pontosabban: az utóbbi az előbbiből nőtt ki, évszázadok elteltével.

A könyvtár már kezdetől fogva, 1561-re tehető létrejötté óta, gyakorlati feladatokat látott el, mindig az oktatás szolgálatában állt. Legrégibb korszakában, a nagyszombati egyetem alapítása előtti időken a középszintű képzést szolgálta a nagyszombati, znióváraljai és vágsellyei kollégiumok könyvtáraként, majd az egyetem alapításának évétől, 1635-től kezdve mind a mai napig az egyetemi oktatáshoz kapcsolódott tevékenysége. Elsődleges funkciója manapság is ennek szolgálata, ezenkívül tekinthető még közkönyvtárnak, tudományos szakkönyvtárnak (a középkori történelem, a filozófia, pszichológia és teológia vonatkozásában), és muzeális könyvtárnak is, nemcsak különgyűjteményei, de a magyar történelemmel, kultúrtörténettel szoros összefüggésben kialakult teljes régi (17–18. századi) állománya révén.

Könyvtárunk – egyéb különgyűjteményei mellett – az ország egyik legjelentősebb antikva-gyűjteményével rendelkezik. Legrégibb kiadású, 15–16. századi könyvei kezdetben természetesen nem képeztek különgyűjteményeket, ezek kialakítására csak többszáz évvel később, a 19. század utolsó negyedében került sor, pontosan 1876-tól kezdődően, a régi anyag teljes rekatalogizálása kapcsán, mikorra már a könyvtár régen volt hétköznapijai történelemmé váltak, e régi időkben tankönyvként használt könyvanyaga pedig muzeális értékévé. Először is az ősnymtatványtárat hozták létre 1881-ben, majd az RMK-gyűjteményt. A 16. századi külföldi kiadású könyveket, az ún. antikvákat – a könyvtár saját terminológiája szerint: vetustissimákat – csak az 1950-es években választották külön, illetve akkor még csak a század első felének kiadványait, az 1501–1550 között megjelent könyveket. A 16.

század második felében, az 1551–1600 között kiadott művek kiválogatása csak nemrég, 2001-ben történt meg, a 17. századi könyvanyag kiemelése és különgyűjteménnyé alakítása pedig most van folyamatban, 2002 áprilisától kezdődően.

Az Egyetemi Könyvtárban egészen a legutóbbi évtized kezdetéig együtt raktározták a régi anyag jelentős részét a modern anyaggal, és ennek természetes következményeként – eltérően más nagy könyvtárak gyakorlatától – együtt is dolgozták fel, egységes címleírási szabályok alapján. Az 1960-as években Domanovszky Ákosnak, a könyvtár feldolgozó osztálya akkori vezetőjének angolszász mintát követő igényes, modern címleírási szabályzata alapján ismét megkezdtek a teljes régi könyvanyag rekatalogizálását, ez a munka azonban az 1980-as években megfelelő létszámú munkaerő híján elakadt.

A régi és az újabb könyvek feldolgozása csak 1990-től vált külön, azt követően, hogy a könyvtár, egyelőre csak a modern anyagra vonatkozóan, áttért a számítógépes katalogizálásra. A régi könyvek számítógépes regisztrálását a könyvtár ez ideig még nem tudta megoldani, több okból. Ezek közül elsősorban a kapacitás-hiányt kell említenünk: 1990–1997 között csak egy munkatárs dolgozott ebben a munkakörben, jelenleg kettő. Nem rendelkezik a könyvtár kellő számú és minőségű számítógéppel sem. A másik ok szakmai jellegű: még mindig nincs általánosan elfogadott, érvényes nemzetközi szabvány a régi könyvek gépi katalogizálásáról.

Könyvtárunkban mégis ekkor indult meg újra, kb. egy évtizedes pangás után a régi könyvek rendszeres, szakszerű feldolgozása. Ez a munka 1990 novemberétől kezdve mostanáig két vonalon futott: egyrészt folytatta a Domanovszky-féle címleírási és katalógus-szerkesztési elvek alapján létrehozott hagyományos nagy katalógus építését a csak bibliográfiai adatokat regisztráló katalogizálással, másrészt az OSzK szakmai felügyelete alatt, pontosabban Borsa Gedeon személyes irányításával bekapcsolódott az országos ún. „antikva-program”-ba. Ennek feladata az ország valamennyi könyvtárában fellelhető, teljes 16. századi könyvanyag feltárása, egyszerűsített címleírási szabályok alapján, kiegészítve részletes példány-leírásokkal, végső célja pedig egy központi országos antikva-katalógus kiépítése. A program elindítása Borsa Gedeon érdeme volt, aki azonkívül, hogy kidolgozta e munka alapelveit, annak szakmai irányítását és ellenőrzését is a maga személyében végezte: fáradságot nem kímélő módon látogatta az antikva-

programban résztvevő könyvtárak munkatársait, segítette őket szakmai tanácsaival, rendszeresen átnézte antikva-leírásaikat, kézbevet minden egyes könyvet, amelyekről azokat készítették. Az Egyetemi Könyvtár kifejezetten az ő ösztönzésére csatlakozott a programhoz. Ez alkalommal köszönöm meg neki munkatársaim nevében is azt a sok segítséget, amelyet több mint egy évtizedes közös munkánk során nyújtott, nemcsak értékes szakmai instrukcióival, de szeretetteljes érdeklődésével is, amellyel munkánkat kísérte, és munkakedvünket ébrentartotta a nehezebb időszakokban is. Több esetben konkrét módon is segített feladatainkban, külföldi könyvtár-látogatásai során, egy-egy csonka példány azonosításával, vagy problémás bibliográfiai adatok megkeresésével. Bármilyen részlet-kérdéssel, problémával fordultunk hozzá munkánkkal kapcsolatban, mindig kész volt azokra válaszolni, vagy választ keresni, sok egyéb dolga között soha semmiről el nem felejtkezett. A könyvtárunkban 2001 januárja óta folyó állományrevízió átmenetileg ugyan megakasztotta a rendszeres antikva-feldolgozást, de az 2001 szeptemberétől tovább folytatódott, sőt új feladattal bővült: már 2000 márciusában különvált a Kézirat- és Ritkaságtártól a Régi Nyomtatványok Osztálya (RNyO) Farkas Gábor vezetésével, aki a régi könyvek számítógépes feldolgozásának előkészítését kapta feladatul.

Az alábbiakban röviden ismertetem könyvtárunk antikvaállományát, felhívom a figyelmet néhány jellegzetességére, érdekességére, amelyek megvilágíthatják magyar, sőt egyetemes kultúrtörténeti jelentőségét is.

Az Egyetemi Könyvtár kb. nyolcezer kötetnyi antikva-állománya eredetét vizsgálva szembetűnő viszonylag egységes provenienciája: a nagyszombati-turóci-vágsellyei jezsuita kollégiumok törzsanyagának 16. századi részéből, a szerzetes-rendek 1773. évi feloszlatásakor létrejött ún. abolíciós anyagból, az OSzK átengedett példányaiból, valamint vásárlás útján beszerezett könyvekből alakult ki. Törzsanyaga meghatározó része tehát a jezsuita rend irányítása alatt álló 16–17. századi magyarországi közép- és felsőfokú képzés történetével szoros összefüggésben alakult ki. A könyvtár későbbi szerzeményezése is mindig az egyetemi oktatás igényeit szolgálta. Ugyanez a helyzet az abolíciós anyag jelentős részével is, a tanító rendek, főleg a többi jezsuita kollégium könyveivel. Ezt elsősorban tematikai megoszlásuk tükrözi, így ennek elemzése értékes adatokkal szolgál a magyar művelődés-

történet, ezen belül leginkább a pedagógia- és oktatástörténet kutatói számára.

Első helyen állnak természetesen a vallási, hittudományi kiadványok: a latin nyelvű *Biblia* (Vulgata) számos kommentált kiadása, az egyházatyák és a tudós középkori teológusok (Szent Ágoston, Aquinói Szent Tamás, stb.) művei, a szentek legendái (pl. Jacobus de Voragine *Legenda aurea* c. gyűjteményének több kiadása), a szertartáskönyvek (breviáriumok, misekönyvek), a szerzetes-rendek szabályzatai (Statuta), rendtörténetek, zsinatok aktái és az egyháztörténeti művek. Gazdag gyűjteménye van a könyvtárnak a reformáció-ellenreformáció irodalmából is.

Hasonlóan bőséges anyagunk van a klasszikus görög–latin auktorok (Arisztotelész, Homérosz, Cicero, Vergilius, stb.) műveinek igényes, gazdagon kommentált 16. századi kiadásaiából. Sőt a latin nyelven író humanista szerzők, Erasmus, Aldus Manutius, Marsiglio Ficino, stb. szépirodalmi és egyéb munkái is szép számban szerepelnek antikva-anyagunkban.

A hittudományi művek mellett egyéb tudományos kiadványok is vannak régi könyvtárunkban. Pl. bőséges kollekciója van könyvtárunknak 16. századi jogszabálygyűjteményekből (*Corpus iuris*-kiadások), valamint a jogtudományi kiadványokból (Portius, Azo, Gratianus, stb.) is.

A természettudományos, főleg geográfiai, asztronómiai és matematikai művek (Klaudiosz Ptolemaiosz, Johannes de Sacrobosco, stb.), valamint az alkalmazott tudományokkal foglalkozó, elsősorban orvostudományi és gyógyszerészeti kiadványok (Johannes Mesue, Guido de Cauliaco, stb.) viszonylag nagy száma a világi művelődés fokozatos előretörését tükrözi.

Antikva-állományunk számos darabja nem tudományos vagy esztétikai szempontból, hanem tartalmának korabeli aktualitása miatt érdekes számunkra. Főleg nagymennyiségű aprónyomtatvány-anyagunkban találhatók ilyen jellegű kiadványok: politikai röpiratok, reformációs-ellenreformációs vitairatok, törökellenes propaganda-anyag (az ún. „turcikák”), és számos egyéb, korabeli eseményekre reflektáló, újsághíreket is tartalmazó, de szabályos periodikáknak nem tekinthető aprónyomtatvány, gyakran *Neue Zeitung* címmel.

Itt említendő meg alkalmi kiadványaink is: a temetési beszédek, esküvői gratuláló versgyűjtemények, doktori vita-tézisek, stb., ame-

lyek sokat árulnak el a korabeli társadalmi szokásokról, viszonyulásokról, az akkori tudományos élet gyakorlatáról, ezért ezek regisztrálását sem szabad elhanyagolnunk.

Tartalmi szempontból értékes vagy érdekes antikváink mellett vannak bibliofil értékeik miatt is figyelemre méltó 16. századi kiadványaink, pl. a több neves művész metszeteivel díszített, I. Miksa császár tiszteletére 1517-ben kiadott *Theuerdandk*.¹

Antikva-állományunk értéke azonban nemcsak tartalmi vonatkozásaiban és könyvészeti, bibliofil jellegzetességeiben rejlik. A példányok jellemzőinek: a régi kézírásos bejegyzéseknek (possessor-bejegyzéseknek, margináliáknak, hosszabb kézírásos toldalékoknak), valamint az egykorú díszes kötéseknek tanulmányozása is gazdag, eddig még csak igen szerény mértékben kiaknázott területet jelent a tudományos kutatás számára.

A possessor-bejegyzések közül első helyen a nagyszombati, turóci, és vágsellyei kollégiumok birtoklására vonatkozókat kell megemlítenünk, ugyanis ezek összegyűjtése (a fennmaradt kézírásos katalógus segítségével) lehetővé tette – legalábbis részben – könyvtárunk ősszállományának rekonstrukcióját, az ún. antikvissima-gyűjtemény létrehozását, bár ennek 15. századi darabjai az ősnymutatványtárban vannak elhelyezve, a 16. századiak pedig részben a vetustissima-raktárban, részben az RMK-gyűjteményben.²

Hasonlóképpen lehetséges lenne a soproni, pozsonyi, máriavölgyi, lepoglavai és a többi szerzetesrend könyvtáraiból származó könyvanyagunk ma is meglévő darabjainak összegyűjtése a könyvekben található bejegyzések és az abolíciós listák segítségével.

Egy-egy kötet provenienciájának nyomonkövetése, possessor-bejegyzéseinek, margináliáinak és hosszabb kézíratos toldalékainak elemzése kapcsán maga a történelem elevenedik meg előttünk, sok esetben a hétköznapi kisemberek történelme. Possessor-bejegyzéseinkben azonban több ismert, a történetírás által jegyzett név is előfordul. Pl. az abolíció alkalmával a pozsonyi jezsuita kollégiumból hozánk került számos könyv közül jó néhány Mossóczi Zakariás nyitrai püspök és rokona, Kecskés János bejegyzését őrzi. E bejegyzésekből kiderül, hogy Mossóczi könyvtára Kecskés Jánosra maradt, aki azt a pozsonyi jezsuita kollégiumnak ajándékozta. Némelyik Mossóczi-bejegyzés a flamand származású, Magyarországon élő ismert humanistát, Nicasius Ellebodiust is említi, mint tulajdonost, akinek Mossóczi

ajándékozta a könyvet.³ Vannak közöttük a görög-latin klasszikus művek mellett természettudományos kiadványok is, kiemelendő például Copernicus *De revolutionibus orbium coelestium* c. művének 1543. évi nürnbergi editio princeps-e, amelyet Pajkossy Györgyné e tárgyra vonatkozó tanulmányában nem említett.⁴

Mindezek az adatok, valamint más humanista olvasókörok könyveiben előforduló bejegyzések azt bizonyítják, hogy Magyarországon már a 16. században is volt olvasási kultúra, sőt bizonyos elit értelmiségi-arisztokrata körökben az olvasás szervezett, program-szerű tevékenység volt, és ezek néha figyelemmel kísérték a legmodernebb tudományos eredményeket is.

Néhány nevesebb possessor még: Clemens Flavius de Lehota, esztergomi kanonok, aki Ritoókné Szalay Ágnes szerint Bakócz Tamás környezetében is megfordult,⁵ Magnus Hundt, a lipcsei gimnázium magisztere,⁶ Jan Dantyszek lengyel humanista,⁷ Háportoni Forró Pál (Jan Dantyszek Alfraganus-kötetének következő tulajdonosa).⁸ Nádasdy Ferenc grófnak több olyan könyvben is olvashatjuk bejegyzését, amely később a loretoi szervita kolostor tulajdonába került.⁹ De sorolhatnánk vég nélkül a neveket, hivatkozhatnánk érdekesnél érdekesebb adatokat tartalmazó bejegyzésekre, már az eddig feldolgozott anyag alapján is...

A szövegközi margináliák, interlineáris bejegyzések, valamint az előzékeken található rövidebb jegyzetek is sok érdekes probléma tanulmányozását teszik lehetővé. Különösen értékesek a mű tartalmához fűződő reflektív bejegyzések, amelyek a korabeli gondolkodás és vitastílus érdekes dokumentumai. Pl. a Vet. 12/26b jelzetű Jacobus de Voragine *Legende sanctorum* (Venezia, 1512.) című mű margináliái elárulják, hogy szerzőjük szkeptikus a legendák tartalmával kapcsolatban. „Hiszem (sic!) nagy hazugság ez”, „Szép tréfabeszéd” – ilyen jellegű megjegyzéseket fűz hozzájuk. Ehhez a típushoz sorolhatók a hitvitázó jellegű margináliák is. Pl. a *Concordantiae maiores Bibliae* c. kiadvány¹⁰ végén Lutherra utaló, szintén magyar nyelvű bíráló megjegyzést olvashatunk, a kor szellemének megfelelően kissé vaskos stílusban fogalmazva. A magyar nyelvű bejegyzések egyébként nem egy esetben nyelvemléknek tekinthetők, régi nyelvünk idiomatikus fordulatait őrzik.

Az előzékeken, vagy a könyv végébe kötött leveleken található hosszabb jegyzetek, feljegyzések vagy összefüggő kéziratok szintén érdekes kutatási objektumok. Ezek sokszor a mű tartalmához kapcsos-

lódnak, lazán vagy szorosabban. Néha csak témájuk rokon vele, ilyenek pl.: Clemens Flavius (possessor) *Viri venerabiles, sacerdotes Dei* kezdetű írása a Vet. 02/8b jelzetű Petrus Lombardus-példányunk előzékein, amelyet feltehetően a *De dignitate sacerdotum* c., Szent Ágostonnak tulajdonított mű valamelyik kiadásából másolt ki.¹¹ Vannak azonban a mű tartalmával szervesen összefüggő, azt kiegészítő kézírásos toldalékok is, pl. Odo Magdunensis *Herbarum vires* c. művében¹² három levélnyi kézirat: *Index Herbarum*, a műben szereplő növénynevekről.

A mű tartalmától teljesen független kézírásos toldalékok sem ritkák 16. századi könyveinkben, amelyeket írójuk valószínűleg csak papír szűkében jegyzett éppen az adott kötetbe. Leggyakoribb a tulajdonos háztartásával, házi gazdaságával, családi életével kapcsolatos adatok feljegyzése. Ezek különösen érdekesek lehetnek egy-egy ismert nevű tulajdonos esetében. Pl. egy kéttagú kolligátum-kötetben, amely Guillelmus Parisiensis *Postillae maiores* (Lugduni, c. 1507; Vet. 07/48) valamint Jacobus de Voragine *Legenda aurea* c. művét tartalmazza (Lugduni, 1509; Vet. 09/31), Wárdai Tamás királyi személynök családjának eseményeiről, gyermekei születéséről szóló feljegyzéseket olvashatunk, amelyeket Nagy Iván is idéz.¹³

A könyv tartalmához nem kapcsolódó hosszabb kézírásos toldalékok sok esetben a könyvtől függetlenül, kéziratként is értéket jelentenek olyannyira, hogy néhány ilyen kiadvány átkerült a kéziratárba, kézirat-jelzettel. Pl. Szent Ágoston *Contra Pelagianos* c. művéhez (Vet. 29/77) van kötve, több rövid kézirattal együtt egy szerzőt és címet feltüntető 3 levélnyi önálló traktátus: *Az mirigh halálrol valo rövid keresztien ertelem, melliet irt Banfi Huniadi Benedek*.¹⁴ Ugyanebben a kötetben, amely egyébként héttagú kolligátum-kötet, több kézirat is található.¹⁵

E néhány példa bizonyára elegendő annak megvilágítására, hogy a kézírásos többletek valamennyi fajtájának (possessor-bejegyzéseknek, margináliáknak, hosszabb kéziratoknak) tanulmányozása emberi közelségbe hozza a régi könyvek régen élt olvasóit, olvasásuk, megfejtésük esetén úgy érezzük, mintha személyesen is közünk lenne e régi emberekhez.

Antikva-példányaink muzeális értékét az érdekes kézíratos többletek mellett nagymértékben emelheti az is, ha egykorú, vagy legalábbis 16. századi eredeti bőrkötésük van, különösen akkor, ha ezek viszonylag épen maradtak. E példányok a korabeli gótikus és reneszánsz

stílusú könyvkötészet kiemelkedő darabjai, némelyik bizonyíthatóan valamelyik neves mester műhelyéből került ki. Ez kideríthető a díszítésükhöz használt bélyegzőkön, görgetőkön, lemezeken gyakran megtalálható monogramok, évszámok értelmezése révén. Ilyenek pl. a Koberger-kötések. Nagy segítségünkre vannak ezek meghatározásában Rozsonдай Marianne tanulmányai.¹⁶

Külön figyelmet érdemelnek a Magyarországon készült díszes kötések, ezek között is kiemelten a budai reneszánsz kötések, amelyekkel Sz. Koroknay Éva foglalkozott.¹⁷

Érdekesnek bizonyulnak még egyéb példány-jellemzők is, pld. a kiadványok kézi illusztrálása, amelyre szintén találunk példát antikvaanyagunkban, vagy a kötéstáblákban és könyvgerincek alatt rejlő kódex-töredékek, amelyek egy részét Mezey László és munkatársai már feldolgozták,¹⁸ de úgy gondoljuk, az eddig elmondottak is elég meggyőzően bizonyítják, hogy könyvtárunk páratlanul értékes antikva-gyűjteményt őriz, mind tartalmi, mind formai vonatkozásban. Ennek részletező, a példány-jellegzetességekre is kiterjedő feltárása rendszeresen és folyamatosan csak az országos antikva-program keretében végzett munkával indult meg. Eddig antikva-anyagunknak kb. egynegyed részéről készült el ilyen igényű leírás. Országos, sőt nemzetközi vonatkozásban is tudományos érdek, hogy ez a munka tovább folytatódjon, lehetőleg kedvezőbb feltételekkel, több munkatárssal, több számítógéppel, a könyvek restaurálására fordítható nagyobb anyagi támogatással, mivel e páratlan kultúrtörténeti jelentőségű anyag megfelelő szintű feltárása nagy mértékben segítené történelmünk, művelődéstörténetünk, könyvkultúránk iránt érdeklődő kutatóink munkáját, külföldi kapcsolatainkban pedig hozzájárulna a magyar kultúra reprezentációs súlyának növeléséhez, hiszen ez a könyvanyag bizonyító erejű dokumentum arról, hogy ebben az országban már a régi évszázadokban is volt művelődés, volt iskola, volt könyvtár, és olvasó emberek is voltak.

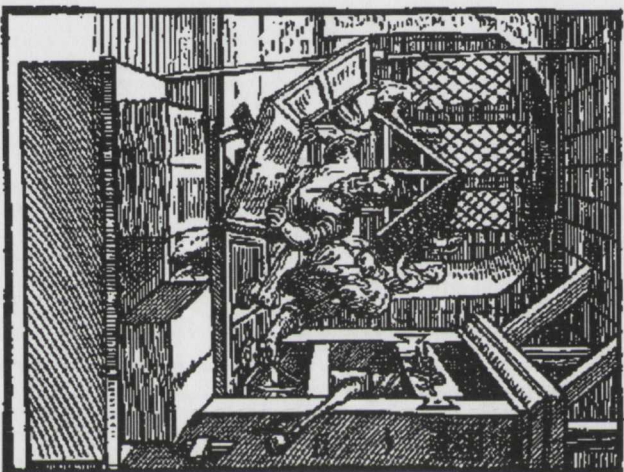
1 Vet. 17/28

2 FARKAS Gábor *Nagyszombat 1632–1690*. Szeged, 1997. (Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. 2.)

3 PAJKOSSY Györgyné *Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban* című cikke = Magyar Könyvszemle 1983. 225–242. szerint e könyvek Ellebodius halála után visszakérültek Mossóczi könyvtárába.

- 4 Vet. 43/71
- 5 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Bakócz Tamás breviáriumának kéziratosa versei*. = Irodalomtörténeti Közlemények 1975. 543.
- 6 *Articella*. Lugduni, 1515.; Vet. 15/26a
- 7 ALFRAGANUS: *Rudimenta astronomica*. Norimbergae, 1537.; Vet. 37/41c = Ant. Tyrn. 1632/70:
- 8 E két utóbbi possesszorral kapcsolatban ld. FARKAS Gábor Farkas: *Egy lengyel humanista könyve*. = Magyar Könyvszemle 1995. 76–81.
- 9 Pl. *La Bible*. Genève, 1588.; Vet. 88/22
- 10 Basel, 1506.; Vet. 06/28
- 11 PETRUS Lombardus: *Textus sententiarum*. [Basel], 1502. Ld. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes fentebb idézett cikkét.
- 12 [Caen? post a. 1506.] = Vet. s.a./1
- 13 NAGY Iván: *Magyarország családai*. Pest, 1865. 12. köt. 56.
- 14 Bánfihunyadi Mogyoró Benedek (? – 1603 k.) wittenbergi tanulmányai után, 1564-től református lelkészként működött Debrecenben, Tasnádon, Szilágycsehiben. 1595 és 1603 között a tiszántúli egyházkerület püspöke volt. ZOVÁNYI Jenő ezt az egyetlen művét említi, amelynek nyomtatásban való megjelenése nem bizonyított (*Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977. 45.)
- 15 Új kéziratári jelzete: Ms D 90
- 16 ROZSONDAI Marianne: *A könyvkötés művészete*. Bp. 1983., Uő: *Anton Koberger működése és a Koberger-kötések problémája*. Bp. 1978., valamint KONRAD HAEBLER: *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*. Leipzig, 1928–1929. c. kétkötetes kézikönyve.
- 17 S. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Bp. 1973.
- 18 *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Szerk. MEZEY László. Bp. 1983.

Clavis Typographorum Regionis Carpathicae

Keresés

Személyek keresése*

Nyomdászok keresése személynév szerint

Nyomdászok keresése nyomdahely szerint

Nyomdák keresése helységnév és nyomdanev szerint*

Nyomdák keresése cím szerint*

Helység keresése

Nyomdák alapítási időpontjának keresése két időpont között

Működő nyomdák keresése két időpont között

Karbantartás

Helységek

Személyek/Írások

Nyomdák

Újszázadok

Referencia

Nyomtatás

Nyomdászok keresése helységnév szerint

Nyomdák összes adata helységek szerint

Nyomdák összes adata helységek szerint (rövid lista)

Videki Nyomdák összes adata helységek szerint (1898-)

Verion 1.0
OSZK-Hódmezővásárhelyi János

Szűke

[Képes]

1. kép. A nyomda-adatbázis eszköze

BÁNFI SZILVIA

Clavis typographorum regionis Carpathicae
1473–1948.

(Az Országos Széchényi Könyvtár
nyomda-adatbázisa)

orsza Gedeon néhány éve az erdélyi szász város, Beszterce nyomdászattörténetének fölkutatójára vállalkozott,¹ s a kutatómunkája során szerzett tapasztalatai hatására vetette föl egy nyomda-adatbázis létrehozásának ötletét. Ezért a 2000. esztendő elején javaslatot tett a nemzeti könyvtár vezetésének egy olyan nyomda-adatbázis kiépítésére, amely a mindenkori

magyar állam területén, a hazai nyomdászat kezdetétől az 1940-es évek végén bekövetkezett államosításig működő valamennyi nyomda, kiadó, illetve könyvkereskedő adatait tartalmazná.² Véleménye szerint e vállalkozás megvalósulása nagyban elősegíthetné a hiányos impresszumú kiadványok esetében a hiányok kiegészítését, egyben annak eldöntését, hogy az adott dokumentum beletartozik-e a magyar retrospektív nemzeti bibliográfia gyűjtőkörébe. A nemzeti könyvtári alapfeladatok ellátását segítő nyomda-adatbázis ugyanakkor „vezérfonalul” szolgálhatna a hazai nyomdák, könyvkiadók és könyvkereskedők működésének alaposabb megismeréséhez is. Művelődéstörténeti szempontból szintén jelentős számos új, föl nem tárt adat remélhető, amely eddig még nem ismert összefüggésekre irányíthatja figyelmünket. A regisztrált nyomdák és a rájuk vonatkozó adatok tudományos elemzése jelentősen gazdagíthatja nyomdászattörténeti, művelődéstörténeti, sajtótörténeti és nem utolsósorban gazdaságtörténeti ismereteinket.

Az Országos Széchényi Könyvtár vezetése elfogadta és magáévá tette a javaslatot, sőt tartalmilag kibővítette azt az egész Kárpát-medence területére. Elképzelése szerint a hazánkkal szomszédos nemzeti könyvtárakkal való együttműködés keretében kívánja programját megvalósítani. A nyomda-adatbázis tehát az 1473–1948 közötti közel ötszáz évet átfogó, a régióban valaha működött nyomdák, nyomdászok és a nyomdahelyek adatait tartalmazza. Jelöli, ha az egyes nyomdák

kiadói és kereskedői tevékenységet is folytattak. A program megvalósítására a Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiai Szerkesztősége kapott megbízást. A munkálatok még a 2000. esztendőben megkezdődtek. A feladatok pontos tisztázása, a munkafolyamatok és az adatbázis gondos megtervezését követően Káldos János segítségével elkészült egy access alapú program: a Custos 1.0 adatbázis kezelő program (1. kép).

Az adatbázis egyidejűleg több adatelemet képes kezelni, ezzel lehetőség nyílik arra, hogy térben és időben a nyomdák egymás közötti kapcsolatainak összefüggéseit föltárhassuk. Ilyen módon lehet például nyomon követni a nyomdák élén bekövetkezett tulajdonosváltásokat éppúgy, mint ahogy megismerhetjük a nyomdászok vándorlásainak minden egyes állomását, valamint megtudhatjuk, hogy mely nyomdák rendelkeztek fióknymodával is.

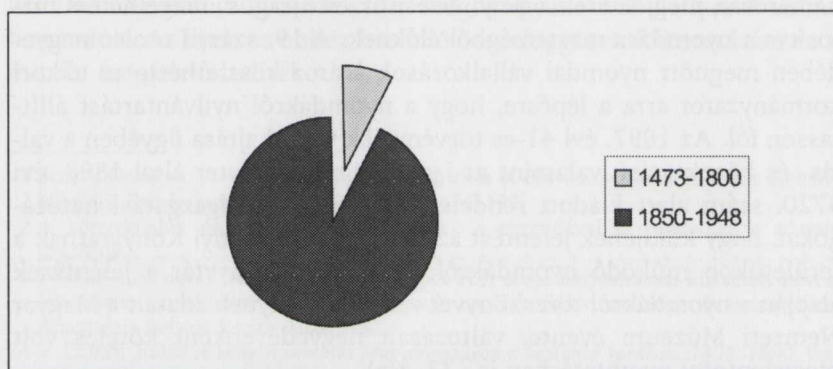
Tekintettel a Kárpát-medencében élő nemzetiségek sokaságára a nyomdászok személyi nyilvántartásában a kiemelt névforma az illető személy „bevett” névformája, ugyanakkor minden névváltozatot³ föltüntetünk, biztosítva ezzel a többszempontú visszakeresés lehetőségét.

Hasonló szempontot követünk a nyomdahelyek esetében is. A kiemelt névforma ebben az esetben a korábbi helységnévrendezést rögzítő, az 1913-i helységnévtárban közzétett helynév, de minden olyan településnek, ahol nemzetiségek éltek egymás mellett, feltüntetjük az adott településnév összes nemzeti névformáját is.

A nyomdák nyilvántartásában rögzítjük a működésük során előforduló összes névvariánst. Budapest, illetve egyes nagyvárosok esetében a könnyebb azonosítás érdekében fölvesszük a nyomda pontos címét is.

A fenti javaslatot követően a már 2000 májusában megkezdett munka jelenlegi szakaszában a közel ötszáz évet átölelő időszak alatt működő nyomdákra vonatkozó legfontosabb adatok összegyűjtése történik. Adatainkat egyrészt, elsődleges levéltári jellegű forrásokból merítjük, illetve másodlagos, már publikált adattárakból, helytörténeti földolgozásokból, szakmonográfiákból nyerjük. Viszonylag könnyű dolgunk volt az 1473–1800 közötti időszakban tevékenykedő nyomdák kigyűjtésével, ugyanis a Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiai Szerkesztőségében folyó, több évtizedes kutatómunka eredményeit át tudtuk venni.⁴ Nehezebb a dolgunk az azt követő időszakban működő nyomdák, könyvkiadók és könyvkereskedők adatainak a számbavételével. Nem hagyható figyelmen kívül ugyanakkor az a tény

sem, hogy a nyomdászat kézműves időszakában működő nyomdák száma lényegesen kevesebb volt, mint a nyomtatás nagyiparivá válásának korszakában.

A nyomda-adatbázisban jelenleg rögzített nyomdák számának diagramja⁵

A kiegyezést követő évtizedekben Magyarországon jelentős gazdasági fejlődés indult el, amely közigazgatási és kulturális téren is fontos változásokat eredményezett. A vasúthálózat kiépülésével az addig elmaradt vidéki települések bekapcsolódtak az ország gazdasági és kulturális vérkeringésébe. Sorra alakultak a közigazgatási intézmények, a bíróságok, bankok, takarékszövetkezetek, s velük együtt a legkülönbözőbb társadalmi szervezetek és egyesületek. Ezeknek az intézményeknek és szervezeteknek működésükhöz hivatalos nyomtatványokra, számlakönyvekre, űrlapokra volt szükségük. Jó példa erre Kner Izidor 1882-ben Gyomán alapított nyomdája. Kner⁶ a közigazgatási nyomtatványok kiadásának megszervezésével megalapozta nyomdai vállalkozását, s az ország legkiválóbb vidéki nyomdája és kiadóvállalata lett, amely igényes, művészi kivitelű nyomtatványaival szerzett hírnevet magának.

A polgárosodó helyi közösségek információ iránti igénye, amennyiben a napi események nemzetközi és országos történéseiről időben értesülni akartak, szintén növelte a nyomdai vállalkozások számát. E korszakban ugyanis sorra jelentek meg a napi- és hetilapok, amelyeknek előállításához nemcsak szerkesztőkre, hírlapírókra és kiadókra, hanem leginkább helyben működő nyomdákra volt szükség. Sok-

szor azonban az előbb vázolt folyamat fordítottja valósult meg. Azokon a területeken ugyanis, ahol még soha nem működött, vagy csak jóval korábban tevékenykedett nyomda, a vállalkozás megindítását követően hamarosan megjelentek a helyi értesítők és újságok, megélhetést biztosítva a nyomdász mesterségből élőknek. A 19. század utolsó negyedében megnőtt nyomdai vállalkozások száma készíthette az akkori kormányzatot arra a lépésre, hogy a nyomdákról nyilvántartást állítsa föl. Az 1897. évi 41-es törvénycikk végrehajtása ügyében a válás- és közoktatási, valamint az igazságügyi miniszter által 1898. évi 5720. szám alatt kiadott rendelet kötelezte a közigazgatási hatóságokat, hogy küldjenek jelentést az Országos Széchényi Könyvtárnak a területükön működő nyomdákról. A nemzeti könyvtár a jelentések alapján a nyomdákról törzskönyvet vezetett, melynek adatait a Magyar Nemzeti Múzeum évente, változásait negyedévenként köteles volt megjelentetni nyomtatásban is.⁷ (2. kép)

A nyomdák törzskönyveinek, a Magyar Könyvszemle nyomtatásban megjelent nyomdajegyzékeinek, valamint a budapesti sajtó Voít Krisztina által összeállított⁸ adattára nyomdamutatójának földolgozása alapján nyomda-adatbázisunkban jelenleg a regisztrált nyomdák száma meghaladja a 3400-at, míg a nyomdahelyeké megközelíti az ötszázat. Az egyes nyomdákval kapcsolatban ismertté vált természetes és jogi személyek (testületek, társulatok, társaságok stb.) száma 4300-nál több.

Az eddig elvégzett munkánk folytatásaként tervezzük a még hiányzó, 1800–1850 közötti időszak adatainak az összegyűjtését. Ennek érdekében Petrik Géza: Magyar könyvészet 1712–1920 című bibliográfiájának CD-változatából kiemelt nyomdamutatót, valamint Borsa Gedeon és Markos Béla 1801 után működő nyomdákat regisztráló kéziratos gyűjtését kívánjuk földolgozni. Az 1941–1948 közötti időszakra vonatkozóan az Országos Széchényi Könyvtár Irattárában találhatunk forrásokat. Például az 1947-es esztendőből igen fontos irattári forrás az 1944–45-ös háborús események következtében megszűnő vagy tevékenységüket szüneteltető, valamint a háborús pusztítást átvészelő nyomdák listája.⁹ (3. kép) A fölvázolt munkafolyamatok elvégzését követően a helytörténeti és szakmonográfiák alapján pontosítanánk adatbázisunkat, majd a még hiányzó, illetve bizonytalan adatok tisztázásának érdekében levéltári kutatásokat kívánunk folytatni.

Reményeink szerint nyomda-adatbázisunkat, amelyet a közeljövőben on-line¹⁰ mindenki számára hozzáférhetővé teszünk, a kutatók és

az érdeklődők mind idehaza, mind a határainkon kívül nagy haszonnal tudnak majd használni. Adatgyűjtő és földolgozó munkánk során statisztikai érdekességekre is fölfigyeltünk: nevezetesen bizonyos évben hirtelen nagyszámú nyomda szűnt meg, s ugyanakkor elenyésző számban indult. Az ilyen és ehhez hasonló összefüggések föl kutatására ez a munka megfelelő indítékot ad.

-
- 1 BORSA, Gedeon: *Über die Anfänge des Buchdruckes in Bistritz*. = Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 22 (1999), Heft 2. 175–183.
 - 2 A könyvkiadók és kereskedők közül csak a nyomdával is rendelkezők adatait rögzítjük.
 - 3 Például elírt nevek (Gipsz H. helyett Sipsz H.); téves helyesírással közzétett nevek (Boskovits József helyett Boskovics József); nemzeti és nemzetiségi névforma (Bács Anasztázia helyett Baciú, Anastasia).
 - 4 V. ECSÉDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában, 1473–1800*. Bp. 1999. 372 p.
 - 5 Mai ismereteink szerint az 1473–1800 közötti időszakban 270 nyomda tevékenykedett a régióban, míg az azt követő időszakból jelenleg 3130 a nyilvántartott nyomdák száma. Bár az adatbázisunk az 1850–1948 közötti időszak esetében még nem végleges, mégis az arányok érzékeltetése érdekében tesszük közzé az adatbázisban meglévő adatok pillanatnyi állását.
 - 6 „... vidéken mesterségem színvonalának emelése körül döntő szerepem volt: a közigazgatás utolsó négy évtizedében pedig a törvények és rendeletek özöne által keltett forrongásból elsősorban nem a hasznot húzást tartottam szem előtt, hanem, hogy nyomtatványaimnak a változásokhoz való mennél gyorsabb és szakszerűbb alkalmazásával, a községi háztartások javára is, könnyítsek az adminisztráción.” KNER Izidor: *Fél évszázad mezsgyéjén. 1882–1932*. Gyoma, 1931. 56.
 - 7 A nyomdák adatait a Magyar Könyvszemlében 1898–1914 között évenként publikálták, ezt követően 1934-ig már csak a változásokat adták közre. 1935–1941 között a Magyar Könyvészet éves kötetei közölték a működő nyomdák adatait.
 - 8 VÖRÖS Krisztina: *A budapesti sajtó adattára 1873–1950*. Bp. 2000. 741–783.
 - 9 OSZK IT 56/1947
 - 10 www.oszk.hu

2. kép. A nyomdák törzskönyve: 1898–1902 között, Kassán működő nyomdák

Győr thj. város polgarmestere. Targy: Nyomdavállalatok adatai.
1977/1947.sz. Hiv.szám: 56/1947.

Magyar Nemzeti Mzeum Széchényi Könyvtar
Főigazgatójának

B u d a p e s t .
VIII. Mzeum-körut 14.

Fenti számu megkeresésére való hivatkozással értesitem,
hogy

28.650 Győr város bazinyomdája, városháza,
29.600 Széchényi könyvnyomda, Géczy József, Megyeház u.1.
74.650 Viktoria nyomda, Szép József, Kaszárnya u.5.

nyomdavállalatok jelenleg is működnek.
Együttal értesitem, hogy a két utóbbi nyomdavállalatot a
hadifogságban levő férfiek távollétében feleségeik vezetik.
Kérem a fentiek szives tudomásulvételét.

Győr, 1947. március 6.

Polgármester megbízásából:

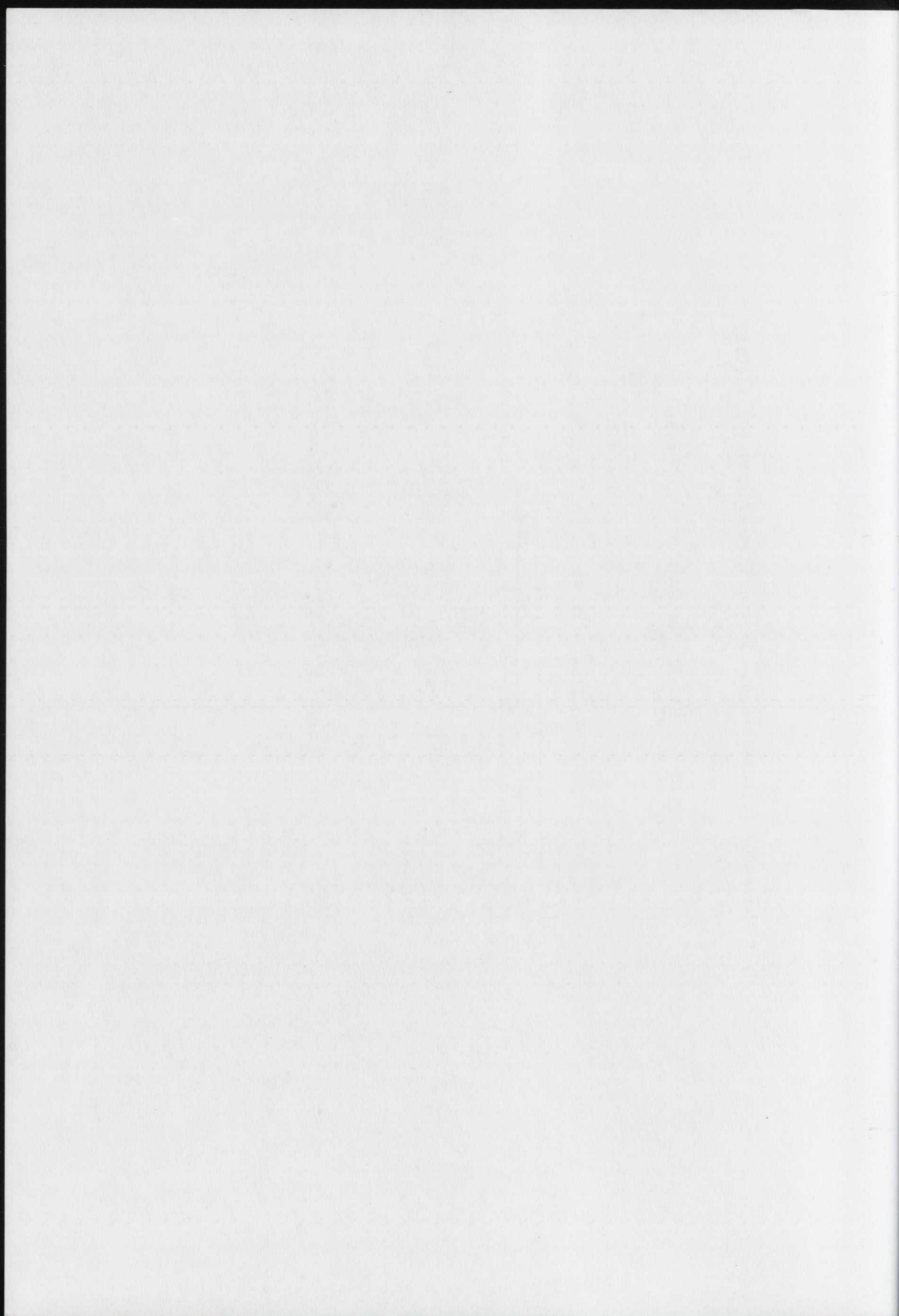
A kiadmány hitelekül:

1947 MÁR. 13.

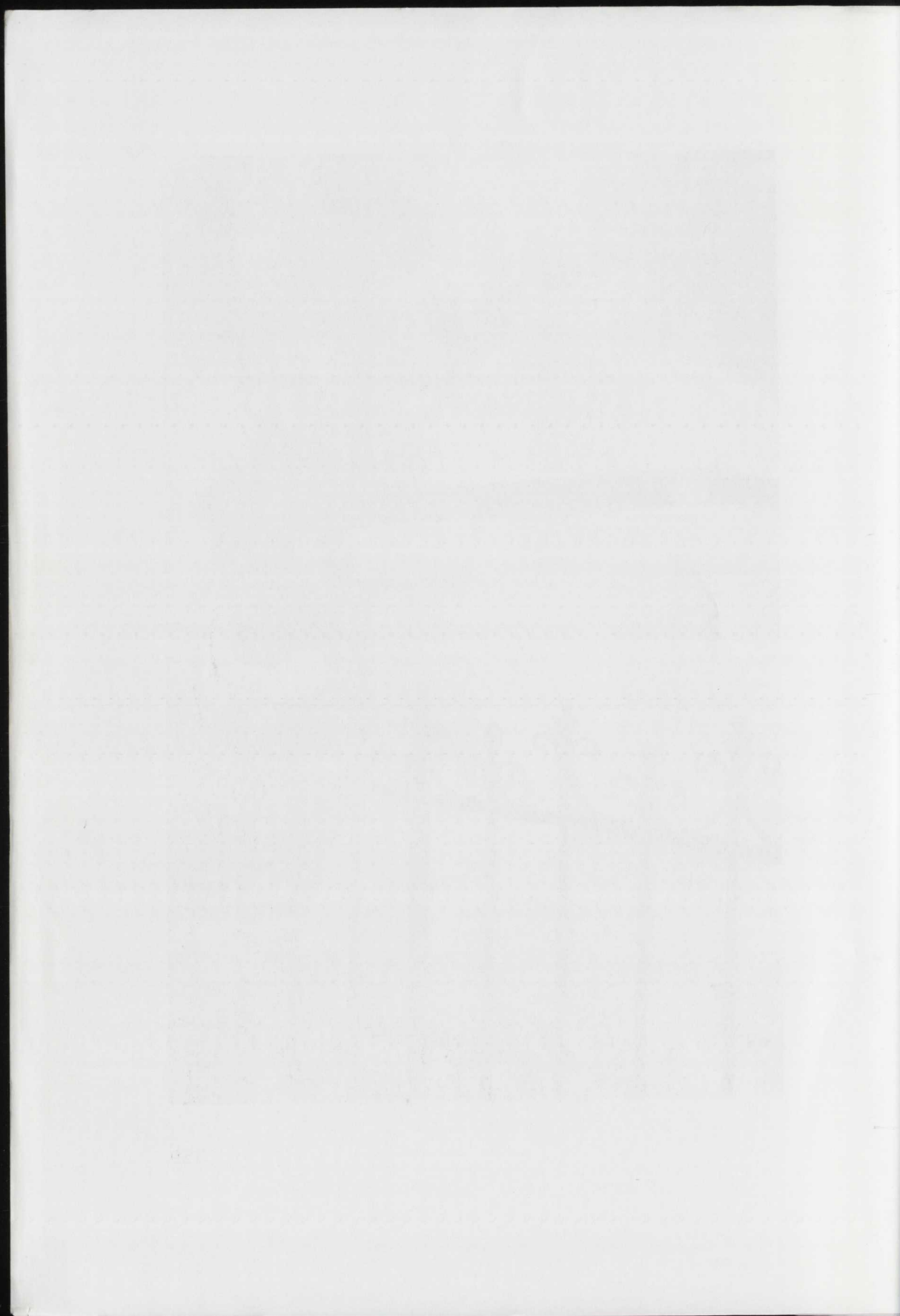
Áll
irodatsz.

3. kép. A Győrben 1947-ben működő nyomdákrol írt jelentés

BORSA GEDEON
KÖSZÖNTÉSÉRE
KÉSZÜLT TANULMÁNYOK

BORSA CEDEON
KÖSZÖNTÉSÉRE
KÉSZÜLT TANULMÁNYOK

VIZKELETY ANDRÁS

A Leuveni Kódex két *Martinus de Troppau* – sermója és nyomtatott variánsuk 1487-ből

Leuveni Kódex (a továbbiakban LK) két magyar scriptora, akiknek magyar voltát az általuk leírt *Ómagyar Mária-siralom* és néhány magyar glossza tanúsítja, néhány szavas latin betoldáson, diktumon kívül 68 latin sermót, sermóvázlatot, példázatot jegyzett be a kódexbe. A kézirat az egész egyházi évet átölelő, több ciklusba (*sermones de tempore*, *sermones de sanctis*, *sermones*

quadragesimales) elrendezett, névtelenül közölt minta-prédikációkat tartalmaz. A két magyar kéz a kódex üresen maradt oldalaira, hasábjaira, majd a könyvtest végén beíratlanul maradt lapokra jegyezte be a számukra fontosnak tartott, megkedvelt szövegeket. A ciklusokat másoló törzskezek a 13. század harmadik, míg a betoldó kezek a század negyedik negyedében, annak talán inkább a vége felé dolgoztak. Az LK dominikánus redakciója mellett az azonosított sok egykorú rendi szerző és a rendalapítóról szóló beszédek tanúskodnak.¹

A domonkos szerzők között szerepel Martinus de Troppau (M. Oppaviensis, M. Polonus) is, aki a sziléziai, de egykor morvaországi illetőségű Troppauban (ma Ópava), feltehetőleg 1230 előtt született.² A prágai Szent Kelemen dominikánus konventben öltözött be a rendbe, ott töltötte teológiai tanulmányi éveit is. Minthogy a prágai kolostor a lengyel domonkos provinciához tartozott, ezért kaphatta Martinus utólag a *Polonus* melléknevet. Életéről nem sok adat maradt ránk, karrierjének csúcsát a pápai kúriában töltött évei (1261–1278) jelentették, ahol IV. Sándor pápa megbízásából mint penitenciárius működött. III. Miklós pápa 1278-ban nevezte ki Gnesen (Gniezo, Lengyelország) érsekévé, útközben új állomáshelye felé, még Bolognában érte a halál.³

Abból, hogy két beszédét az LK egyik magyar scriptora, mégpedig az *Ómagyar Máris-siralom* keze, beírta a kódexbe, arra gondolhatunk, hogy sermóinak egy kézírata a század vége felé, tehát nem sokkal halála után, már megvolt abban a magyar dominikánus konventben, ahol az LK törzsanyagát kiegészítő magyar scriptorok éltek.

Martinus egy *de tempore*-, egy *de sanctis*- és egy *commune*-ciklust szerzett, az utóbbi a szentek közös ünnepeire (vértanúk, hitvallók, szűzek stb.) szóló sermókat tartalmazza. Schneyer monumentális sermo-repertórium 12 kéziratból és további 2 egyes Martinus-beszédeket tartalmazó kódexről tud, amelyeket 1350 előtt másoltak.⁴ Későbbi népszerűségéről tanúskodik, hogy prédikáció-ciklusait még a 15. században többször kinyomtatták.⁵ *Margarita decreti* c. egyházi kompendiumának sikerét 114 kézirat és az 1481 óta ismétlődő kiadások bizonyítják.⁶ Nevét azonban elsősorban pápa- és császár-krónikája őrizte meg, amit a leggyakrabban használt középkori történeti műnek tart a szakirodalom.⁷ Szövegét csaknem minden európai nyelvre lefordították, későbbi redakcióit többször kiegészítették, az egyik belőle készült kompilációt megtoldották a magyar királyok krónikájával is.⁸

I

Martinus első, a nagybőjti hatvanad vasárnapra készült sermóját abba a *de tempore*-ciklusba iktatta be az *Ómagyar Mária-siralom* keze, amely az LK első megszerkesztett prédikáció-sorozata (fol. 1r – 54v), és amelynek fő szerzője *Hugo a Sancto Caro* (H. de Saint Cher).⁹ Hugo két ízben is a francia dominikánus rendtartomány főnöke volt (1227–1230 és 1236–1244), Orvietóban halt meg 1263-ban. Az LK-ban azonosított szerzők közül Aquinói Szent Tamáson kívül ő volt a legnagyobb irodalmi tevékenységet kifejtő dominikánus teológus.¹⁰

Az LK-nak ebbe a ciklusába iktatott be a magyar scriptor egy hetvened és egy hatvanad vasárnapra szóló beszédet (19v–20v). Az első sermót nem sikerült szerzőhöz kötnünk, a másodikat azonban Schneyer felvette Martinus prédikációnak listájába,¹¹ megvan sermóinak 1484-es strassburgi kiadásában is. A szöveget ennek a kiadásnak az OSzK-ban őrzött példányával (Inc. 487) vetettük össze.¹²

A sermó *themáját* a napi szentleckéből vette Martinus (2Cor. 12, 9: *Libenter gloriabor in infirmitatibus meis*), és kezdetben egy kettős *divisiót* alkalmaz: A gyengeség származhat a bűnből, ez a gonoszok gyöngesége, és származhat a nyomorúságból (a *poena* ilyen értelmet is megenged, az eredeti bűnből fakadó „büntetést”, nyomorúságot értve alatta). Az ebből fakadó szenvedéssel lehet dicsekedni (*gloriari*), amit hármass *subdivisio* által mutat be a sermo: Ez a harcosok dicsősége, ez Krisztus

követése, ami dicsőséget hoz, és végül a szenvedésben mutatkozik meg, hogy kik Isten barátjai (*amici Dei*). Ennek a szenvedésnek (*tribulatio*) vállalása erősíti a lelket (*mentem sanat*) és megváltja jövődöbeli büntetésünket (*debita nostra solvet*).

II

A második Martinus-beszédet ugyancsak az Ómagyar Mária-siralom scriptora jegyezte le az LK első *de tempore*-ciklusának vége felé, amely Krisztus mennybemenetelével zárul. Az alább közölt beszéd a Húsvét utáni negyedik vasárnapra készült,¹³ tartalmazza a fent megadott ősnymotatvány is (K₅v–K₆r lapokon). A magyar kéz folytatólagosan még egy prédikációt is leírt *Ascensio* ünnepének vigiliájára, ezt azonban a sermo-kutatás eddig nem regisztrálta.

Martinus ehhez a sermóhoz is a lectioból vette a *themát*: *Sit omnis homo velox ad audiendum et tardus ad loquendum* (Iac. 1, 19). Az apostol két tanácsának megfelelően Martinus is kettős, rímeltetett *divisiót* alkalmaz: a hallgatás az ember javára (*emulumentum*), a sok beszéd kárára (*nocumentum*) válik. A kettős alap-beosztáson belül azután hármas *subdivisiókra* építi a beszédet. Háromféle beszédre kell ugyanis odafigyelni: Az Üdvözítő, az előljárók és a szegények szavára. Ennek első tagja még egy hármas alosztást kap. A második *subdivisio* tagjai azt indokolják, hogy miért kell az Úr szavára figyelni: Mert ő hatalommal (*in virtute*) szól, és ez az erő életet ad (*vivificat*), az élőket megtisztítja (*vivificatos mundificat*), a megtisztultaknak növeli erényeit (*mundificatos in virtutibus crescere facit*). Mindegyik állítás igazát szentírási idézetekkel támogatja meg.

Az előljárók és a szegények szavaira való odafigyelés fontosságát már további alosztások nem részletezik, de az igazoló auktoritások között nemcsak bibliai, hanem patrisztikai idézetek is szerepelnek. Különösen hosszan foglalkozik a prédikáció a szegények kérésének meghallgatásával.

A *thema* második tanácsát, ami a késedelmes beszédre vonatkozik, ismét kétszer hármas alosztásban tárgyalja Martinus. A beszédre való késedelmességet (*tardus ad loquendum*) ugyanis már a természet is ajánlja. Először azért, mert csak egy száját adott, szemben a két füllel; másodszer mert a beszélni-tudást nem minden élőlény kapta meg, hanem csak az „eszes állat” (*animal rationale*); harmadszor mert a szá-

jat az ajkak és a fogak bezárják, míg a fülek mindig nyitva vannak. Ezt még egy példázat is illusztrálja: A nyelv olyan mint a szerzetesnő (*lingua sicut monacha*), aki a klastromba zárva nem beszélhet, csak engedéllyel (*clausa in clauastro non debet loqui, nisi de licentia*).¹⁴

Aki gyors a beszédben, annak ebből hármas kára származhat: bűn, evilági büntetés és örök büntetés. A minta-sermókat tartalmazó kéziratok gyűjtemények szokása szerint a beszédek vége már elnagyolt, csak a felosztást és a hozzátartozó bibliai idézetet adják meg. A gyakorlott hitszónok ennek alapján már élhetett a *dilatatio* készségével.

Az alábbiakban közöljük a két sermo szövegét az LK alapján. Az átírás általában betűhív. A scriptor csak a sor közepére tett pontokkal tagolta a szöveget, ezeket értelem szerinti központosítási jelekkel adtuk vissza. Ha az értelmet zavarta volna, elhagytuk. Saját írásjeleket ott tettünk ki, ahol ezt a szöveg tagolása megkívánta. Nagy kezdőbetűt csak a mondat elején és a tulajdonnevek esetében használtunk. Szögletes zárójelek közé kerültek a saját hozzáadások és a kiadás (Ed) alapján tett kiegészítések, ferde zárójelek közé a scriptor törlései. A bibliai és patrisztikai idézetek azonosítása a lábjegyzetekben kapott helyet.

A beszédek szövegét a scriptor egyvégtében, folyamatosan írta le, hiszen takarékoskodnia kellett a hellyel. Szöveggözlésünk a divíziók szerint tördelte a szöveget, hogy a nyomtatott kép is éreztesse a sermók felépítését. Kiemelések sem találhatók a kéziratban. Az idézeteket, akkor is ha nem sikerült hiteles szövegkiadással azonosítani őket, dőlt betűkkel szedtük, a *thema* szövegét, annak a beszéd folyamán való fel-felbukkanását, pedig még vastagítás is kiemeli.

A nyomtatott kiadás eltérő olvasatait a szövegek végén külön apparátusban közöltük. A variáns a szöveggözlés sorára hivatkozik, majd az LK megfelelő szava, valamint a lemma-jel] után az ősnymotatvány szövegváltozata következik. Nem vettük fel variánsként a szavak sorrendjének egyszerű megváltoztatását, vagy a szentírási idézetek hosszabb közlését, ha azok csak bővítmény jellegűek, és nem adnak hozzá új vonást a sermo érvelési rendszeréhez. Ugyancsak nem szerepelnek az apparátusban a nyomtatott szövegnek a beiktatható példázatra való utalása (*Exemplum*).

Az alábbi szöveggözlés természetesen nem akar a „kritikai kiadás” ambícióival fellépni. Arra azonban a variánsokból következtethetünk, hogy a magyar scriptornak a hazai konventben, a tatárjárás után mint-

egy két emberöltővel *Martinus Polonus* beszédeinek egy jó másolata állt rendelkezésére, és a szöveget hűen másolta le.

A variánsok többnyire valóban csak szóvariánsok. Az első beszéd második sorában a *vana]una* esetében azonban félreolvasásról lehet szó, a másoló előtt fekvő kéziratban is *una* állhatott. Hasonlóan értékelhetjük a 34. sor *punctum]punctus* variánsát, amely szó a stigmát magyarázta. A scriptor nem ismerhette a *punctus* „szúrás” szót, és a számtalanszor használt *punctum* „kis folt, pont” szóval helyettesítette. Elírás lehet az 52. sor nyelvíleg helyes és értelmében is elfogadható *vitam]penam* variánsa. A másoló tudatában és tollában benne lehetett a sokszor használt *praesentem vitam* szókapcsolat, így a jelző után a „hoz-zá tartozó” főnevet írta le. Persze a scriptor mintapéldányát nem ismerjük, így lehetséges, hogy ezek a „hibák” már abban is megvoltak, és az LK-ban tovább öröklődtek. A 45. sorban a *febris* szó hiánya inkább az LK scriptora rovására írandó.

A második beszéd esetében szinte jelentéktelen számú és jelentőségű szövegvariánssal illetve kihagyott szóval van dolgunk. Csupán a 32. sorban az LK-ban kihagyott *ad gloriam* szókapcsolat teszi egyértelműbbé a mondatot.

1 Az LK-ról általában VIZKELETY András: „Világ világa, virágnak virága”. Az Ómagyar Mária-siralom. Bp. 1986.; Uő: Die „Altungarische Marienklage” und die mit ihr überlieferten Texte. = Acta Litteraria 28 (1986), 3–27. – A magyar scriptorokról és a kötet szerzőiről: Uő: A Leuveni Kódex magyar scriptorai. Bp. 2000. (Székfoglaló a Magyar Tudományos Akadémián).

2 *Lexikon des Mittelalters*, VI. Stuttgart – Weimar, 1999. 347.

3 Életéről, műveiről KAEPELI, Thomas: *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*. tom. II. Romae, 1975. 114–123. és IV. 1993. 196–197.

4 SCHNEYER, Johann Baptist: *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit von 1150–1350*. I–XI. köt. Münster, 1969–1981. (Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters XLIII, 1–9), a Martinus-sermók felsorolása: IV. köt. 124–149.

5 Hain 10853–56.

6 KAEPELI, Thomas: i. m., Hain 10834–52.

7 POTTHAST, August: *Repertorium fontium historiae medii aevi*. Tom. VII., editio 2. Romae, 1997. 489–490.; VON DEN BRINCKEN, Anna-Dorothee: *Martin von Troppau (Martinus Polonus)*. In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters – Verfasserlexikon*. VI. Berlin–New York, 1987. 158–166.

8 VIZKELETY András: *Johannes de Utino világkrónikájának szöveggyománoztása*. = Magyar Könyvszemle 101 (1985) 195–209. – Magyarországi hatásáról VESZPRÉMY László: *Martin von Troppau in der ungarischen Historiographie des Mittelalters*. In: *Die Anfänge des Schrifttums in Oberschlesien bis zum Frühhumanismus*. Szerk. KOSELLEK, Gerhard. Frankfurt a. M. 1997. 225–236.

- 9 A ciklust SCHNEYER, Johann Baptist: *i. m.* II. 766, 128 sz.-mal kezdődően repertorizálta.
- 10 KAEPPELI, Thomas: *i. m.* II. 269–281.
- 11 SCHNEYER, Johann Baptist: *i. m.* IV. 127, 47. sz.
- 12 CIH 2206.
- 13 SCHNEYER, Johann Baptist: *i. m.* IV. 131, 97. sz.
- 14 A példázatra Mezey László is felfigyelt és annak a feltevésének alátámasztását látta benne, hogy a magyar scriptor szerzetesnőknek, begináknak írta beszédeit. Az exemplum alapját képező metaforából azonban világos, hogy a nőnemű *lingua* nőnemű megfelelőt vonz, ezért szerepel a szövegben a *monacha*. Mezey nem azonosította a szöveget a Marinus-sermóval. – Vö. MEZEY László: *Leuveni jegyzetek az Ómagyar Mária-siralomról*. = Irodalomtörténet 53 (1971), 356–370, a példázatról 367.

[20r] *Libenter gloriabor in infirmitatibus meis.* Cor. XII.¹

Notandum, quod duplex est infirmitas: vana, in qua est confusio, alia, in qua est glorificatio.

5 Prima infirmitas, de qua debet homo confundi, est culpe. De qua Ps.²: *Miserere mei domine, quia infirmus sum, sana me.*

Secunda, de qua scilicet dicit gloriari, est pene, de qua Ps.³: *Multiplicate sunt infirmitates eius postea accelerauerunt.* Christus autem uolens sanare hominem, infirmitatem pene assumpsit, ut per illam infirmitatem culpe deleteret, propter hoc Apostolus libenter gloriatur in infirmitatibus /suis/ pene, ut inhabitet in ipso uirtus Christi, non in infirmitate culpe, que repellit Christum.

De prima infirmitate, scilicet culpe gloriantur mundani. De secunda, scilicet pene gloriantur christiani.

15 Primis dicit idem Ps.⁴: *Quid gloriaris in malicia.* Letantur cum male fecerunt et exultant in rebus pessimis. Gloriatio ista talis est, qualis esset illa, si aliquis gloriaretur de hoc, quod cecidisset inlutum fetidum, peccatum enim est res inmundissima. Ier. 2 [2, 35]: *Quam uilis facta es nimis iterans uias suas.* Item talis est gloria-
20 cio hec, ac si gloriaretur mulier se peperisse bufonem uel serpentem. Sicut enim mulier debet naturaliter procreare hominem, non bufonem, sic anima, que naturaliter bona est, bona debet operari, non mala, unde in comparacione uinee sibi dicitur: *Expectaui uuas et fecit labruscas* Is. V. [5, 4]. Sic gloriantes similes
25 sunt pueris, qui denigrando se diabolum effigunt et sic representando diabolum, per uillam nudi incedunt.

Gloriatio autem christiana est in tribulacionibus, de quibus Apostolus hoc dicit: *Libenter gloriabor in infirmitatibus meis.*

Triplici autem ratione potest ostendi, quod homo debet libenter gloriari dum tribulatur.

30 Primo [20v] quia sicut gloriosus est militi esse in exercitu, quam sedere ad ignem. Boecius: *Uirum fortem non decet indignari, quocunque bellicus increpauerit tumultus.*⁵ Gregorius: *Pena interrogat si quietus, quis dominus ueraciter amet,*⁶ miles enim non probatur, quamdiu sedet ad ignem, sed in conflictu.

35 Secundo quia ille, qui tribulaciones sustinet, Christum imitatur, cui assimilari magne glorie est Eccli. 23, [38]: *Gloria magna est sequi dominum.* Sicut gloriosum est militi cum defert arma regis, sic gloriosum est christiano cum fert stigmata Ihesu. Gal. 6

[17]: *Ego enim stigmata Ihesu in corpore [porto]. Stigma enim dicitur punctum uel nota aliquo ferro facta. Bernhardus: Quisquis hic plagam uel liuorem non suscepit, in futuro iudicio miles ingloriosus apparebit.*⁷

Tercio qui in hoc amici dei ostenduntur, cum tribulantur. Quem enim diligit dominus, corripit. Tribulatio enim est equus summi regis Assueri, quem ipse in passione equitauit. Vnde quemcunque ipse tamquam amicum uult honorare, super suum equum ponit eum. Hunc equum beatus Andreas multum affectabat equitare cum diceret: *O bona crux, diu desiderata*,⁸ etc. Libenter etiam debemus suscipere tribulationes propter multam eorum uirtutem, quam habent.

Prima est quod frequenter mentem sanant. Cicius enim peruersi hominis mentem sanat una acuta [febris Ed.], quam decem predicationes. Osee [6, 1]: *In tribulatione sua mane consurgent ad me.* Item beatus Gregorius dicit de beato Benedicto, qui propter temptationem carnis proiecit se in spinis, ut uulnus carnis sanaret uulnus mentis.⁹

Secundo tribulationes debita nostra soluunt et est magna dei misericordia, quod pro penis futuris recipit tribulationes presentes. Tale enim est ac si ille cui deberentur marce auri uel argenti reciperet pro eis fabas. Sic est tribulatio presens respectu pene future. Gregorius: *Sancti presentem uitam lucrum putant, quam per hanc eternam uitam euadere non ignorant.*¹⁰

1 2Cor. 12, 9.

2 Ps. 6, 3.

3 Ps. 15, 4.

4 Ps. 51, 3.

5 BOETHIUS: *Philosophiae consolatio*, CC SL, 94 lib. 4, p. 7, lin. 34.

6 GREGORIUS MAGNUS: *Moralia in Iob*, CC SL, 143. pars 3. praefatio, lin. 17: [Deus] *poena quippe interrogat, si quietus quis veraciter amat.* – PL 75, 520A

7 BERNARDUS Claraeuellensis: *Sermones de diversis*. In: *Bernardi opera*, ed. J[ean] LECLERCQ et H[enri] M. ROCHAIS, vol. 6, 1 (1970), p. 148, lin. 10.

8 *Officium s. Andreae, Vesp. Ant. ad Magnificat.*

9 Cf. GREGORIUS MAGNUS: *Vita S. Benedicti*, cap. II. PL 66, 132B.

10 GREGORIUS MAGNUS: *Moralia in Iob*, PL 76, 350C: *...temporalem iram super se lucrum computant, per quam se aeternam posse euadere non ignorant.*

[50r] *Sit omnis homo velox ad audiendum, tardus ad loquendum*,
Iac. I.

[1, 19].

- Hic salubre consilium tamquam omnibus necessarium, beatus
5 Iacobus uniuersaliter proponit cum dicit: *Sit homo*, et subdit
duplex consilium, vt videlicet quisquid nostrum sit uelox ad audi-
endum et tardus ad loquendum.

Primum enim, ut si quisquis uelox sit ad audiendum, consulit
propter /emolumentum/ emolumentum.

- 10 Secundum, si tardus sit ad loquendum, consulit propter nocu-
mentum.

Sit ergo quilibet uelox ad audiendum triplicem uocem propter
emolumentum,

- uocem saluatoris,

- 15 uocem superioris

et uocem pauperis.

[Primo Ed.] de uoce Saluatoris dicit Ps.¹: *Hodie si uocem eius*
audieritis, nolite obdurare corda uestra, et hoc utique propter ipsius
uocis multiplex emolumentum.

- 20 Vox enim domini est in uirtute. Nam in uirtute sua peccatores
iustificat et uiuificat, Iob V. [5, 28]: *Omnes qui in monumentis sunt,*
audient uocem filii dei, et qui audierint, uiuent. Verba enim, inquit, *que*
ego loquor, spiritus et uita sunt. Io. VI. [6, 64]. Vita sunt utique gra-
cie in presenti et glorie in futuro, in signum cuius suscitauit puel-
25 lam, adolescentem et Lazarum dicendo, surge et ueni foras, ad
uocem eius continuo surrexerunt.

Item uox domini uiuificatos mundificat, Hbr. I. [1, 3]: *Verbo uir-*
tutis sue purgacionem [peccatorum Ed.] faciens, et Io. XV. [15, 3]: *Iam*
uos mundi estis propter sermonem meum. Vnde in Vitis Patrum legi-

- 30 tur,² quod cum quidam diceret cuidam patri, qui propter hoc
recusabat audire uerbum dei, quod statim obliuisceretur, ille
pater tradidit ei calatum unum immundum et fumo nigrum
dicens, ut ipsum in fontem immergeret, et sibi plenum aqua
portaret, quod cum ille sepius immergendo et replendo eo, quia
35 semper aqua exibat, quod facere non potuit, tristis redijt dicens,
se inutiliter laborasse, respondit ei pater: Et si aquam non
detulisti, tamen calatum mundasti. Sic est de corde, licet uerbum
dei semper retinere non possit, tamen transeundo mundatur.

- Item uox domini mundificatos in uirtutibus crescere facit,
 40 vnde [cf.] Mt. XIII: Qui uerbum dei audit et intelligit, fructum
 affert, Col. I. [1, 6]: *Verbum veritatis ewangelii, quod peruenit nos,*
fructificat et cresscit, et [cf.] Prv. III: Primi et purissimi fructus eius,
 scilicet diuine uocis, primi, quantum ad gratiam in presenti, et
 purissimi, quantum [ad gloriam Ed.] in futuro.
- 45 Secundo *ueloces* debemus esse *ad audiendum* uocem superio-
 ris, scilicet prelati. Taliter fecit, de quo dicitur in Psalmo:³ *In auditu*
auris obediuit mihi. Bernardus: *Verus obediens non procrastinat manda-*
tum, et ad Hbr. ultimum [13, 17]: *Obedite prepositis uestris, et subiace-*
eis, ipsi enim peruigilant quasi rationem reddituri pro animabus uestris.
- 50 Obediencie uerum emolumentum ostendit Apostolus, qui post-
 quam dixit de Christo Phil. III. [2, 8]: *Qui factus est obediens usque*
ad mortem, subdit, propter quod illum deus exaltauit, vnde et in Vitis
 Patrum legitur, quod quidam sanctus cum audisset quattuor
 ordines saluandorum, superiorem illum uidit, qui in presenti
 55 sunt prelati suis humiliter obediens.
- Tercio debemus esse *ueloces ad audiendum* uocem pauperis,
 vnde Prv. XXI. [21, 13]: *Qui obturat aurem suam ad clamorem pau-*
peris, clamabit et ipse, et non exaudietur. O quam magnum est emolu-
 mentum [50v] huius audicionis, quod sicut Thobi. XII. [12, 9]:
 60 *Elemosina hominis faciet inuenire uitam eternam*. Regnum enim celo-
 rum est pauperum, [Mt. 5, 3:] *Beati enim pauperes, quoniam ipsorum*
est regnum celorum, vnde ab ipsis est comparandum. Propter quod
 dicit dominus Lc. XVI [16, 9] diuitibus: *Facite uobis amicos de*
mamona iniquitatis, ut recipiant uos in eterna tabernacula. Nam sicut
 65 dicit Augustinus: *Non enim fecit dominus diuites propter pauperes, sed*
pauperes potius propter diuites, ut diuites in pauperibus spirituale bonum
lucrentur.⁴ Vnde cum per ostia diuitum pauperes currunt, qui
 aliud quam, quod regnum celorum, quod ipsorum est, eis uenale
 exponunt. Fatuus est ergo diues, qui non est uelox ad audiendum
 70 uocem pauperis, minima pro maximis transitoria pro eternis
 exhibentis, laudabilis utique et bona aliquorum diuitum consue-
 tudo, qui tempore comestionis propter pauperum aduentum ho-
 stia domorum aperta tenent. Propter quod eciam non solum
 angelos uerum eciam et ipsum Christum aliquis eorum in specie
 75 pauperis recipere meruerunt, sicut refert beatus Gregorius in
 quodam omelia pascali. Sed illorum consuetudo uituperabilis,

qui hostia, que semper tenent clausa, ad praua exenia aperiunt, sed pauperem regnum celorum exhibentem non solum non intromittunt, sed nec eciam ad ianua[m] clamantem audiunt. Sic
80 diues purpuratus obturauerat aures suas, ne pauperis Lazari ante ianuam iacentis micas panis petentis audiret. Et ideo post cum audisset eundem Lazarum in sinum Abrae in requie opulenta, clamauit et ipse, sed non fuit exauditus nec in gutta aque.

Secundo consulit beatus Iacobus, ut quisquis *tardus sit ad loquendum*. Ad hoc ipsum eciam docet nos natura, ut semper
85 uelocius audiamus et tardius loquamur. Natura enim dedit homini duplex instrumentum audiendi, et unum louendi, vt hoc ipso ostendatur, quod homo in duplo plus debet audire, quam loqui.

Item natura pluribus animalibus dedit auditum, loquelam non
90 dedit, nisi animali rationali, vnde ex hoc ostenditur, quod loquela debet esse rationabilis, Col. III. [4, 6]: *Sermo uester semper sit [in gratia Ed.] sale* scilicet sapiens conditus, sed heu, multi sunt, qui quasi nullam recionem habentes in premediale loquuntur de talibus potest dici illud Iob II. [2, 10]: *Quasi una de stultis mulieribus*
95 *locuta es.*

Item natura dedit instrumenta aurium aperta, loquendi uero clausa sub duabus clausuris. Hoc enim ad audiendum semper habet [aures Ed.] apertas, sed linguam sub labijs et dentibus clausam. Est enim lingua sicut monacha, que clausa in claustro
100 non debet loqui, nisi de licencia, Mi. VII. [7, 5]: *Custodi claustra oris tui*. Prouenit enim illi, qui non est tardus, sed potius uelox ad loquendum multiplex nocumentum, scilicet culpe, quod in Prv. X. [10, 19]: *In multiloquio non deerit peccatum*, uel alijs detrahendo, uel menciendo, uel se iactando, uel iurando, et in multis alijs.

Item nocumentum temporal[e] pene Prv. XIII. [13, 3]: *Qui inconsideratus est ad loquendum, sentit mala*. O quot <quot> sunt grauiter percussi, o quot occisi propter uerba incompasita. Ps. [9, 12]: *Vir lin[51r]guosus non dirigitur in terra*.

Item nocumentum pene eterne, vnde Lc. XVI. [cf. 16, 19 sequ.]: Diues purpuratus, qui in epulis linguam inconsiderate laxauerat, ideo pre ceteris membris in ea ignis penam sentiebat.

Ideo beatus Iacobus in premissis uerbis bonum consulit, ut *omnis homo sit tardus ad loquendum*.

Martinus de Troppau: *Sermones de tempore et de sanctis, Argentinae 1484, fol. E₄v–E₅r (I) és K₅v–K₆r (II), OSZK Inc. 487 szövegvariánsai:*

I

2 vana]una; 6 scilicet ... gloriari]debet esse gloriatio; 9 dele-
ret]depelleret; 10 inhabitet]habitaret; 11 non] non autem; 12 scili-
cet] – ; 14 letantur]letantur enim; 16 illa] – ; 19 se peperisse]quod
peperisset; 21 est] – ; 24 representando] designando; 32 quocunque ...
increpuerit] quotiens ... increpuit; 38 fert]defert; Ihesu]Ihesu Christi;
40 punctum]punctus; 43 cum]dum; 49 suscipere]sustinere; 55 spi-
nis]spinas; 57 Secundo]Secunda quod; 61 pene] – ; uitam]penam;
62 uitam euadere]evadere se.

II

13 emolumentum]emolumentum scilicet; 24 cuius]cuius cum; 30
qui]quod; 33 immergeret]mergeret; 38 mundatur]mundat; 53 audis-
set]vidisset; 61 enim]tamen; 91 rationabilis]rationalis.

1 Ps. 94, 8.

2 A sokszor tévesen Szent Jeromosnak tulajdonított *Vitae patrum* vagy *Vitas patrum* szá-
mos kézirat, majd nyomtatott redakcióban elterjedt gyűjtemény a sivatagi remete
atyák tanításaiból, bölcs mondásaiból. Egyik, teljesnek tartott változatát a *Patrologia*
Latina is felvette a 21. és 73–74. kötetébe. Ebben Martinus exemplumait nem sikerült
azonosítani. Vö. *Lexikon des Mittelalters*. VIII. Stuttgart – Weimar, 1999. 1765–1768. –
A Martinus által itt előadott példázat más szavakkal szerepel: *Vitae patrum ... repurgatae*
per Georgium Maiorem, cum praefatione D. Doctoris Martini Lutheri. Wittenbergae, 1544.
323–[324].

3 Ps. 17, 35.

4 Cf. INNOCENTIUS III: *Sermones de Sanctis*, PL 217, 569A: *Deus autem non tam fecit divites*
propter pauperes, quam pauperes propter divites, quia plus proficit divitibus quod distribuit. –
Uő: *Libellus de elemosina*, PL 217, 479D–750A: *Dominus non tam fecit divites propter pau-*
peres, quia plus proficit pauper divite, quam dives pauperi.

HERVAY F. LEVENTE

A ciszterciek és könyveik a 12–16. században

ciszterci szerzetesekkel és a ciszterci renddel a 17. századtól kezdve hatalmas irodalom foglalkozik. Először a rend története, alkotmánya és szabályai keltettek érdeklődést, de korán megkezdődött a szentéletű szerzetesek és az írók ismertetése is. Az abszolutizmus, a francia forradalom és szekularizáció ugyan sok évtizedre elnémította az írást és érdeklődést ezen

a téren, de a 19. század első felében a romantika ismét felébresztette. A század második felében fellendült a műemlékek kutatása és annak keretében a ciszterci apátságok építészetének egyre részletesebb, mindenre kiterjedő vizsgálata. Legutóbb például a templomok padlócsempéi és üvegablakaiknak maradványai lettek tüzetes kutatás tárgyává. 738 középkori férfi apátságról és csaknem ugyanannyi női monostorról van szó, amelyek Toledótól Trondheimig, Írországtól Erdélyig behálózták Európát, és amelyeknek maradványait ma is megcsodálják. Újabb témakör jelent meg a 20. század elején: az apátságok gazdálkodása, major (grangia) hálózatuk kiépítése.

Építészet, birtokok, gazdálkodás mind csak külső kerete, fizikai, anyagi feltétele volt a szerzetes közösségek életének. Belső történetükről azonban igen keveset tudunk. Életük Szent Benedek *Regulája* és a rend szabályai szerint folyt. Az apátságok alapításának idejét gondosan lejegyezték, jobban mint bármely más szerzetesrendben. Házi naplót nem vezettek, csak a rendkívüli eseményekről – mint a tűzvész, elemi csapások, fegyveres támadások, járványok, állatvész és hasonlók –, emlékeztek meg néhány apátságban.

Az apátságok könyvei, könyvtárai az építészet és a gazdálkodás mellett még közelebbről tükrözik az egykori szerzetesközösségek belső világát. Ezzel a területtel a szakemberek az elmúlt évtizedekben kezdtek behatóbban foglalkozni.

Történeti háttérként szükséges néhány tényezőt ismertetni, amelyek feltétlenül befolyással voltak az apátságok könyvkultúrájára. A birtokok és jövedelmek nagysága meghatározta az apátságok lehet-

séges létszámát. Igen nagy különbség volt az egyes apátságok között az évi jövedelem és létszám tekintetében. Angliában például 1535-ben, közvetlenül az általános felosztatás előtt, Fountains apátság évi nettó jövedelme 1115 fontot tett ki, Furness-é 805 fontot, ugyanakkor Calder-é csak 50, Medmenham-é 20 volt.¹ Körülbelül 1250-ig minden apátságnál megkívánták az apáton kívül a 12-es minimális létszámot, de voltak több száz főt számláló konventek is. Természetes, hogy a jövedelem nagysága és a szerzetesek száma hatással volt az apátság könyvtárájának növekedésére. A legnagyobb apátságok igen tekintélyes könyvtárral rendelkeztek, míg a kis apátságokban az istentisztelethez szükséges könyveken kívül alig volt néhány könyv.

A 16. század közepén Angliában, Walesben, Skóciában, Írországon, a skandináv országokban, Németalföldön és Magyarországon a protestantizmus és politikai események következtében kivétel nélkül minden apátságot feloszlattak. Németországban is az apátságoknak csaknem kétharmadát elsodorta a reformáció. Az összes többi országon a francia forradalommal kezdve, 1789 és 1848 között végigsöpört a szekularizáció, a szerzetesházak felosztatása. Csupán egy kivétel maradt, Ausztria és Csehország. II. József ugyan feloszlattott több apátságot, de Ausztriában Rein, Heiligenkreuz, Zwettl, Wilhering, Lilienfeld, Neukloster, Schlierbach és Stams, Csehországban Osek (Osseg) és Viššý Brod (Hohenfurt) apátságokban az életfolytonosság napjainkig fennmaradt. A két utóbbi apátság lakói a kommunista évtizedekben számkivetésbe kényszerültek, és alig maradtak néhányan, akik visszatérhetek régi otthonukba.

A felsorolt nyolc apátság középkori kódexei sem maradtak fenn mind. Zwettlnek 1451-ben csaknem 500 kötete volt, 1891-ben 418. Mind a nyolc apátság kézirat-katalógusát 1891-ben a Xenia Bernardina sorozatban² közzétették. Legtöbb kódexszel Zwettl, Heiligenkreuz, Lilienfeld és Rein dicsekedhet (kb. 418, 330, 229 és 200). Az összes többi ország apátságainak könyvei a felosztatások során szétszóródtak, elpusztultak, ami megmaradt idővel bekerült valamelyik nagyobb könyvtárba. A ciszterci kódexek nemcsak az országhatárokon belül vándoroltak, hanem más országokba, sőt Amerikába és Ausztráliába is jutott belőlük.³ Az elmúlt évtizedekben szorgalmas szakértők kutatták ezeket a könyveket.

A középkori apátságok könyvtárainak magját a zsolozsmához, a szentmiséhez és a szertartásokhoz feltétlenül szükséges könyvek ké-

pezték. A korai rendi határozatok 11 ilyen művet sorolnak fel, köztük a *Regulát* és a *Kalendáriumot* vagyis a liturgikus naptárt. Ezeket a könyveket már az alapításkor magukkal hozták a szerzetesek, és ezekről további példányokat másoltak, amint azt a közösség létszámának növekedése megkívánta. A könyvek másik csoportját alkották a lelki olvasmányok, amelyekből alkonyatkor olvastak fel (*collatio*) a templom oldala mellett futó folyosón (*claustrum collationis*), továbbá az étkezések alatt, és ezekből kölcsönöztek egyéni olvasásra is, különösképpen a nagybőjtben. Ezen olvasmányok között legfontosabb volt a Biblia, de olvasták az egyházatyák, a ciszterci lelki írók és a középkori misztikusok írásait is. A könyvek harmadik csoportját az egyházi és a világi tudományokhoz szükséges művek alkották. A könyvvállomány az apátságok másolóműhelyében készült kódexekkel, megbízott scriptorok alkotásaival gyarapodott, vagy ajándékként, hagyatékként, ritkábban vétel útján jutottak el a könyvek a szerzetesekhez.

A könyvtárak rekonstruálásához három forrás kínálkozik. 1) A reánkmaradt könyvjegyzékek, inventáriumok, 2) a fennmaradt könyvek possessor-bejegyzései, 3) a renddel szoros kapcsolatban álló művek kódexei, mint például ciszterci liturgikus könyvek, szabályok, ciszterci írók művei.

Végigtekintve az országokon, először Franciaországgal, a ciszterciek szülőföldjével kell foglalkoznunk. A középkorban kereken 240 férfi és 160 női apátságot számlált ott a rend. A legerősebb és legnépesebb apátság Clairvaux volt. 1115-ben történt alapítása után 1230-ig csaknem nyolcvan alkalommal küldött 12 vagy több szerzetest egy apát vezetésével új apátság alapítására. A 12. század vége felé 350, 1472-ben 1714 kódex képezte könyvtárát.⁴ Ezzel a számmal nemcsak a ciszterci monostorok között járt az élen, hanem európai viszonylatban is az egyik legjelentősebb könyvtárral rendelkezett. Az előbbi számból több mint ezer még ma is megtalálható a világ különféle könyvtáraiban szétszórva. Cîteauxban, a rend bölcsőjében a 12. század elején a legszebb illuminált kódexek készültek,⁵ amelyek ma is megtekinthetők a dijoni városi könyvtárban. A 15. század végén kódexaik őrzésére külön épületet emeltek Cîteauxban, amely egyúttal *scriptorium* is volt. Az apátság középkori épületeiből csak ez maradt meg napjainkra. A főapátságok közé tartozott Pontigny is. 1778-ban apátja elkészítette az inventáriumot a könyvtár 326 kéziratáról, de keletkezési korukat nem jelezte. Tartalmuk alapján azonban túlnyomórészt a középkorra tehetők. Feloszlatáskor, 1791 körül ezekből 166-ot vettek jegyzékbe, de ma már csak 92 kötet lelhető fel, többnyire Auxerre

városi könyvtárában.⁶ Pontigny 13. századi könyvjegyzéke azért érdekes számunkra, mert nyolc kódexhez bejegyezték, hogy *in Ungaria*⁷, nagyon valószínűen azért, mert kölcsönadták az egresi apátságnak, amelyet Pontignyből alapítottak.

1991-ben Anne Bondeelle-Souchier elkészítette a francia ciszterci apátságok középkori könyvvelékeinek adattárát.⁸ A férfi apátságok mintegy háromnegyed részénél található adat kódexekről, a női monostoroknál jóval kevesebbnél. Ez az adatgyűjtés még nyilván jelentősen bővülni fog, hiszen a kódexek kutatása még sok gyűjteményben folyamatban van vagy alig kezdődött el.

A belgiumi monostorok fennmaradt kódexeit túlnyomórészt a Bibliothèque Royale Albert Ier őrzi Bruxelles-ben, de találhatunk ott a francia, német és angol ciszterci apátságok középkori könyveiből is jó néhányat.⁹

Az angol nyelvterületen Anglia van legjobban feldolgozva, szinte maradéktalanul. Neil Ripley Ker elkészítette Nagybritannia középkori könyvtáraiból fennmaradt könyvek katalógusát.¹⁰ Anglia 63 férfi apátsága közül 60-ból maradt fenn egy vagy több kódex. A legtöbb Buildwas apátságból: 38, Bylandból 22, Wardenből 17. Csupán három angol apátság (Meaux, Flaxley és Rievaulx) középkori könyvjegyzéke maradt az utókorra. David N. Bell gondos munkával azonosította tételeiket: Meaux 1400 körül készült jegyzékéből 230 kötetben 620 mű állapítható meg.¹¹ Flaxley könyvjegyzéke a 13. század közepére tehető, 80 kötetet sorol fel, köztük egy angol és két francia nyelvű is akadt.¹² Rievaulx 13. századi katalógusa igen gazdag könyvtárról tanúskodik. 225 kötetében minden jelentősebb egyházi író megtalálható volt.¹³ Bell tovább folytatta kutatásait, és rendszerezte Nagybritannia ciszterci apátságaiból fennmaradt vagy más módon nyomon követhető könyvek szerzői és címjegyzékét.¹⁴ Található közöttük Plato, Cicero, Dares Phrygius, Origenes és Rabanus Maurus műveiből is. Külön kötetben gyűjtötte össze azokat a ciszterci szerzőket és műveket, amelyek Nagybritannia középkori könyvkatalógusaiban fellelhetők.¹⁵ Végül rendszerezte az adatokat, amelyek Anglia különböző szerzetesrendekhez tartozó apácakolostorainak középkori könyveire vonatkoznak.¹⁶

Skandináviában csak a dániai Øm apátság könyveinek inventárium maradt fenn 1554-ből. Az apát könyvtára kb. 150, többnyire nyomtatott könyvből állt, a közös könyvtár 230-ból.¹⁷ Ciszterci vonatkozású kódexeket őriz Stockholmban a Kunglinge Biblioteket és Uppsálában az Universitetsbiblioteket.¹⁸

Németországban Himmerod könyvtára 1453-ban több mint 2000 kötetet számlált. Lehnin könyvtára körülbelül ugyanabban az időben 1000 kódexet őrzött. Heilsbronn 600 kódexe ma az erlangeni egyetem könyvtárának birtokában van. Alzelle 960 kötetének túlnyomó része 1540 után a lipcsei egyetemi könyvtár állományába került¹⁹. Eberbach kódexeiből 62 az oxfordi Bodleianában, 10 a British Libraryban található²⁰. London, Oxford, Manchester könyvtáraiban más német és francia apátságok könyveiből is van néhány. A németországi ciszterci apátságok könyvtáiról még nem készült áttekintés, de néhány újabb kiadványból értékes adatok gyűjthetők azokról²¹.

Lengyelország területén Lubiąż (Leubus), Mogiła, Odra és Pelplin apátságok scriptoriuma volt a legjelentősebb a kéziratosság századaiban. A harmincéves háborúban a svéd csapatok fosztogatták a könyvtárakat, és más hadi események is hozzájárultak ahhoz, hogy csak igen kevés ciszterci kódex maradt meg napjainkra ebben az országban²².

A Magyar Királyság területéről csupán egyetlen ciszterci kódex maradt napjainkra. A zágrábi Érseki és Egyetemi Könyvtár őrzi MR 66 jelzet alatt a toplicai apátság egykori hártya kódexét benne *Librum homiliarum S. Gregorii papae* az 1342 előtti évekből. A zágrábi apátság 1513-ban készült inventáriuma mindössze tíz liturgikus könyvet sorol fel, köztük kettő már nyomtatott. A bélapátfalvi monostornak 85 könyve volt egy 1509-ben készült leltár szerint²³.

A Vatikáni Könyvtár páratlanul gazdag kódexek tekintetében. Ciszterci kódexeket is találunk benne csaknem minden országból.

Portugáliában a legnagyobb apátság Alcobaça volt, kézírataiból ma 456-ot őriz a liszaboni Nemzeti Könyvtár²⁴. Spanyolország és Olaszország fennmaradt ciszterci kódexeiről még nem készült áttekintés.

Hosszú, aprólékos és szorgalmas munka vár azokra, akik megkísérik minden lehetőséget felhasználva a ciszterciek régi könyvtárainak maradványait minden részletében feltárni. A illuminatiók, az iniciálék, az írásformák összevetése további eredményeket hozhat azoknál a kódexeknél, amelyeknek tulajdonosa és sorsa egyébként teljesen ismeretlen.

1 *Valor ecclesiasticus tempore Henrici VIII, auctoritate regia institutus*. Vol. I–VI. London, 1810–1834. V. 254, 270, 283. IV. 251.

2 *Xenia Bernardina*, pars II/1–2: *Die Handschriften-Verzeichnis der Cistercienser Stifte*. Wien, 1891.

- 3 LECLERCQ, Jean: *Textes et manuscrits cisterciens dans diverses bibliothèques dans les bibliothèques des Etats-Unis*. = *Traditio* 17 (1961) 163–183. – KEITH, Sinclair: *Quelques manuscrits cisterciens inconnus en Australie*. = *Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis* 20 (1964) 232–236.
- 4 LÉKAI Lajos: *A ciszterciek. Eszmény és valóság*. Bp. 1991. 95.
- 5 OURSEL, Charles: *La miniature du XIIe siècle. L'abbaye de Cîteaux. D'après les manuscrits de la Bibliothèque de Dijon*. Dijon, 1926.
- 6 TALBOT, Charles Hugh.: *Notes on the library of Pontigny*. = *Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis* 10 (1954) 106–168, a könyvjegyzékről: 124–126.
- 7 A bejegyzésre először figyelt fel LOVAS Gyula: *Egy középkori francia kolostor könyvei Magyarországon*. = *Egyetemes Philológiai Közlöny* 62 (1938) 224–226.
- 8 BONDEILLE-SOUCHIER, Anne: *Bibliothèques cisterciennes dans la France médiévale. Répertoire des abbayes d'hommes*. Paris, 1991. – Uő.: *Les moniales cisterciennes et leurs livres manuscrits dans la France d'Ancien régime*. = *Cîteaux* 45 (1994) 193–337.
- 9 GLORIEUX-DE-GAND, Thérèse: *Manuscrits cisterciens de la Bibliothèque royale de Belgique*. Bruxelles, 1990. Bibliothèque royale Albert Ier. (Catalogues des expositions organisées a la B. r. Albert Ier, C 226).
- 10 KER, Neil Ripley: *Medieval libraries of Great Britain. A list of surviving books*. Second edition. London, 1964.
- 11 BELL, David N.: *The books of Meaux Abbey*. = *Analecta Cisterciensia* 40 (1984) 25–83.
- 12 BELL, David N.: *The books of Flaxley Abbey*. = *Analecta Cisterciensia* 43 (1987) 92–110.
- 13 HOSTE, Anselm: *Bibliotheca Aelrediana*. Steenbrugge, 1962. 147–176, 201–204.
- 14 BELL, David N.: *An index of authors and works in Cistercian libraries in Great Britain*. Kalamazoo, 1992.
- 15 BELL, David N.: *An index of Cistercian authors and works in medieval library catalogues in Great Britain*. Kalamazoo, 1992.
- 16 BELL, David N.: *What nuns read. Books and libraries in medieval English nunneries*. Kalamazoo, 1995.
- 17 FRANCE, James: *The Cistercians in Scandinavia*. Kalamazoo, 1992. 247.
- 18 LECLERCQ, Jean: *Textes et manuscrits cisterciens en Suède*. = *Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis* 6 (1950) 125–130.
- 19 LÉKAI Lajos: i.m. 96.
- 20 SCHNEIDER, Ambrosius: *Deutsche und französische Cistercienser-Handschriften in englischen Bibliotheken*. = *Cistercienser Chronik* 69 (1962) 43–54.
- 21 SCHNEIDER, Ambrosius–WIENAND, Adam–BICKEL, Wolfgang–COESTER, Ernst: *Die Cistercienser. Geschichte, Geist, Kunst*. Köln, 1974. 429–508. – *Repertorium der Zisterzen in den Ländern Brandenburg, Mecklenburg-Vorpommern, Sachsen, Sachsen-Anhalt und Thüringen*. Langwaden, 1998.
- 22 WITKOWSKI, Rafal: *Biblioteki klasztorne opactw cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*. = *Monasticon Cisterciense Poloniae*. Poznań, 1999. I. 151–171.
- 23 HERVAY Ferenc L.: *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Roma, 1984. 58, 189, 204.
- 24 *Inventario dos códices Alcobacenses*. Lisboa, 1930–1932.

ROZSONDAI MARIANNE

Johann Rynmann (1460–1523), a könyvkereskedő és kiadó, és vele kapcsolatos augsburgi könyvkötések

einrich Gran 1497–1522 között Hagenauban 112 könyvet nyomtatott az Öhringenből való Johann Rynmann számára.¹ Nyomdája éppen attól kezdve lendült fel, amikortól Rynmann megrendelésére kezdett dolgozni.² Wilhelm German, Rynmannról írt hosszú tanulmánya végén jegyzékbe szedte Rynmann – általa ismert – összes kiadványát, s ez 187 tételt tesz

ki.³ De nemcsak Heinrich Gran dolgozott Rynmann-nak, nyomtatott még neki Augsburgban Johann és Sylvan Ottmar, Bázélban Adam Petri és Jakob von Pforzheim, Strassburgban Renatus Beck, Nürnbergben Georg Stuchs és Hieronymus Höltzel, Velencében Peter Lichtenstein. German azt a feltevést is megkockáztatja, hogy Gran nyomdája talán valójában Rynmann tulajdonában állt. Kiemeli, hogy a Rynmann által legtöbbször kiadott két szerző Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát. Sajnos Laskait German is (éppúgy, mint Heinrich Grimm és a BMC) Michael de Hungaria néven említi. Michael de Hungaria és Laskai Osvát kilétét és szerzőségét, a legutóbbi kutatási eredményeket összefoglalva, végleg tisztázta Borsa Gedeon.⁴

Johann Rynmann már életében óriási tekintélyt szerzett magának mint könyvkereskedő; a neves humanista, Conrad Celtis 1507-ben epigrammában verselte meg: *Epigramma // Ad Johannem Rymannum [!] per universam // Germaniam librarium et bibliopolam*.⁵ Rynmann jó kapcsolatokat épített ki több kolostorral és püspöki székhellyel, amelyeknek állandó szállítója volt, de az egyetemek könyvigényét is számon tartotta. Freiburg, Heidelberg, Mainz, Tübingen és Ingolstadt egyetemeire állandóan szállított könyveket. Ingolstadtban sikerült Anton Kobergert kiszorítania.⁶ Rendszeresen jelen volt ő maga vagy képviselője a frankfurti és lipcsei könyvvásárokon. Lipcsében állandó üzletet bérelt. Kereskedelmi kapcsolatban állt lengyel és holland városokkal is. Előbb vándor-könyvkereskedő volt, és minden bizonnyal szerencsésen tevékenykedett, mert óriási pénzüsszeg (800 arany) ellenében 1498-ban meg tudta magát és családtagjait váltani a Hohenlohe grófok jobbágyi

kötélékéből Öhringenben. Már 1490-től áttette székhelyét Augsburgba. Adóbefizetései is mutatják, hogy tehetős volt.⁷ A könyvkereskedés mellett 1497-től könyvkiadói tevékenységet is kezdett, és haláláig, 1523 elejéig éves átlagban hét művet jelentetett meg különböző bérnyomdákban.⁸ Láthatóan a szentbeszédgyűjtemények jövedelmeztek a legjobban; Rynmann kiadványainak felét (kb. 100) ezek teszik ki. Paulus Wann és Michael Lochmaier szentbeszédei mellett Rynmann megrendelésére egy negyed századon keresztül folyamatosan kerültek ki Heinrich Gran sajtója alól Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát munkái.

Rynmann-nak – és persze a két magyar ferencesnek – köszönhetően 1497–1522 között Európában a legtöbbet megjelentetett magyar szerző Temesvári Pelbárt (OSM, 1435–1504) és Laskai Osvát (OSM, 1450 körül–1511). Az MTA Könyvtára Régi Könyvek Gyűjteményében folytatott több évtizedes köteszkutatás során tűnt fel nekem, hogy Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát művei a Hungarica-gyűjteményben milyen nagy számban vannak meg. Ismert, hogy az Akadémia Könyvtárának két nagy bibliofil adományozója, Ráth György és gróf Vigyázó Ferenc különös figyelemmel fordult a hungaricumok felé. A könyvek eredeti kötésének vizsgálatából, készítési helyének meghatározásából – mint-hogy a megvásárolt könyvet a korábbi századokban az olvasó köttette be – a használat helyére, s ebből Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát európai népszerűségére lehetett következtetni.⁹

Temesvári Pelbárt művei (*Stellarium, Sermones Pomerii de tempore, de sanctis, Quadragesimales, Expositio compendiosa* és a *Rosarium*) 1498 és 1521 között összesen hetven, Laskai Osvát *Biga salutis* címen ismertté vált szentbeszédei és a *Gemma fidei* összesen tizenöt kiadásban jelentek meg. Olykor az augsburgi Johann Otmar vagy Johann Knoll is kinyomtatta ezeket bér munkában Rynmann-nak, Johann Schönspergernek vagy Johann Ravensburgnak, de döntő többségükben Johann Rynmann költségén a hagenai Gran-nyomdában készültek.¹⁰

Sprandel-Krafft a Würzburg környéki 16. század eleji könyvkereskedelmet vizsgálva,¹¹ használja a „Vertragsbinder” és ezzel azonos értelemben – a kornak jobban megfelelően – a „Buchführer-Binder”, azaz könyvkereskedő-könyvkötő kifejezést. Többek között, pl. a speyeri Peter Drach, a nürnbergi Anton Koberger mellett az augsburgi Johannes Rynmannt is felsorolja, mint akik más nyomdák termékeit is forgalomba hozzák, sőt az eladásra szánt könyvek egy részét bekötve is árulják. Rynmann annál érdekesebb, mert neki saját nyomdája nem is

volt, ő kizárólag más nyomdák produktumait kínálta, saját költségén megrendelve a piacra szánt könyv nyomtatását, elsősorban Heinrich Gran nyomdájában. A kutatások arra mutatnak, hogy a könyvnyomtatás feltalálása után már néhány évtizeddel új üzletág született: némely könyvügynök vagy könyvkereskedő a nyomdásztól függetlenül magát kereskedett könyvekkel, s e személy gyakran azonos a könyvkötő személyével.

A Temesvári Pelbárt-műveket borító történeti bőrkötések között gyakoriak az Augsburgban készültek, s ezek között is azok, amelyekben a nyomtatvány Johann Rynmann megrendelésére látott napvilágot. Feltevésem szerint Rynmann állandó üzleti kapcsolatban állt néhány augsburgi könyvkötővel, emellett lehet, hogy saját könyvkötészetet is működtetett, amely egyben helybeli üzlethelye is lehetett. Erre az indíthatta – aminek hatása egyébként Anton Koberger, a nürnbergi nyomdász, kiadó és könyvkereskedő négy évtizedes működésében is tapasztalható –, hogy a könyvkereskedelem nagyobb haszonnal jár, ha a helybeni vagy környékbeli piacra szánt könyveket bekötve adják el.¹² A bekötött könyvet közel kétszer annyiért lehetett eladni.

Az MTA Könyvtárában Temesvári Pelbárt művei összesen 107 példányban vannak meg (több közülük kolligátum). Legnagyobb példányszámú a *Pomerium sermonum de sanctis* 31, ezt követi a *Stellarium* 25, *Sermones quadragesimales* 22, *Pomerium sermonum de tempore* 19, *Aureum Rosarium* 6, *Expositio compendiosa* 4 példánnyal. A 107-ből 69 mű 54 kötetben korabeli kötésben maradt ránk. Ezek közül tizenhétnek a kötése Augsburgban készült. A kötések meghatározásánál Ernst Kyrißnek a német gótikus kötésekről összeállított kézikönyvét használtam, figyelembe véve természetesen a többi idevágó szakkönyvet is.¹³ Az ismert augsburgi műhelyekhez kapcsolható könyvkötéseket a Kyrißnél használt számsorrendben sorolom fel:

Kyriß Nr. 79. – *Stellarium*. Hagenu 1508: RM III F 924 (= RMK III 150)

Kyriß Nr. 81. – *Pomerium sermonum de sanctis*. Hagenu 1500: Ráth F 1054 (= CIH 2555)

Kyriß Nr. 83. – *Pomerium sermonum de sanctis*. Hagenu 1501: RM III 32a/2 (= RMK III 92)

Kyriß Nr. 86. – *Pomerium sermonum de tempore*. Hagenu 1504, *Sermones quadragesimales*. Hagenu 1505: RM III F 42 (= RMK III 122 és 123), egybekötve.

- *Sermones de tempore. Quadragesimales.* Augsburg 1502: Ráth F 1063–1064 (= RMK III 105 és 106), egybekötve
- Kyriß Nr. 87. – *Sermones quadragesimales.* Hagenau 1501: Ráth 1061 (= RMK III 96).
- *Expositio compendiosa.* Hagenau 1504: Ráth F 1066 (= RMK III 124).
- *Sermones de sanctis.* Hagenau 1501: RM III 32 b (= RMK III 92).
- *Sermones de sanctis. Stellarium.* Hagenau 1515: RM III F 77 b (= RMK III 201 és 202), egybekötve
- Kyriß Nr. 88. – *Pomerium sermonum de tempore.* Hagenau 1507, *Stellarium.* Hagenau 1508: RM III F 55 (= RMK III 143 és 150), egybekötve.
- *Stellarium.* Hagenau 1511: RM III F 66 (= RMK III 169).
- *Sermones de tempore. Quadragesimales.* Hagenau 1511: RM III F 68 (= RMK III 171 és 172), egybekötve

Ugyancsak augsburgi könyvkötőműhelyekben kötötték be Laskai Osvátnak az MTA Könyvtárában őrzött, a hagenai Grannál nyomtatott alábbi műveit:

- Kyriß Nr. 84. – *Quadragesimale bigae salutis.* Hagenau 1501: Ráth 1058 (= RMK III 89)
- Kyriß Nr. 86. – *Sermones de sanctis Biga salutis intitulati.* Hagenau 1497: Inc. 840 (= CIH 2484, RMK III 37).
- *Sermones de sanctis Biga salutis intitulati.* Hagenau 1497: Ráth Inc. 1050 (= CIH 2484, RMK III 37).
- *Quadragesimale gemma fidei intitulatum.* Hagenau 1507: Ráth 1068 (= RMK III 141). Ennek előtábláján belül a Schedel-féle világkrónika 1496-os augsburgi kalózkiadásának 246. lapja van beragasztva!
- Kyriß Nr. 88. – *Quadragesimale bigae salutis.* Hagenau 1506: RM III 53 (= RMK III 137)

A jelen tanulmányban nem vettem sorra az MTA Könyvtárában meglévő Laskai Osvát-művek összes kiadását, csak az augsburgi gótikus kötésben lévőket emeltem ki, mint e cikk témájába tartozókat, de egy Budapesten tanuló Ph.D. hallgatómat bízattam arra, hogy vegye

számba Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát egykorú könyveinek eredeti kötését a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban.¹⁴ Oda többnyire az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárából jutottak a régi magyar nyomtatványok, eredetileg pedig erdélyi nemesek (Kemény József, Kemény Sámuel, Gyulai Lajos stb.) könyvgyűjteményeiből. Nem voltam meglepve, hogy a fiatal kutató – kisebb tételben ugyan – de arányaiban hasonló eredményre jutott, mint jó tíz évvel korábban én az MTA Könyvtárban.

Összesen tizenhat Temesvári Pelbárt-könyvet őriznek a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban: a *Pomerium sermonum de sanctis*, a *Pomerium sermonum de tempore* és a *Stellarium* 4-4 példányát, az *Aureum Rosarium* 3, és a *Sermones quadragesimales* egy példányát. Közülük hatnak van meg a történeti bőrkötése. Laskai Osvát két könyvvel szerepel, mindkettő eredeti kötésben. Az összesen tehát nyolc eredeti kötésből három Pelbárt-mű kötése augsburgi műhelyben készült. Mindhárom könyvet Johann Rynmann nyomatta Henrich Gran nyomdájában:

Kyriß Nr. 79. – *Stellarium*. Hagenau 1511: BMV 85 (= RMK III 169 = VD 16 P 1215)

Kyriß Nr. 86. – *Stellarium*. Hagenau 1501: BMV 40 (= RMK III 91 = VD 16 P 1206)

Kyriß Nr. 87. – *Sermones Pomerii de sanctis*. Hagenau 1500: BMV 32 (= RMK III 55 = CIH 2555)

Kyriß délnémet könyvtárakban kutatva 37 ajándék könyvet talált, amelyek neves ősnymondászok kéziratos bejegyzését őrzik.¹⁵ A nyomdászok: Johann Amerbach, Johann Frobenius, Anton Koberger, Erhard Ratdolt, Georg Reyser, Ulrich Zell és Johann Rynmann. Rynmann hét könyvet ajándékozott az augsburgi karmelita kolostornak. Kyriß megemlíti, hogy a hétből – az első, a még 1491-ben ajándékozott három kötetes Antoninus Florentinus-féle *Chronicon* (Basel, Kessler, 1491, GW 2074) kivételével – hat könyvnek a kötése az egyik legnagyobb augsburgi könyvkötőműhelyben készült. Sajnos nem közöl képet egyik kötésről sem, s nem árulja el, hogy melyik augsburgi műhelyről van szó. Kyriß szerint az utolsó könyvajándékozás 1502-ben történt. Kyriß úgy véli, hogy e könyveket a kolostor költségén kötötték be. A szegedi Somogyi Könyvtárban őriznek azonban egy 1507-ben kelt bejegyzésű Rynmann-féle ajándékkönyvet.

A Somogyi Könyvtárban az Inc. 55 (!) jelzetű könyv, Laskai Osvát: *Quadragesimale gemma fidei intitulatum*. Hagenau, Heinrich Gran, pro

Johanne Rynman, 1507. (RMK III 141, VD 16 O 1421) kötésén a görgetők egyeznek a Kyriß Nr. 87. augsburgi könyvkötőműhely görgetőivel. E kötés keretdíszítése az MTA Könyvtára Ráth 1061, Ráth F 1066, RM III 32 b és RM III F 77 b, továbbá a kolozsvári Egyetemi Könyvtár BMV 32 jelzetű Pelbárt-művek bőrkötésének görgetőjével azonos (1. kép a díszítőmotívumok táblázatával). A szegedi Somogyi Könyvtár kötete fatáblás, három dupla bordára fűzött, natúrszínű bőrkötésének elő- és háttáblája azonosan van díszítve (2. kép). A külső keretben indás-madaras görgető fut körbe (= Kyriß Nr. 87/2), a középmézőt három függőleges sorban rácsdíszes görgető tölti ki (= Kyriß Nr. 87/1). Két kapocs és egykori lánc nyoma látható rajta. Mérete: 226×151×65 mm. – A címlapon a bejegyzés: *Donatus Bibliothecae Conventus Carmelitarum Augustae per industrium virum Johannem Rynman ex Oringaw, Anno 1507°*. Tehát az augsburgi karmeliták ezt a könyvet is Rynmanntól kapták ajándékba 1507-ben.¹⁶ (3. kép)

Az ajándék könyvet Rynmann, véleményem szerint, bekötve ajánlódta az augsburgi karmelita kolostor könyvtárának, a kötés díszítőmotívumai egyeznek egy sor Rynmann által a Heinrich Gran-féle hagenai nyomdában rendelt Temesvári Pelbárt- és Laskai Osvát-mű korabeli bőrkötésének motívumaival. A legtöbb azonos műhelyből származó kötés Kyriß szerint is a Nr. 87. könyvkötőműhelyből való. Ebben a műhelyben kötötték be a szegedi Somogyi Könyvtár Laskai Osvát könyvét is Rynmann bejegyzésével. Ha Johann Rynmann-nak volt saját könyvkötőműhelye, amelyhez üzlet is kapcsolódott, akkor feltehetően éppen ez volt az.

1 BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. 2., verb. und ergänzte Auflage. Wiesbaden, 1982. (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen, 12.) 171.

2 BMC III. 681.: Heinrich Granról.

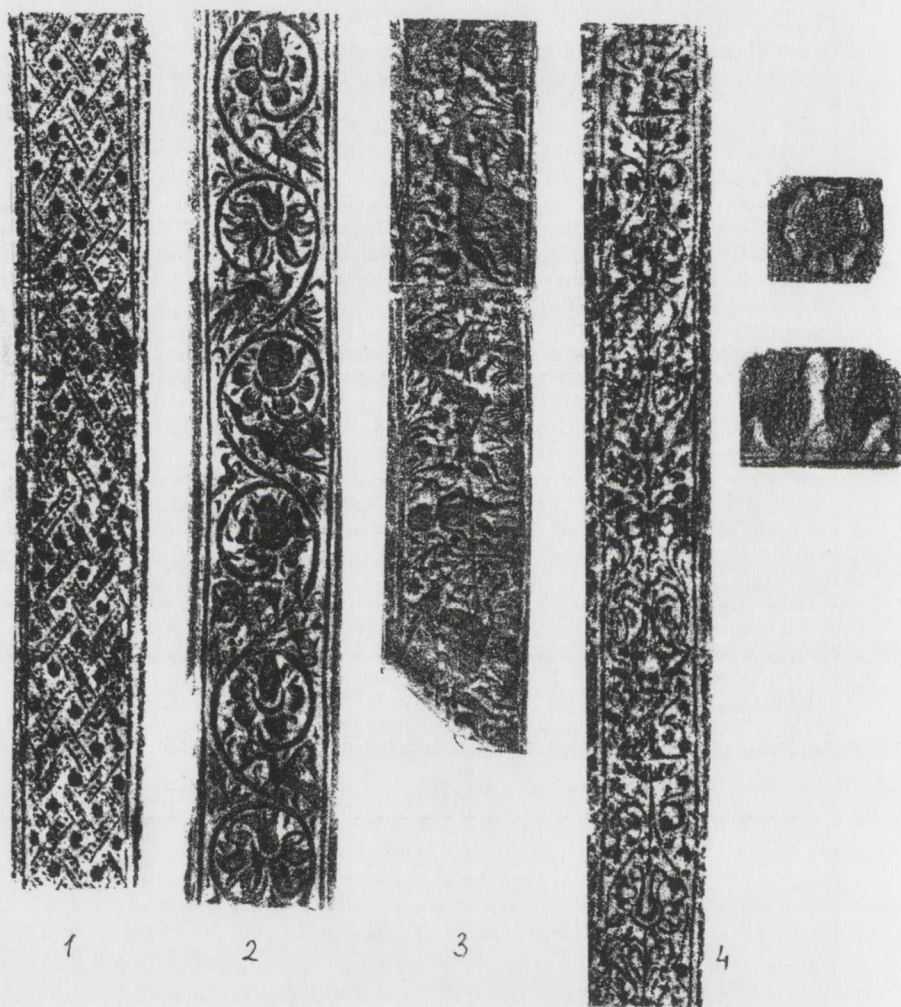
3 GERMAN, Wilhelm: *Der Buchhändler Johann Rynmann von Öhringen 1460 bis 1522*. = Württembergische Vierteljahrshefte, N.F. (23) 1914. 155–193.

4 BORSA Gedeon: *Michael de Hungaria élete és művének nyomtatott kiadásai*. Bp. 1997.

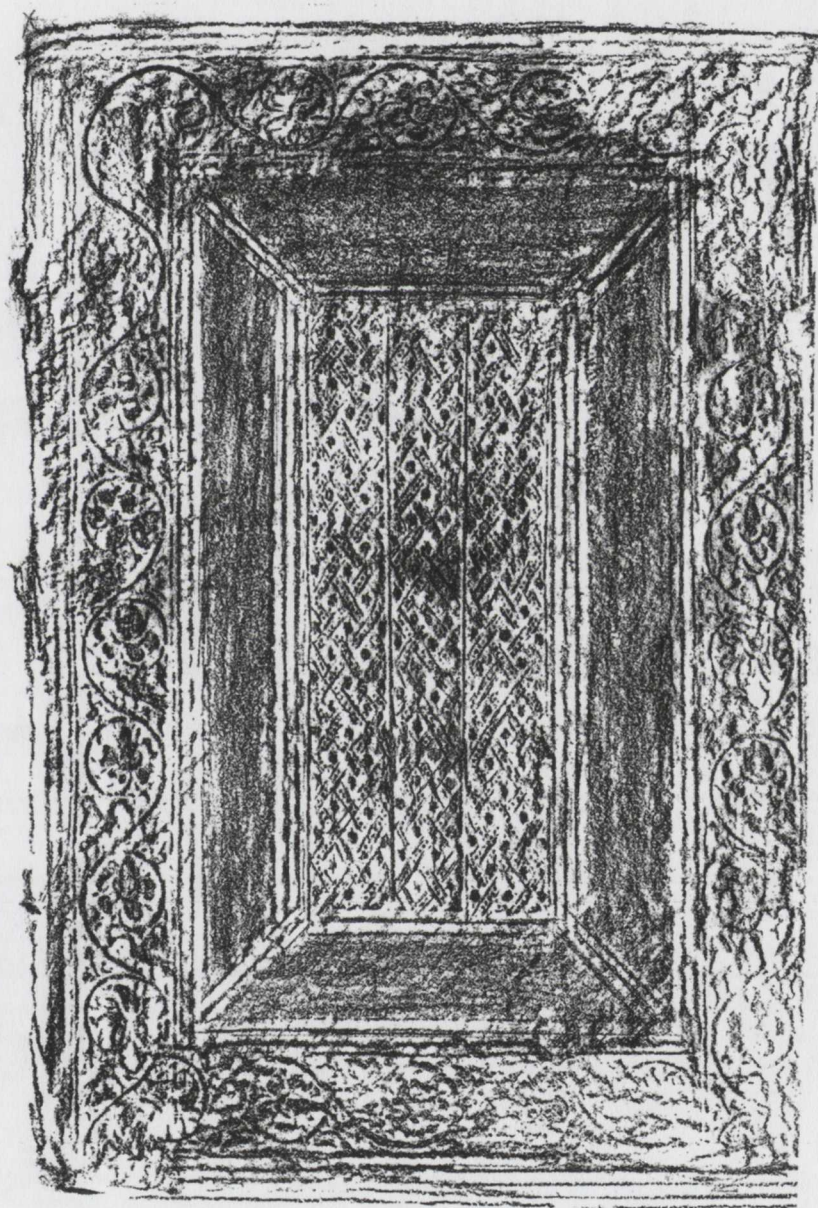
5 GERMAN, Wilhelm: i.m. 169. – Vö. még: (GUNTHERUS VON PAIRIS): *Ligurini De gestis Imp. Caesaris Friderici primi Augusti libri decem...* A Chunrado Celte reperti postliminio restituti. Augsburg, Erhard Oeglin, 1507. (= VD 16 G 4135)

6 GRIMM, Heinrich: *Die Buchführer des deutschen Kulturbereichs und ihre Niederlassungsorte in der Zeitspanne 1490–1550*. = Archiv für Geschichte des Buchwesens 7, 1966. 1249–1251, [108] és 1280–1286. hasáb, [164]. – LANDMANN, Florenz: *Der Augsburger Buchhändler Johann Rynmann und die von ihm in den Jahren 1497–1522 verlegten Predigt-bücher*. = Kirche und Kanzel (13) 1930. 35–44.

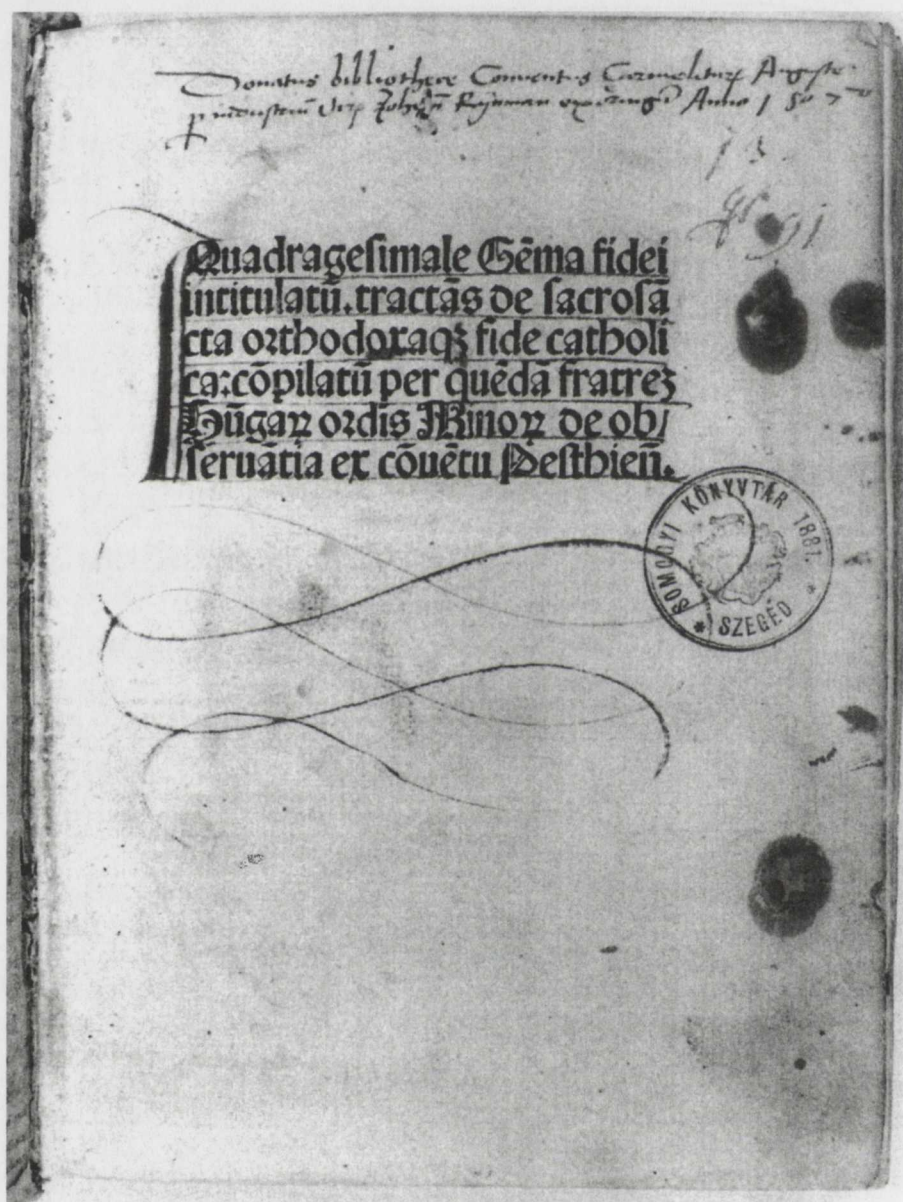
- 7 GERMAN, Wilhelm: i.m. 164–165.
- 8 GRIMM, Heinrich: i.m. 1283. hasáb.
- 9 ROZSONDAI Marianne: *Temesvári Pelbárt népszerűsége Európában. Miről vallanak a könyvkötések?* = Magyar Könyvszemle (100) 1984/4. 300–319.
- 10 Laskai Osvát ősnymtatványok: IISTC io 00117400, io 00117500, io 00117600, io 00117700 = CIH 2482–2485, antikvák: VD 16 O 1418–1428. – Temesvári Pelbárt: IISTC ip 00250000, ip 00251000, ip 00252000, ip 00252400, ip 00252500, ip 00253000, ip 00254000, ip 00255000, ip 00255500, ip 00256000, ip 00257000, ip 00258000, ip 00258300, ebből CIH 2552–2559, antikvák: VD 16 P 1158–1218.
- 11 SPRANDEL-KRAFFT, Lore: *Die spätgotischen Einbände an den Inkunabeln der Universitätsbibliothek Würzburg*. Würzburg, 2000. (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg, 55.) 36.
- 12 ROZSONDAI Marianne: *Anton Koberger működése és a Koberger-kötések problémája*. Bp. 1978. (Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae, 6(81).)
- 13 KYRISS, Ernst: *Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet*. Textband + 1–3. Tafelband. Stuttgart, 1951–1958. – SCHUNKE, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen nach Motiven geordnet und nach Werkstätten bestimmt und beschrieben. I. Einzelstempel*. Berlin, 1979. (Beiträge zur Inkunabelkunde, Dritte Folge 7.) – SCHUNKE, Ilse–RABENAU, Konrad von: *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen nach Motiven geordnet und nach Werkstätten bestimmt und beschrieben. II. Werkstätten*. Berlin, 1996. (Beiträge zur Inkunabelkunde, Dritte Folge 10.)
- 14 ILYÉS BARTA Hajnalka: *A kolozsvári Egyetemi Könyvtár tulajdonában lévő Temesvári Pelbárt- és Laskai Osvát-művek kötéseiről*. = Erdélyi Múzeum (69) 1997/1–2, 238–245.
- 15 KYRISS, Ernst: *Schenkungs-exemplare bekannter Drucker des fünfzehnten Jahrhunderts*. = Gutenberg-Jahrbuch 1953, 36–38.
- 16 SZÓKEFALVI-NAGY Erzsébet: *Hess Andrától Landererig... Könyvtörténeti kiállítás a Somogyi-Könyvtár gyűjteményéből*. = Szeged, 1999/11. 50. – Uő: *Von Andreas Hess bis Landerer... Deutsche Quellen in der ungarischen Buchkultur*. Frankfurt, 1999. Ausstellung und CD-ROM.

1. kép. A Kyriß Nr. 87. műhelyből való könyvkötések díszítőmotívumai
75%-os kicsinyítésben

2. kép. Osualdus de Lasko: *Quadragesimale gemma fidei*. Hagenau, 1507. H. Gran pro Rynmann. 226×151×65 mm (Szeged, Somogyi Könyvtár Inc. 55)

3. kép. A címlap Rynmann bejegyzésével (Szeged, Somogyi Könyvtár Inc. 55)

HENDRIK D.L. VERVLIET

The printing types of the young Robert I Estienne 1526–1530

he Paris printer Robert I Estienne doubtlessly is one of the most fascinating characters of the sixteenth-century book history, a distinction he shares with Aldus and Plantin. Estienne was a prolific author, a first-class editor, a successful printer, a conscientious publisher. His life and work have been well described by Armstrong.¹ It would be redundant to try to

present a summary here.

In the field of type design, he is mainly remembered for his role as the initiator of the *Grecs du Roy* (1543–1550), which he had engraved by Claude Garamont,² and the introduction in the autumn of 1530 of three splendid romans in a new style, leading European typography into a new epoch, fittingly labelled the “Aldine revolution” by Barker.³

This short notice attempts to find out what typographic trails Estienne followed before that momentous date of September 1530, when he introduced those three magnificent romans just mentioned. There are several paths leading to a some understanding of this question. First, one has the books he printed in this early stage of his career, say from September 1526 to September 1530. Second, the indications, however scarce, Estienne himself gives in the introductions of his printings and in his autobiographical apology of 1552.⁴ Finally, there are the historiographical notes of one of his apprentices, the punchcutter and typefounder Guillaume I Le Bé. Let us first consider this last source.

Robert I Estienne’s interest and role in type design is recorded in a general way in a passage in the c.1643 Le Bé Memorandum. This handwritten notice is a historiographical commentary⁵ on the inventory of the Le Bé typefoundry mentioned below. It contains biographical notes about French punchcutters, typefounders and printers active in the sixteenth and the early seventeenth centuries. It was compiled about 1643 by Guillaume II Le Bé the younger, but his father, Guillaume I, clearly provided the bulk of the information on the sixteenth century.

Guillaume I Le Bé (1524/5–1598), born into a family of paper merchants, was himself trained in the craft of punchcutting by several masters, among which Estienne and Garamont. During the years 1545–50 he worked in Venice. On returning to Paris, he went back into the paper trade, and also into the craft of cutting type, mainly music and Hebrews. In the field of typefounding, he was instrumental in building a core collection of punches and matrices by Garamont, Granjon, Haultin, Villiers and other contemporary masters. It became a basis for the main Paris typefoundry which lasted through four generations of Le Bés and two of Fourniers until the beginning of the nineteenth century. In the history of typefounding, its role was at least equivalent to that of the Egenolff–Berner–Luther typefoundry in Frankfurt. The latter has become more renowned mainly as a result of its frequently issued type-specimens.

Le Bé is also the source of two other documents which are of prime importance for the historiography of sixteenth-century typography. The first is an inventory of the early typefoundry, preserved in an eighteenth-century copy in the hand of the elder Fournier.⁶ The lost original must have been written (or updated) by Guillaume II around 1618, as the inventory includes punches and matrices from the Du Chemin music heritage.⁷ But the inventory evidently refers to a collection originally built up by Guillaume I.

The second source is contained in two scrapbooks with autographical annotations and smoke proofs or printed specimens mainly of Le Bé's own type production, broadly arranged in chronological order. They are preserved in the Bibliothèque nationale at Paris.⁸ Guillaume I Le Bé clearly was a well informed witness and the documents deriving directly or indirectly from him merit the close scrutiny.

The passage about Estienne in the c.1643 Le Bé *Memorandum* runs as follows:

*Robert Estiene filz dudit henry cy dessus,⁹ c'estant instruit avec son pere, et encor plus en la fonderye, avec son ayeul Simon de Colines, homme expert aux caracteres, se seruit des caracteres du dit Colines, et y en augmenta quelques, en autres d'une sorte de lettre de la grosseur de St. Augustin quil nomma Sylvius, et autres sortes de lettres quil faisoit, et aprrit tellement les particularitez de la fonderye de caracteres, tant chez son ayeul de Colines que chez son pere, quil se mit à faire et faire faire des caracteres hebreux dont il imprima la bible in 4°...*¹⁰

The main information in this passage is clear: the earliest types of Robert Estienne were provided by Colines; Estienne was knowledgeable in the art of type-making and introduced a new roman and some Hebrews.

Checking this information in the pre-1530 imprints of Robert Estienne, one finds that his type cases were provided with seven type-faces, all but one in use at the press of Colines (who was his stepfather and predecessor as tenant of the Estienne family house at the sign of St. John Baptist). He had founts, probably even matrices, of four romans, one Greek, and one Hebrew, the latter being the only face which Colines did not have.

So far as I have been able to reconstruct, the chronology of the use of these seven founts is as follows: in 1526, which is the first year of activity of his press, Estienne seems to have access to two Colines founts: first, a roman on Small Pica size (73 mm for 20 lines) and a Greek on the same size. The following year, in his first large publication venture, the Latin folio *Bible* of 1527–28,¹¹ Estienne began using three more romans, a gothic and a Hebrew, bringing the total of his founts to seven. They constituted the stock of Estienne's type cases, until, as said above, he introduced, in the autumn of 1530, three newly designed and indeed outstanding romans (which many tend to ascribe to Garamont). Estienne owned no italic before 1532, though the Basle italic on Pica (80 mm)¹² and the Colines's italic on English (90 mm) were present in Paris from 1523¹³ and 1528¹⁴ onwards.

The earliest Estienne type was a Small Pica roman (73 mm) borrowed from Colines. It was Colines's second on that size in use at his press since 1525 and the much heralded text type of the *Horae* which Colines and Geoffroy Tory issued in that year.¹⁵ It was one of first romans, North of Alps, to shed the influence the then popular Basle-styled romans. Colines put it to use as his workhorse for compositions in the octavo format. He used it over his whole career, albeit more sparingly from 1536 onwards, when his new Cicero (80 mm) became available.¹⁶

Robert I Estienne used this Small Pica roman of Colines as his standard text type from the very beginning of his independent activity as a printer in 1526. From 1529 on, he used it systematically on the larger size of Pica (80 mm) till 1537 when he changed over to a new and lighter-weight roman in this size. I suppose it was cast on this larger

size. Consequently, I assume Estienne owned a set of matrices or had access to them.

The other Colines fount in early use at the Estienne press was a Greek face, cast on 74 mm, which first appeared at the Colines press in 1522.¹⁷ It is a Greek in the Aldine fashion, less well designed than the better known Sophocles Greek,¹⁸ introduced by Colines in 1528, which, however, was never used by Estienne. Estienne used the early Colines Greek from 1526 to 1535, when he changed over to Augereau's Greek.¹⁹ The latter remained in use at Estienne's press until about 1543, when the first *Grec du Roy*²⁰ was issued.

The 1527–28 folio *Bible* was Estienne's first great venture. Its title-page is dated 1528 but its colophon mentions 27 November 1527. In the introduction, Estienne noted that he had been working as an editor on the project since 1524. The material production and the press-work probably comprised the major part of 1527. It must have been felt that the two rather small-sized founts of the press were inadequate for such a large work. Five more founts were introduced: three romans, one gothic, one Hebrew.

The roman founts were, again, borrowed from Colines. The largest is a Great Primer (110 mm), an old Basle roman, which has been traced back to 1494 at the private press of the Basle cleric Joannes Bergmann de Olpe. It was one of the earliest Basle romans to enjoy an international distribution in France, England, the Low Countries. In Paris it was the most popular roman of the late fifteenth and early sixteenth century. The face was used from 1498 onwards by Levet, Le Noir, Tholoze and many others including Henry I Estienne and Colines.²¹ Robert I Estienne used it regularly till September 1530, when he started using his new roman in this size.²² Despite its age, the type as used by Estienne is crisp and manifestly freshly cast. Superscript sorts abound and sorts cast on a split body were available. Again, I presume Estienne had access to a set of matrices.

The second largest is an English-sized roman (90 mm), originating at Colines's press in 1526. So far as I can ascertain, it appears at Estienne's press only in the 1527–28 *Bible*. Perhaps he only borrowed some cast type.²³

The third roman is a small roman in the Bourgeois size of 63 mm. Colines introduced it in 1523 for a series of sextodecimo editions of the *Bible* in parts.²⁴ In his apology of 1552 Estienne mentioned and

praised it as a "belle lettre".²⁵ Estienne used it, albeit sparingly, throughout his whole career. The fact that it turned up in the Greek-Latin *New Testament* Estienne printed in 1551, after his flight to Geneva,²⁶ supports the hypothesis that Estienne owned a set of matrices of this typeface too.

The gothic is a Textura in the size of Gros-canon (220 mm). It is a splendid Parisian gothic, appearing from 1504 onwards at Hopyl's press. It was very common in early sixteenth-century Paris typography. Henri I Estienne and Colines had it too.²⁷ Robert Estienne used it sparingly. I saw it appearing only in the heading of the privilege of the 1527-28 *Bible*. I guess he lent some cast type.

The last early Estienne fount is a square Hebrew in Sephardic style cast on the size of English (90 mm). Estienne used it in three publications of 1528, viz. the folio *Bible* mentioned above, the *Alphabetum Graecum* and the *Psalmi*.²⁸ In 1532 he had another Hebrew on this size and from 1539 onwards yet another, which is attributable to Jean Arnoul dit Picard.²⁹ The 1528 Hebrew is an interesting face, probably, after the Gourmont face of 1520, the second Hebrew to be typeset in Paris. It is not well designed and clearly the work of a beginner, but its maker may have been Robert I Estienne himself. This at last could be inferred from the passage in the 1643 *Le Bé Memorandum*, as quoted above: "*Il se mit à faire et faire faire des caracteres hebrieux...*". It would be too long to elaborate here the whole history of the nine founts of Hebrews³⁰ which appear in Estienne's publications, but the hypothesis that the first of them was cut by the young Estienne may not be too far-fetched.

1 ARMSTRONG, Elisabeth: *Robert Estienne, royal printer: an historical study of the Elder Stephanus*. (Revised ed.) Sutton Courtenay, 1986.

2 VERVLIT, Hendrik D.L.: *Greek printing types of the French Renaissance: the „Grecs du Roy“ and their successors*. = *Journal of the Printing Historical Society* N.S. 2 (2000), 3-55.

3 BARKER, Nicolas: *The Aldine roman in Paris, 1530-1534*. = *The Library*. Ser. 5. 29 (1974) 5-20.

4 ESTIENNE, Robert: *Ad censuras theologorum Parisiensium*. [Geneva], 1552. (CHAIX, Paul: *Recherches sur l'imprimerie à Genève de 1550 à 1564*. Geneva, 1954. 20.; ARMSTRONG, Elisabeth: *op. cit.* 323-338).

5 Preserved in a private archive, it has been published by CARTER, Harry: *Sixteenth-century French typefounders: the Le Bé memorandum*. Paris, 1967.

6 Paris, Arch. nat., MC 65: 229; published by MORISON, Stanley: *L'inventaire de la fonderie Le Bé selon la transcription de Jean Pierre Fournier*. Paris, 1957.

- 7 CARTER, Harry: *op. cit.* 11. n. 6.
- 8 Res. X 1665 and ms. NAF 4528; published by Henri Auguste OMONT: *Spécimens de caractères hébreux, grecs et latins, et de musique gravés à Venise et Paris par Guillaume Le Bé; 1545–1592.* = *Mémoires de la Société de l'histoire de Paris* 14 (1887) 257–264; 15 (1888) 273–283.
- 9 i.e. Henri I Estienne.
- 10 CARTER, Harry: *op. cit.* 16.
- 11 [MOREAU, Brigitte]: *Inventaire chronologique des éditions parisiennes du 16e siècle.* Paris, 1972–, 3. no. 1373.
- 12 CARTER, Harry: *A view of early typography up to about 1600.* Oxford, 1969. 118.
- 13 at the press of Conrad Resch and Pierre Vidoue (MOREAU, Brigitte: *op. cit.* 3. no. 31).
- 14 SCHREIBER, Fred: *Simon de Colines: an annotated catalogue of 230 examples of his press, 1520–1546.* Provo, Utah, 1995. 41. no. 31.
- 15 MORTIMER, Ruth, Harvard College Library. Department of Printing and Graphic Arts: *Catalogue of books and manuscripts. Part 1: French 16th century books,* Cambridge, Mass., 1964. 2. no. 303.; MOREAU, Brigitte: *op. cit.* 3. nos. 841–2.
- 16 AMERT, Kay: *Origins of the French old-style: the roman and italic types of Simon de Colines.* = *Printing history* 26/27 (1991–92), 25–26.
- 17 VERVLIT, Hendrik D.L.: *Greek typefaces of the early French Renaissance: the predecessors of the Grecs du Roy.* = *Journal of the Printing Historical Society* N.S. 4 (2002) 16. no. 5.
- 18 *Ibid.*, 17–18. no. 6.
- 19 *Ibid.*, 23–24. no. 9.
- 20 VERVLIT, Hendrik D.L.: *Greek printing types of the French Renaissance: the „Grecs du Roy“ and their successors.* = *Journal of the Printing Historical Society* N.S. 2 (2000) 3–55.
- 21 VERVLIT, Hendrik D.L.: *The printing types of the young Simon de Colines; 1518–1522.* = *Bulletin du bibliophile* (2002) 2. 274–278.
- 22 BARKER, Nicolas: *op. cit.* 12. n. 31.
- 23 AMERT, Kay: *op. cit.* 27.
- 24 AMERT, Kay: *op. cit.* 25.
- 25 ARMSTRONG, Elisabeth: *op. cit.* 325.
- 26 CHAIX, Paul *op. cit.* 16.
- 27 VERVLIT, Hendrik D.L.: *The printing types of the young Simon de Colines; 1518–1522.* = *Bulletin du bibliophile* (2002) 2. 284–287.
- 28 MOREAU, Brigitte: *op. cit.* 3. nos. 1357, 1373, 1377.
- 29 Bibl. nationale Paris, Res. X 1665, f. 4; RENOUARD, Philippe: *Imprimeurs et libraires parisiens du 16e siècle.* Paris, 1964–. 1. 112–113.
- 30 More details in Lyse SCHWARZFUCHS's forthcoming *L'hébreu dans le livre parisien au 16e siècle: répertoire chronologique.* Paris, Bibliothèque nationale de France, 2003 (in the press).

JAN PIROŻYŃSKI

Export polnischer Bücher nach Westeuropa im 16. Jahrhundert im Lichte der damaligen Buchhandelskataloge und der Bibliographien

Die Geschichte des polnischen Buchhandels in der Zeit der Renaissance ist immer noch nicht genügend erforscht, obwohl der Buchhandel einer der wichtigsten kulturbildenden Faktoren im damaligen Polen war.¹ In der bisherigen Literatur wurde die Aufmerksamkeit hauptsächlich auf die Frage des intensiven Importes von Büchern nach Polen aus solchen

Ländern wie Deutschland, Italien, Frankreich gerichtet, oder etwas später aus den Niederlanden und England. Es wurde auch über den Export der in Polen gedruckten Werke nach Schlesien, in litauisch-ruthenische und Moskauer Gebiete geschrieben, der schon seit dem Ende des 15. Jhs stattfand (liturgische Bücher, die in Krakau 1489–1491 von Sz wajpolt Fiol gedruckt wurden), sowie nach Ungarn (wie allgemein bekannt, war Krakau die Wiege gedruckter Bücher in ungarischer Sprache).² Das Problem des Exports der in Polen gedruckten Bücher in den Westen, insbesondere nach Deutschland, blieb dagegen lange Zeit unberücksichtigt.³

Der Handelsweg, den man vorwiegend für Importzwecke nutzte, war für unsere Buchhändler der Weg über Breslau in die großen deutschen Buchproduktions- und Buchhandelszentren: nach Leipzig, Wittenberg, Nürnberg, Augsburg, Köln und vor allem nach Frankfurt am Main, wo die Tradition der berühmten *nundinae*, der zweimal im Jahr organisierten Buchmessen, auf die Zeiten Gutenbergs zurückging. Möglichkeiten, Bücher zu importieren und zu exportieren bot auch der Seeweg, der von Danzig in die mittel- und westeuropäischen Häfen führte.

In verschiedenen polnischen Abhandlungen über die Geschichte des Buchhandels in der Renaissance-Zeit wird dieser Buchexport nur allgemein beschrieben. Der Tenor dieser Beschreibungen lautet ungefähr so: der Export polnischer Bücher in den Westen war gering, weil die Sprachbarriere das wichtigste Problem darstellte. Erst am Ende des 16.

Jhs begann man, philologische Bücher von Professoren der Akademie in Zamość, einige Druckwerke aus Thorn und Danzig zu exportieren, und in der ersten Hälfte des 17. Jhs wurden massenweise die berühmten arianischen Veröffentlichungen exportiert, die in Raków gedruckt wurden. Es stellte sich heraus, dass diese Meinung, obwohl im großen und ganzen richtig, zumindest teilweise korrigiert werden könnte. Die Sprachbarriere hat es gegeben, aber in der Wissenschaft, in einem Teil der schönen Literatur, in politischen und religiösen Druckschriften herrschte die lateinische Sprache vor. Dieser Teil der typographischen Produktion war im Westen sprachlich leicht zugänglich, ähnlich wie die Bücher, die damals in Polen auf Deutsch, Hebräisch und Griechisch gedruckt wurden.

Im damaligen universalistischen Europa stellte die Kultur, insbesondere die Wissenschaft, einen gemeinsamen Besitz dar, der sich weder in staatliche Grenzen, noch in die viel schwieriger zu bestimmenden Grenzen, die die einzelnen Völker (natürlich in der damaligen Bedeutung dieses Begriffs) umfassten, hineinzwängen ließ.

Der Export polnischer Drucke in den Westen wurde durch zahlreiche wirtschaftliche, kulturelle und wissenschaftliche Verbindungen zwischen Polen und westeuropäischen Ländern begünstigt. Diese Verbindungen wurden dank der Reformation noch enger als vorher.

Die Frage des Buchexportes von Polen nach Westeuropa stellt selbstverständlich einen Beitrag zu einem wichtigen Thema dar: dem Beitrag Polens in die Entwicklung der damaligen europäischen Kultur. Es ist zu erwähnen, dass die größten Werke polnischer Autoren im Ausland gedruckt wurden, vor allem in Leipzig, Wittenberg, Basel und Köln, was aus der Besonderheit des damaligen polnischen Verlagsmarktes und aus der Attraktivität der Bücher resultierte.⁴ Nach Berechnungen von Jacek Puchalski wurden über 1000⁵ solche Bücher veröffentlicht, polnische Autoren waren also in Europa gut bekannt.

Daten zum Export polnischer Bücher in den Westen im 16. Jh. können auch Briefsammlungen aus der Epoche, Meßkataloge aus Frankfurt am Main und Leipzig, internationale Bibliographien aus dem 16. Jh. und dem Anfang des 17. Jhs, sowie Bücher selbst liefern, deren Exemplare bis heute erhalten geblieben sind und von ihrer langen Wanderung Zeugnis ablegen, manchmal auch den Preis und die Verkaufsumstände verraten. Als Grundlage für diesen Artikel dienen vor allem Buchhandelskataloge und Bibliographien.

Die Buchhandelskataloge, obwohl sie nicht alle Drucke registrierten, die wirklich auf der Messe verkauft wurden, und umso weniger alle Bücher, die aus Polen in den Westen exportiert wurden, liefern uns sehr wertvolles Material, dies aber erst ab 1564, als der herausragende Augsburger Buchhändler Georg Willer den ersten Katalog der Buchmesse in Frankfurt am Main herausgab.⁶ Ihm folgten andere Buchhändler und Drucker,⁷ und ab 1594 veröffentlichte Henning Grosse die Verlagsneuheiten der Leipziger Messe.⁸

Eine Orientierung am Material der Buchhandelskataloge erleichtern Statistiken, die vom Gustav Schwetschke erarbeitet wurden. Manche Ergebnisse seiner Untersuchungen müssten natürlich heute korrigiert werden.

Aus der Zusammenstellung von Schwetschke⁹ für die Jahren 1564–1600 geht folgendes hervor: In den damaligen Meßkatalogen befanden sich 21.941 Buchtitel, davon 14.476, also fast 66% in lateinischer Sprache, 6.617, d.h. über 30% auf Deutsch, und 846 Titel in anderen Sprachen – Französisch, Italienisch, Spanisch und Niederländisch. Erst vor diesem Hintergrund können wir die Zahl der in Polen (in seinen damaligen Grenzen) gedruckten Bücher einschätzen. Es ist eine relativ kleine Zahl – nur 39 Buchtitel, darunter 36 lateinische und 3 deutsche Bücher, was ca. 0,2% ausmacht. Die 18 Druckschriften aus Königsberg werden hier nicht berücksichtigt.

Die größte Zahl von Buchtiteln (22) stammte aus Krakauer Druckereien. Andere Druckereien aus polnischem Gebiet blieben weit dahinter (Thorn 5, Posen 5, Danzig 4, Riga 2, Vilnius 1). Es könnte der Eindruck entstehen, dass 22 Buchtitel aus Krakau sehr wenig bedeuten. Aber zur gleichen Zeit erschienen auf der Messe nur 33 Buchtitel, die in Prag gedruckt waren. Lediglich 17 Titel stammten aus Breslau, dessen Drucker und Buchhändler sehr enge Kontakte vor allem mit Leipzig hatten, und 18 Titel stammten aus Königsberg, der Hauptstadt von Herzogtum Preußen. Es scheint also, dass die Zahl der Krakauer Veröffentlichungen vor diesem Hintergrund nicht als gering einzuschätzen ist.

Bei den Büchern aus dem polnischen Gebiet stellen theologische Bücher die umfangreichste Gruppe dar: 19 Buchtitel, davon entfallen 13 auf katholische, 5 auf lutherische Werke und einer auf ein kalvinistisches Buch. Weitere Plätze belegen Philosophie (4 Buchtitel), Pädagogik, neulateinische Literatur und – wie wir es heute sagen wür-

den – politische und konfessionelle Publizistik (jeweils 3 Buchtitel), Medizin und griechische Philosophie (jeweils 2) und Geschichte, Jura und lateinische Philologie (jeweils 1).

Zu interessanten Ergebnissen führt die Analyse der Krakauer Druckwerke aus der Sicht ihrer typographischen Herkunft. Fast 16 von ihnen stammen aus den Pressen des hervorragendsten polnischen Druckers dieser Zeit, Jan Januszowski. Jeweils ein Werk lieferten die Druckereien von Andrzej Piotrkowczyk, Aleksy Rodecki, Mateusz Siebeneicher, Mikołaj Scharffenberg und Maciej Wierzbiet. Was die Autoren betrifft, sind die Werke des bedeutenden katholischen Theologen und Predigers, Stanisław Sokolowski, am zahlreichsten repräsentiert.

Die Ergebnisse der Analyse theologischer Werke zeigen, wie sehr verzerrt das Bild des polnischen Buchexports sein kann, wenn die besprochenen Kataloge als die einzige und vollkommen maßgebliche Quelle fungieren. Es war doch die Zeit einer intensiven Entwicklung von Arianismus und die arianischen Bücher, die im 16. Jh. hauptsächlich in der Druckerei von Aleksy Rodecki in Krakau gedruckt wurden, weckten großes Interesse auch in Westeuropa und wurden natürlich auch dorthin exportiert. Die Buchhandelskataloge erwähnen aus Zensurgründen kein einziges arianisches Buch. Unverhältnismäßig gering, d.h. nur mit einem Buch, sind die Werke der Vertreter des Calvinismus repräsentiert, was sich auch mit der Profilierung der Buchmessen in Frankfurt und in Leipzig erklären ließe. Aus anderen Quellen wissen wir, dass Buchmessen, die damals eine Art literarischer und wissenschaftlicher Salon Europas darstellten, auch „Kontaktstellen“ für polnische und schweizerische Calvinisten waren, wobei es oft zum Abschluss von buchhändlerischen Transaktionen kam oder einfach zum Bücher- und Briefaustausch.¹⁰ All das zeugt davon, dass die Ergebnisse der Analyse der Buchhandelskataloge sehr vorsichtig bewertet werden sollten.

Indem die Kataloge unbekannte Bücher erwähnen, können sie zur Vervollständigung unserer Bibliographie beitragen. In diesem Fall sollte man aber wegen mangelnder Präzision der Beschreibungen und möglicher Druckfehler (z.B. beim Ausgabedatum) Vorsicht walten lassen.

Eine zweite wichtige Quelle sind internationale Bibliographien aus dem 16. Jh. und vom Anfang des 17. Jhs. Sie ergänzen zum Teil das Bild

des polnischen Buchexports, das für die Jahre 1564–1600 aus Katalogen gewonnen wurde, und liefern etwas Material für die frühere Zeit. Auch diese Quellen müssen kritisch betrachtet werden, weil sie oft ungenaue oder falsche bibliographische Beschreibungen beinhalten.

Schon die erste allgemeine Bibliographie von Konrad Gesner, *Bibliotheca universalis*,¹¹ registrierte Bücher, die in Polen gedruckt wurden. Erwähnungswert sind auch neue Versionen dieser Bibliographie, die von Josias Simmler (1574)¹² und Hans Jakob Fries (1583)¹³ stammen. Eine andere Bibliographie ist das dreiteilige Werk von Georg Draud.¹⁴ Viele Ergänzungen werden von einigen Spezialbibliographien geleistet, die auch Beschreibungen einzelner Werkausgaben von polnischen Autoren beinhalten. Diese letzten genauen Informationen erschienen erst gegen Ende des 16. Jhs im Werk von Pascal Le Cocque (Gallus) *Bibliotheca medica*.¹⁵ Alle diese Werke lieferten insgesamt viel interessantes Material.

Konrad Gesner, der übrigens ehrlich zugab, dass er oft nur über ungenaue Informationen verfügte – z.B. „ut legi in catalogo officinae cuiusdam Italicae“ oder „in catalogo quondam nescio cuius Italicae bibliothecae legi“¹⁶, zitiert sehr viele Werke polnischer Autoren, meistens sind es jedoch Bücher, die in Westeuropa gedruckt worden waren.¹⁷ Es ist symptomatisch, dass er den ersten gedruckten Bericht über die neue Theorie von Kopernikus, *De Libris Revolutionum Nicolai Copernici narratio prima*, die Georg Joachim Rheticus veröffentlichte, nicht aus der ersten Danziger Ausgabe (1540) kannte, sondern erst aus der späteren Baseler Ausgabe.¹⁸

Wir finden bei Gesner nichtsdestoweniger neun relativ genaue Beschreibungen verschiedener Krakauer Druckschriften aus der ersten Hälfte des 16. Jhs, so dass wir annehmen können, dass er diese Bücher in seinen Händen hatte. Es sind ohne Ausnahme Werke von großem Wert aus dem Gebiet der Astronomie, Mathematik, lateinischen Philologie, Literatur, Geschichte, Pädagogik, Theologie und sozial-politischen Theorien.¹⁹ Die Tatsache, dass wir in der Bibliographie von Gesner außer der Krakauer Druckschriften keine anderen polnischen Druckschriften²⁰ finden, soll nicht verwunderlich sein. In der ersten Hälfte des 16. Jhs wurde die Geschichte des Druckwesens in Polen fast ausschließlich von Krakauer Druckereien geschrieben.

In der 1583 herausgegebenen Bibliographie von Hans Jakob Fries, *Bibliotheca instituta*, finden wir unter zahlreichen Polonica ziemlich ge-

naue Beschreibungen von 23 Büchern, die aus polnischem Gebiet stammen, wovon 22 in Krakau und eines in Vilnius gedruckt wurden. 11 von diesen Büchern stammen aus der ersten Hälfte des 16. Jhs und ein Teil davon wurde schon früher von Gesner registriert. Weitere 12 Bücher wurden in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts gedruckt, natürlich vor 1583. In dieser letzten Gruppe überwiegen deutlich theologische Werke (6), außerdem sind dort medizinische Bücher (4) und astronomische, pädagogische, rhetorische Werke sowie eine sozialpolitische Abhandlung anzutreffen. Alle erwähnten Bücher wurden in lateinischer Sprache gedruckt.

Unter den bibliographischen Beschreibungen im Fries' Werk findet sich auch eine interessante Anmerkung über Jan Łasicki, einem berühmten Historiker und Bibliograph, der übrigens Mitarbeiter von Gesner war und ihm Material für die *Bibliotheca universalis*²¹ lieferte. Diese Anmerkung bezieht sich auf nicht veröffentlichte und nicht erhaltene polemische Schriften von Łasicki:

„Ioannes Lasicius Polonus, vir pius et eruditus, errores novorum Samosathenianorum et Arianorum lingua Polonica erudite et solide ut audio confutavit; scripsit etiam Latine de eadem controversia ad Andream Duditium“.²²

Unabhängig von bibliographischen Arbeiten, die das Werk von Konrad Gesner fortsetzen, entstanden in Frankfurt und Leipzig auf Grundlage der dort herausgegebenen Meßkatalogen Ende des 16. Jhs und Anfang des 17. Jhs fünf große internationale Bücherverzeichnisse. Das erste von ihnen, das Büchertitel aus Katalogen von Georg Willer zusammenstellt, gab Nikolaus Bassée unter dem Titel *Collectio in unum corpus omnium librorum ... qui in nundinis Francofurtensibus ab anno 1564 usque ad nundinas Autumnales anni 1592 ... venales extiterunt ...* (Frankfurt 1592) heraus.²³ Die bibliographischen Beschreibungen polnischer Druckschriften in *Collectio* wurden schon früher zusammen mit dem Material aus den Katalogen genutzt. Unberücksichtigt werden auch die Werke von Johannes Cless (von 1602)²⁴ und die Leipziger Bibliographie von Henning Grosse (von 1600),²⁵ die sich auf *Collectio* stützen.

Größere Aufmerksamkeit verdient dagegen *Bibliotheca classica* von Georg Draud,²⁶ die als die größte Errungenschaft in der Geschichte der deutschen Bibliographie bis zum Dreißigjährigen Krieg gilt. Sie erwähnte auch 52 polnische Bücher, darunter 39 aus der zweiten Hälfte des 16. Jhs. Darunter befinden sich 39 Druckschriften aus Krakau, 4

aus Posen, 4 aus Thorn, 3 aus Danzig und 2 aus Vilnius. Diese Einträge bringen außerdem eine Reihe von sehr interessanten Informationen, z.B. eine Anmerkung über eine der „Landkarten von Sarmatien“ von Bernard Wapowski: „Floriani Sarmatia, Polonia, Hungaria, utraque Valachia, Turcia, Tartaria, Moscovia, Lituania. Cracoviae“²⁷ bestätigt die Richtigkeit der Hypothese von Karol Buczek, dass die sog. Landkarte von Südsarmatien, die von Florian Ungler in Krakau 1526 herausgegeben wurde, schon 1528 zum zweiten Mal verlegt wurde.²⁸

Abgesehen von diesen Details soll festgehalten werden, dass die umfangreichste Gruppe von Büchern, die in Polen gedruckt, und von Draud erwähnt wurden, katholische theologische Werke ausmachen. Einen absoluten Vorrang haben hier Werke von Stanisław Sokołowski (8). Des weiteren sollen die Werke von Annibal Rosselius (3), Hieronim Powodowski und Krzysztof Warszewicki (2), Piotr Skarga, Marcin Szyszkowski, Walenty Widawski und einigen weniger bekannten Autoren (jeweils 1) erwähnt werden.

Außerdem wurden in der Bibliographie Werke von herausragenden Vertretern der polnischen Renaissance registriert: Klemens Janicki, Maciej aus Miechów und Andrzej Frycz Modrzewski. Der Typograph, dessen Bücher Draud am besten kannte, war der Besitzer der Krakauer Lazarus Druckerei (Drukarnia Łazarzowa) Jan Januszowski.

Weniger relevant für unseres Thema ist die zweite Ausgabe der Bibliographie von Draud aus dem Jahr 1625,²⁹ obwohl sie bedeutend erweitert wurde.

Die vorher erwähnte *Bibliotheca medica* von Pascal Le Coque enthält neben den bibliographischen Anmerkungen auch Stichworte über polnische Ärzte oder Ärzte, die in Polen tätig waren, und manchmal erwähnt sie auch konkrete polnische Ausgaben ihrer Werke. Ein Beispiel dafür ist der herausragende Humanist und Arzt des Königs Sigismund August, Józef Struś, der in Krakau wirkende Schweizer Arzt und Naturwissenschaftler, Anton Schneeberger der Ältere, sowie der italienische Theologe, Philosoph und Mediziner, Simon Simoni (Simonius), dessen unruhiges Schicksal ihn auch nach Krakau und an den Hof des Königs Stefan Báthory führte.³⁰

Das Bild des Bücherexports von Polen nach Westeuropa, das sich aus den hier besprochenen Quellen ergibt, ist sehr unvollständig und soll mit anderem Material ergänzt werden. So z.B. wissen wir aus dem Krakauer Zollregister von 1591/92, dass folgende Personen Bücher

aus der Stadt geschickt hatten: Jan Januszowski – 2 Fassen nach Deutschland und 1 nach Breslau, der jüdische Drucker Isaak – hebräische Bücher nach Nürnberg, zwei andere Krakauer Juden Lewek und Jelen Poznanski auch nach Nürnberg, und andere Juden nach Österreich und nach Mähren.³¹

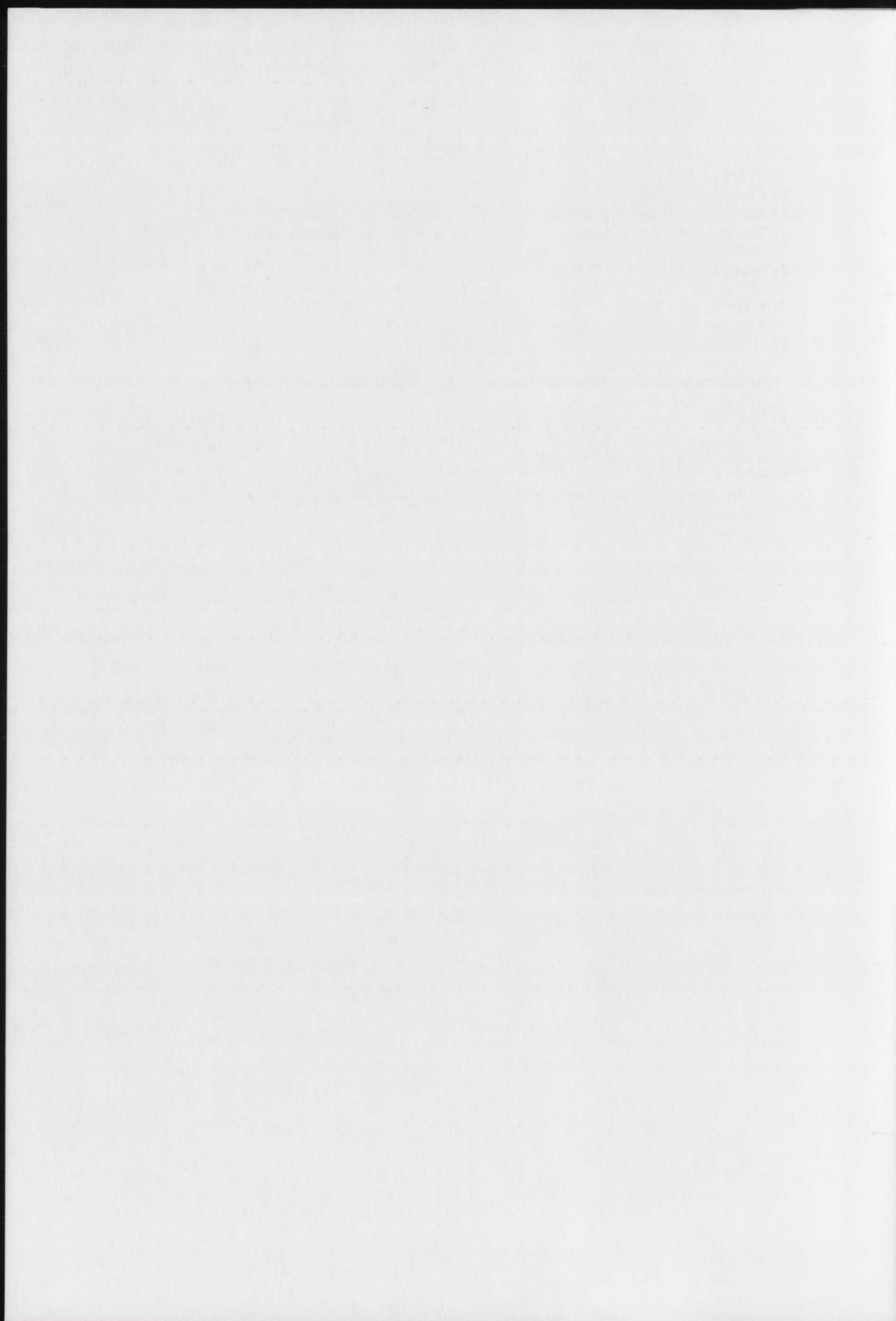
Nichtsdestoweniger geht schon aus dem Überblick der Meßkataloge aus dem 16. Jh. und der damaligen Bibliographien hervor, dass der Export von Büchern, die in Polen gedruckt wurden, nach Westeuropa größer als erwartet war und eines der Elemente der Integration Polens mit dem Rest Europas darstellte – einer Integration, die schon den damaligen herausragenden Vertretern der polnischen Kultur, wie z.B. Jan Kochanowski oder Andrzej Frycz Modrzewski³² bewusst war. Auf der anderen Seite war dieser Export in diesem Bereich nicht am wichtigsten, und nicht einmal sehr wichtig, wenn man den Reichtum und die Vielfalt der kulturellen Beziehungen Polens mit dem restlichen Europa und die Existenz nicht nur von zahlreichen westeuropäischen lateinischen Ausgaben der wichtigsten Werke polnischer Autoren, sondern auch von aktuellen, und auch etwas späteren Übersetzungen dieser Werke in viele nationalen Sprachen berücksichtigt.³³

Das Buch war ohne Zweifel eine der bedeutendsten Brücken zwischen Polen und Europa, es soll aber nicht vergessen werden, dass der Buchimport eine viel größere Rolle als der Buchexport spielte und auch über die heimische Buchproduktion dominierte. Ohne Bücher, die massenweise aus dem Ausland eingeführt wurden, hätten die Bedürfnisse der polnischen Leser in der Renaissance-Zeit nicht befriedigt werden können. Davon zeugen deutlich Inventare von Buchhandlungen und Bibliotheken aus dem 16. Jh. und auch die Herkunft der Druckschriften aus dieser Zeit in den heutigen Bibliotheksammlungen. Nach den neuesten Berechnungen von Edward Różycki,³⁴ die sich auf die Bestände der Universitätsbibliothek in Lemberg und des Ukrainischen Museums in der gleichen Stadt stützen, stammte nur 7% der Druckschriften aus dem 16. Jh. aus Krakauer Druckereien, lediglich ein paar aus anderen polnischen Druckereien und der Rest aus den Druckereien in Köln, Basel, Venedig, Lyon, Antwerpen und anderen ausländischen Druckzentren. Dies zeigt deutlich eine gewisse Proportion, die man vor Augen haben soll, wenn wir über die Rolle des polnischen Druck- und Buchwesens in der Zeit der Renaissance nachdenken.

- 1 Dieses Thema habe ich synthetisch im Artikel *Der Buchhandel in Polen in der Renaissance-Zeit dargestellt*. In: *Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im konfessionellen Zeitalter*. Hrsg. Herbert G. GÖPFERT. Wiesbaden, 1985. 267–294.
- 2 VARJAS, Béla: *Początki węgierskiego drukarstwa i krakowskie druki w języku węgierskim* [Der Beginn des ungarischen Buchdrucks und Krakauer Druckschriften in ungarischer Sprache]. In: *Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych*. Wrocław, 1969. 66–94.
- 3 Vor Jahren habe ich diesem Thema einen Artikel gewidmet: *Zagadnienie eksportu polskiej książki na zachód Europy w XVI wieku w świetle ówczesnych targowych katalogów księgarskich i bibliografii* [Das Problem des Exportes polnischer Bücher nach Westeuropa im Lichte der damaligen Meßkatalogen und Bibliographien]. = „Sobótka”, 1982. H. 3–4. 249–258. Dieser Text ist eine geänderte und ergänzte Version dieses Artikels.
- 4 PUCHALSKI, Jacek: *Polonika z obszaru niemieckojęzycznego – poza granicami Rzeczypospolitej – w XVI wieku*. [Polonica aus dem deutschsprachigen Gebiet – außerhalb der Grenzen der Republik Polen – im 16. Jh.]. Warszawa, 1997.
- 5 Siehe oben.
- 6 BLUM, Rudref: *Vor- und Frühgeschichte der nationalen Allgemeinbibliographie* = Archiv für Geschichte des Buchwesens, Bd. 2. 1958/59. 237.
- 7 Seit 1577 die Erben von Hieronymus Portenbach und T. Lutz, im Jahre 1590 Peter Schmidt, ab 1589 im Auftrag des Stadtrates in Frankfurt am Main K. Schacher. BLUM, Rudref: *op. cit.*, 239–248. Vgl. *Die Meßkataloge des sechzehnten Jahrhunderts 1564–1600*. Hrsg. Bernhard FABIAN. Bd. 1–6. Hildesheim, 1972–2001.
- 8 Grosse bekam 1598 einen Konkurrenten in Person des Druckers und Buchhändlers Abraham Lamberg, der ebenfalls begann, Buchhandelskataloge herauszugeben. Dies führte zu lange dauernden Streitigkeiten. BLUM, Rudref: *op. cit.* 258–264.
- 9 SCHWETSCHKE, Gustav: *Codex nundinarius Germaniae litteratae bisecularis. Mess-Jahrbücher des deutschen Buchhandels*. Bd. 1–2. Halle, 1850–1877.
- 10 Der von Theodor Wotschke herausgegebene Briefwechsel polnischer und schweizerischer Calvinisten erwähnt sehr oft die Buchmesse in Frankfurt. Z.B. Johann Wolf, der aus Zürich an M. Dłuski am 11. November 1565 schreibt, schlägt eine Bücherübergabe vor, zu deren Abnahme sich ein polnischer Buchhändler in Frankfurt beim Drucker Froschauer melden sollte: „In illis nundinis mittam, que partim mea, partim d. Martyris habeo commentaria in libros regum impressa. Froschoverum Francofordiae fac quaerat Polonicus aliquis bibliopola“. WOTSCHKE, Theodor: *Der Briefwechsel der Schweitzer mit den Polen*. In: *Archiv für Reformationsgeschichte*, Ergbd. 3. Leipzig, 1908. 260. Sehr rege Kontakte mit Frankfurt am Main hatte z.B. ein bedeutender Krakauer Buchhändler, Senior der kalvinischen Kirche Z. Kressner (gest. 1602). Aus dem Inventar seiner Buchhandlung erfahren wir, dass der mit ihm zusammenarbeitende J. Policjusz 1602 aus Frankfurt 849 Werke mitgebracht hatte, die während der Herbstmesse gekauft wurden. Staatsarchiv Krakau, Advoc. Crac. 226. 1730–1755.
- 11 Bd. 1, Zürich, Christoph Froschauer, 1545, 2°, Bd. 2 – *Pandectarum sive Partitionum universalium libri XXI*. Teil 1: *Partitiones universales*, Zürich, Christoph Froschauer, 1548, 2°: *Partitiones theologicae*, 1549. 2° *Appendix bibliothecae C. Gesneri*, Zürich, Christoph Froschauer, 1555, 2°. Siehe ESCHER, H.: *Die Bibliotheca universalis Konrad Gessners* = Vierteljahrschrift der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich 79. 1934. 174–194.; SCHAZMANN, Paul Emile: *Conrad Gesner et les debuts de la bibliographie universelle* = Libri 2. 1952–1953. 37–49.; GERSTMANN, Z.: *Polonica w pierwszej nowoczesnej bibliografii powszechnej Konrada Gesnera (1545)* [Polonica in der ersten modernen allgemeinen Bibliographie von Konrad Gesner]. = *Rocznik Komisji Historycznoliterackiej PAN* 1. 1963. 5–50.

- 12 *Bibliotheca instituta a C. Gesnero in epitomen redacta et locupletata per I. Simlerum*. Zürich, Christoph Froschauer, 1574, 2°.
- 13 Dasselbe, hrsg. H. Johann Frisius, Zürich, Christoph Froschauer, 1583, 2°.
- 14 *Bibliotheca exotica sive Catalogus officinalis librorum peregrinis linguis usualibus scriptorum, videlicet Gallica, Italica, Hispanica, Belgica, Anglica, Danica, Bohemica, Ungarica etc. omnium, quotquot ... in nundinis Francofurtensibus prostant ac venales habentur*. Frankfurt am Main, Peter Kopf, 1610, 4°; *Bibliotheca classica sive Catalogus officinalis in quo singuli singularum facultatum ac professionum libri ... recensentur*, Frankfurt am Main, Nicolaus Hofmann, hrsg. Peter Kopf, 1611, 4°; *Bibliotheca librorum Germanicorum classica ...*, Frankfurt am Main, Johann Saur, hrsg. Peter Kopf, 1611, 4°. Siehe BLUM, Rudref: op. cit. 248–257.
- 15 *Bibliotheca medica sive catalogus illorum, qui ex professo artem medicam in hunc usque annum scriptis illustrarunt...*, Basel, Konrad Waldkirch, 1590, 8°.
- 16 *Bibliotheca universalis*, Bd. 1. Bl. 460 recto, Bl. 482 verso.
- 17 Z. GERSTMANN stellte bei der Analyse der Polonica bei Gesner fest: „unter allen gedruckten Schriften finden wir nur 4 (vier) polnische Ausgaben (Krakau, Thorn) ... alle andere ... sind Gesner nur in ausländischen Ausgaben bekannt“ (op. cit. 48). Wenn wir das ganze Werk Gesners mit dem Anhang (*Appendix*) berücksichtigen, müssen wir diese Behauptung ein wenig korrigieren.
- 18 GESNER, Konrad: op. cit. Bd. 1. Bl. 269 v. (Beschreibung betrifft die Ausgabe: Basel, R. Winter, 1541, 8°).
- 19 DANTYSZEK, Jan: *Ad Sigismundum de Erberstein Soteria*. Krakau, Jan Haller, nach dem 4. Februar 1518, 4° (Bd. 1. Bl. 411 r.); JAN AUS GLOGAU: *Computus chirometralis*, Krakau, 1513 (siehe oben, Bibliografia polska von ESTREICHER im Bd. 17. 174–175. erwähnt nur Krakauer Ausgaben von 1507 und 1511); JAN AUS GLOGAU: *Introductorium in tractatum sphere*. Krakau, Florian Ungler, im Verl. V. Jan Haller 1513, 4° (*Appendix*, Bl. 65 r.) und JAN AUS KOZMIN: *Epistola ad ministros verbi Dei*. Krakau, Witwe Ungler, nach dem 24. Mai 1549, 8° (wie oben); JAN AUS KOZMIN, *Oratio ad Iulium III*, Krakau, Witwe Ungler, 1550, 8° (wie oben); SIMON MARITIUS AUS PILZNO: *De scholis seu academiis libri 2*. Krakau, H. Scharfenberg, 1551, 8° (*Appendix*, Bl. 97 r.); MACIEJ AUS MIECHÓEW: *Chronica Polonorum*, Krakau, Hieronim Wietor, 1521, 2° (Bd. 2. 139); MODRZEWSKI, Andrzej Frycz: *De republica emendanda libri 5*. Krakau, Łazarz Andrysowic, 1551, 2° (*Appendix*, Bl. 7 v.); JAN AUS SOBNICA: *Introductio in Ptolomaei Cosmographiam*. Krakau, Hieronim Wietor, 1519, 4° (*Appendix*, Bl. 71 v.). Daneben erwähnt GESNER auch das Buch von LIBANIUS SOPHISTA ANTIONCHENSIS: *Epistolae cum adiectis J. Sommerfelt argumentis*. [o. O. D. u. J.]. Hrsg. J. KLEMESZ, Krakauer Buchhändler [nach 23. März 1504], 4°, als Krakauer Druck. Es scheint aber, dass der Bibliograph hier irrte, denn diese Druckschrift wurde wahrscheinlich in Deutschland, und nicht in Krakau gedruckt (Bd. 1. Bl. 482 v.). Die Beschreibungen der Werke Wawrzyniec KORWIN: *Latinum ideoma und Hortulus elegantiarum* sind dagegen so vage, dass es sich kaum feststellen lässt, ob und welche Ausgabe GESNER benutzte (Bd. 1. Bl. 476 v.).
- 20 Die Behauptung von Z. Gerstmann, dass Gesner irgendeine Thorner Druckschrift (siehe oben Anm. 17) erwähnte ist natürlich irrtümlich. Die erste Druckerei wurde in Thorn erst 1568 gegründet, und Gesner starb im Jahre 1565.
- 21 Es waren Notizen, die das Schaffen von französischer Wissenschaftler und Schriftsteller registrierten, H. BARYCZ, *Łasicki Jan*, *Polski Słownik Biograficzny*, Bd. 18. Wrocław, 219.
- 22 FRIES, Hans Jakob: op. cit. 464.
- 23 BLUM, Rudref: op. cit. 242–245.
- 24 Ebenda, 245–248.

- 25 Ebenda, 260.
- 26 Ebenda, 248–258.
- 27 DRAUD, Georg: *op. cit.* 848.
- 28 BUCZEK, Karol: *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku* [Die Geschichte der polnischen Kartographie vom 15. Bis 18. Jh.]. Wrocław, 1963. 26, Anm. 60.
- 29 BLUM, Rudref: *op. cit.* 248–249.
- 30 LE COCQUE, Pascal: *Bibliotheca medica*. Basel, K. Waldkirch, 1590, 8°. 30, 199, 277.
- 31 MAŁECKI, Jan: *Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI wieku* [Studien über den Krakauer Regionalmarkt im 16. Jh.]. Warszawa, 1963. 54–55.
- 32 *Europejskość i swojskość literatury polskiego renesansu (Literatura staropolska i jej związki europejskie)* [Europäische und heimische Elemente der Literatur der polnischen Renaissance (Altpolnische Literatur und ihre europäischen Verbindungen)], hrsg. J[anusz] PELC. Wrocław, 1973. 48).
- 33 Vgl. die Anmerkungen von Janusz TAZBIR: *Die polnische Kultur des 16. Jahrhunderts* (Fragen der polnischen Kultur im 16. Jahrhundert), hrsg. v. Reinhold OLESCH u. Hans ROTHE. Bd. 1. Giessen, 1980. 382.
- 34 RÓŻYCKI, Edward: *Książka polska i księgozbiory we Lwowie w epoce renesansu i baroku* [Polnische Bücher und Buchsammlungen in Lemberg in der Zeit der Renaissance und des Barocks]. Wrocław, 1994. 109.

BORDA LAJOS

Johannes Carion *Almanachja*.
Egy ismeretlen hamburgi nyomtatvány

ár több mint egy évtizede, hogy Borsa tanár úrral évente kétszer Münchenbe utazunk. Ő a „Stabi” rengetegében, én az antikváriumok és árverező házak labirintusában merülök el, hungaricumok és egyéb érdekességek után kutatva. Münchenben nehéz bármit is találni, mert a kalandozó magyarok által sűrűn látogatott és ellenőrzött terület. A Salvatorplatzen lévő

Hugendubel antikváriumában évről évre közlik, hogy egyetlen magyar vonatkozású új darabbal sem gyarapodtak, és ha gyarapodtak is, azt már elvitte egy kolléga vagy egy arra kóborló gyűjtő. Hat éve azonban mégis mutattak egy kolligátumot, amelyikben két kora reformáció-kori munka volt összekötve. A kötet magyar vonatkozása csupán annyi volt, hogy egykor a selmecbányai evangélikus líceum könyvtára tudhatta magáénak. Ez az információ, melyet harsány bélyegzők tudattak mindenkivel, aki kézbe vette a nyomtatványt, még csak vételi szándék megfontolására ingerelt volna, de a könyv kézbevételekor az is látható volt, hogy a kötéstáblák nyomdai makulatúrát rejtenek. Ez már igazi kaland, ha hazai a kötés, jó esetben még ismeretlen magyar nyomtatvány is kiázhat, rossz esetben persze marad a költség és a feleslegesen restaurált kötet. Optimista ember lévén, a könyvet megvettem. A disznóbőrkötés nem volt magyarországi, a benne talált nyomtatványtöredék sem, de nagyon érdekes dolog, egy könyvészetileg eddig ismeretlen hamburgi nyomtatvány került elő: Johannes Carion 1537. évre írt *Almanachja*.

A *Verzeichnis der in dem deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* (VD 16) nyomtatott sorozatában, elektronikus kiegészítésében és mutatókötetekben¹ hiába keressük annak az 1537-ben Hamburgban megjelent nyomtatványnak a bibliográfiai leírását, amelyet a történeti Magyarország egyik jelentős evangélikus iskolai könyvtárából származó kötet őrzött meg.² A sérült kötéstábla szétbontásakor tizennégy, a kötéstábla igényeihez illeszkedő méretű, haránt alakú, már első látásra is egymáshoz tartozónak tűnő, egyetlen lap

kivételével mindkét oldalán nyomtatott, átlagosan 90–95×160–165 mm, illetve 105×145–150–165 mm nagyságú papírdarab került elő.

A kalendárium-szerkezetű, krúdából makulatúrává lett összeállítás részeit egy két nyomtatványból álló kolligátumkötet XVI. századi fehér disznóbőr kötése tartalmazta. A kolligátum első tagja Philipp Melanchthon 1523-ban Baselben megjelent *János evangéliumhoz* készített kommentárja (VD 16 M 2475), a második Andreas Althamer *Conciliatio locorum Scripturae, qui specie tenus inter se pugnare videntur* című, Nürnbergben Johann Petreius nyomdájából 1530-ban kikerült munkája (VD 16 A 2010). Az őrzőkötet első nyomtatványának címlapján két sérült, azonos személytől származó, feltehetően 16. századi tulajdonosi bejegyzés, egy „298”-as szám és a selmecbányai evangélikus líceum ellipszis alakú pecsétjének sérült, elmosódott lenyomata látható. A selmecbányai líceum másik, téglalap alakú, „A Selmeczi Ev. Lyceum” feliratú pecsétje került Althamer munkájának utolsó nyomtatott lapjára is az explicit után. A német írásképpű, de latin nyelvű tulajdonosi bejegyzések csonkák, illetve sérültek, a *Johannes* keresztnévű egykori tulajdonos családnevének olvasata bizonytalan. Az ugyancsak a Melanchthon-mű címlapjára kézzel ráírt szám, valamint a pecsétek elhelyezése azt igazolja, hogy egykor a már kolligátummá összekötött két nyomtatvány – amely a 2001-ben elvégzett restaurálásig változatlan külsőt viselt – került be a selmecbányai evangélikus iskola könyvtárába.

Selmecbányán a reformáció tanai viszonylag korán, 1524-ben tért hódítottak. A feljegyzések szerint az egyik káplán már ebben az évben Luther tanítását ismerve prédikált. Ismeretes az is, hogy a városi iskola 1528-tól evangélikus szellemben működött.³ Az évszázadokon át oktató középiskola gazdag könyvtárának összefoglaló története megíratlan.⁴ A Selmecbányáról közölt 15–17. századi magánkönyvtárak jegyzékei és az evangélikus iskola egykori rektorának, Johann Hannoldnak a könyvjegyzéke számos, a reformáció szellemében készült nyomtatványt tartalmaz.⁵ Az evangélikus líceum könyvtára időről-időre elsősorban a városi polgárok ajándékaiból, magánkönyvtárakból gyarapodott, s a 19. század végén több mint 11000 kötetet őrzött.⁶ Példánnyunk minden valószínűség szerint a 16–18. század során ajándékként vagy végrendeleti úton került a könyvtárba.

A kötet restaurálása után, megvizsgálva a kötéstáblából kifejtett makulatúrát, a meglepetés számba menő eredmény egy eddig ismer-

retlen német nyelvű 16. századi munka volt. A piros-fekete nyomású címlapon a következő, a korban csillagászati munkák címeként is használatos *Almanach* kifejezés olvasható. (1. kép)

A kalendárium íveinek rekonstruálását lehetővé tették az ívjelzések, az őrszavak és a nyomtatvány tartalma. A négy-négy levélpárból álló A és B jelzésű füzetből mindössze két levélpár, az A_{2-3} és az A_{6-7} hiányzik. A 75%-ában fennmaradt, címlapot (A_1r) és explicitet (B_8r) tartalmazó nyomtatvány tartalmi hiányai a következők:

A_2r : az előző lap szövegének folytatásaként a kalendárium tartalmának és használatának részletezése;

A_2v – A_3v : a kalendárium január 1. – február 14. közötti része;

A_6r – A_7v : a kalendárium április 16. – június 15. közötti része.

Az igénytelen külsejű, nyolcadrét alakú, piros-fekete színnyomású kalendárium a címlap, az ajánlás, a tartalom rövid összefoglalása és a használatra vonatkozó szövegrészek után laponként fél-fél hónap anyagát tartalmazza. A napok arab számokkal ellátva függőleges oszlopban következnek egymás után. Mellettük a hét napjainak betűjelei, majd a szentek, vallási ünnepek megnevezései olvashatók. Végül a csillagok állásának, a Nap és a Hold járásának jelei következnek, melyek az adott évre vonatkozó csillagászati számítások eredményei. A szentek ünnepei közül a jelentősebbeket piros színnyomás jelzi. A kalendárium vasárnaponként rendszeresen, két-három sorban közli az adott naphoz rendelt evangéliumi részletek német nyelvű összefoglalását – amint ezt már a címlap szövege is hangsúlyozza –, s a szöveg végén az evangélium megfelelő könyvének és a szakasznak a rövidítése áll.

A kalendárium végén a B_6v – B_8r lapokon a szöveges rész – a már korábban kialakult és általánossá vált naptárszerkesztési előírásoknak megfelelően⁷ – olyan regulákat tartalmaz, amelyek valamilyen módon kapcsolatban álltak az idővel, annak számításával, a Hold és a csillagok állásával, a holdfogyatkozásokkal és az égi jelenségekkel, valamint ezek emberi sorsra gyakorolt hatásával. Az egészségügyi tudnivalók és a csillagászati jóvendölések együtt szerepelnek. Többek között itt olvashatunk arról is, hogyan szabályozza a holdváltozás a csapadék mennyiségét és a zodiákus jegyei miként befolyásolják a négy alapvető emberi alkatot. Az általános prófécia és időszámítási szabályok után a Hansa szövetség városainak felsorolása, végül pedig az explicit következik. (2. kép) Az utolsó lap (B_8v) üresen maradt.

A címlap szövege szerint a kalendáriumot Johannes Carion (Johannes Nägelein, 1499–1537) készítette. A naptár összeállítása mellett eszerint ő írta a keretszövegeket is, s mint pályája delelőjére jutott, híres csillagász ő végezte el az adott évre vonatkozó csillagászati számításokat. Ismeretes, hogy a szerzői név után álló „Doctor” címet Carion 1535-ben kapta Georg Sabinus comes palatinustól. A címlap hátoldalára nyomtatott rövid ajánlás arról tudósít, hogy Carion az *Almanach*ot a brandenburgi választófejedelemnek ajánlotta. Az egy személyben csillagász, matematikus és történetíró Carion 1522-től állt a brandenburgi választófejedelmek szolgálatában, ahol udvari csillagászként és matematikusként tevékenykedett. 1535-től a „vaskezű” melléknevet viselő II. Joachim volt a brandenburgi választófejedelem. Ő később áttért a lutheránus hitre és 1539-ben behozta a fejedelemség területére a reformációt.⁸ A kalendárium tartalma teljes összhangban áll ezekkel a történelmi adatokkal. A hamburgi nyelvjárást őrző összeállítás az e dialektust használó német anyanyelvű, 1537-ben – a választófejedelem akaratának megfelelően – még római katolikus hitet valló lakosságnak készült, s minden valószínűség szerint elsősorban a Hansa szövetség területén kívánták terjeszteni.

Az *Almanach* a címlap és a kolofon tanúságaként Hamburgban Franz Rhode nyomdájában került ki a sajtó alól. A VD 16 III. Abteilungjának nyomdamutatója szerint a korábban Marburgban, majd később Danzigban tevékenykedő Rhode 1536–1537-ben Hamburgban összesen nyolc nyomtatványt készített.⁹ A most bemutatott kalendárium ezt az adatsort kibővíti, s teljesebb képet fest Rhode hamburgi nyomdász tevékenységéről.

A bemutatott kalendárium szervesen illeszkedik Johannes Carion életművéhez (VD 16 C 951–C 1037).¹⁰ Az *Almanach* a szerző három alapműből (*Bedeutnus warer himlischer Influxion*, *Chronica*, *Prognosticatio der grossen Wesserung*) álló életművéből természetszerűen a *Bedeutnus warer himlischer Influxion*nal áll rokonságban. Carion több, egy-egy évre szóló (1524, 1532, 1533, 1534), *Practica* című kiadványához hasonlóan¹¹ az *Almanach* egy adott évre szóló naptár, amelyben a kalendáriumrészt – a korabeli szokásnak megfelelően – általános regulák, így például időjárési prognózis és a négy complexió tulajdonságai egészítenek ki. Az *Almanach* különleges jelentősége az, hogy ez a kalendárium lehetett az 1537-ben a asztali örömek mértéktelen élvezete miatt fiatalon, 38 évesen meghalt Carion¹² utolsó munkája.

A nyomtatvány teljes, VD 16-ban szokásos leírása a következő:

Carion, Johannes

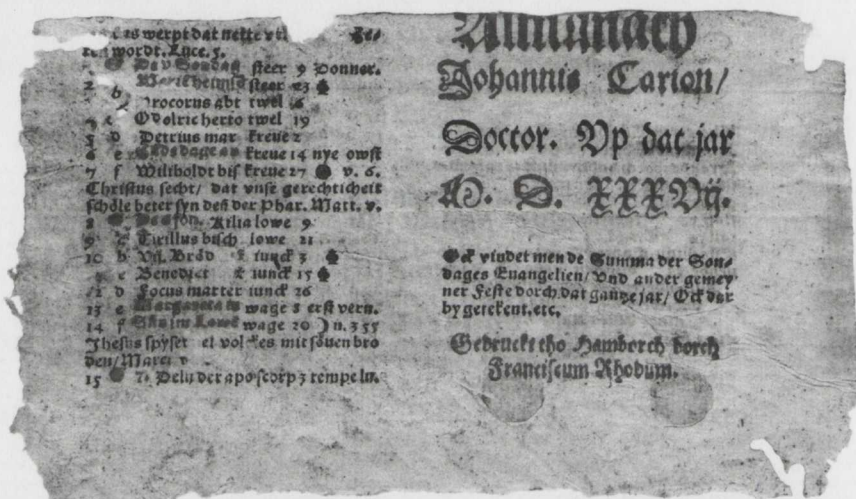
[RS] Almanach || Johannis Carion/ || Doctor. Up dat. Jar. ||
M.D.XXXVij. ||

Gedruckt Hamborch dorch || Franciscum Rhodum. ||

[16]Bl. 8°.

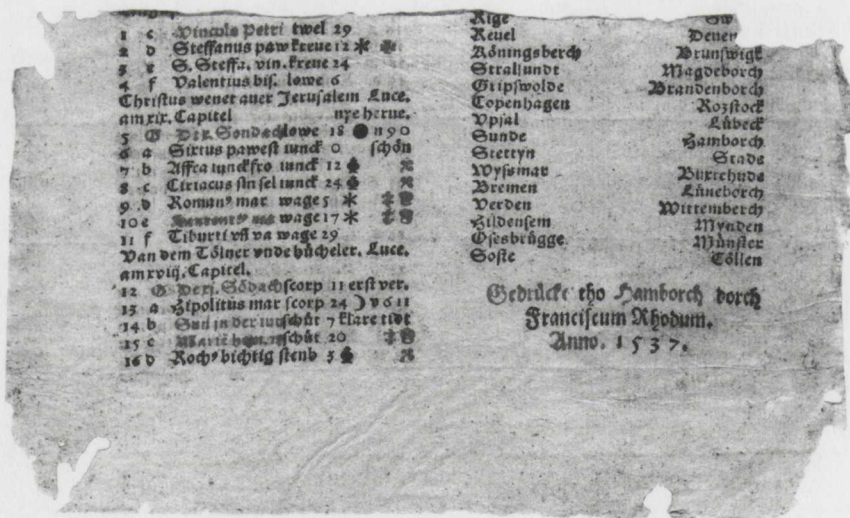
Zebevény, Borda Antikvárium [unvollständig, Titelbl. beschädigt]

-
- 1 Vö. *Verzeichnis der in dem deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts* (VD 16). I. Abteilung. Verfasser – Körperschaften – Anonyma. Bd. 3. Stuttgart, 1984.; VD 16-Internet; *Verzeichnis der in dem deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts* (VD 16). III. Abteilung. Register der Druckorte, Drucker, Verleger und Erscheinungsjahre. Stuttgart, 2000.
 - 2 Az egykori őrzőkönyvtár: Selmecbánya, Evangélikus líceum könyvtára.
 - 3 Vö. VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma – Fontes Ludorum Scenicorum in Scholis Protestantium in Hungaria*. Bp. 1988. 300–309.
 - 4 BREZNYIK János: *A Selmecbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*. I–II. kötet. Selmecbánya, 1883–1889.; HLAVATSEK András–KIRÁLY Ernő: *A Selmecbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*. Selmecbánya, 1896. Vö. Čičaj, Viliam: *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században* (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya). Szeged, 1993.
 - 5 BREZNYIK János: i. m. I. 350–380.; BAKER, Adalbert: *Beiträge zum Geistesleben der Schemnitzer Waldburger im XV–XVII. Jahrhundert*. = *Karpathenland* 9 (1936) 9–16, 41–49, 67–72.
 - 6 BREZNYIK János: i. m. II. 441–444.; vö. *Selmectől Miskolcig 1735–1985. A magyarországi műszaki felsőoktatás megindulásának 250. évfordulójára*. Miskolc, 1985. 97–99.
 - 7 Vö. *Lexikon des gesamten Buchwesens* Bd. I. Stuttgart, 1987. 67–68.; Bd. IV. Stuttgart, 1995. 128–129.
 - 8 Vö. HERRMANN, Dieter B.–HOFFMANN, Karl-Friedrich (Hrsg.): *Die Geschichte der Astronomie in Berlin*. Berlin, 1999.
 - 9 VD 16, III. Abteilung 126.
 - 10 Vö. még *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale. Auteurs*. Tome XXIII. Paris, 1905. 929–933.; *The British Library General Catalogue of Printed Books to 1975*. 54. London, 1980. 15–17.
 - 11 VD 16 C1022–C1025.
 - 12 Vö. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 3. Leipzig, 1876. 781.; *Neue Deutsche Biographie*. Bd. 3. Berlin, 1957. 138–139.; Idősebb Lucas Cranach Johannes Cariont ábrázoló portréja 1530 körül készült, Staatliche Museen zu Berlin, Gemäldegalerie.

1. kép. Carion, Johannes: Almanach [...]. Hamborch, 1537.

A címlapot is tartalmazó kiáztatott levélpár.

2. kép. Carion, Johannes: Almanach [...]. Hamborch, 1537. Az utolsó nyomtatott levélpár a Hansa városok felsorolásával és az explicittel.

BALÁZS MIHÁLY-KÁLDOS JÁNOS
Karádi Pál nyomdája

z utóbbi időben egyre több részlet vált ismertté arról, hogy az 1560-as évek végén az antitrinitáriusok a propaganda gazdag eszköztárával próbálták terjeszteni eszméiket Erdélyben, majd Erdélyen kívül is.¹ Közismert, hogy ennek keretében az 1567-ben nyomdájával együtt Gyulafehérvárra költözött Raphael Hoffhalter „a fejedelem nyomdászaként” sorra adta ki rendkívül intenzív munkával a fontos antitrinitárius nyomtatványokat.² Megnehezítette azonban az offenzívába lendülő helyzetét, hogy miközben éppen egyik kiemelkedően fontos kiadványukon, a *De falsa et vera unius Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione libri duo*³ című munkán dolgoztak, Raphael Hoffhalter elhunyt. Dávidék számára rendkívül fontos volt, hogy munkáikat továbbra is megjelentessék, s ezért mindent megtettek, hogy a nyomda tovább működjön. Megpróbálták pótolni Hoffhaltert. A Dávid Ferenc prédikációit tartalmazó nyomtatványon (RMNy 269) feltűnik a mondott műhely egyik új nyomdászának, Gregorius Wagnernek a neve. Az új nyomdászról csak azt tudjuk, hogy ott volt a gyulafehérvári hitvita résztvevői között Dávid Ferencék oldalán, mint a gyulafehérvári iskola tanára.⁴ Pirnát Antal feltételezése szerint a Hoffhalter-nyomdában dolgozott egy évig Faustinus Zenonus Venetus nevű olasz nyomdász is, aki feltehetőleg a nyomda vezetője volt, és ő felelt a latin nyelvű kiadványokért, míg Wagner a magyar nyelvű nyomtatást felügyelte.⁵ A nyomda tehát tovább működött 1569 őszéig. Néhány fontos nyomtatvány még megjelent ebben az évben (RMNy 268, 269, 270). Úgy tűnik azonban, hogy szívós kísérleteik ellenére sem sikerült megnyugtatóan stabilizálniuk a nyomda helyzetét. Nincs pontos adatunk ugyanakkor arról, hogy mikor és miként szűnt meg. Nem egészen elvetendő az a lehetőség, hogy 1570-ben Gyulafehérvárott még újra meg akarták jelentetni és talán kis is nyomtatták (legalábbis a módosított előszót) az előbb is említett *De falsa et vera...* című munkát Erzsébet angol királynőnek szóló ajánlással.⁶

Mindenesetre egészen nyilvánvalóan kiderül töredékes forrásainkból is, hogy a gyulafehérvári nyomda bizonytalan helyzetében más megoldást is keresni kezdtek Dávid Ferencék.

Az egyik kínálkozó lehetőség a Kolozsvárott működő Heltai Gáspár megnyerése volt. Nehéz lenne megmondani, hogy Heltai pontosan mikor tért át az antitrinitáriusokhoz, az azonban bizonyos, hogy 1569-ben már ő nyomtatta ki Kolozsvárott Dávid Ferenc és Giorgio Blandrata *Refutatio scripti Georgii Maioris* című munkáját (RMNy 272). Ettől kezdve a kolozsvári Heltai-nyomda átveszi a korábban a Hoffhalter-nyomdának szánt szerepet.

A másik lehetőség Karádi Pál nyomdája volt. A nyomdáról⁷ és magáról Karádi Pálról⁸ is viszonylag keveset tudunk. Karádi 1567-ig iktári Bethlen Gergely karánsebesi bán udvari papja volt, majd annak halála után az év második felében került Abrudbányára. 1568-ban már az antitrinitáriusok oldalán résztvett a gyulafehérvári dispután, tehát biztos, hogy kapcsolatban állt Dávid Ferencel és a többi antitrinitárius vezetővel.⁹

Az első és – mindmáig – egyetlen, amit Karádi Pál nyomtatványai közül ismerünk az 1569 novemberében *Comoedia Balassi Mennhiart arul-tatasarol, meliel el szakada az magyarorszagi masodik valasztot Ianos kiraltul* címmel megjelent nyomtatvány (RMNy 260). Elfogadva a szakirodalom álláspontját, hogy Karádi nem szerzője, hanem csak kiadója a *Comoediának*, csak azt emeljük ki, hogy a *Comoedia* kiadásának politikai szándéka egybeesik az erdélyi antitrinitárius vezérkar János Zsigmondot, mint nemzeti fejedelmet népszerűsítő elképzelésével.¹⁰ Az *maradec Magyar orszagbeli vitezlo vraknac, es Feiedelmeknec* szülő ajánlása is arra utal, hogy az erkölcsi példán túlmutató politikai szándéka is volt a kiadásnak, amely szintén egybevágott a váradi disputa után offenzívába lendülő antitrinitárius elit azon politikai elképzeléseivel, amelyek túlmutattak Erdély határain. Karádi nyomdász tevékenységével kapcsolatban az előszónak arra a megjegyzésére hívnánk fel a figyelmet, amelyben így szól Karádi: „Mikoron az Balassa Menyhártról való Comoedia az én kezembe akadtott volna, elolvassván azt, csodálkozom rajta, minémű rettenetes és halhatatlan istentelenségekkel és árultatásokkal vala rakva, nem türhetném, hogy ki ne nyomtassam és mindeneknek tudtára ne adnám.” A nyomtatásról itt írottak alapján kételkednünk kell abban, hogy ez lenne az első és egyetlen műve a nyomdának. Az egész előszó azt sugallja, hogy tudatos kiadó és aktív nyomdász volt Karádi.¹¹ Sajnos azon-

ban nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy hol tanulta a nyomdász-mesterséget,¹² honnan szerezte betűkészletét,¹³ és hogy volt-e más nyomtatványa is ezt megelőzően.

A további események elébe vágva úgy tűnik, hogy Dávid Ferenc és társai az 1569-től befolyásuk alatt álló nyomdák között bizonyos munkamegosztást láttak szükségesnek. A gyulafehérvári műhely még létezett, de működése bizonytalan volt. A Heltai nyomda átvette a reprezentatív nyomda szerepét, Karádi Pál nyomdája pedig az antitrinitárius misszió tevékenységét támogatta Erdély határain túl.

A váradi disputa (1569) után az erdélyi antitrinitárius vezetők propaganda és térítő hadjáratot indítottak a partiumi és hódoltsági mezővárosokban és falvakban. A térítő munkában központi szerepet játszott Basilius István, de Karádi Pál, Óvári Benedek és Tóth Miklós tevékenységét sem hanyagolhatjuk el. Basilius működéséről már elég sok adattal és értékeléssel rendelkezünk,¹⁴ sajnos azonban a többiek működéséről sokkal kevesebbet tudunk. Karádi Pál is 1570 elején költözött át Simándra, az ottani gyülekezet papjának.¹⁵ Basilius pedig Belényesből irányította a térítő munkát. Több tézissort is írt 1570 tavaszán, amelyre a debreceni reformátusok válaszoltak. Basiliusnak ezekről a kis – ma már példányból nem ismert – munkáiról már Dörnyei Sándor is lehetségesnek tartotta, hogy Karádi Pál nyomdájában kerültek sokszorosításra.¹⁶ Azóta egyre több érv szól amellett, hogy a heves vitasorozatban több olyan nyomtatvány is napvilágot látott, amelyekből nem ismerünk példányt. Talán a legmeggyőzőbb érvet azok a debreceni nyomtatványtöredékek szolgáltatják, amelyeket Bánfi Szilvia azonosított.¹⁷ A példányból nem ismert, valószínűleg kisterjedelmű nyomtatványokat Basilius István leveleinek megjegyzései és az egymást követő hitvitákról (Békés, Belényes, Simánd) szóló adatok alapján csak feltételezni tudjuk. Tanulságos idéznünk Basilius István Dávid Ferenchez 1570 júliusának végén írt levelét, amelyben beszámol a békési és belényesi hitvitáról, és javaslatot tesz egy Simándon megrendezendő zsinatra (szeptember 8.), amelyet egy héttel megelőzne egy Biharon megrendezett hitvita is (szeptember 3.). Levelét így zárja: *A téziseket a meghívólevelekkel együtt nyomtassátok ki ti magatok, hogy az ellenfél által tartott másik két zsinat ellensúlyozására mindkét zsinat egyetemes zsinat lehessen. Ügyeljete rá, hogy időben jelenjenek meg és érkezzenek meg hozzám.* Ez alapján biztosan állíthatjuk, hogy a vitatkozó felek bevett gyakorlata volt, hogy téziseiket és meghívóleveleiket

nyomtatott formában adták közre. De rávilágít az idézet a szentháromságtagadók nyomdái közötti munkamegosztásra is, mivel Basilius kihangsúlyozza, hogy ezúttal „ti magatok” – mármint az erdélyiek – nyomtassátok ki a téziseket és a meghívólevelet. Anélkül, hogy a részletekbe bocsátkoznánk, leszögezhetjük: az erdélyiek nem teljesítették Basilius javaslatát és nem mentek el Simándra egyetemes zsinatra.¹⁸ A simándi hitvitát azonban mégis megtartották, s részt vett rajta maga Melius is, sőt a csengeri zsinatról kiadott nyomtatvány (RMNy 278) egy önálló munkát tartalmazó második része éppen Basilius tételeivel száll vitába.¹⁹ Ezek alapján pedig nyugodtan feltételezhetjük, hogy ha nem is az erdélyiek, de Basilius és társai kinyomtatták téziseiket Simándon, Karádi Pál nyomdájában.²⁰ Bizonyos, hogy 1570 júniusában a belényesi hitvita kapcsán nyomtatásban is megjelentek a református és antitrinitárius tézisek, mivel a református vitázók ezekről azt állítják, hogy széles körben ismertek voltak. Basilius nyomtatott tézisei nagy valószínűséggel azonosíthatók a *Propositiones generales de agnitione Unius Dei, Unius Filii ejus et Unius Spiritus Sancti* címmel ismert művel.²¹ Az 1570. június 16-án Czeplédi Györgyhöz és Méliusz Juhász Péterhez írt levelében Basilius a következőket írja:²² *Mivel pedig én hamarébb küldtem el nektek a téziseket, és szeretettel buzdítottalak titeket, hogy azokat vagy előszóban cáfoljátok meg ama egyház előtt, melynek most Belényesen vagyok szolgálja, vagy írásban bizonyítsátok be azok hamisságát ... Majd ugyanebben a levélben külön megszólítja a címzetteket. Először Czeplédi Györgyhöz szól: Két dologról tudósítottál engem. Egyik, hogy az általad és Károlyi Péter által ellenem és Dávid Ferenc uram ellen kiadott magyar nyelvű könyvre válaszolnom kell, ... Megmondtam a követnek, és most neked is megírom, hogy már válaszoltam abban a könyvben, amit elsősorban a váradi lelkészek ellen adtam ki, s amelyekben a két fél tanait egymással szembeállítom. Könyvem végén pedig megindokoltam, hogy miért nem akarok sorrendben a ti írásotok minden egyes pontjára válaszolni. Czeplédi György és Károlyi művét könnyen azonosíthatjuk az RMNy 263. nagyon meggyőzően adatolt tételével.*

Basilius említett művére vonatkozóan egy jóval későbbi adat is rendelkezésünkre áll, amelyet az eddigiekben nem vettek figyelembe a nyomdászattörténeti munkák. Sárpataki Nagy Mihály 1681-ben Kolozsvárott megjelent *Noe bárkája, azaz az Atya, Fiú, Szent Lélek egy örökké való Istennek üdvességes isméreti c. művéről* van szó, amelyben többször idézi Basilius István műveit. Először idézi és vitatja Az apos-

tolí credonak rövid magyarázattya című művet (RMNy 242). Majd így ír (489. p.): *Hallyad mit mond hátad mögül Basilius, régi kolozsvári praedicator: Valaki az egy Istent három személyre osztja és mindeniket külön Istennek mondgya, az három Istent vall, és három örökké való Urat, az Iras ellen. De a varadi praedicatorok (Azok ellen írta volt könyvét 1570-ben) az Athanásius püspökkel azt cselekszik, mikor az Istennek lelkét Sz. Léleknek nevezik, mint a simándi koldusok.*²³ Az idézetből világosan kiderül, hogy a 17. század végén élt református teológus egy 1570-ben megjelent Basilius-nyomatványra hivatkozik, amelynek fő célja a váradi prédikátorok (Czeglédi Györgyről és Károlyi Péterről van szó) műveinek cáfolata volt. Az eddig felsorolt adatok nem teszik egyértelművé annak eldöntését, hogy az RMNy által egyéb forrásokból már kikövetkeztetni vélt művek melyikéről van szó (268, 282, 283),²⁴ azt azonban most már nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy ezek valamelyike 1570-ben látta meg a napvilágot. A nyomtatás helyéről nem szólnak az adatok, de valószínűnek látszik, hogy Karádi Pál nyomtatta, hiszen az antitrinitáriusok részéről a legkézenfekvőbb és leggyorsabb, az eseményekre azonnal reagáló propagandaeszköz az akkor Simándon felállított, Karádi Pál által vezetett nyomda volt.²⁵ Elgondolkoztató, hogy a hitviták sodrában keletkezett művek, amelyeket hírből már régóta ismer a szakirodalom és bizonytalanul gyulafehérvári (RMNy 268) vagy kolozsvári nyomtatványnak tart (RMNy 282, 283), nem Karádi nyomdájában készültek-e?²⁶

A következő adat Adam Neuser 1574-ben írt Lessing által kiadott híres levele,²⁷ amely alapján előbb Pirnát Antal,²⁸ majd Dörnyei Sándor már felrajzolta, hogy mi történt 1572-ben a Karádi nyomdával.²⁹ Itt csak összefoglaljuk a többek által is ismertetett levelet újraértelmezve a nyomdára vonatkozó információk részleteit. 1571-ben elhunyt János Zsigmond fejedelem, az antitrinitáriusok legbiztosabb támasza. A fejedelmi trónra kerülő Báthori István szinte azonnal (1571 szeptember) a fennhatósága alá tartozó területeken betiltotta a protestáns témájú nyomtatott könyvek kiadását. Ezzel a rendelettel az egyik legfontosabb propagandaeszközüktől fosztotta meg a János Zsigmond alatt egyre erősödő antitrinitáriusokat.

A Heidelbergből menekülő Adam Neuser 1572-ben Kolozsváron keresett menedéket, de rögtön konfliktusba került az antitrinitárius lelkészek egy részével, mert néhány kérdésben véleménye különbözött az erdélyiekétől, és súlyos támadások érték korábbi politikai szerepe

miatt is. Neuser megpróbálta kimenteni magát a nehéz helyzetből és cáfolni akarta ellenfelei véleményét. Hosszabban idézzük a levelet György Zsigmond fordításában: *Mivel azonban az erdélyi fejedelem nekünk megtiltotta, hogy valamit nyomtassunk, nehogy az ariánus tanítás ... elhatalmasodjék, és hogy ő a keresztény fejedelmeknél elveszítse kegyeit nyomtatás miatt, azért a superintendens [ti. Dávid Ferenc] elhatározta, hogy én Magyarországba, az erdélyi terület fejedelmének hatalmán kívül eső, kis (a temesvári basának alávetett) Simánd nevű városkába menjek. És hogy ott nyilvános nyomtatásban ellenségeimnek becsmérő szavait megcáfoljam, azon kívül egyéb nálam lévő hasznos könyveket kinyomtassak, elmentem Dávid Ferenc superintendens nyilvános ajánlásával a simándi nyomtatóhoz, aki egyszersmind a superintendens megyéjéhez tartozó Simándnak prédikátora vala, a neve Paulus. Az ajánló írás egyszersmind minden magyarországi prédikátornak szólt, a kik a superintendens alá tartoztak, különösen pedig Benedictus [ti. Óvári Benedek] úrnak, a temesvári prédikátornak. Mielőtt az erdélyi vajda, vagyis fejedelem országaiból kimentem volna egy Lugos nevű helységbe jutottam, és íme, ebben a helységben megtaláltam a fent mondott Paulus könyvnyomtató urat. Elolvasta a leveleket, amelyeket a superintendens írt nekik, aztán elbeszélte, hogy hogyan üzték ki a városból az oláh hitűek. Ajándékozással és vádaskodással elértek annyit a basánál, hogy őnéki háza népével együtt távoznia kellett, és most Lugoson lakik. Egynémely betűket is mutatott a könyvnyomtatójából és ezek nagyon tetszetősek valának. Elmondá azt is, hogy e helyütt még semmit sem szabad nyomtatnunk, mert ez a helység még az erdélyi fejedelemé, de holnap az Úr Isten segédelmével Temesvárba érünk Benedictus úrhoz és ott felállítjuk sajtónkat, mert arra való jó tágas háza vagyon.*

Világos, hogy 1571 szeptembere után felértékelődött az Erdélyen kívül működő nyomda szerepe, ugyanis erre nem vonatkozott a fejedelem tiltó rendelkezése. Dávid Ferenc magyarországi papokhoz és Óvári Benedekhez szóló ajánlólevele ebben az esetben nyilván Neuser szerepét igyekezett tisztázni, de egyben kiadási javaslat is volt a könyvnyomtatónak. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy Karádi nyomdája 1570 után is tovább működött. Legalábbis Dávid Ferenc úgy tudta, hogy bármikor munkába állítható. Azt azonban nehéz elképzelni, hogy az erdélyiek számára kizárólag Neuser „maga mentsége” és az általa „hasznosnak” tartott könyvek lehettek annyira fontosak, hogy kinyomtatásra javasolják Karádinak. Sajnos nem tudjuk, hogy mi volt a pontos oka Karádi Simándról történő elűzésének. Nem tudunk elég részletet arról, hogy miképpen került konfliktusba a simándi ro-

mánokkal és miért kellett házanépével együtt elhagynia Simándot és hogy milyen szerepet játszott a konfliktusban a temesvári pasa. Nem elképzelhetetlen, hogy könyvnyomtatói tevékenysége miatt, de erre semmilyen bizonyítékunk sincs.³⁰ Némi ellentmondást vélünk a Neuser által tetszetősnek ítélt betűk és egyetlen ismert nyomtatványának megkopott betűi között. Lehet, hogy Neuser véleményét nem kell nagyon komolyan vennünk, de lehet úgy is értékelnünk, hogy Karádi abrudbányai működése után megújította megkopott betűkészletét.

Lugoson nyilvánvalóan rövid ideig tartózkodott Karádi, mert Neuser megérkezése utáni napon már el is indultak Temesvárra Óvári Benedekhez, akinek a házát alkalmasnak találta a nyomda felállítására. Úgy tűnik, hogy Dávid Ferenc is számított a nyomda Temesvárra való áthelyezésére, hiszen ajánlólevele külön szólt az ott működő prédikátorhoz, Óvári Benedekhez.

Temesvárra való megérkezésük után a pasa rögtön maga elé idézte Neusert. Érdemes idézni a levélből Neuser és a pasa párbeszédét:

Miért akarsz nálunk könyveket nyomtatni, hisz vagynak Erdélyben állandó sajtóitok?” Azt válaszoltam, hogy a mostani fejedelem vagy vajda nem akarja megengedni, hogy a vallásra tartozó dolgot kinyomtassa, azon módon, a hogy azt János király idejében tették. Erre így válaszolt a basa: „Ha ez úgy vagyon, ahogy lenni mondod, akkor a vajda ismét megszegte esküjét, a melyet istennek és császáruknak tett. Mert megesküdött vala, hogy a vallás dolgában semmit se fog megtiltani; a hogy a néhai való király idejében tartották. Ha tehátlan a nyomtatást megtiltá, akkor esküje ellen cselekvék, de azt nem hiszem. Azért tehát írni akarok rólad a vajdának és megkérdezni, nem vétettél-e valamit országában. Arról is továbbá, hogy te itt őt, az isten és császáruink iránt esküszegőnek lenni állítod és azt mondod, hogy a nyomtatást megtiltotta volna. Ez idő alatt foglyom maradsz, ha meghallom a vajdától, hogy hazudtál, akkor bizonyosan áruló vagy. Akkor majd vasra veretlek és elküldelek a nagy császárhoz Konstantinápolyba, ő majd megtudja, hogy ki lennél.

Nem foglalkozunk most részletesen Adam Neuser történetével, de a leveléből tudjuk, hogy a temesvári pasa őt letartóztatta és a nyomda akkor nem adta ki Neuser könyveit. Neuser a kutyaszorítóból úgy menekült, hogy áttért mohamedán hitre. A levélből azonban nem derül ki egyértelműen, hogy mi lett a nyomdával, de úgy tűnik, hogy a pasának nem a nyomda ellen volt kifogása, hanem egyszerűen nem akart összeütközésbe kerülni Neuser munkái miatt az erdélyi fejedelemmel. A temesvári pasa vizsgálata után akár munkába is állhatott

a nyomda, hiszen a pasa Báthori István nyomtatást tiltó rendelkezéséről meggyőződhetett. Érdeemes azonban megjegyezni azt is, hogy Óvári Benedek és Karádi Pál felcserélte működési helyét. Basilius István későbbiekben majd említendő, 1579-i leveleiben Óvárit simándi prédikátorként, Karádit pedig temesváriként említi. Talán nem túl merész feltételezés, hogy ezt a helycserét javasolta Dávid Ferenc a Neuser levélben is említett Óvári Benedeknek szóló levélben.³¹

Neuser levele után 1579-ig nincs biztos adatunk a nyomda működéséről. Az eddigiekben feltételeztük, hogy az erdélyi antitrinitárius vezetők szoros kapcsolatot tartottak fenn Karádival és politikai szándékaik érvényesítésére fel is használták nyomdáját. Ha ez igaz, miért nem használják ki az erdélyi fejedelem fennhatóságán kívül létező nyomdájukat? Minden okuk meglett volna, hogy igénybe vegyék a nyomdát. Fontos művek egész sora keletkezett éppen ebben az időszakban Kolozsvárott.³² Miért nem tették? Vagy egyszerűen csak adataink nincsenek? A nyomda működését vagy működésének szüneteltetését kényes politikai kérdések összefüggésében kell vizsgálnunk. Az 1570-es években a töröknek és az erdélyi fejedelemnek is érdeke volt a status quo fenntartása. A temesvári pasa ugyan hitszegőnek tartja Báthorit a vallási kérdésekbe való beavatkozás miatt, de bizonyára nem akart közvetlen összeütközésbe kerülni vele egy esetlegesen Temesvárott, vagy az ő fennhatósága alatt megjelenő, „újítást” tartalmazó antitrinitárius nyomtatvány miatt. A hódoltsági területeken az 1570-i nagy hitviták után megmerevedtek az álláspontok. A nyomdák nem adtak ki vallási kérdésekkel foglalkozó műveket. Valószínű, hogy Karádi Pál sem működtette – legalábbis nem sokszor – nyomdáját. Talán egyetlen olyan adatunk van, amely a nyomda működésére és egy kiadványra utal. 1575-ben Debrecenben megjelent Károlyi Péter: *Az halaltól, fel tamadasrol es az örök eletrol haznos es szükséges könyveczke...* (RMNy 358) című műve, amelyben vitába száll az unitáriusok tanításával, mégpedig név szerint említi Tót Miklóst és Johann Sommert. Tót Miklós nézeteit még Bornemisza Péter is említette később megjelent prédikációiban (RMNy 541). Kétségtelen, hogy az erdélyi és hódoltsági antitrinitáriusok között 1572–74 között vita bontakozott ki a „lélek halhatatlanságával” kapcsolatban. A vita részleteit Pirnát Antal ismertette.³³ A mi szempontunkból fontos adalékot találunk azonban Karádi Pál 17. századi másolatban ránk maradt, kéziratos *Apocalypsis* kommentárjában:

A boldogságnak környül való dolgairól, mikor és mi módon adatik meg az embereknek, erről sokan sokat disputáltak eleitől fogva. Némelyek, hogy senkinek lelke addig nem boldogul, még nem purgatoriumba vetik, és ott annyira égetik, hogy olyan tiszta legyen, mint hétszer megtisztított arany, és úgy viszik osztán be a mennyországba. Ez a pápások véleménye. Némelyek azt mondják, hogy mindjárt hogy meghalnak, ottan az lelkek mennyországba vittetnek. De ezekkel én most nem disputálok, más könyvben erről eleget írtam.³⁴

Ha ez a „más könyv” valamikor aktuális volt, az csak 1574–75 körül lehetett, amikor Tót Miklós és Károlyi Péter között a vita zajlott, és amikor Károlyi Péter könyve is megjelent. Nem tudjuk bizonyítani, hogy nyomtatvány volt-e Karádi munkája, de egyértelműen kizárni sem lehet. Érdekes jelenség már az is, hogy Debrecenben kinyomtatták Károlyi munkáját, hiszen négy éven át ott sem jelent meg vallási tárgyú munka. Miért jelenhetett meg Debrecenben? És ha ott megjelenhetett, miért nem tételezhetjük föl, hogy Karádi is megjelentette művét?

1579-ben Dávid Ferenc perével kapcsolatban sokasodnak az adatok az „alföldi püspökség” tevékenységéről. Karádi Pál, Óvári Benedek és Basilius István írásai alapján talán rekonstruálhatjuk valamennyire tevékenységüket és a nyomda szerepét. Az első dokumentum Karádi Pál 1579. november 9-én kelt levele Hunyadi Demeterhez, Basilius Istvánhoz és Eppel Jánoshoz.³⁵ Karádi két nappal Dávid Ferenc halála után írt levelet az erdélyi vezetőknek, amelyben maró gúnnyal és felháborodással kéri számon a három címzetten és a „vipera lelkű árulón, Blandrata doktoron” Dávid Ferenc elítélését és halálát. Anélkül, hogy a levelet részletesen ismertetnénk csak azokat a helyeket emeljük ki, amelyek nyomdatörténeti szempontból fontosak lehetnek.

... Hírét keltettétek mindenfelé, hogy Dávid Ferenc istentelenségre adta magát és Isten fia ellen káromlást szólott. Kigondoltatok holmi hazug, gonosz és istenkáromló tételeket, mintha azokat Dávid Ferenc szerkesztette volna. Ezek nyilvánosságra hozatala és terjesztése végett pénzzel magatoknak... megvásároltátok cinkosotoknak Gyarmati Tamást. Őt a harminc ezüstpénznek megfelelő három tallérral fölbéreltétek, hogy járja be mind az egyházközségeket, hordozza el e tételeket minden paphoz, hogy így a lelkipásztorokat e kegyes férfitól pártjáról elvonjátok s tőle elidegenítsétek. ...

Úgy tűnik, hogy Karádi Pál rendkívül jól értesült. Tudomása van azokról az általa koholtnak tartott tézisekről, amelyeket Dávid Ferenc nevében terjesztettek, illetve az 1597. áprilisi – az országgyűlés idején

tartandó – zsinat összehívó levele mellékleteként küldtek szét. Karádi szóhasználatából ítélve nem elképzelhetetlen, hogy azokat nyomtatott formában is terjesztették. Tehették, hiszen a vallási témájú nyomtatott művek tilalmát valószínűleg formálisan felfüggesztette a fejedelem, mivel az unitárius egyházon belüli ellentétek olyan heves formában jelentkeztek, hogy ezt a propagandaeszközt nem nélkülözhatték,³⁶ és az érdeke is az volt, hogy ezt az ellentétet kiaknázza saját céljai érdekében.

De hogy a dologra térjek, láttam ám a ti válaszotokat, melyeket az ő tételeire adtatok, mivel az már sokak kezén megfordult... Rövidesen megkapjátok a ti írásotok cáfolatát is, mert abban ti minden szentírási helyet és bizonyosságot a magatok ferde értelme szerint csavartatok el. Bár tudom, hogy mindez nem a ti ostoba fejtekekből sült ki, hanem valami Faustus nevű jött-ment olasz gyűjtéményéből loptátok ki.

A levélnek ez a részlete Dávid Ferenc jól ismert téziseire utal, amelyeket 1578 őszén írt és amelyek Faustus Socinus válaszával együtt megjelentek a *Defensio Francisci Davidis* című kiadványban is. Itt azonban Karádi egy olyan, Faustus Socinus műve alapján készült kivonatról beszél, amely feltehetőleg magyarul jelent meg Kolozsváron valamikor 1579-ben. Ezzel tehát megerősíthetjük az RMNy 457 tételét, de mindenképp módosítanunk kell a megjelenés dátumát 1580-ról 1579-re. Karádi leveléből világosan kitűnik, hogy rövidesen elkészülnek a válasszal és joggal feltételezhetjük, hogy az is nyomtatásban jelent meg valószínűleg 1579 decemberében vagy 1580 legelején.

A levél későbbi részében pedig így ír:

Ez a mostani írásom csekélység, úgyszólván semmi. De ne féljeteK rövid időn belül sokkal több és nagyobb dolgokat fogtok hallani. Mert Karádi keblében ezeknél sokkal nagyszerűbb dolgok forrnak, amiket ha a világ elé tár, előnt beneteket a sárga epe s fölkavarodik a gyomrotok. Hadd tudja meg akkor a világ, kik a valódi árulók s kik az igazak, és kik állnak meg tántoríthatatlanul a maguk hite mellett.

De mi lehetett az, ami Karádi kebelében (in sinu) forrongott? Mondataiból a rendkívüli felindultság mellett egy olyan mű képe bontakozik ki, amelyben a nagyvilág előtt akarják majd tisztázni Dávid Ferencet. Ha a szándékból megszületett a mű, az kétségtelenül nyomtatott formában jelent meg. Karádi megígért műve eggyel szaporítja azoknak a titokzatos műveknek, kiadásoknak számát, amelyek Dávid Ferenc védelmében íródtak és kézíratos vagy nyomtatott formában terjedtek.³⁷

Basilius 1579. december 5-én válaszolt Karádi levelére.³⁸ Basilius válasza nem tartalmaz értékes információkat a nyomdászattörténet szempontjából, mivel a levél mellékleteként Karádinak elküldött írások valószínűleg kéziratok voltak.³⁹

Óvári Benedek levelét csak Basilius István válaszleveléből ismerjük. Óvári a levelet 1597. december 6-án írta Hunyadi Demeter püspöknek és a többi erdélyi prédikátoroknak. Basilius válasza sajnos nincsen datálva, de nem sokkal a levél kézhezvétele után keletkezett.⁴⁰

Az levélnek folyásában azt az alázatosságát ígéri [ti. Óvári Benedek], hogy ő nem él olyan gyűlölség szidalmakkal, mint mű éltünk a magyarul kinyomtatott könyvecskénkben. Maga mikor Dávid Ferenc képében felel arra könyvecskére, annak előljáró beszédében, nincs oly rút szidalom, kit fejünkhöz nem ver.

Basilius válaszából két munkára következtethetünk. Az egyik magyarul kinyomtatott könyvecskéje, a másik pedig Óvári Benedek erre írt válasza. Véleményünk szerint nem kétséges, hogy mind a két mű nyomtatvány volt. Basilius műve Kolozsvárott jelent meg. Óvári könyve is bizonyosan magyar nyelvű nyomtatvány volt és azt 1579-ben kizárólag Karádi Pál nyomdájában nyomtathatták ki, mégpedig Temesvárott valamikor december 6. előtt.

Basilius műve azonos a Karádi levélben is említett művel (RMNY 457). Óvári művét vagy legalábbis, amiről Basilius úgy ír, hogy Óvári Benedek Dávid Ferenc képében válaszol, valamikor 1579 novemberének elején nyomtatták ki Karádi nyomdájában. (Erre utal Karádinak az az előbbiekben idézett kitétele, hogy *Rövidesen megkapjátok a ti írásotok cáfolatát is.*) Majd a példányokat Óvári december 6-án kelt levelének kíséretében elküldték Kolozsvárra. Basilius keltezetlen válaszát ismerjük.

Mi lehetett az Óvári Benedeknek tulajdonított mű? A nyomtatvány tartalmazta Óvári Benedek előszavát, amelynek tartalmát Basilius levele alapján rekonstruálhatjuk. Az előszóban a kolozsvári püspököt, Hunyadi Demetert, Blandratát és a kolozsvári papokat teszi felelőssé Dávid Ferenc elítéléséért és haláláért. Fő érve az lehetett, hogy Dávid Ferenc téziseiben, amelyekben Jézus imádását és segítségül hívását tagadta, nem voltak olyan újítások, amelyek törvénybe ütköztek, hiszen ők már három éve hirdették e tanítást. Cáfolja azt is, hogy ez a tanítás a mohamedán hithez vagy az epikureizmushoz közelítene. Az előszó végén pedig felszólítja ellenfeleit, hogy senkit ne tiltsanak el az igaz

vallástól és senkit ne kényszerítsenek lelkiismerete ellen hamis vallástételre. A tulajdonképpeni mű tartalmára is megfogalmazhatunk egy elég valószínű hipotézist. Tudjuk, hogy Dávid Ferenc válaszolt Faustus Socinus előbb említett művére. Ez később nyomtatásban is megjelent a *Defensio Francisci Davidis* kiadásaiban *Confutatio responsionis Faustinae* címmel. Nagyon valószínű, hogy Karádiék ennek a műnek magyar fordítását, vagy magyar nyelvű kivonatát nyomtatták ki. Ezt erősítik Basilius szavai is, amelyben azt állítja, hogy Óvári Benedek Dávid Ferenc képében válaszol.

Ezek alapján nagy valószínűséggel állítható, hogy 1579-ben újra munkába állt Karádi Pál temesvári nyomdája, és azt is regisztrálhatjuk, hogy az „alföldi püspökség” vezetői – az eddig is ismert és híressé vált leveleken kívül – a legfontosabb teológiai mondandójukat megfogalmazva magyar nyelvű nyomtatvány közlésével is kiálltak Dávid Ferenc mellett. Az erdélyi fejedelem teológiai munkákat tiltó rendelkezése rájuk eddig sem vonatkozott, s most, hogy a Dávid-per körüli rendkívüli helyzetben a mérsékeltebbnek tartott erdélyi unitáriusok nyomdához jutottak, bizonyára elemi kötelességüknek tartották ők is, hogy ily módon is az „igaz ügy” védelmére siessenek.

1 Részletes bibliográfiákat is tartalmaznak az alábbi monografikus feldolgozások: SZAKÁLY Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Bp. 1995. (Humanizmus és reformáció 23.); BALÁZS Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Bp. 1998. (Humanizmus és reformáció 25.)

2 RMNy 230, 231, 232, 233, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254.

3 RMNy 254

4 KÉNOSI TÓZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István: *Unitario-ecclesiastica historia Transylvanica*. Bp. 2002. 149., 344. (Bibliotheca Unitariorum IV/1.)

5 *De falsa et vera unius Dei... cognitione...* A faksimile kiadás előszava. Bp. 1988. XI–XIII. (Bibliotheca Unitariorum II.)

6 Az RMNy (254) is felveti ennek lehetőségét. Újabb további érvek is felmerültek. Lásd a magyar fordítás BALÁZS Mihály által írt előszavát: *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, A Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*. Kolozsvár, 2002. 12–13. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványa 2.); Uő.: *About a copy of De falsa et vera unius Dei... cognitione (Additional data to the history of the english connections of the Antitrinitarians of Transylvania)*. Megjelenik az *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 2003. évfolyamában.

7 DÖRNYEI Sándor: *A XVI. századi simándi nyomda*. = MKsz 1964. 172–174.

8 Karádi Pálról 2003-ban jelenik meg a legújabb összefoglalás a *Bibliotheca Dissidentium* sorozatban.

- 9 Erre utalhat, hogy Basilius István levelet írt hozzá Székesfehérvárra valamikor 1568–69-ben. – KÉNOSI TÖZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István: i. m. 327.
- 10 RITOÓK Zsigmondné: *A Balassi Comoedia és Karádi Pál*. = Keresztény Magvető 1980. 34–44. – BALÁZS Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Bp. 1998. 20. (Humanizmus és reformáció 25.)
- 11 Talán erre utalhat kopott betűkészlete is. Vö. FITZ József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. II. A reformáció korában*. Bp. 1967. 230–231.
- 12 Bizonyos, hogy járt egyetemre, de hogy hová, arról sajnos nincs egyértelmű adatunk (Wittenberg, Danzig).
- 13 V. ECSÉDY Judit szóbeli közlése.
- 14 *Bibliotheca Dissidentium. Tome XII. Ungarländische Antitrinitarier*. Einleitung von Mihály BALÁZS. Baden-Baden & Bouxviller, 1990. 51–104. – BALÁZS Mihály: *A Válaszúti komédia hátteréhez*. In: *Klaniczay-emlékkönyv*. Bp. 1994. 177–205. – BALÁZS Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Bp. 1998. (Humanizmus és reformáció 25.)
- 15 Abrudbányáról nem kellett elmenekülnie a *Comoedia* kiadása miatt, hanem valószínűleg saját akaratából, mint az antitrinitárius misszió egyik vezetője került át Simándra. – Vö. V. ECSÉDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*. Bp. 1999. 78.
- 16 DÖRNYEI Sándor: i. m. 172–174.
- 17 BALÁZS Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Bp. 1998. 36., 40. (Humanizmus és reformáció 25.). – BÁNFI Szilvia: *A csíksomlyói ferences gyűjteményben lappangó ismeretlen 16. századi debreceni nyomtatvány-töredékek*. = MKSz 2001. 421–422.; Uő. *A Fiú is Jehovah. Ismeretlen művek Komlós András műhelyéből*. In: *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*. Szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BEREZCKI Lajos. Debrecen, 2000. 25.
- 18 BALÁZS Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Bp. 1998. 42., 43. (Humanizmus és reformáció 25.)
- 19 NAGY Barna: *Méliusz Péter művei*. In: *Studia et acta ecclesiastica. Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*. II. 1967. 272.
- 20 Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy Basilius éppen a simándi hitvita előtt tesz egy tétova kísérletet arra Dávid Ferencnek írt levelében, hogy Karádi Pál legyen az újonnan megtérített hódoltsági területek superintendense. (A lelkész egy kiváló műveltségű, méltóságteljes ember, jószágos és mértékletes, aki méltó a superintendensi tisztségre is.)
- 21 Szövegkiadás: BALÁZS Mihály: *A Válaszúti komédia hátteréhez*. In: *Klaniczay-emlékkönyv*. Bp. 1994. 191–192. – BALÁZS Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Bp. 1998. 36., 40. (Humanizmus és reformáció 25.)
- 22 *Bibliotheca Dissidentium. Tome XII. Ungarländische Antitrinitarier*. Einleitung von Mihály BALÁZS. Baden-Baden & Bouxviller, 1990. 51–104.
- 23 SÁRPATAKI Nagy Mihály: *Noe bárkája...* Kolozsvár, 1681. 489.
- 24 Basilius művére vonatkozóan: *Bibliotheca Dissidentium. Tome XII. Ungarländische Antitrinitarier*. Einleitung von Mihály BALÁZS. Baden-Baden & Bouxviller, 1990. 79.
- 25 Talán erre utal az idézett „mint a simándi koldusok” megjegyzés is.
- 26 Az RMNy 282. tételéről már Borbély Sándor is feltételezte, hogy Karádi nyomtatta volna ki. (BORBÉLY István: *Unitárius polemikuskok*. Kolozsvár, 1909. 59.)
- 27 LESSING, Gotthold Ephraim: *Gesammelte Werke*, VII. Berlin, 1968. 591–605. Magyar fordítása: ZSIGMOND György: *Neuser Ádám*. = *Századok* (XLV) 1911. 782–784.
- 28 PIRNÁT Antal: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*. Bp. 1961. 123–125.
- 29 DÖRNYEI Sándor: i. m. 172–174.

- 30 DÖRNYEI Sándor, majd később az RMNy cáfolta, hogy Karádi nyomdájában jelent volna meg az RMNy 313 alatt nyilvántartott latin betűs román nyelvű énekeskönyv.
- 31 Ez pedig erősíti azt a feltételezést, hogy Karádi simándi konfliktusa a nyomda működésével van összefüggésben.
- 32 Johann Sommer néhány munkájáról feltételezték, hogy nyomtatásban is megjelent (RMNy App. 31., App. 32.)
- 33 PIRNÁT Antal: i. m. 135–160.
- 34 *Apocalypsis Beatj Joannis Apostoli et Evangelistae*, az János Apostolnak és Evangelistanak Mennyej titkoknak latasáról való Könyvenek magiarazattia Szekes Fejérvári Karádi Páltól 1580 eztendőben Az egy igaz Istennek esmeretiben, eletinek 57. eztendejében. – Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött 17. századi másolat jelzete: Fol. Hung. 199. (Az Országos Széchényi Könyvtár magyar nyelvű újkori kötetes kéziratának katalógusa, Bp. 1956. I. 36.) Ebben a rendkívül terjedelmes és fontos műben Karádi többször utal különféle, mára elveszett munkáira. Ezek rendszeres bemutatását a *Bibliotheca Dissidentium* sorozat hamarosan megjelenő újabb kötete tartalmazza. E megjegyzések zöme bizonyára kéziratokra vonatkozik, ám ebben az esetben talán nyomtatványra is gondolhatunk, hiszen a vita további dokumentumai is megjelentek nyomtatásban.
- 35 KÉNOSI TÓZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István: i. m. 254–258. – A részleteket MÁRKOS Albert fordításában közöljük.
- 36 RMNy 411, 469.
- 37 Anélkül, hogy a Karádi Pál által megígért művet bármelyikkel is azonosítanánk, több lehetőség is felmerül. Az első, hogy Karádi vagy Karádi és Óvári Benedek szerkesztettek egy saját munkát. Másik lehetőség, hogy a *Defensio Francisci Davidis* eddig csak utalásból ismert első kiadásáról vagy ennek valamelyik részletéről lenne szó. (vö. *Defensio Francisci Davidis*. Introduced by Mihály BALÁZS. Bp. 1983. VIII–IX.). Harmadik lehetőségként pedig Matthias VEHE–GLIRIUS Dietrich DORSIUS álnéven írt *Vera et brevis defensio librorum Francisci Davidis* című, ma már példányból nem ismert munkája is szóba jöhet. (Vö. KÁLDOS János: *Az erdélyi unitárius egyház Enyedi György püspöksége idején (1592–1597)*. In: *Europa–Balcanica–Danubiana–Carpathica* 2/A. Bp. 1995. 152.)
- 38 KÉNOSI TÓZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István: i. m. 263–265.
- 39 Levelének mellékleteként Basilius elküldte egy kis írását, amelyben megmutatta az Isten és Krisztus tisztelete közötti különbséget, továbbá az 1573-as enyedi zsinat végzéseit és az azt aláírók listáját. Sajnos ezeket a mellékleteket nem ismerjük.
- 40 KÉNOSI TÓZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István: i. m. 262–263.

KÖSZEGHY PÉTER
Az aenigmatikus aenigma

aenigma: ez a címe Balassi egyik versének, amely a Balassa-kódex s egyben a szerelmi ciklus nyitóverse.

Nem teológiai fogalom, de van teológai jelentése. Minden értelmezés Szent Pálra (1 Cor. 13) megy vissza: „videmus nunc per speculum in *aenigmate*, tunc autem facie ad faciem”. A 16. sz.-i magyar fordítások az *in aenigmate* kifejezést az „egy mesében” (Sylvester János), „mesébe” (Bornemisza Péter) fordulattal adják vissza, azaz az *aenigma* magyar megfelelője, teológiai értelemben is, a *mese*. Jelentése: az a homály, az a nem tisztánlátás, amelyben a földi létben, a *visio beatifica* előtti állapotban leledzünk. A vers szövege:

AENIGMA
egy horvát virágének nótájára

Jelentem versben mesémet,
De elrejttem értelmemet;
Kérem édes szeretőmet,
Fejtse meg nékem ezeket:

Minap én úton jártomban
Láték két hattyút egy tóban,
Hogy volna csendes úzásban
Együtt lassú ballagásban.

Gyakran egymásra tekintnek,
Kíról kitetszik szerelmek,
Egymáshoz való jó kedvek;
Hasonlók, mindketten szépek.

Hogy így együtt szerelmesen
Ők úsznának szép csendesen,
Azonközben nagy sebesen
Egy keselő csalárdképpen

Rájok menvén, az egyikét,
Körme között az szebbikét
Elkapá, foggatá szegént,
Mint szeretőt, kedve szerént.

Látván társa, bánatjában
Rív keserves kiáltásban,
Széllyel ballagván az tóban,
Nem tud, medgyen nagy bújában,

Mert látja társától váltát,
Látja maga özvegy voltát,
Bújában elszánta magát,
Óhajtja már csak halálát.

Ariosto *Orlando Furioso*ja (II. 38.)¹ szolgált mintájául, ha a vonatkozó részt nem csak az olasz szöveggel, hanem a 17. századi magyar fordítással is összevetjük, (a terminológia hasonlósága miatt) ez még nyilvánvalóbb: „Ez a lator ember-e? Pokolbeli ördög-e, vagy micsoda? Elég az, valamihelt meglátá az én kedves szeretőmet, mint sólyom az kis madarat, egy szemhunyasban úzi, fogja, viszi ez és kapá az én kis asszonyomat s kedve ellen elvivé, eszembe sem vettem jövetelét, hott már szeretőm oda fel kiált.”² Tehát népnyelvi a minta, népnyelvi a vers, ám nem népnyelvi a cím-funkcióba került műfajmegjelölés: *aenigma*. A korabeli poétikákban, de nem a népnyelvi, hanem a latin poétikákban jól ismert műfaj; találós kérdés, találós vers értelemben az ókortól használatos. De hát tudjuk: a népnyelvi és a neolatin költészet egészen más poétikát követett. Balassi aenigmája esetében legalábbis furcsa, hogy tipikusan latin (neolatin) nyelvű költészetbe tartozó művet magyarul ír, kortársai aenigmái, mint Hadrianus Juniusé (1511–1575) vagy John Owené (Iohannes Audoenus, 1564–1622) mindig latin nyelvűek. A magam részéről a századból egyáltalán nem ismerek több népnyelvű aenigmát. De van más furcsaság is: Balassi aenigmája nem, vagy legalábbis nem úgy aenigma,

mint a kortársaké. Az emblémaköltéssel szoros rokonságot tartó aenigmák differentia specificuma a megfejtés. Például Owen epigrammáinak hetedik könyvében (1606–1613) a 82. vers:

AENIGMA

Dic mihi quae in coelis extat vox* integra cuius
In terris tantum syllaba prima patet?
A megfejtés egy konkrét szó/fogalom: **Felicitas*.

Ugyanitt a 120. vers:

ALIQUID EX NIHIL. AENIGMA ARITHMETICUM

Adderis* unum nihilo, nihil inde creatur.
Adde uni** nihilum, nascitur inde decas.
A megfejtés hasonlóképpen konkrétum: *01, illetve **10.

Balassi aenigmájának nincs megfejtése, egy adott szóval/fogalommal a rejtvény nem megválaszolható. Már csak azért sem, mert a vers szintjén: nincs is rejtvény. Teljesen világos, hogy az egymást szerető szerelmespár egyikét, a nőt, elragadja egy másik férfi, így az előbbi férfi egyedül marad, s efölötti bánatában halálát kívánja. Ez színtiszta allegória, *de nem homályos allegória*. Akkor miért/mitől aenigma?

Poétika helyett forduljunk a teológiához. Balassi aenigmája akképpen és csak akképpen aenigma, amiként ezt a fogalmat Szent Ágoston a Biblia értelmezése kapcsán használja. Idézzük a *De Trinitate* vonatkozó részét (9/15): Sed haec allegoria non est aenigma. Nam nisi multum tardis iste sensus in promptu est. (*De az allegória nem aenigma, nem homályos beszéd, hiszen az értelme csak a nagyon buták számára nem világos. Ebben az értelemben Balassi aenigmája allegória, de nem aenigma.*) Aenigma est autem ut breuiter explicem obscura allegoria sicuti est: *Sangvisugae tres erant filiae, et quaecumque similia*. Sed ubi allegoriam nominavit apostolus non in uerbis eam reperit sed in facto (*Az aenigma, röviden szólva, homályos allegória, mint pl. ez: a piócának három lánya volt [Péld 30, 15], vagy ehhez hasonló. De amikor az apostol allegóriát alkalmaz, azt nem szavakkal fejezi ki, hanem tetteiben mondja el. Ebben az értelemben Balassi aenigmája aenigma: a megfejtés a tetteiben elmondás,*

a ciklusban történtek.) cum ex duobus filiis Abrahae, uno de ancilla, altero de libera, quod non dictum sed etiam factum fuit duo testamenta intellegenda monstravit. Quod antequam exponeret obscurum fuit. (Kimutatja, hogy Ábrahám két fián, akik közül az egyik rabszolganőtől, a másik szabad asszonytól született, két szövetséget kell érteni. Mielőtt ezt ki nem fejtette, addig homályos volt. A hatyúk-keselyű történet ugyanolyan jellegű, mint a *Sangvisugae tres erant filiae* kijelentés: nem önmagában aenigma. Homályos, amennyiben nem érthetjük mire vonatkozik, amíg a tettekben kifejtést – és nem egy szót/fogalmat! – meg nem kapjuk. A megfejtésre felszólított ezért is a szerető, tehát a ciklus egyik szereplője, s nem – mint a latin versek esetében – az olvasó.) Proinde allegoria talis, quod est generale nomen, posset specialiter aenigma nominari. (Ezért az ilyen allegóriát, amely valójában általános értelmű, úgy értelmezhetjük, mint sajátos aenigmát. Ilyen „generale nomen” értelmű sajátos aenigma Balassié.) Ez elmondottakból következik, hogy Balassinak – némileg sarkítva – aenigma című verse (a ciklusból kiragadva) nincs. Az így hívott vers ugyanis, mint vers, nem aenigma, hanem egyszerű allegória. Aenigmaként csak a ciklus kontextusában létezik, a ciklusban történtek teszik – a Szent Ágoston leírta módon – aenigmává.

Látható: Balassi ún. világi költészetének is a teológia az egyik szervező eleme.

1 Tosto che 'l ladro, o sia mortale, o sia
una de l'infèrnali anime orrende,
vede la bella e cara donna mia;
come falcon che per ferir discende,
cala e poggia in un atimo, e tra via
getta le mani, e lei smarrita prende.
Ancor non m'era accorto de l'assalto,
che de la donna io senti' il grido in alto.

A „falcon” a magyarban keselyűvé (amely azonban nem keselyűt, hanem saskeselyűt, azaz sast jelent) változik, hiszen a sólyom Balassinál is, kortársainál is nőmegszólító udvarló képek része: „sólymom, én édes vad ráróm” (Ötvenhetedik).

2 Irodalomtörténeti Közlemények 1905. 166–173, Géber Antal közlése. (Állítólag Bethlen Miklós iratai közül került elő a fordítás.) A században az *Orlando Furiosonak* több mint másfélszáz kiadása volt, magyarországi magánkönyvtárakban (pl. Dernschwam-könyvtár) is többször felbukkant.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Adalék Manskovit Bálint és Káldi György közös forrásához

ár Zoványi Jenő felfigyelt arra az összefüggésre, amely Manskovit Bálint 1593-ban Vizsolyban kiadott *Index Biblicus*a és a Káldi György Bibliafordításához csatlakozó *Bibliai lajstrom* között van.¹ Címük, a lajstrom használatára utaló bevezető eligazítások hasonlóak, a mutató rendszere azonos, de a felsorolt bibliai személyek és fogalmak nem teljesen fedik egymást. Mansko-

vit saját bevallása szerint német eredetiből fordított,² Káldi György viszont külön nem utalt a lajstrom fordítás voltára.³ Zoványi mindkettőjük forrását az általa látott *Index biblicus, qui res eas, de quibus in sacris Bibliis agitur, ad certa capita alphabeti ordine digesta revocandas summa brevitate complectitur* című mű Erfurtban 1591-ben megjelent, második kiadásában látta. Szerinte ezt a katolikus szerzőtől származó *Indexet* – amelynek korábbi kiadását nem ismerte – fordította le Káldi György. Manskovit forrásával kapcsolatban két feltételezése volt: vagy egy korábbi mutatóból önállóan alakította ki az *Index* protestáns felfogású változatát, vagy egy már eleve protestáns német fordítást magyarított meg.

Az *Index Biblicus* első erfurti kiadása 1585-ben jelent meg.⁴ Eredeti változata azonban jóval korábbi és nem köthető Erfurthoz. 1569-ből ismeretes Plantintól Antwerpenből *Index locupletissimus in Vetus et Novum Testamentum* című hasonló mutató, de ez szinte kizárólag bibliai fogalmak meghatározását és bibliai előfordulását tartalmazta. A kötethez írott, 1569. március 27-én kelt approbációjában Augustinus Hunaeus leuveni professzor a szerzőt kollegájaként említette. Leon Voet feltételezte, hogy jóllehet önállóan is megjelent ez az *Index*, de igazából az 1569. évi antwerpeni 8° alakú latin *Biblia* függelékének szánták, amelyet Plantin és Steelsius közös kiadásában nyomtattak ki.⁵ Két évvel később, 1571-ben ugyancsak Plantinnél jelent meg már a Zoványi által megtalált erfurti kiadással egyező címmel az az *Index Biblicus*, amelyben a fogalmak mellett már *Bibliában* előforduló tulajdonnevek is vannak.⁶ Megjelentetésére szerzője, a holland jezsuita

Joannes Harlemius 1570. szeptember 11-én kapott privilégimot: „cum Bibliis Regiis et seorsim excusus Antuerpiae typis Plantini, qui iam passim Biblijs vulgatae editionis adiungitur.”⁷ A privilégiumban említett *Biblia Regia* az az 1572-ben Antwerpenben kiadott poliglott Biblia, amelynek VIII. kötetében Harlemius indexe valóban napvilágot látott.⁸ E kiadást II. Fülöp spanyol király megbízásából Arias Montanus domonkosrendi szerzetes szerkesztette spanyol és holland – főleg leuveni – tudós teológusok segítségével. Öt nyelven: héberül, káldeusul, görögül, latinul és szírül tartalmazza a Biblia szövegét: komoly apparátussal nyolc kötetben. Az Ószövetség tekintetében mintája a *Biblia Complutensia* (Alcala 1514–1517) volt, az Újszövetség közreadásakor azonban már figyelembe vette az Erasmus-féle Újtestamentum-kiadás Henri Estienne által felhasznált szövegváltozatát is.⁹ Az Estienne által meghonosított versszámozást ez a kiadás is érvényesítette.

Az *Index Biblicus* összeállítójának, Joannes Harlemiusnak valódi neve Jan Willems (Johan Willemsz) volt. Harlemiusnak szülővárosa, Haarlem után nevezték. Itt született 1537-ben. 1566-ban lépett be a jezsuita rendbe. A leuveni egyetemen a Szentírás és a héber nyelv professzora, majd az egyetem rektora, később a belga rendtartomány viceprovinciálisa lett. 1578-ban halt meg Leuvenben. Nem csupán *Indexével* járult hozzá az antwerpeni poliglott Bibliához, hanem a kötetben közreadott approbatiók aláírójaként végigkísérte a nyolckötetes kiadvány létrejöttét. A Vulgata szöveghagyományával kapcsolatos észrevételeit *Variae lectiones in Latinis Bibliis editionis Vulgatae* címmel ugyan-csak a nyolcadik kötetben adta közre.¹⁰

Harlemius *Indexe* később önállóan 1577-ben és 1578-ban;¹¹ a latin nyelvű 8° alakú *Vulgatával* együtt is és önállóan is 1580-ban, 1583-ban, 1584-ben és év nélkül, valószínűleg 1587-ben jelent meg még Plantinnél.¹² Az antwerpeni Biblia-kiadások mintául szolgáltak a későbbi *Vulgata*-kiadásoknak és az azok alapján készült nemzeti nyelvű Bibliáknak is. Így a tridenti zsinat szellemében megújított ún. *Vulgata Sixto-Clementina* kiadásban is (Róma 1592) helyet kapott az *Index Biblicus* is, de már Joannes Harlemius nevének elhagyásával. Káldi György is a tridenti zsinat előírásainak megfelelően a *Biblia Sixto-Clementina* lefordítását tűzte ki maga elé célul. 1607. március 25-én befejezett Biblia-kéziratában az *Index Biblicus* is megtalálható magyarul,¹³ ami azt jelenti, hogy lefordítását Káldi kezdettől fogva

kötelezőnek érezte. Miként magyar nyelvű Bibliájának kéziratos és nyomtatott változata között nagyon sok az eltérés,¹⁴ a nyomtatott *Index*ben is vannak eltérések a kéziratos változathoz képest. Ezek főleg a szavak helyesírását érintik, ami a nevek és fogalmak betűrendi besorolására is hatással van. Káldi fordítása valóban – miként Zoványi is megállapította – híven követi latin forrását.

Mantskovit forrására térve: abból kiindulva, hogy ő németből fordított, és indexe a teljes *Bibliára* vonatkozik, eredetijét a Luther *Bibliafordítások* között kerestük. Az Országos Széchényi Könyvtárban mind az 1569. évi frankfurti,¹⁵ mind az 1581. évi wittenbergi kiadásokban¹⁶ van *Register über die ganze Bibel*, amely megfelel Mantskovit lajstromának. Ezek a bibliai neveket nominativusban közlik, míg a fogalmakat *Von*, *Vom* + Dativus-os formában sorolják be a nevek közé. Mantskovit is ugyanígy járt el. (Pl.: *Vom Pfingsten oder Wochenfest* = Az Pünkösdről, avagy az Hetes ünnepről.) Csupán abban különbözik mindkét német regiszter a magyartól, hogy azok a versszámozás bevezetése előtti állapotot tükrözik, tehát a bibliai locusokra való hivatkozás nem teljes, és így nem is egyezik Mantskovitéval, ahol hivatkozásképpen pontos fejezet és versszám áll. Legjobban a már versszámozást is közlő 1594. évi neustadti *Biblia*¹⁷ emlékeztet Mantskovit lajstromára. Mindkettő hasonlóan részletes eligazítást ad a hivatkozott helyek jelöléséről, és név- és fogalomanyaguk is egyezik. Ám az 1593. január 3-i ajánlólevéllel megjelent magyar nyelvű *Index* forrása nem lehetett ez az 1594. évi kiadvány, amely egyike volt azoknak a német nyelvű Bibliáknak, amelyekben a németországi kálvinisták Luther *Bibliafordítását* a saját felfogásuknak megfelelően alakították. Nem a szöveget érintették módosításaik, mint inkább Luther előszavait és magyarázatait. Sorukban az első az az 1568-ban Heidelbergben kiadott *Biblia*, amely egyben az első versszámozásos *Biblia* német földön.¹⁸ Ezt 1579-ben Matthias Harnisch változatlan formában adta ki Neustadtban.¹⁹ Ugyanott jelent meg David Pareus sajtó alá rendezésében a következő kálvinista szemléletű *Biblia* „sampt einem volkommenen Register” 1588-ban,²⁰ és három év múlva változatlan formában.²¹ Véleményünk szerint ez utóbbi kettő valamelyikének regiszterét fordította le és adta ki Mantskovit a *Vulgatában* – mint láttuk – megszokott *Index biblicus* címen. Zoványi Jenő cikkünk elején közölt feltételezései közül tehát a másodikat fogadhatjuk el, vagyis hogy Mantskovit protestáns felfogású német nyelvű indexet adott közre magyarul.

Jóllehet Manskovit *Bibliai lajstroma* önállóan jelent meg, végeredményben mégis a *Vízolyi Bibliához* készült, hogy megkönnyítse annak használatát. A kiadás támogatói ugyanazok a személyek voltak, akiknek a *Vízolyi Bibliát* köszönhetjük. Az *Index* ajánlólevelének címzettje Rákóczi Zsigmond. Őt *Isten után patrónusaként* szólítja meg Manskovit, és említi még a *Vízolyi Biblia* kiadásában ugyancsak fontos szerepet játszó *Magotsiak nemzetének éltig való szolgálatát* is. Rákóczi Zsigmond bőkezű adományaért érzett hálája készítette arra, hogy elméjének erőtlensége és az *magyar nyelvneve való magyarságában nagy es soc fele fogyatkozása* ellenére lefordítsa e lajstromot; *nagy es nehéz könynek emeleséhez kezdtem, és netalántán úgy amint nihol-nihol a szükség kívánta volna, helyére nem vihettem, mindazáltal amint lehetett előbb-előbb hempörgettem azt, míg az célra hozhattam* (O₂a). Nem ez volt az első fordítása. 1585-ben Galgócon egy bibliai idézetek alapján összeállított evangélikus hittant magyarított németből.²² Már az a munkája is bizonyítja, hogy a feltételezhetően 1570-es évek közepétől Magyarországon működő nyomdász²³ jól elsajátította nyelvünket. A *Vízolyi Biblia* nyomtatójaként az ő példája is igazolja Németh László kijelentését a *Vízolyi Bibliáról*, hogy az „a magyar nyelv nagy és szerencsés iskolája”.²⁴ Néhol kifejezetten szép Manskovit fordítása. Pl. az „Evangeliū, das ist die tröstlich und gnadenreiche predigt von Christo” magyar megfelelője így szól: „Evangélium, azaz édesdeden vigasztaló és kegyelemmel teljes, Christus felől való prédikáció.”

Mint az *Index* összeállítója, ugyancsak gondos munkát végzett. Könyve elején a tulajdonnevek közé felvett „jelesb dolgokról” betűrendes mutatót állított össze; s a latin nyelven rövidített bibliai könyvek feloldását és magyar nevét is megadta. Jelmagyarázata után a tőle már megszokott módon hívta fel a figyelmet a főleg a számjegyek felcserélődéséből adódó nyomdahibákra.

A kis könyv nyomdai szerkesztése gyakorlott mesterre vall. A bibliai tulajdonnevek előtt ¶ kiemelőjel áll a sor elején, míg a fogalmakra kis kéz irányítja az olvasó figyelmét. Ezek ismerősek a *Vízolyi Bibliából*. Hasonló, de ott nagyobb fokozatú kis kezeket főleg olyan bibliai versek mellett használt – több mint 50 esetben – amelyek Isten nagyszerű ígéreteit, áldását beszélik el.²⁵

Sokszor szerepel Manskovit szócikkei végén az „olvass”, „erről olvass többet” felszólítás bibliai locusokkal együtt.²⁶ Káldinál ilyen felszólítás nincs, ő csak „lásd még” utalókkal irányítja olvasóját a hasonló

vagy ellentétes tartalmú szócikkekre. Ilyen utalások a vizsolyi *Indexben* is találhatóak.

Manskovit *Indexével* vált tulajdonképpen teljessé a *Vizsolyi Biblia*. Nem tudhatjuk, hogy Károlyi és fordítótársai terveztek-e hasonlót. Valószínűnek tartjuk, hogy nem, hiszen ellenkező esetben Manskovit valószínűleg hivatkozott volna erre ajánlólevelében. A magyarországi *Biblia* olvasóinak és a belőle prédikáló lekipásztoroknak nagy szükségük volt mutatóra. Tíz esztendővel az *Index Biblicus* megjelenése után Taksonyi Péter nagyszombati rektornak kifejezett kérése volt Szenci Molnár Alberthez, hogy olyan *Bibliát* adjon ki, amelyben német mintára index is van: „... Germanicam bibliorum editionem imitari cupiens ... indicem eo seduliori cura apposuisse.”²⁷ Molnár Albert csak részben teljesítette Taksonyi kérését. Ő olyan regisztert illesztett a *Hanaui Biblia* elé, amely a bibliai nevek köznyelvi jelentését adta meg: *Registroma és magyarázatja egynéhány zsidó, görög és deák igéknek, és egyéb idegen nyelven való neveknek, melyek az Sz. Bibliában néhol-néhol előforognak*.²⁸ Hasonló *Registrom* a katolikusok által autentikusnak tekintett Vulgata-kiadásnak és így Káldi György fordításának is része. Az 1626. évi kiadás 1173. lapján a következő cím után található meg: *Nemelly zido, görög és egyéb idegen nyelven való igéknek és neveknek meg-magyarázása*.

Manskovit és Káldi tehát – úgy tűnik – nem azonos forrás alapján készítette el a maga *Indexét*. Eltéréseik ellenére mégis sok a hasonlóság a két mutató között. Ez a műfaj sajátosságaiból következik, és abból a tényből, hogy mindkettejüket az a közös cél vezette, hogy a *Biblia* rejtett kincseire ráirányítsák az olvasók figyelmét.

1 ZOVÁNYI Jenő: Manskovit és Káldi közös forrása. = Protestáns Szemle 1916. 48–49.

2 *Index biblicus*, azaz az egész Szentírás könyveinek kéntésére vezérlő, mutató és indító lajstroma, mely által kicsiny munkával az egész Bibliában befoglaltatott szent írásokat caputon és versenként az kíváltképpen való tudtadra szükséges cikkekkel egybe nagy hamarsággal megtalálhadd az Abece betűinek rendi szerint... Németből magyarra fordítottat és nyomtatottat MANSKOVIT Bálint által. Vizsoly, 1592. – RMNy 738.

3 *Bibliai lajstrom*, mely rövideden megmutatja a betűk rendi szerint minémű dolgokat foglaljon magában a Szent Biblia. In: *Szent Biblia ... deák bötüböl magyarra fordította ... KÁLDI György*. Bécs, 1626. Ggggg₁–Iiijj₄ – RMNy 1352.

4 VD 16 W 3120. – A stuttgarteri Württembergische Landesbibliothek HBF 9676. jelzetű példányának másolatát tanulmányoztuk.

5 VOET, Leon: *The Plantin Press (1555–1589). A bibliography of the works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden. In collab. with Jenny VOET-GRISOLLE. I–VI.* Amsterdam, 1980–1983. 1288.

- 6 *Index Biblicus, qui res eas, de quibus in Sacris Bibliis agitur, ad certa capita alphabeti ordine digesta revocandas summa brevitate complectitur.* Antwerpen, 1571. Plantin. – VOET, Leon: i.m. 1289.
- 7 SOMMERVOGEL, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus.* Bruxelles-Paris, 1890–1932. IV. 113–114.
- 8 VOET, Leon: i.m. 644. VIII. 11.
- 9 *Lexicon für Theologie und Kirche.* Freiburg, 1931. II. 276–277. hasáb
- 10 OSzK Ant. 222/VIII/13.
- 11 VOET, Leon: i.m. 1291–1292.
- 12 VOET, Leon: i.m. 688, 690–693; 1292–1296.
- 13 Budapest, Egyetemi Könyvtár Kézirattár, az A 1 jelzeten.
- 14 MARTIN Aurél: *Kálldi György emlékezete.* = Katholikus Szemle 1926. 584–592.
- 15 OSzK Ant. 1288.
- 16 OSzK Ant. 281.
- 17 OSzK Ant. 981.
- 18 *Biblia, das ist die gantze heilige Schrifft des Alten und Newen Testaments durch D. Martinum LUTHERUM verteutschet. Jtzt ordentlich in gewisse versickel abgetheilet.* ... Heidelberg, MDLXVIII. durch Martinum Agricolam und Johannem Mayer. – V.ö. SCHLOSSER, Heinrich: *Die Piscatorbibel.* Heidelberg, 1908. 97–98.
- 19 SCHLOSSER, Heinrich: i.m. 98.
- 20 *Biblia, das ist die gantze heilige Schrifft Teutsch. Doct. Martin LUTHER. Jetzund ordentlich in gewisse Versicul abgetheilet und mit darauff gerichtten Summarien und Lehren jedes Capitels, auch Concordantzen, Chronicken, Landtaffeln und andern Figuren sampt einem volkom(m)enem Register mit sonderbarem Fleiss auffs neue zugerichtet.* Newstadt an der Hardt, MDLXXXVIII. durch Matthaeum Harnisch. – V.ö. SCHLOSSER, Heinrich: i.m. 98–99.
- 21 *Biblia, das ist die gantze heilige Schrifft dess Alten und Newen Testaments, verteutschet durch D. Martinum LUTHERUM. Hiebevordentlich in gewisse Versicul abgetheilet, und mit darauff gerichtten Summarien und Lehren jedes Capitels, auch Concordantzen, Chronicken, Landtaffeln und andern Figuren, und einem volkom(m)enem Register auffs new zugerichtet...* Newstadt an der Hardt, MDXCI. durch Matthaeum Harnisch. – V.ö. SCHLOSSER, Heinrich: i.m. 100–101.
- 22 RAUSCHER, Hieronymus: *Az keresztyéni tudománynak fő ágairól való szükséges könyvecske...* Galgóc, MDLXXX. Mantskovit. – RMNy 563.
- 23 Mantskovit Bálint magyarországi működéséről: GULYÁS Pál: *Mantskovit Bálint, a vizsolyi biblia könyvnyomtatója.* = Protestáns Szemle 1929. 455–465. – TAKÁCS Béla: *A Vizsolyi Biblia nyomdája.* In: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára.* Szerk. Barcza József. Bp. 1990. 32–48. – V. Ecsedy Judit: *A Bornemisza-Mantskovit nyomda története.* Bp. 1990.
- 24 NÉMETH László: *A vizsolyi Biblia.* In: *Az én katedrám. Tanulmányok.* Bp. 1969. 101.
- 25 BENCZE Imre: *A Vizsolyi Biblia néhány érdekessége.* = Theológiai Szemle 2000. 334.
- 26 Pl. az Adam, Antiochus szócikkekben.
- 27 Taksonyi Rácz Péter heidelbergi tanulmányai (1600–1603) után Szencen és Nagyszombatban volt rektor. Levelét Nagyszombatból küldte Molnárnak 1603. augusztus 12-én. In: *SZENCZI MOLNÁR Albert Naplója, levelezése és irományai.* Összeállította DÉZSI Lajos. Bp. 1898. 148.
- 28 *Szent Biblia ... Ez masodic kinyomtatast igazgatta, néhol megis jobbitotta SZENCI MOLNAR Albert.* Hanau, 1608. – RMNy 971.

H. HUBERT GABRIELLA

Diósi Gergely, kolozsvári versszerző deák

I. A naptárverset író Diósi Gergely

Lakjál, egyél jámbor, utána jól is aludjál kezdetű 16. századi naptárversre a szakirodalom hol szerző nélkül, hol a szerző megjelölésével hivatkozik. A mai gyakorlatban az előbbire példa lehet az RMNy első két kötetének¹ incipitmutatója, az utóbbira az RPHA,² ahol szerzőként Diósi Gergely neve szerepel. Hasonló tanácsatlanság jellemzi az elmúlt két évszázad szakiro-

dalmát is. Míg Virág Benedek³ vagy Négyesy László⁴ Diósi Gergely kolozsvári deák neve alatt közli a januári és az áprilisi disztichonokat, addig Harsányi István⁵ és Kovács Imre⁶ Újfalvi Imrét jelöli meg szerzőként, König György⁷ pedig nem tüntet fel szerzőt. Áttekintve a naptárvers 16–17. századi kiadásait, érthetővé válik a szakirodalom bizonytalankodása.

Naptárversünk januárra és áprilisra szóló disztichona először a „magyar csíziónak legrégibb kiadásá”-ban,⁸ az 1592-es kolozsvári (RMNy 684) akadémiai példányában,⁹ kézírásos bejegyzésként maradt fenn. Az öröknaptár-részben, nyomtatva, kétféle hónapvers¹⁰ is található. Ezek mellé harmadikként, a januári és áprilisi hónapnál, kézírással beírták a *Lakjál, egyél jámbor, utána jól is aludjál* kezdetű vers egy-egy versszakát. A bejegyzés előtt a GD monogramon kívül a következő felirat olvasható „Diosi Gergely Deak az Colosw. Notarius által A(nn)o 1592. | szeresztetet | versek. ||” (A₄r). Az egykorú tulajdonos eszerint a kolozsvári kiadású csízióna egy kolozsvári szerző versét másolta be. Később, ugyanezzel az incipittel mind a tizenkét hónapra szóló verseket nyomtatásban is megjelent.

Vajon a többi, február-decemberi hónapra szóló disztichont szintén a kolozsvári nótárius, Diósi Gergely szerezte? Egyértelmű választ nem adhatunk erre a kérdésre. Az alábbi táblázat az egyes kiadásokban fennmaradt, *Lakjál, egyél jámbor, utána jól is aludjál* kezdetű hónapvers egymáshoz való viszonyát mutatja be:¹¹

	Jan.	Febr.	Márc.	Ápr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.
Kézirat 1592 – A RMNy 684-ben	A	–	–	A	–	–	–	–	–	–	–	–
RMNy 800 Debrecen 1597 – B	A ^{var}	–	–	A	B	–	B	–	–	B	B	–
RMNy 831 Debrecen 1598 – C	A ^{var}	C	C	A	B ^{var}	C	–	–	–	–	–	–
RMNy 885 Debrecen 1602 – D	A ^{var}	D	C	A	B ^{var}	C [?]	B	D	D	B	B	D
RMNy 972 Keresztúr 1608 – E	A ^{var}	C ^{var}	C ^{var}	A	B ^{var}	C ^{var}	B ^{var}	D [?]	–	–	–	–
RMNy 1330 ¹² Gyulafehérvár 1625 – F	A ^{var}	F	F	F	F	F	F	F	F	F	F	F
RMNy 1405 Debrecen 1628 – G	–	–	–	–	–	–	B	D	–	–	–	–
RMNy 1426 Debrecen 1629 – H	A ^{var}	C ^{var}	C ^{var}	A	B	C ^{var}	–	–	D ^{var}	B	B	H

A fenti táblázat szerint a januári incipit azonossága nem jelenti egyúttal azt is, hogy a többi hónap verse mind megegyezik egymással. A hónapversek közköltészeti jellegéből következően az egyes szövegek között kisebb-nagyobb eltérések lehetnek, a naptárak töredékessége tovább bonyolítja egy kritikai szövegkiadás elkészítését. Az azonos incipit egy esetben pedig nem is variánst, hanem új versezetet jelöl. A kézírásos bejegyzés alapján egyértelmű, hogy a januári hónapverset Diósi Gergely szerezte. Az ugyanavval a kézzel áprilisra beírt hónapverset is valószínűleg Diósi alkotta. A debreceni nyomtatott kiadásokban fennmaradt többi, azonos szövegű hónapvers esetében azonban csak valószínűsíthető Diósi szerzősége.

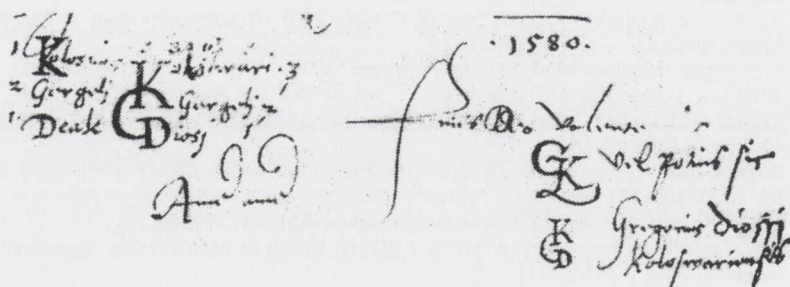
II. Kolozsvár jegyzője

Diósi Gergely nemcsak naptárvers-íróként ismert. Kiss András jellemzése szerint, Diósi Kolozsvár „rendszerető és rendszerező hajlamú” jegyzőjeként jelentős tevékenységet végzett, s az egykorú tudósítás szerint „magna cum nominis sui laude fideliter inservivit”.¹³ 1582-től

haláláig, 1596-ig tartó működése során nemcsak a városi jegyzőkönyvet vezette, hanem rendezte Kolozsvár kiváltságlevelait, azokról indexet készített,¹⁴ valamint egy új, ún. városi könyvet hozott létre, amely a városi tanácsnak és a százférfiak gyűlésének a város igazgatását illető határozatait és szabályrendeleteit tartalmazza.¹⁵

III. A másoló deák

Az Evangélikus Országos Könyvtár (EOK) *Quadripartitum*-kézírata¹⁶ adalékul szolgálhat Diósi Gergely egy harmadik fajta, 1582 előtt folyó tevékenységéhez. A közismert kéziratot könyvet, az ún. *Négyeskönyvet* I. Ferdinánd megbízásából, a *Hármaskönyv* átdolgozásaként szerkesztették.¹⁷ Az 1553-ra elkészült szokásjogi művet az országgyűlés sohasem szentesítette,¹⁸ de 16–18. századi kéziratok másolatai¹⁹ arra utalnak, hogy széles körben felhasználták és ismerték. (Tudományos célból Zágrábban adták ki először nyomtatásban 1798-ban.) Az utókor számára az EOK 1580-ban másolt *Négyeskönyv*-kézírata²⁰ elsősorban a proveniencia-kutatás szempontjából lehet érdekes. A rendkívül szép kézírásról tanúskodó másolást Diósi Gergely készítette. Az 1–3. rész végére a másoló gondosan bejegyezte a nevét: Gregorius Diosj manu propria (60r); Gregorius Diossy manu propria (131r); Gregorius Diosj manu propria (210v).²¹ A 4. rész végén pedig, mint az alábbi másolat mutatja, a másolás befejezési dátumán, az 1580-as évszámon kívül nemcsak Diósi neve, hanem monogramjának különböző variációi is szerepelnek:

Diósi kolozsvári papírra²² írta le valamely magánszemélynek vagy esetleg Kolozsvár városának megrendelésére a *Négyeskönyvet*. A kötet egy következő, 1736-os tulajdonosa minden egyes rész után, Diósi

neve alá beírta saját nevét is. A vezetéknevet azonban egy későbbi tulajdonos gondosan kivakarta, így átvilágítás után is csak a név egy része állapítható meg: „nunc possidet | Andreas H...ßti | 2. Maji 1736. ||” (60r). A kötet ezután evangélikus tulajdonosok könyvtárában folytatta vándorútját. A 18. század végén vagy a 19. század elején kerülhetett be a tóalmási Prónay Sándor-féle könyvtárba, amelyet azután fogadott fia, Prónay Albert örökölt. A tóalmási kastély eladásakor, 1891-ben a Prónay-féle könyvtár Kiskartalra, a Podmaniczky Géza és felesége, Degenfeld-Schomberg Berta által létrehozott könyvtárba került. Örökösük, Degenfeld Pál 1929-ben a kiskartali, mintegy 30 000 kötetet tartalmazó könyvtárat, benne Diósi kéziratát, a Magyarországi Evangélikus Egyetemes Egyháznak ajándékozta. Diósi Gergely kolozsvári nótárius kézíratos másolata így ma az EOK ősnymtatványokat, antikvát, hungarikát és néhány kéziratot is tartalmazó különgyűjteményének egyik értéke.

1 RMNy I: 882, II: 791.

2 HORVÁTH, Iván–HUBERT, Gabriella, H.–FONT, Zsuzsa–HERNER, János–SZÓNYI, Etelka–VADAI, István–GÁL, György: *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. Hajlékonylemez + I-II. Paris, 1992; offline- és online-változat: <http://magyar-irodalom.elte.hu/reperitorium/>, 821.

3 *Magyar poéták kik római mértékre írtak 1540-től 1780-ig*. Pest, 1804. 33.; ld. még TOLDY Ferenc: *A' deák szabású magyar versek' története*. In: *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai* V. Pest, 1846. 437. (RMNy 684 kézíratos bejegyzése alapján dolgoztak.)

4 *A mértékes magyar verselés története*. Bp. 1892. 30. (RMNy 684 kézíratos bejegyzése alapján.)

5 Az 1598-as debreceni kalendáriumról (RMNy 800) írt közleményében = Magyar Könyvszemle Új folyam 19 (1911) 56.

6 *Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig*. Debrecen, 1938. 38–39. (vö. RMNy 800, 831 és 972.)

7 *Kalendariombeli régi magyar distichonok*. = Irodalomtörténeti Közlemények 10 (1900) 407. (vö. RMNy 1330).

8 BORSA Gedeon: *A magyar csízió kialakulásának története*. In: *Uő: Könyvtörténeti írások* III. Bp. 2000. 166–181.

9 MTAK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, RM I. 4° 224, A_{4r}, B_{3r}.

10 *Vígan lakik Boldogasszony hava bő pénzével* [RPHA 1486]; *Érvágás, vigasság, legyenek most szép lakodalmak* [RPHA 393].

11 Amelyik hónapnál nem szerepel betűjel, ott a példányok töredékessége miatt nem található hónapvers. Az egyes kiadások hónapverseit az ábécé betűivel azonosítottam. A var-index az eredeti szövegtől való kisebb-nagyobb eltérésre utal. A ?-jel a töredékességet jelenti.

12 E kiadás hónapversei kiadva: *Régi Magyar Költők Tára* XVII. század/8: Bethlen Gábor korának költészete. Sajtó alá r. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla. Bp. 1976. 176. sz.

- 13 Kiss András: *A kolozsvári városi könyvek*. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. KOVÁCS András, SIPOS Gábor, TONK Sándor. Kolozsvár, 1996. 268, 275. Ld. még Kiss András: *Források és értelmezések*. Bukarest, 1994. 13 skk.
- 14 Kiss András: *Kolozsvár levéltára rendjének fejlődése a XIV. századtól a XVIII. század végéig*. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. BODOR András... Bukarest, 1957. 419 skk. Ld. még Kiss András: *A kolozsvári városi levéltár első levéltári segédlete: Diósy Gergely nótárius 1592-beli magyar nyelvű mutatója*. = *Levéltári Közlemények* 66 (1995) 197–219.
- 15 Kiss András: i. m. 1996. (13. jegyzet) 268.
- 16 Jelzete: R 1006.
- 17 A szerkesztőbizottság tagjai: Gregoriancz Pál, Újlaki Ferenc, Mérei Mihály, Zsibrik Gergely, Kamarai Tamás, Zomor János, Martinus Bodenarius.
- 18 ILLÉS József: *Bevezetés a magyar jog történetébe*. Bp. 1930. 259 skk; BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Kézirat gyanánt. Bp. 1975. 129–130.
- 19 Az eredeti kézirat a pécsi Klimó Könyvtárban található. Az OSzK Kézirattárában több másolat lelhető föl: Fol. Lat. 525, 893, 1219, 1765, 3647, 4024, 4102, 4354, 4512 etc.
- 20 200x290 mm, 257 levélből álló kézirat, 18. századi félbőr kötésben.
 1r–5v – üres
 6r – 18. századi kézírással (2. kéz) a címlap
 6v – üres
 7r–15r – Index (7r–13v: Diósi keze; 13v–15r: 2. kéz)
 15v – üres
 16r–247v – *Quadripartitum*, Diósi Gergely másolatában
 248r–v – utószó (2. kéz)
 249r–257v – üres.
- 21 Diósi neve a kolozsvári városi jegyzőkönyvekben is különböző alakban szerepel.
- 22 A papír vízjegye a kolozsvári címert ábrázolja, vö. VARGA Nándor Lajos: *Vízjegyek*. I. Hasonmás kiadás. Bp. 1995. 72. sz.

FERENC POSTMA

Einige gedruckte Spuren
der *Peregrinatio Hungarica* aus Herborn –
Die Übungsdisputationen von Georgius P. Onadi
und Petrus B. Pécsváradi (1620)

ass Von der Lindes Arbeit „Die Nassauer Drucke“ (Wiesbaden 1882) auch für die Frage der *Peregrinatio Hungarica* eine wichtige Quelle war, davon hat Árpád Hellebrant bereits im Jahre 1883 die ungarischsprachige Welt in Kenntnis gesetzt. In *Századok* (1883) meldet er kurz die für Ungarn und Siebenbürgen wichtigsten Fakten, Daten und Namen. So stoßen wir

schon in diesem „Verzeichnis“ auf die vier ungarischen Peregriner, welche sich gemeinsam – während des Rektorats von Johann Heinrich Alsted, sc. vom 1. Juli 1619 bis zum 1. Juli 1620 – an der Hohen Schule zu Herborn immatrikulieren liessen: Johannes Kaposi, Martinus Borsai, Georgius Onadi und Petrus Petsvardi [i.e. Petrus Pécsváradi]. Dass aber Onadi und Pécsváradi in Herborn auch – als Respondenten – *exercitii gratia* disputiert haben, und zwar beide unter der Anleitung von dem weitberühmten Theologen und Exegeten Johann Piscator (1546–1625), wurde dabei von Hellebrant leider vernachlässigt (s. dazu: Von der Linde, S. 255, die zwei Titelangaben, bzw. die Nummern 1479 und 1481). Auch was die ungarische Nationalbibliographie anbelangt, blieb die Lage – trotz der riesigen Zunahme des Materials in den letzten 30 Jahren – in dieser Hinsicht bis heute unverändert: auch hier findet man von den beiden Herborner Übungsdisputationen noch immer keine Spur. In unserem Beitrag werden wir darum versuchen, diese beiden Lücken jetzt endlich bibliographisch auszufüllen.

Onadi

Wie gesagt, kam der Sárospataker Student Georgius Onadi (s. dazu: *Matrikel Sárospatak*, S. 46) zugleich mit drei anderen „Hungari“ in Herborn an. Die Hohe Schule in Herborn aber war nicht das eigentliche Reiseziel, die Gruppe von vier Studenten war von Marburg her

(s. dazu: Nagy, s.v.) unterwegs nach Heidelberg (s. dazu: Heltai, *Adattár*, s.v.). Doch würde Onadi gerade in Herborn seine *Positiones sacrae de vera Dei ecclesia* – unter der Anleitung von dem schon alten, ehrwürdigen Johann Piscator – öffentlich verteidigen, als „eine erste Probe seiner theologischen Studien“. Die gedruckte Übungsdisputation – ein Exemplar befindet sich in unserer Privatsammlung – erschien im Jahre 1620. Leider meldet das Titelblatt nicht das genaue Datum der öffentlichen Verteidigung. Ein *Terminus ante quem* lässt sich aber festsetzen: Onadis „amicus“ Johannes Kaposi, der ihn bei diesem Anlass mit einem Lobgedicht verehrte, war bereits am 29. September 1620 Student an der Universität Heidelberg (s. dazu: Heltai, *Adattár*, s.v.).

Gerne lassen wir an dieser Stelle eine formelle, bibliographische Beschreibung von Onadis *Positiones* folgen. Einige weitere, inhaltliche Bemerkungen kommen noch dazu:

PISCATOR, Johannes (Präses), P. ONADI, Georgius (Respondent):
Positiones sacrae de vera Dei ecclesia, quas sub praesidio [...] dn. Joannis Piscatoris, theologi celeberrimi & facultatis ejusdem professoris primarii in inclito & illustri Nassoviorum Athenaeo, [...], publicae censurae committit ac defendet Georgius P. Onadi.

Herbornae Nassoviorum, [1620] s.n. A⁴ []² = [6] fol. – 4°

Bemerkungen:

– Fol. [1] r: Dekoriertes Titelblatt.

- a. Der Respondent spricht hier mit Respekt und Liebe über Piscator: *senex veneranda pietate modestus, ac tanquam parens, summa in perpetuum veri ac synceri animi recordatione colendus.*
- b. Nach dem Namen des Respondenten folgt der Spruch:
*Sanguine fundata est Ecclesia; sanguine coepit;
 Sanguine succrevit; sanguine finis erit.*
- c. Ein Chronogramm bildet das Jahr der Veröffentlichung [1620]:
*ErIgIt Vt sese pressa arbor In aëre paLMa:
 Nonne ECCLesIa sIC sVb CrVCe & astra petet?*
- d. Das Büchlein wurde ohne Angabe des Druckers [sine nomine] publiziert, aber ohne Zweifel stammt es *ex officina typographica Christophori Corvini*. Der Hochschuldrucker Christoph Corvinus starb gerade im Jahre 1620.

– Fol. [1] v: Dekorierte Widmung.

Der Respondent widmet seine *Positiones* – *has studiorum suorum theologicorum quales quales primitias* – als Zeichen seiner Dankbarkeit:

a. seinem Mitbürger, bzw. Gönner aus Kaschau [Kassa] *Michaeli Zegedi* [Szegedi Mihály], *patrono munificentissimo, vera grati animi submissione colendo*,

b. dem Senior, bzw. Pfarrer *Georgio Thardi* [Tardi György], *seniori districtus comitatum Aba-Uyvar & Thorna vigilantissimo, nec non dispensatori mysteriorum Dei in congregatione fidelium, quae est Szancoviae, fidelissimo*,

c. den beiden Sárospataker Pfarrern *Michaeli Suri* [Súri Orvos Mihály] und *Paulo Szepsi* [Szepsi Bényes Pál], *antistitibus ecclesiae Saros-Patachiensis industriis*,

d. den Kaschauer Pfarrern *Petro Aloinci* [Alvinczi Péter] und *Stephano Velechino* [Velechinus István], *praesidibus Christiani conventus Cassoviensis laudatissimis*, und

e. den beiden Tokajer Pfarrern *Georgio K. Szepsi* [Szepsi Korotz György] und *Andreae Cripkes* [Csipkés András], *concionatoribus ecclesiae Tochainae solertissimis atque dignissimis*

——— *Dominis fautoribus & studiorum promotoribus*.

[N.B.: M. Suri, P. Szepsi, P. Alvinci, S. Velechinus und G. Szepsi studierten vorher alle an der Universität Heidelberg. Die beiden Szepsis finden wir aber auch zurück an der Universität Marburg (11.7.1610), und Suri gleichfalls an der Hohen Schule Herborn (24.9.1601), s. dazu: Heltai, *Adattár*, s.v.].

– Fol. [2] r – [5] r: Haupttext.

Positiones sacrae de vera Dei ecclesia, insgesamt 36 Theses.

– Fol. [5] v: Beigefügte Theses.

Problematum sacrorum decas, 10 Theses (sc. 10 *Quaestiones*).

– Fol. [6] r: Zwei *Carmina* – in lateinischer Sprache – dem Respondenten zu Ehren.

Verfasst von seinen ungarischen Mitstudenten *Martinus C. Borsai* [Borsai C. Márton] und *Johannes S. Kaposi* [Kaposi Sartorius János], *amoris & benevolentiae causa*.

[N.B.: Hier lautet der Name des Respondenten *Georgius Onodi*, statt *Onadi*].

– Fol. [6] v: Blanko.

Die knappe Beschreibung des Titels bei Von der Linde (S. 255, Nr. 1479) macht jedoch klar, dass er diese gedruckte Originalfassung von Onadis *Positiones* damals nicht benutzt hatte. Aus welcher Quelle hat er aber dann geschöpft...? Es zeigt sich, dass seine Angaben einer Sammlung Übungsdisputationen Piscators entstammen, welche nachher – als Gesamtausgabe – im Jahre 1622 in Herborn veröffentlicht wurde:

PISCATOR, Johannes:

Volumen quartum thesium theologicarum, in illustri schola Nassovica Herbornensi disputatarum, praeside Johanne Piscatore, S. literarum ibidem professore.

Herbornae Nassoviorum, 1622. apud haeredes Christophori Corvini. 8 E S. dazu: Von der Linde, S. 258, Nr. 1524. – N.B.: Das damalige Exemplar der Königlichen Landesbibliothek befindet sich jetzt in der (heutigen) Hessischen Landesbibliothek, Wiesbaden.

In diesem Band – s. dazu: S. 131–137 [I₂r–I₅r], i.e. *Disputatio XIV, De vera Dei ecclesia. Respondit Georgius P. Onadi, Ungarus* – finden wir den Text von Onadis *Positiones* zurück, und zwar nur den Haupttext (die 36 Theses). Damit wird zugleich deutlich, wer der eigentliche Verfasser, sc. der *Auctor intellectualis*, von dieser Übungsdisputation gewesen ist. Die 10 Theses aber, welche in der Originalfassung – als *Quaestiones* – zugefügt worden sind, stammen ohne Zweifel aus der Feder des ungarischen Respondenten.

Pécsváradi

Auch die zweite Titelangabe bei Von der Linde (S. 255, Nr. 1481), in bezug auf Onadis Mits Studenten Petrus Pécsváradi, entstammt der obenerwähnten Gesamtausgabe Piscators aus dem Jahre 1622, s. dazu: S. 68–77 [E₂v–E₇r], i.e. *Disputatio VIII, De praedestinatione et ei opposita reprobatione. Respondit Petrus Peczuaradi, Ungarus*. In diesem Fall handelt es sich inhaltlich um insgesamt 37 Theses.

Leider erwähnt die *Series disputationum*, welche in dieser Gesamtausgabe der Reihe von Übungsdisputationen vorangeht, in allen Fällen weder das Jahr der Veröffentlichung noch das ursprüngliche Datum der Verteidigung. Die sachliche, sc. theologisch-dogmatische Anordnung des Materials aber weist darauf hin, dass die dargestellte Reihenfolge – der insgesamt 17 Übungsdisputationen – der ursprünglichen Chronologie entspricht. Es würde bedeuten, dass Petrus Pécs-

váradi (i.e. innerhalb der Reihe von Respondenten die Nummer 8) auch in zeitlicher Folge noch vor Georgius Onadi (i.e. die Nummer 14) an der Hohen Schule Herborn – *exercitii gratia* – disputiert hatte. Wie gesagt, erschien die Übungsdisputation Onadis im Jahre 1620. Dasselbe Jahr lässt sich u.E. auch am besten festsetzen für die Veröffentlichung und Verteidigung von Pécsváradis *Theses*. Zur Verifikation aber fehlt hier leider noch immer die gedruckte Originalfassung.

Schon Ende Januar 1621 studierten Petrus Pécsváradi, Georgius Onadi und Martinus Borsai an der Universität Heidelberg (s. dazu: Heltai, *Adattár*, s.v.), wo sie sich wiederum treffen mit Johannes Kaposi. Onadi würde sich dort aber nur kurz aufhalten. Am 24. Februar 1621 liess er sich immatrikulieren an der Universität Altdorf, und zwar mit seinem vollen Namen: Georgius Pellionis Onadi, Hungarus (s. dazu: *Matrikel Altdorf*, S. 166).

Epilog

Gerne widmen wir diesen Beitrag – als kleine Festgabe – Herrn Prof. Gedeon Borsa, dem „Vater“ der heutigen ungarischen Nationalbibliographie, unter dessen Leitung die historisch-bibliographische Forschung in Ungarn in den letzten 30 Jahren energische Fortschritte gemacht hat. *Ad multos annos!*

Quellen und Literatur – Mit zugefügten Abkürzungen und Bemerkungen

a. Altdorf –

STEINMEYER, Elias von (Hrsg.): *Die Matrikel der Universität Altdorf*. Band I/1. Würzburg, 1912. – Abk.: *Matrikel Altdorf*

b. Heidelberg –

HELTAI, János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1980. Bp. 1982. 243–347. – Abk.: Heltai, *Adattár*
HELTAI, János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp. 1994.

c. Herborn –

VON DER LINDE, Antonius: *Die Nassauer Drucke der Königlichen Landesbibliothek in Wiesbaden*. Band I: 1467–1817. Wiesbaden, 1882. [Cf.: HELLEBRANT, Árpád: *Adalék a külföldi iskolázás történetéhez a XVII. században*. = *Századok* 1883. 154–155.] – Abk.: Von der Linde

MENK, Gerhard: *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit, 1584–1660. Ein Beitrag zum Hochschulwesen des deutschen Calvinismus im Zeitalter der Gegenreformation*. Wiesbaden, 1981., s. dazu S. 221: „So waren in Herborn Disputationen fest in den Stundenplan eingebaut ...“; „Im Normalfalle fand jede Woche am Samstag im Turnus der »Fakultäten« eine Disputation statt“ (*ibidem*, Fussnote 15).

WIENECKE, Joachim u.a. (Hrsg.): *Von der Hohen Schule zum Theologischen Seminar Herborn, 1584–1984. Festschrift zur 400-Jahrfeier*. Herborn, 1984., s. dazu S. 81–87 („Akademische Druckerei“).

ZEDLER, Gottfried–SOMMER, Hans (Hrsg.): *Die Matrikel der Hohen Schule und des Paedagogiums zu Herborn*. Wiesbaden, 1908., s. dazu S. 74, bzw. die Nummern 1963–1966: Johannes Kaposi, Martinus Borsai, Georgius Onadi, Petrus Petsvaradi, „Hungari“.

N.B.: Diese Ausgabe enthält auch ein zeitlich geordnetes „Verzeichnis der in den Herborner Dissertationen als Respondenten auftretenden Studenten der Hohen Schule“, s. dazu S. 711–728. S. 719 erwähnt die Namen von Georgius Onadi und Petrus Pécsváradi (i.e. die Nummern 334 und 335), unter Hinweis auf die Arbeit Von der Lindes.

d. Marburg –

CAESAR, Julius (Hrsg.): *Catalogus Studiosorum Scholae Marpurgensis*. Pars IV: 1605–1628. Marburgi, 1887. [Cf.: HELLEBRANT, Árpád (Rezension, aus ungarischer Perspektive). = *Századok* 1888. 467–470.]

NAGY, Jukunda: *Ungarische Studenten an der Universität Marburg, 1571–1914. Studien zur hessischen Stipendiatengeschichte*. Darmstadt und Marburg, 1974. – Abk.: Nagy

e. Sárospatak –

HÖRCSIK, Richárd (Hrsg.): *A sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777*. Sárospatak, 1998., s. dazu S. 46: [1617, Nr. 9] Georgius P. Onadinus. „Praebitor. Ducitur Tokainum. Illic promotus Heidelbergam“. – Abk.: *Matrikel Sárospatak*

N.B.: Auch Johannes Kaposi und Petrus Pécsváradi hatten damals in Sárospatak studiert. Martinus Borsai war „Sen[ior] olim Schol[ae] Varadinae“, s. dazu: RMNy 1239 und Heltai, *Adattár*, s.v.

* Gerne danken wir an dieser Stelle Herrn Dr. János Heltai (OSzK, Budapest), der uns schon vor langer Zeit mit vielen zutreffenden Angaben über die obenerwähnte Gruppe von vier Herborner „Hungari“ bereichert hatte. *Dies diem docet!*

POSITIONES SACRÆ
De
VERA DEI ECCLESIA.

Quas

SUB PRÆSIDIO

REVERENDI ET CLARISSIMI VIRI
DN. JOANNIS PISCATORIS THEOLOGI
celeberrimi & facultatis ejusdem Professoris primarii in in-
clyto & illustri Nassoviorum Athenæo, senis veneranda pie-
tate modesti, ac tanquam parentis, summâ in perpetuum
veri ac sinceri animi recordatione colendi, pu-
blicæ censuræ committit ac de-
fendet

GEORGIUS P. ONADI.

*Sanguine supdata est Ecclesia: sanguine cœpit:
Sanguine succrevit: sanguine finis erit.*

A N N O

ErIgIt Vt sese pressa arbor In aëre paLMa:
Nonne ECCLESla sICsVb CrVCe & astra petet?

Herbornæ Nassoviorum.

POSITIONES SACRÆ.

VERA DEI ECCLESIA.

T H E S I S I.

SSE omnium in universum omnino rerum supremum ductorem ac directorem, ipsum visibulum & rerum invisibilem factorem & factorem Deum, non solum lex naturæ dicat, sed universus quog; plantarum, etiam minutissimarum, ager indigat, & passim congruus utriusq; Testamenti codex demonstrat ac confirmat.

I I.

Hujus rei veritas cum tot tamq; firmis ac præclaris testimoniis monitorum fuerit, utique ex rectorum natura patet, debere quoque regnum aliquod existere, circa quod occupando suum hic summus monarcha regimen & imperium exerceat. Hæc eadem rectorum natura, & hic mutus eorum respectus est, ut mutuo sese ponant & rollant. *Arg. lib. Car. cap. de præd. ad aliquam.*

I I I.

Regnum verò hoc, cui supremus hic dominus adest & præest, in quodq; suum exerceat ius & imperium, est copiosa lateq; per universam terrarum orbem diffusa ac dispersa mortalium multitudo, sed in illa positissimum Ecclesia. Hoc est quod vult Paulus *Rom. 14. v. 16.* Viro ego, dicit Dominus, cense mihi scilicet & det omne genu.

I V.

Ecclesiæ vocabulum cum sit *παράκλησις*, cumque sit eorum numero ac classe, quæ multa simul collecta significant. à Logica aggregativa dicta; perfectæ capax non est definitionis, sicut universa Philosophorum schola docet. Quocirca, circa perfectæ ejus definitio-

A 2

GENEROSO' AC EGREGIO

D. MICHAELI ZEGEDI CONCIUI REGIE liberatq; civitatis Casti-fidei Ecclesiæ Christi membro, pio zelo, amore & favore erga eandem ejusdem ministris & filios, affecto, patrono munificentissimo, verâ grati animi submissione colendo:

V T E T

REVERENDIS, CLARISSIMIS, GRAVI PIETATE ET AUTORITATE SEMPER DIGNISSIMIS viris, fidelem in vinea Domini operam impendentibus:

Dn. GEORGIO THARDO, senice, distictus Constatum Aba-Uyvar & Thorma-iglanissimo, nec non dispensatorum mysteriorum Dei in congregatione fidelium, quæ est Szancoviz hachlino.

Dn. MICHAELI SURU & PAULO SZEPESI Antistibus Ecclesiæ Szancoviz Præbendis indultum. VILICHINO

Dn. PATRO ALONCI & STEPHANO Præbendis Christiani conventus Cádovicensis indultissimis.

Dn. GEORGIO K. SZEPESI & ANDRIÆ CRIPRES Concionatoribus Ecclesiæ Tochanæ solertissimis aique dignissimis.

Dominis junioribus & studiorum promotoribus memoriam meam amantissimè salutem, hanc studiorum forum Theologicorum quales quales promittam in grati animi munusculis O.D.C. Respiciendo.

nis assignationem, ut valde curiosos esse non dect, ita maxime opere in ea nos torquere vel macerare, minus convenit.

V.

Verum enim verò ut in toto hoc negotii nostri discursu, tutiori pede progredi valeamus, inq̃ue proposito expeditiores esse possimus nostro, & iter illis omne, obviam eundo præcludamus, qui in vocis homonymia altercandi occasionem veniantur, eò nos vocis æquivocationis præducit & hoc negotii facessit, ut in primo statim certaminis nostri conflictu detollenda & removenda vocis ambiguitate cogitemus; quod primum in omni rerum consideratione esse debet. Sicut non inepte monet post Arist. clariss. *Keck. lib. i. Syst. Logicæ, lib. post. cap. i.*

V I.

Ecclesia itaque sub gemitum cadit considerandi modum: laxum & strictum. Priori considerationis modo concepta denotat quælibet hominum conventum & concursum, sive sit ille casu aliquo, sive publica autoritate evocatus, ob quod etiam Ecclesia nominem à Græco verbo ἐκκλησία obtinuit.

V I I.

Hoc modo concepta Ecclesia non solum electorum, verum etiam reproborum & hypocritarum, numerosam cum electis permixtam complectitur multitudinem. Nunquam enim quandiu Ecclesia in his peregrinatur terris, usque ad eò pura manet, quin semper habeat toridam sibi admixta lolla (in eò longè plura) quoniam habet illa. Quod etiam Salvator in suis apud *Matth. cap. 13. v. 24. & ibid. v. 47.* docet parabolas. Nec non Joh. Baptista *Matth. 3. v. 12.*

V I I I.

Auto itcirò nobis hoc loco erit eundum pede, ne videlicet simus tam leves & faciles, ut illic eos, qui Ecclesiæ quoquo se immiscent modo focierati, pro veris ipsius reputemus & agnoscamus membris. Id quod ostendere volunt verba Pauli *Rom. 9. v. 6. Non enim omnes qui sunt ex parte Israël, sunt Israël.* Ita non omnes qui sunt in Ecclesia, sunt statim vera ejus membra. Sic habet etiam vetus verus scilicet:

Non omnes sancti qui calcant limina templi.

I X.

Et quemadmodum tam leves esse non oportet, ita neque dect tam r-

tam rigidos esse, ut qui adhuc extra Ecclesiæ vagantur gremium, eos æterno devovemus exitio. Sic enim monitos nos esse vult sanctissimus patrum pater August. *Homil. 45. super Joannem*: Secundum oculum Dei prædestinationem, inquit ille, plures foris esse oves & multos intus lupos. Idipsum & Dominus docet *Joan. 10. v. 16.* cum plures adhuc extra causam oves esse pronuntiat. Unicum Pauli exemplum, loco multorum nobis hic sufficiat, qui & ipse cum persequetur Ecclesiam, utique extra eam erat ut videtur *Act. cap. 8.*

X.

Tenenda itaque nobis hic est aurea modestia & mediocritas, atque ad eò ex charitatis officio de omnibus bene & honestè sentendum & judicium ferendum, suumque sibi hic Deo nostro judicium relinquendum; qui solus unitè novit, qui sint sui: Sicut testis est Paulus 2. *Tim. 2. v. 19. Solidam tamen Dei fundamentum stat, habens hoc scriptum: Novit Dominus qui sunt sui.* *Joan. 13. v. 18.* sivebat Christus, Ego scio quæ elegerim.

X I.

Satis considerata modo Ecclesia hos solos pro suis habet & agnoscit civibus ac filiis, quos æternus pater ante omnia tempora, & sempiterna secula, ad vitæ beatæ societatem, & æternæ felicitatis hereditatem cooptavit, certoque tempore juxta magnificum bonitatis suæ ac voluntatis placitum per spiritum sanctum interne, verbi prædicatione externe vocando in universo terrarum orbe, sub capite Christo in fidei unitatem congregat atque consociat: *Act. 4. v. 32. Eph. 1. v. 5. & cap. 4. v. 4.*

X I I.

Pateat ergo ex hac jam data Ecclesiæ definitione, sanctam adorandam Unitatem & venerandam Trinitatem, Patrem, Filium & Spiritum sanctum sanctissimæ hujus unionis ac societatis Ecclesiæ auctorem & efficientem esse causam, tanquam principium omnis boni in natura & supra naturam. Sic enim *Matth. 8. v. 18.* sivebat Christus, *Super hanc petram edificabo Ecclesiam meam.*

X I I I.

Matrilealem verò Ecclesiæ causam tum Christum Dominum servatorem ac salvatorem, tum omnes in universum fideles, ex his enim Ecclesia constat, esse docemus: Illum ut caput, cui non exiguo

A 3

pretio Ecclesia constitit, *1. Pet. 1. v. 18.* Hos aut illius capitis membra,
1. Cor. 12. v. 18.

X I V.

Unicum tantum, & non plura, cum sacra scriptura statuitur &
agnoscitur Ecclesiae caput, Christum *Gal. 1. v. 1.* à patre constitu-
tum. Unde monstrosum confectus catholicæ Romanensis opinionem
& detestabilem errorem, qui duo Ecclesiarum capita docent, eam scriptu-
ræ contrariam, non modo non admittimus & approbamus, verum
etiam detestamur & ab Ecclesia explodendum esse iudicamus. *Coloss. 2.*
v. 18. Ephe. 4. v. 4. & 15.

X V.

Atque illam, firmam & nunquam solubilem, quæ Spiritu fan-
cti virtute efficace intercedit inter Christum & electos, itemque elec-
torum tanquam membrorum inter se unionem, ex fide & chari-
tate manentem, formam Ecclesiarum essentialem dicimus.

X V I.

Propter inviolabilem hunc capitis cum suis membris nexum,
propterque immobilem infallibilemque decreti divini de electione
certitudinem, in qua Ecclesia fundata firmiter stat, fieri haud qua-
quam potest, Ecclesia ut velin fundamento graviter erret vel penitus
à fide deficiat, *Matth. 24. v. 24. Joann. 16. v. 28.*

X V I I.

Geminam assignare Ecclesiarum finalem causam, gloriam videlicet
Dei, qui ultimus rerum omnium finis est; & electorum salutem, non
plane erit absonum, vel inconveniens.

X V I I I.

Hanc finem sic concepnam Ecclesiam in Universalem & Parti-
cularem distinguimus. Quam posterior est cetera aliis particula-
ris in hoc vel illo certo loco cohabitatum & cultum Dei ex præscripto
ipsius exercitum, *2. Thess. 1. v. 11.*

X I X.

Universalem verò Ecclesiam vocamus numerosam illam fide-
lium multitudinem, quæ inde statum à primo mundi exordio in Chri-
stum tanquam unicum salutis scopum & objectum aciem fidei diri-
gendo

gendo credidit, quæ iam credit & quæ ad ultimam usque sæculi laba-
centis consummationem creditura est.

X X.

Hæc aliàs juxta fidei Christianæ articulum dicitur sancta Eccle-
sia catholica. Est equidem catholica, sive temporis, sive loci, sive ordi-
nis hominum spectetur ratio. Hanc enim Deus quum primum mun-
dus initium sumere inciperet ædificare coepit, nunc quoque ædificat,
& ædificare ex omnium hominum ordinibus usque ad ultimum tueri-
tis mundi hujus terminum continuat.

X X I.

Ecclesiarum hujus pars una in cælis virescit & viget; altera in terris
sub cruce tremis ac gemit, & exinde cælestis ac benignissimus pa-
ter boni, providi ac prudentis patris familiaris inspar, illam per dies
auget & amplificat, elegantes hinc transferendo in anticum cœ-
lestis illius paradisi hortum plantas. Unde illa triumphantis, hæc mili-
tantis nomine & titulo claret. *Apocal. 7. v. 9. & 10.*

X X I I.

Triumphans dicitur ea pars Ecclesiarum catholicæ, quæ deposita
corporis hujus mole ad angelicam pervenit societatem, à mortalitate
ad immortalitatem, à corruptibilitate ad incorruptibilitatem, à mi-
seria ad felicitatem, à lacrymis & luctu ad gaudium, à luctu ad victo-
riam & pacem persectam, à merore & tristitia ad sempernam glo-
riam & lætitiā, quam neque oculus vidit, neque auris audivit, neque
in cor ullius unquam venit hominis. *1. Cor. 13. v. 4. 2. 4. 3. Et 1. Cor. 2. v. 9.*

X X I I I.

Militantem ex opposito vocamus eam Ecclesiarum catholicæ par-
tem, quæ adhuc vitali hac fruatur aura, quæque quoad in hac mis-
eriarum ærumnarumque profundissima peregrinatur valle, in quæ va-
lissimò & spaciolissimo mundi hujus ruinam accelerantis detracto de-
git, indifformem cum statim mundo & carne luctum habet, adversus
quos hostes potente Dei virtute suscitata recipit coronam illam cu-
jus à postolus *2. Tim. 4. v. 8.* meminit.

X X I V.

Varis & præclaris Ecclesiarum à Spiritu sancto in scripturis insigne-
tur elogiis. Nunc si quidem à Regnum cæli, nunc à domus Dei,
nunc à veritatis columna & stabilimentum, nunc à Christi corpus dis-

ciunt, nunc denique a matris quoque epitheto ornatur. a *Matth. 13. v. 4. b c l. Tim. 3. v. 15. d. Ephes. 4. v. 12. e. Gal. 4. v. 26.*

XXV.

Extra hanc Ecclesiae societatem, & matris gremium, nulla peccatorum remissio, nulla etiam salus speranda est. Non aliter atque temporibus Noë illi tantum à diluvio tuti manere poterant, quibus ingressus in arcam patebat; ceteros omnes, quicumque extra eam emanserant, rapidissima delevit ac sustulit unda, voracissimusque submersit & absunxit vortex.

XXVI.

In hujus itaque matris castissimae gremium vult æternus, multarumque misericordiarum pater suos aggregari filios, ejusque laetis salutiferi dulcedine nutriti; priusquam triumphantis illius Ecclesiae participantur gaudio.

XXVII.

Unde colligimus, neminem posse fieri membrum triumphantis Ecclesiae, nisi primum sese adjuunxerit societati Ecclesiae militantis.

XXVIII.

Non est ergo tutum extra Ecclesiam vagari; neque etiam licet sine dispendio animae, levi aliqua de causa ab ea scissionem faciendo defecere, quamdiu salva in ea observatur verbi prædicatio & legitimus sacramentorum ex Christi præscripto conspiciatur usus atque administratio.

XXIX.

Imò potest aliquid novi aut vitii doctrinae prædicationi & sacramentorum administrationi arreperere, neque tamen idcirco laxa permittitur Ecclesiam deferendi habena: modò fundamentum, a quod est Christus, retinetur. *b. Non enim illicò propter aliquos naevos defuit eff. Ecclesia. a. l. Cor. 3. v. 11. 12. & demerpt. b. l. id. cap. 11. v. 21. 22.*

XXX.

Neque aliunde quàm ex gemino matris hujus sanctissimae ubere (quod est Verus & Novum Testamentum) coelestis ad nos manat promissionis complementum: & hinc omnes pie ac castè mentes nutrimentum illud salutare, quo in æternum vegetantur, hauriunt & sumunt.

XXXI. Con-

XXXI.

Consequens est itaque fame & mediâ eos omnes interituros, quicumque spirituale hunc cibum divinitus sibi per manum Ecclesiae potrectum contemnunt & respuunt.

XXXII.

Volens autem pater multarum misericordiarum rudi & simplici suae plebeculae consolare, certas & infallibiles Ecclesiae impressit & insculpsit notas, quibus veram & propriè sic dictam à falso ita dicta & fucò obdulgâ cognoscere & discriminare posset Ecclesiam, scitque, cui se adjungere locitati deberet.

XXXIII.

Notas verò præcipuas esse voluit has; Putam videlicet verbi prædicationem, legitimam ex mente influentis Christi Sacramentorum administrationem, & publicam unius Dei in nomine Christi mediatoris invocationem. *Ad Rom. 2. v. 4. 2. l. Cor. 11. v. 20. 23. Matth. 23. vers. 19. Et Matth. 16. v. 15. & 16.*

XXXIV.

Quas verò Ecclesiae notas nostri vociferantur adversarii, nobis, quæ sine veretundia obrudere conantur, eas non admittimus, neque pro veris Ecclesiae agnoscere & habere volumus notas.

XXXV.

Quocirca nostri jam erit officii, ut ceteri illi, in quo notæ supra à nobis indicatæ conspiciuntur, aggregemur, de ejus membris esse velimus, sanctam quæ cum eo unionem colere satagamus. *Heb. 10. v. 25. Psal. 42. v. 2. & demerpt. Psal. 43. v. 34.*

XXXVI.

Ceterum cum Ecclesiam in visibilem & invisibilem distinguimus: non est quòd quisquam putet aut dicat, nos duas fluere Ecclesias; quia his vix diversos tantum unius Ecclesiae considerandi modos significamus. Visibilis enim dicitur, quatenus considerantur ejus notæ, quæ in oculis incurrunt: invisibilis verò, quatenus consideratur ejus forma, cumque illa, nempe unio illa spiritualis quæ consistit in fide & charitate: quæ ab hominibus non videntur: sed à solo Deo cordium cegnitore.

PROBLEMATUM SACRO-

RUM DECAS.

I.

An Pontifex Romanus sit Christi vicarius, adeoque Ecclesia caput?
Negamus utrumque.

II.

An habeat aliquam in Ecclesia jurisdictionem? Negamus.

III.

An Romana Ecclesia sit vera catholica Ecclesia? Negamus.

IV.

An Ecclesia sit scripturae, atque adeo illius auctoritatis praesentia huius auctoritatis? Negamus utrumque.

V.

An Ecclesia semper sit visibilis? Negamus.

VI.

An Ecclesia propter novum aliquem in doctrina, viam & Sacramentorum administrationem, desinat esse Ecclesia? Negamus.

VII.

An soli electi sint vera Ecclesia membra, vel etiam reprobi & hypocritae? Prius affirmamus. Posterius negamus.

VIII.

An Ecclesia habeat potestatem excommunicandi, & excommunicatos rursus assumendi? Utrumque affirmamus.

IX.

An excommunicati & catechumeni non iam baptizati, ad Ecclesiam pertineant? Distinguiamus.

X.

An Ecclesia, sine commissis clavis regni caelorum? Ita statuimus.

AD

AD PRÆSTANTISSIMUM AC

DOCTISSIMUM VIRUM DOMINUM

GEORGII ONODI Ungarum, amicum

charissimum.

Cymba velut crebris agitur fluctibus undae:
Sic etiam à rabidis pia Christi sponsa molossis
Vexatur. Nitido tamen hac fulgore coruscas,
Et sursum ferrur cœu palma à pondere pressa.
Forte ryanorum decretum igitur videatur;
Fortia tunc Papæ quoque fulmina: fortior illis
Est sponsa. De inan duras tempus in omne.
Hanc tua perpetuò foveat mens, charè GEORGI.
Dogmata falli huius viamque rescillere promptum est.
Macte igitur ceptis, ut gloria ritè sequatur
Inde, tuusque labor redeat cum feciore magno.

MARTINUS C. BORSAI
amoris ego adiecit.

AD DOCTISSIMUM DOMINUM

RESPONDENTEM GEORGIIUM ONODI

amicum & fratrem charissimum, amoris &

benevolentiae causâ.

Bessia. Remota tua deturpata corporis artus,
Sanguine quod]esus asservit proprio.

ONODI aut contra membrum cum corpore iungis.

Quidq; sit hac præstans omnia ritè docet.

Quin tu tu corpus sua porrigis ubera matris.

Sic quos doctrinam dat pia sponsa DEI.

Perge igitur cepto hoc, & ne desiste GEORGI,

Mater tu alma DEO te quosq; gignat, aliat.

JOHANNES S. KAPOSI.
EINIS.

HELTAI JÁNOS

Halotti prédikációk ifjú Kassai István és idősebb
Kassai István felesége, Viczei Anna fölött.
(Gyulafehérvár 1641.) – RMNy S 1884A

zabó Károly alapvető bibliográfiájának, a *Régi Magyar Könyvtár*nak a megjelenését, mint közismert, az adalékirodalom évtizedei követték. Az RMNy I-II. kötetének közreadása után, ha nem is olyan mennyiségben, mint a 19. században, de különböző szakmai fórumok, főként a Magyar Könyvszemle folyamatosan közölt újabb adatokat, kiegészítéseket. Borsa Gedeontól, az első két kötet szerkesztőjétől, az RMNy-vállalkozás „spiritus rectorá”-tól tanultuk meg, hogy egy-egy kötet napvilágra jutásával nem zárul le a gyűjtés, feldolgozás. A munkát folytatni kell. Ő indítványozta és szervezte meg, hogy az előkerülő újabb kiegészítések (= supplementumok) ismertetése a már közreadott anyag rendjéhez illeszkedjék, „S” betűvel kezdődő betűs sorszámuk tükrözze, melyik tétel után kellene leírásuknak állnia az RMNy kötetekben.

Ennek a továbbvivő, bővítő folyamatnak volt egyik igen emlékezetes eseménye éppen Borsa Gedeon 1975. évi stuttgarti kutatóútja. Ekkor bukkant rá a Württembergische Landesbibliothekban a CHERETEC címrendszo alatt Huszár Gál *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek* (Óvár–Kassa–Debrecen 1560–1561) című kiadványára,¹ a magyar nyelvű evangélikus és református énekeskönyvek ősenek tekinthető gyűjteményre, amely már korábban is számos tanulmány tárgyát képezte, de példányát 1602 óta senki sem látta.² Enyhe dézsá vü-érzés keltett ezért a budapesti Akadémiai Könyvtár munkatársában 2002 őszén a „SZABETSI Tamás-Jenei István: Prédikációk Cassai István és felesége Viczei Anna halála alkalmával. Kolozsvár 1641.” szövegű régi katalóguscédula, mikor kézbe véve a nyomtatványt, annak élén valójában az *I. PREDICATIO / MELYET TÖT TI / SZABETSI TAMÁS... CASSAI ISTVÁN TESTE FELET COLOSVARAT* cím volt olvasható. A réges-régi elírás nyilvánvalóan a TI SZABETSI név elválasztása miatt, második szótagjának sorkezdő helyzetbe kerülése következtében keletkezett. Sokkal fontosabb körülmény azonban ennél, hogy a koráb-

bi könyvészeti szakirodalom nem említette ezt a beszédet, és így az az RMNy-ből is kimaradt. Ezért felfedezője, Rozsonдай Marianne, mint a harmadik kötet volt szerkesztőjének engedte át nekem az első ismeretetés lehetőségét. Szívességet ezúton is köszönöm.

A szóban forgó nyomtatvány valójában nem Kolozsvárott, hanem a nyomdai anyag tanúsága alapján Gyulafehérvárott készült 1641 körül³ és a Károlyi Zsuzsanna fölött elmondott magyar nyelvű halotti prédikációknak, az *Exequiae principales*, azaz *halotti pompa*... Gyulafehérvár 1624⁴ című munkának „Ráth 118” jelzetű példányához van kolligálva: „Papírtáblás, vaknyomásos bőrkötés. Az elő- és háttábla megegyezik. A tábla szélén medalionos görgetős keret fut körbe. A második, rácsdíszes keret rövidebb oldalai között üres sáv húzódik. A középmezőben váza, benne virág. A gerincen három borda, a táblákat egykor 2-2 bőrszalag kötötte össze. Kapitálisa sima, kétszínű pamut”.⁵ A két kiadványt láthatóan egyszerre kötötték be, feltehetőleg nem sokkal a Tiszabecsi-féle gyászbeszéd kinyomtatása után az 1640-es évek elején, s a kötést azóta nem bontották meg.⁶

A kolligátum most bemutatandó második tagjának címlevele nincs. Nyolc negyedrést füzetet tartalmaz (A⁴–H⁴), s a 64. lapon a *tal min* őrszóval szakad meg. Valójában két temetésen elhangzott három halotti prédikációt foglal magában két szerzőtől. Sorrendben a következőket: [1] (A₁a–C₂a = 1–19. lap): I. *Predicatio*, mellyet töt Tiszabetsi Tamás az idvözült nemes nemzetes ifiu Cassai Istvan felet Colosvarat. [2] (C₂b–F₃a = 20–45. lap): II. *Predicatio*, mellyet töt az Urban boldogul kimult Vitsei Anna, nemes es nemzetes öregbik Cassai Istvan Uram szerelmes hazas tarsanak A.D. 1641 die 27 April. megh hidegedet teste felet Colosvarat. [3] (F₃b–H₄b + ? = 46–64 + ? lap): III. Rövid *praedicatio*, mellyet tet az nemzetes es tanaczos Cassai Isvannak [!] nehaj szerelmes hazas tarsanak, boldogh emlekezetü nemzetes Viczei Anna aszszonyenak [!] megh hidegült tetemi felet, Colosvárat az Urnak vetemenyés kertében Jenei István, Úr Jesus Christusnak azon helyben levő egyik orthodox méltatlan alázatos szolgálja. Anno D. 1641.

Az első prédikáció, amelynek szerzője címe szerint Tiszabecsi Tamás, 1639-ben hangzott el ifjabb Kassai István fölött. A beszéd szövegében nincs datálás, de ez az édesanyja, Viczei Anna temetésén 1641. április 27-én elmondott prédikációból egyértelműen kiviláglik: „...tekegyelmedtől is egyetlenegy jó szófogadó... örökösét, ifjú Kassai Istvánt, elkeváná [az Úr Isten], szép csendes halál által ez világból kiszóllítja ez előtt való felső esztendőben, úgy mint 1639.”⁷ A prédikációk címéből és sor-

rendjéből ugyancsak kétségtelenül megállapítható, hogy ezen második darab szerzője is Tiszabecsi Tamás, kolozsvári első pap, a harmadiké Jenei István, Tiszabecsi társa.

A most megválaszolando kérdést tulajdonképpen maga az egybekötés ténye jelenti. Hogyan kerülhetett egymás mellé díszes bőrkötésben ez a két, tizenhét év különbséggel kinyomtatott munka? Vajon milyen kapcsolatban áll egymással a kolligátum két tagja? A Károlyi Zsuzsanna fölött elmondott prédikációk közismertek. A principissa temetése kapcsán kifejtett pompa, amelynek a gyászbeszédeket magában foglaló két kötet is része volt, egyértelműen a fejedelmi reprezentációt szolgálta.⁸

Az újonnan előkerült három prédikáció kiállítása igen egyszerű, igénytelen. Szembetűnően rossz az első beszéd helyesírása, különösen furcsa az „é” betű túl gyakori, nem a megfelelő helyeken való használata. Pl.: „Az bekéségés tűrésnek aczel tüköré az Szént Job, az Istennek sulyos kézéitől stb...” Ez a jelenség végigvonul a nyomtatványon, bár a második prédikációban már ritkul, a harmadikban pedig csaknem megszűnik. Az igénytelen kiállítás ellenére ez a kiadvány is reprezentációs jellegű. Geleji Katona István kánonai szerint ugyanis a közrendűek felett egy, a főbbek felett két tanítást lehetett tartani, a főrendűeknek négyet is lehetett adni.⁹ Viczei Anna, aki fölött két búcsúztatás is elhangzott, tehát legalábbis főbb rendű volt, de Tiszabecsi Tamás kolozsvári prédikátor is a fejedelemség legtekintélyesebb lelkészei közé tartozik. A két halott, ifjú Kassai István és Viczei Anna kevésbé ismert személyek, róluk kevés személyes adatot tartalmaznak a beszédek applicatiói is, de Viczei Anna férje, idősebb Kassai István közismert szereplője a Bethlen–Rákóczi kori Erdély közéletének, s közeli rokona, Viczei Máté is nevezetes tagja a kolozsvári polgárságnak.

Ismerkedjünk először meg a beszédek szerzőivel. Tiszabecsi Tamás¹⁰ apja, Tiszabecsi Gáspár kászoni prédikátor és Barkóczi László Zemplén megyei alispán támogatottjaként 1617 áprilisától tanult a heidelbergi egyetemen. Tanulótársai között ott találhatók Bethlen Gábor fejedelem alumnusai, mindenek előtt Geleji Katona István, későbbi erdélyi püspök, akivel bizonyára baráti szálak is összefűzték, hiszen Geleji előtt ugyancsak az öreg Tiszabecsi Gáspár nyitotta meg a peregrináció lehetőségét, ő ajánlotta taníttatását 1615-ben Bethlen Gábornak.¹¹

Tiszabecsi Tamás kifejezetten hosszú, mintegy négy évig tartó külső országbeli „búdosás” után 1621-ben tért haza. A fennmaradt adatok

szerint valószínűleg 1623-tól kolozsvári másodpap, 1626-tól már ugyanott első pap és egyben kolozs-kalotai esperes egészen 1644. június elején bekövetkezett haláláig. Itteni tevékenysége idején erősödött meg a kolozsvári református egyház, amely csak 1609-ben alakult meg Báthori Gábor támogatásával. A megindult folyamat 1622-ben vett újabb lendületet, ez év májusában adományozta az országgyűlés a reformátusoknak a Farkas utcai pusztá templomot. Bethlen ekkoriban még Kolozsvárt tervezte a később Gyulafehérvárról felállított akadémia székhelyének. A nagyszabású tervek megváltozása miatt a Farkas utcai templom építése ténylegesen csak jóval később, Rákóczi uralmának megszilárdulása után kezdődött el 1638. március 15-én az ünnepélyes alapkőletétellel, s 1647-ben már Tiszabecsi halála után fejeződött be. Az építkezések sikerében nyilván közrejátszott, hogy a város első papja igen jó viszonyt ápolt a fejedelmi családdal. Számos jel utal arra, hogy a püspök Geleji és a gyulafehérvári professzorok mellett Tiszabecsi Tamás az erdélyi református egyház legtekintélyesebb személyiségei közé tartozott, akinek szava volt országos ügyekben.¹²

Tiszabecsinak eddig három, Heidelbergben készült teológiai disputációja és Geleji Katona Istvánhoz 1640-ben írott, latin nyelvű üdvözlő verse mellett Perényi Gábor Abaúj vármegye örökös főispánja fölött 1638-ban elmondott két, magyar nyelvű prédikációját tartotta nyilván az irodalomtörténetírás.¹³ Ebben a rövid, főként könyvészeti szempontú ismertetésünkben nem kívánunk a frissen előkerült újabb két prédikáció tartalmi és stiláris kérdéseivel foglalkozni, annyi azonban minden elemzés nélkül is bátran állítható, hogy Tiszabecsi korának legképzettebb hitszónokai közé tartozott, s nem alaptalanok Rákóczi fejedelem szavai, amelyekkel haláláról megemlékezik feleségéhez 1644. június 22-én írt levelében: „Úgy értem, szegény Tamás uram Kolozsvárról megholt volna, kin valóban szánunk, mi nem hisszük, ott olyan tanítót állíthasson püspök uram.”¹⁴

A harmadik prédikáció szerzője, Jenei G. István már nem a heidelbergi nemzedék tagja. Leidenben és Groningenben tanult 1631–1632-ben. Mezőtelegdi és zilahi lelkészkedés után 1641-ben került Kolozsvárra. Tiszabecsi halála után az esperesi hivatalban is követte elődjét. 1653 körül távozott Kolozsvárról.¹⁵

Az első halotról, ifjú Kassai Istvánról nem sokat lehet tudni. A fölötte elhangzott beszéd textusául a 119. zsoltár 19. verse szolgált: „Jövevény vagyok ez földön, ne rejtse el én tőlem az te parancsolati-

dat.” A prédikációt záró applicatio semmit sem árul el életútjáról, terjedelme mindössze egy bekezdés, a textusra reflektálva annyit mond, hogy ifjú Kassai István tudta, megtanulta, hogy jövevény e földön, a világ őt meg nem csalta, hízelkedő beszédének helyt nem adott. Elnyerte a hervadhatatlan koszorút. Halála után a nagyszülők még együtt örvendeztek szerelmes serdült unokáikban.¹⁶ Nagy Iván adatai szerint felesége Gerendi Klára volt, s három gyermekük maradt, Miklós, Ferenc és Anna.

Ifjú Kassai Istvánnál sokkal ismertebb személy a család felemelkedését elindító, azonos nevű apja, aki meglehetősen hosszú életű volt. 1592-ben állt be a kolozsvári ötvös céhbe.¹⁷ 1607–1608-ban Rákóczi Zsigmond alatt kancelláriai titkár, Báthori Gábor alatt nincs közéleti szerepe. 1613 novemberétől tanácsúr és egyben fiscalis director, 1622-től a tanácsurasággal együtt haláláig ítélőmester, Kovacsóczy István 1643-ban bekövetkezett halála után ítélőmesteri rangban ellátja a kancellári teendőket is. Igen rokonszenves képet fest róla Szalárdi krónikája¹⁸. Kemény János önéletírása ugyancsak több ízben megemlékezik róla: „Vala egy Kassai István vén ember, kinek eszének nagy tulajdonítása vala, expertus ember is vala, kiváltképpen a jurisprudentiában... Ez a fejedelemnek legintimusabb, hitelesb embere, kinek tanácsán jár vala..., az ő elméje s az fejedelem arra hajlandó természeti miatt sok emberek nyomoríttatnak, károsíttatnak vala meg törvénnak színe alatt.”¹⁹ Kemény véleményéből az elismerést kifejező résznek bizonyosan helyt lehet adni, mivel az önéletírás más helyéből kiderül, hogy az ítélőmesterrel Keménynek anyagi és politikai természetű vitái egyaránt voltak.

Annyi feltétlenül megállapítható, hogy Kassai évtizedeken át élvezte a Rákóczi család bizalmát. Ezt a bizalmat családi szálak is erősíthették, hiszen ifjabb Kassai István felesége, Gerendi Klára bizonyára rokona volt az öreg Rákóczi Zsigmond feleségének, Gerendi Annának, I. Rákóczi György fejedelem édesanyjának.

Ilyen körülmények között semmi csodáltnivaló nincs azon, hogy Viczei Anna temetésén Tiszabecsi szavaival élve „...Erdélyországának... fejedelme... képedbeli úri... híved által... jelen lenni méltóztattál...”. A tanácsúr feleségéről, csakúgy mint fiáról, szinte egyáltalán nincs konkrét személyes adat a prédikációkban, mindössze annyi derül ki, hogy unokái közül váratlanul minden *sínylő nyavalya nélkül* szólította el az Úr. Tiszabecsi különben az Apokalipszis XX. fejezetének 6. verséből vette a

textust: „Boldog és szent, akinek része vagyon az első feltámadásban, mert azokon nincsen hatalma a második halálnak, hanem lesznek az Istennek és Krisztusnak papjai és uralkodnak vele ezer esztendeig”. Beszédében az első és második feltámadás, valamint az első és második halál problémáját fejtegeti. Az első feltámadás: meghalni a bűnnek és a világnak. Az első halál: a földi halál. A második halál: az ítéletkor az örök kárhozatra, a második feltámadás: az ítéletkor az örök életre történik. Az applicatio itt is csak egy rövid bekezdésre terjed: Viczei Anna *kegyes életével megbizonyította magát az első feltámadásban részesültnék lenni*, ha jön a második feltámadás, még tökéletesebb boldogságot nyer.

Jenei István *Rövid prédikációja* textusául Ruth könyve harmadik fejezetének 11. verse szolgált: „Mostan annak okáért szerelmes lányom ne félj, valamit mondándasz, azt cselekedem veled, mert jól tudja az én népemnek egész városa, hogy jószágos cselekedetű jámbor asszony ember vagy”. Az egész beszéd egy kimondatlan biblikus párhuzamra épül: Viczei Anna olyan volt, mint Ruth. A szöveg az applicatio első néhány mondata után szakad meg. Ha ez sem volt hosszabb az első két prédikációénál, akkor teljességéhez csak néhány sor hiányzik. Jenei prédikációjának textusa azonban, mint látni fogjuk, más megoldást is lehetővé tesz.

Viczei Anna személyéről tehát alig-alig tudunk valamit. A Viczei családnak viszont számos tagja volt közismert szereplője Kolozsvár történetének. Közülük különösen Viczei Mátéről rajzolt plasztikus képet Herepei János, újabban pedig Kiss András.²⁰ Viczei Máté 1580-ban vétetett be az ötvös céh mesterei közé. 1603–1613 között mint városi tanácsos szerepel a közéletben. Bethlen Gábor kolozsvári tartózkodása idején, 1615. szeptember végén három napra és utána több ízben is Viczei Máté házának volt vendége. Szenci Molnár Albert naplója 1615. január 29-én az itteni ecclesia primarius fautoraként nevezi meg. Később három kiadványában is megemlíti a nevét. Viczei Máté 1623 májusában halt meg.

Herepei János véleménye szerint Viczei még unitáriusnak született, de 1609 körül, mikor Báthori Gábor jóvoltából megalakult a kolozsvári református egyház, az elsők között csatlakozhatott az új gyülekezethez, s vált rögtön buzgó pártfogójává. Kiss András ettől eltérően értékeli az adatokat, s azt feltételezi, hogy Viczei Mátét már 1605-ben is református vallása miatt mellőzték, nem választották be a városi

tanácsba. A kérdésben határozottan nem lehet állást foglalni, azonban Kiss András álláspontja sem zárja ki, hogy a család a XVI. században, esetleg még a századforduló körül is unitárius lehetett, hiszen tagjai közül többen viseltek városi hivatalt már a XVI. században, sőt Máté apja, Viczei Antal az 1560-as években egyenesen főbíró volt, s ez a körülmény unitárius voltuk mellett szól. Az esetleges vallásváltoztatás időpontja természetesen igen bizonytalan.

Nincs róla biztos adat, hogy Viczei Anna és Viczei Máté milyen fokon lehettek rokonok. Mindenesetre a kolozsvári ötvös céhbe 1592-ben belépett Kassai István elvehette a céh tekintélyes tagjának akár testvérét, unokatestvérét, de leginkább első házasságából származó Anna nevű lányát is. Aligha lehet kétséges, hogy Máté és Anna közeli rokonok voltak.

Mindebből most egy számunkra fontos körülményre feltétlenül megalapozottan lehet következtetni. Ha Bethlen Gábor több ízben is Viczei Máté házánál szállt meg Kolozsvárott, akkor a vele közeli rokonságban álló Viczei Anna bizonyára személyesen is ismerte Károlyi Zsuzsannát, a fejedelem Kolozsvárt nagyon kedvelő feleségét, aki e városban hunyt el. Talán az sem túlzó feltételezés, hogy belső tagja lehetett a fejedelemasszony itteni személyes környezetének.

Ezek után érdemes visszatérni a kiinduló kérdéshez. Hogyan kerülhetett az elhunyt fejedelemasszony fölötti beszédek tartalmazó reprezentációs kötet végére csaknem húsz évvel később az ifjabb Kassai István és Viczei Anna fölötti beszédek tartalmazó töredék? A két halott, bár személyükben kevésbé ismertek, Erdély, illetve Kolozsvár vezető köreihez tartozott. Családjuk élvezte a Rákóczi-ház bizalmát, s már korábban szoros kapcsolat fűzte őket Bethlen Gáborhoz. Tiszabecsit, Károlyi Zsuzsannát, Viczei Mátét, s a minden bizonnyal a közeli rokon Viczei Annát különösen szorosan köti össze a kolozsvári református egyház megalapításában és megszilárdításában való részvétel. Mindennek ismeretében semmiképpen sem hihető, hogy a kolligátum két tagja véletlenül került egymás mellé. Még az sem zárható ki, hogy esetleg a Kassai vagy Viczei család valamelyik tagja rendelte meg a, most már látjuk, szorosan összeillő két mű egybekötését. Ebben az esetben viszont magyarázatra szorul a második nyomtatvány igénytelensége és csonkasága. Az igénytelenségre könnyebb választ adni. Semmivel sem díszesebb ugyanis Tiszabecsi másik említett, Perényi Gábor fölött elmondott prédikációjának kiállítása sem. Úgy látszik, a

reformátusoknál ennél több nem dukált még a „főbb” rendűeknek sem. A helyesírás furcsaságait pedig kellően magyarázza, hogy 1641-ben főként magyarul nem tudó, idegen szedők dolgoztak a gyulafehérvári műhelyben.

A csonkaság nehezebb kérdés. Erről csak feltételezéseink lehetnek. A Perényi Gábor fölött elmondott prédikáció címlapja az A₁a lapra esik, s az utána következő lapon ugyanúgy *Elkezdés* áll a beszéd élén, mint az ifjú Kassai István fölötti esetében. Ebből igen valószínűen az következik, hogy praeliminaria itt sem volt, azaz a címlap ragasztva lehetett, s így könnyen kieshetett. Az utolsó prédikáció végéről, mint elmondtuk, valószínűleg csupán néhány sor hiányozhat. Ez esetben az utolsó levelet is ragasztással illeszthették a könyvtesthez, s ugyancsak könnyen elkallódhatott.

Lehetséges azonban más megoldás is. Előfordulhat, hogy az utolsó beszéd applicatiója, mint erre több példa is akad, mégis hosszabb volt, s ez esetben bővebben kifejtette a Dávid király idegen, *moábita* özanyja, Ruth és az *unitáriusnak* született Viczei Anna közötti párhuzamot, s ez nem feltétlenül találkozott a család tetszésével.

Akármi a „crux” megfejtése, a két munka egybekötése egy „irodalmi divatot” is jelez. 1646-ban a Bethlen Péter temetésén elhangzott beszédek végére nyomtatták a Daróci Zsófia, albisi Zólyomi Miklós özvegye fölötti prédikációt²¹. 1653-ban pedig Medgyesi Pál szerkesztette egy kiadvánnyá idősebb Bethlen István, I. Rákóczi György és Rákóczi Zsigmond halála alkalmából elmondott gyászbeszédeit²², vagyis egymás mellé helyeztek, együtt terjesztettek különböző alkalmakkor és különböző időpontokban elmondott, de a bennük szereplő halottak rokoni familiáris kapcsolatai, vagy a beszédek eszmei tartalma, stíláris egysége folytán összetartozó, összeilleszthető halotti prédikációkat.

Végül álljon itt az RMNy-be illesztendő címleírás:

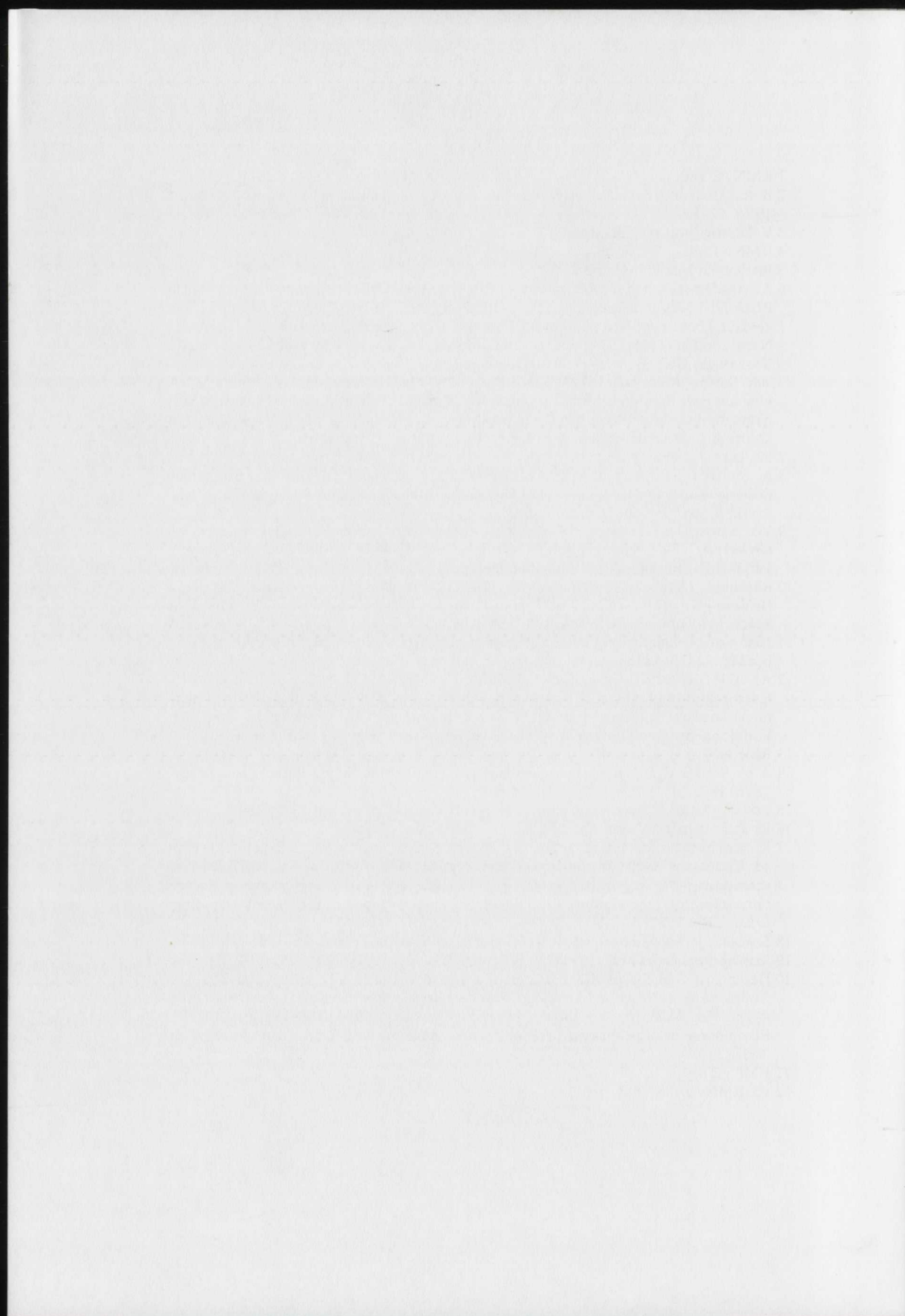
S 1884A

1641 Gyulafehérvár

(TISZABECSEI Tamás–JENEI István): [Halotti prédikációk ifjú Kassai István és Viczei Anna, öregbik Kassai István házastársa felett.] [Gyulafehérvár] (1641) [typ. principis].

? + A⁴ – H⁴ + ? = ? + 64 + ? pag. – 4° – Init.

- 1 RMNy S 160
- 2 BORSÁ Gedeon: 16. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban. = Magyar Könyvszemle 1976. 42–60.
- 3 V. ECSÉDY Judit megállapítása.
- 4 RMNy 1306.
- 5 Rozsondai Marianne leírása.
- 6 Az Akadémiai Könyvtár Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteményének állományában Rozsondai Marianne megállapítása szerint még két, valószínűleg azonos műhelyben készült kötés található. Az egyik TELEGDÍ Miklós: *Az evangéliumok második része...* Nagyszombat 1578, RMNy 418 című munkáján, jelzete RM I. 4° 298, a másik VÁSÁRHELYI Gergely: *Világ kezdetitől fogva jószágos és gonosz cselekedeteknek példáinak sumái.* Kassa – Kolozsvár 1622–1623, RMNy 1289 című kötetén, jelzete „Ráth 113”. A kötéscsoport minden bizonnyal kolozsvári, némi rokonságot mutat a 16. század végi nagyszombati kötésekkel. Ez a két nyomtatvány a possessor bejegyzések alapján a kolozsvári katolikus közösséghez kapcsolható már a 17. században.
- 7 22. lap
- 8 A temetés lefolyásának részletes ismertetését ld. MIKÓ Gyula: *Az Exequiarum Coeremonialium libri szövegei és kötetkompozíciója.* Megjelenés alatt in: *Studia Litteraria.* Szerk. BITSKEY István. Debrecen, 2003.
- 9 Vö. Sárospataki Füzetek 1865. 687.; *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* I–III. HEREPEI János cikkei. Szerk. KESERŰ Bálint. Budapest–Szeged, 1965–1971. III. 542. A továbbiakban Herepei I–III.
- 10 Részletes életrajzát ld. Herepei I. 124–132. Továbbá: HELTAI János: *Adattár a Heidelbergben 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1980. Bp. 1982. 337–338.
- 11 Lásd erről GELEJI KATONA István: *Praeconii evangelici tomus secundus.* Albae Juliae 1640, b₃a lap. RMNy 1825
- 12 Az 1634. évi zsinat végzéseinek aláírói között rögtön Geleji és a gyulafehérvári professzorok után következik Tiszabecsi neve. (vö. RMK III 1924) Számos esetben hívta tanácskozássra magához Rákóczi György. Tekintélyét, befolyását jelzi, hogy hét külföldön tanuló diák nyolc disputációt ajánlott neki. (HELTAI János: i. m. 338.)
- 13 RMNy 1723
- 14 *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése, 1632–1660.* Kiad. SZILÁGYI Sándor. Bp. 1875. 187.
- 15 ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Bp. 1977. 284.
- 16 Ez az adat már a Viczei Anna fölötti első beszédben olvasható.
- 17 Róla számtalan forráskiadványban találhatók elszórt adatok. Összefoglaló életrajzot ad: TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690.* Bp. 1980. 29. További számtalan adat ugyanitt 54–60. és 115–122. Itteni ismertetésünkben erősen támaszkodunk még Herepei III. 540–546 és HEREPEI János: *A házsongárdi temető régi sírkövei.* Bp. 1988. 302–308.
- 18 SZALÁRDI János: *Síralmas magyar krónika.* Kiadta SZAKÁLY Ferenc. Bp. 1983. 158.
- 19 Kemény János önéletráisa... Kiad. V. WINDISCH Éva. Bp. 1959. 284.
- 20 Herepei III. 540–546. és Uő: *A Házsongárdi temető régi sírkövei.* Bp. 1988. 302–308. Kiss András: *Egy XVII. századi kolozsvári irodalompartoló polgár. Szenczi Molnár Albert pártfogója: Vicei Máté.* In: *Források és értelmezések.* Bukarest 1994. 189–194. és 374–382. Rövid összefoglaló életrajzát ld. *Szenci Molnár Albert naplója.* Kiad. SZABÓ András. Bp. 2003. 250.
- 21 RMNy 2160
- 22 vö. RMNy 2486

NÉMETH S. KATALIN

A Magyar *Simplicissimus* forráskérdéséhez

Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és a münsteri székhelyű Grimmshausen-Gesellschaft 2002 októberében tartott közös konferenciáján a német barokk irodalom egyik sokat emlegetett, magyar vonatkozású munkája volt a téma: az *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus*.¹ Daniel Speer regénye (1683), amely a Jakob Grimmshausen által

műfajteremtővé vált *Der abenteuerliche Simplicissimus* nyomán a simpliciádáknak nevezett pikareszk regények közé tartozik, tartalma okán fontos hungarikum, noha magyar nyelven csupán a 20. században vált elérhetővé,² ismertsége pedig még várat magára. Szerzőjéről a germanista szakirodalom is viszonylag keveset tud,³ magyarországi kapcsolataira pedig csupán idézett regénye alapján következtethetünk. Magyarországi vagy erdélyi tartózkodásáról hiteles dokumentum nem maradt fenn, német és magyar kutatók azonban regényét sokféleképpen értelmezték, a szerző életére vagy munkájának forrásaira vonatkozóan több közvetett bizonyítékot, megközelítési lehetőséget tártak fel.⁴ Az *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* megismertetéséért a magyar irodalmi közvélemény előtt kevesen tettek olyan sokat, mint Turóczi-Trostler József, ugyanakkor kevesen nyilatkoztak olyan elítélően a német „kalandorok” irodalmi tevékenységéről, mint éppen ő. Turóczi-Trostler véleménye szerint szinte valamennyi általa idézett munka merő plágium, gátlástalan hazudozás, sőt a jeles irodalomtörténész a „legrosszabb értelemben vett pornográfia” kifejezéstől sem riad vissza.⁵ Igaza bebizonyítása érdekében viszont rendkívül sok fontos forrásfeltáró munkát végez, így ismerjük meg a német simpliciádák, köztük Daniel Speer munkájának nem egy forrását, az irodalmi toposzá válás sok évtizedes vándorútját. Természetes azonban, hogy Turóczi-Trostler sem ismerhetett minden forrást és gyakran hivatkozott olyan művekre, amelyek ugyan szerepet játszhattak Speer történetformálásában, de nem eredeti mintaként, hiszen a későbbi kutatás ezeknek a műveknek a forrásait is feltárta. A földrajzi, népismereti leírásoknál – a már a 17. században is

közzhelyszerű ismeretek mellett – Turóczi-Trostler elsősorban Martin Zeiller Magyarországra vonatkozó földrajzi leírásait tekinti alapnak, mégpedig azt a kiadást, ahol Zeiller már David Frölich geográfiai munkáját is hasznosította. A későbbiekben látni fogjuk, hogy az eredetiség kérdésében messzebbre kell visszanyúlnunk, és Zeiller ugyan gyakran forrás, de nem a Frölich ismereteivel is bővített kiadás, hanem munkájának – a legkevésbé sem előkép nélküli –, korábbi változata. Midőn Mollay Károly összefoglalta a *Magyar Simplicissimus*-ra vonatkozó több évtizedes kutatást, némi kételyét fejezte ki Turóczi-Trostler negatív véleményével szemben, azonban sem újabb forrásfeltárásra, sem egy valószínűleg meg tett utazás tényszerű dokumentálására nem tudott kísérletet tenni. A legújabb magyar nyelvű kiadás utószavában Szakály Ferenc elismeri, hogy „a kutatás hiányosságaiból eredő tudatlanság áldozatai vagyunk”, és konkrét forráselemzés helyett megelégszik azzal, hogy Speer „feltehetőleg nyomtatott könyvből tájékozódott”.⁶ Tényként fogadja el azonban Speer zenei művének, a *Musicalisch-Türkischer Eulenspiegel*-nek a dedikációját, amely „az ismert Dáciai Simplicissimus» »Güntzön«, vagyis: Günsön=Kőszegen keletkezett művének mondja magát (*von dem bekannten Dacianischen Simplicissimus in Güntz*), s a nyomtatékosított betűk a kordivatnak megfelelően a *Daniel Speer* [von] *Göppingen* nevének kezdőbetűit adják ki”.⁷ Szakály Ferenc szerint így találunk bizonyítékot arra, hogy a Speer életrajzában adatok hiányában szereplő 1661–1667 közötti hiátus magyarországi, kőszegi tartózkodással kitölthető. Az érvelés hibátlan lenne, ha nem tudnánk, hogy Güntz ez esetben nem a magyarországi Kőszeget jelenti, hanem a Günz folyó partján lévő német Günzburgot, ami nemcsak Speer nevének megfelelően G-vel kezdődik, hanem közelében van Ulm városának is, ahol Speer legtöbb munkáját ki nyomtatta.⁸ Miután tényleges magyarországi tartózkodásról továbbra sincs dokumentumunk, Speer forrásainak feltárása vezet tovább azon az úton, ahol a tényleges tapasztalat és az irodalmi átvétel, a szubjektív megjegyzés vagy az irodalmi toposz elkülöníthetővé válik.

Daniel Speer regénye Felső-Magyarországon játszódik, kitüntetett szerepet kap benne Kassa és környéke. Városleírásainak forrását keresve eredményesnek látszott a német nyelvű útleírások, városleírások, államismereti munkák fellapozása. A 17. század közepén jelentős számban adtak közre olyan műveket, amelyek különböző céllal magyar városokat mutattak be. Ismerünk tényleges utazást megörökítő útnaplókat éppúgy, mint fiktív úti beszámolókat vagy bedekkerszerű

városleírásokat. Ha a 17. századi Magyarország-leírásokban a realitás és a kitaláció szétválasztását kíséreljük meg, meg kell állapítanunk: szövegek egymásra épülése, kiegészítése, továbbfejlesztése eredményezi azt az ismeretanyagot, amely a kor magyarságképét kialakította. Ebben a szövegegyüttesben benne vannak a tényleges úti beszámolók éppúgy, mint az utazási kézikönyvek, országismereti leírások. A legnagyobb hatású enciklopédikus munka vagy tevékenység Martin Zeiller nevéhez fűződik. Magyarországot illetően ugyan leginkább a *Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn* legelső, 1646-os ulmi kiadására hivatkoznak, és alig történik említés az *Itinerarium Germaniae nov-antiquae, Teutsches Reyßbuch...* (Straßburg, 1632) c. gyűjteményes kiadásról, ahol Zeiller először adta közre a magyar városokat illető ismereteit. Zeiller bevezetőjében fel is sorolja mindazokat a műveket, ahonnan ismereteit merítette. A kiaknázott történeti, geográfiai, topográfiai munkák között van Braun *Stättbuch*,⁹ Abraham Baksay *Regum Hungariae*,¹⁰ Wilhelm Dillich *Ungarische Chronica*,¹¹ Leonard Gorecius *Von dem walachischem Kieg und der Walachey*,¹² Gaspar Heltai *Chronica*,¹³ Nicolaus Olah *Attila*,¹⁴ Georg Reycherstorffer *Chorographia Transylvaniae et Moldaviae*,¹⁵ Michael Ritus *De Regibus Hungariae*,¹⁶ Martin Schödel *Historico-politica de Regibus Hungariae*,¹⁷ Johannes Sambucus *Appendix ad Bonfinium*,¹⁸ Salomon Schweigger *Raißbuch*,¹⁹ Georg Wernher *De admirandis Hungariae aquis*,²⁰ Stephanus Zamosius (Szamosközy) *Analecta Daciae antiquae* c. műve,²¹ valamint Bonfini,²² Wolfgang Lazius munkája²³ és a Frankfurti *Relatiok*. Zeiller felsorolásában itt még nem szerepelhet David Frölich Magyarországgal foglalkozó műve, a *Medulla geographiae practicae* csupán 1639-ben, a *Bibliotheca seu cynosura peregrinantium, hoc est Viatorum* 1643–44-ben jelent meg és csak az 1646-os *Neue Beschreibung Deß Königreichs Ungarn* c. Zeiller mű hivatkozhat rá. Ugyancsak hiányzik Istvánffy Miklós feltehetően általa is ismert kiadványa, a *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. (Köln, 1622), amelyet a későbbiekben szintén felhasznál. Mindezek a források – megsokasítva még számos más kiadvánnyal – idéződnek Zeiller későbbi műveiben is. Nem hivatkozik azonban Zeiller egy kéziratra, amelynek forrásjellegét a közelmúltban sikerült feltárnunk. Az *Itinerarium XXIX.* fejezetében, amely a *Von den ungarischen Reisen* címet viseli, Zeiller elárulja, hogy a magyarországi és az erdélyi utazások leírásakor Veit Marchthaler kéziratot feljegyzéseire támaszkodik. (Zeiller három utazást vesz át Marchthalertől, a ne-

gyedik útnál pedig Johann Leunclaviust jelöli meg forrásként,²⁴ akire már Brandstetter konstantinápolyi útleírása is hivatkozott.)²⁵ Marchthaler mintegy 240 oldalnyi leírását az ulmi Stadtarchiv gyűjteményében sikerült megtalálnunk,²⁶ és meglepetve vettük tudomásul, hogy azok a megállapítások, amelyeket a 17. századot ismerők Zeillerre hivatkozva idéznek, megtalálhatók Marchthalernél is. Veit Marchthaler ulmi kereskedő a sokat idézett szerzővel ellentétben tényleg volt Magyarországon és Erdélyben, mégpedig majdnem húsz évig. A tehetős ulmi patricius-családból származó Marchthaler 1582-ben került Magyarországra, jelesül Pápára, mint kereskedőtanonc és a nevezetes, később a Birodalom fő bankárává előlépett Lazar Henkel képviselője. A nyugat-dunántúli városból kiindulva Marchthaler megismerte Nyugat-Magyarországot, a Balaton-felvidék falvait és városait, majd a felvidéki bányavárosokat, az erdélyi Báthori-udvart és az erdélyi magyar és szász településeket. Leírásában fikcionalitás és realitás egyként keveredik és összevetve a Zeillertől tovább örökölt későbbi városleírásokkal, megállapíthatjuk, hogy Marchthaler a 17. századi német nyelvű magyar városleírások egyik méltatlanul elfeledett értékes forrása. Marchthaler esetében az is vizsgálendő szempont, hogyan járult hozzá az átélt konkrét esemény egy-egy toposz továbbéléséhez. Tarnai Andor *Extra Hungariam non est vita...* c. egy szállóige történetéről szóló könyvében²⁷ felsorakoztat néhány olyan népkarakterológiai toposzt, amely a 17. századi leírásokban tovább hagyományozódik. A magyarok jellemzésénél éppen Martin Zeiller 1646-os leírásából idézi a következőt: „Die Vngarn gebrauchen sich mit sonderlicher Begierd dess Knoblauchs, als wie die Spanier dess Rettichs”.²⁸ Ez a megállapítás Martin Zeiller könyvének Johann Beza által 1664-ben kibővített kiadásában is olvasható.²⁹ Az idézetet megtalálhatjuk Johann Gradelehnus 1665-ös magyar és erdélyi krónikájában is.³⁰ Tarnai Andor szerint a megfogalmazás David Frölich 1639-ban Bártfán megjelent világföldrajzából eredeztethető: „Allio haec gens tanta aviditate vescitur, quanta Hispani raphano”.³¹ A szállóigének nyilvánvalóan tapasztalati alapja van. Marchthaler útbeszámolójában ugyanis nem egyszer olvashatjuk: utazás közben magyar vendéglátóinál sajtot és fokhagymát kaptak. Ez különösen egyértelmű abban az esetben, amikor Marchthaler vásárhelyi reggelijéről számol be. Szerzőnk szerint a Gyula melletti Vásárhelyen, az Alföldön Bíró Mihály vendégelte meg őket: „zu dem gueten Knoblauch vnd Kaiß gegen Wasarhell eylen, der-

zue vnnß der *Mihal Biro* (so vast ein achtzig jeriger, aber noch gar gerue-
biger gueter Mann) einfrischen trink wasser auß der Prunquell, in der
Teisse gleich vor seinem hauß, bringen".³² Ugyanerről a helyről Zeiller
1632-es *Itinerarium*ában már az általánosság szintjén azt olvashatjuk:
„Wasarhell alda es guten Knoblauchs vnd Käß, vnd einen guten frischen
TrunckWasser zu Früestücken gibt".³³ Karl Friedrich Wilhelm Wander
közmondás-lexikonában örökíti meg a magyarok vonzódását a fok-
hagymához (1876): „Die Ungarn essen und trinken Feuer. (Nämlich
Knoblauch und Zwiebeln; Branntwein und starken Wein.)"³⁴ A bor-
ivásról, a híres tokaji borról számtalan leírásban olvashatunk, de a pá-
linkaivás magyar szokására csak a Svédországból kiinduló követjárást
németül megörökítő Conrad Jacob Hildebrandt útibeszámolójában
bukkantunk rá: „Den Brandwein haben die Ungarn in langen schmalen
Gläsern, unten mit knäuffen, schon eingeschenckt... Der Ungar be-
zahlet ein solches Gläselein, läßet es mit eins herunter kluchen,
rümpffet die Nasen, schüttelt den Kopft, und gehet davon."³⁵

Hogy mennyire befolyásolta Marchthaler útleírása a 17. századi
városleírásokat, anélkül, hogy a későbbi szerzők tudtak volna róla,
hozzuk fel Kassa város példáját. Daniel Speer regényének, az *Ungari-
scher Simplicissimus*nak egyik nevezetes leírása ehhez a városhoz fűző-
dik. Speer a következőket írja Kassáról:

„Es ligt aber Caschau als die Haupt-Stadt in gantz Ober-Ungarn zwischen
hohen Bergen in einem Grunde / und ist Sommerszeiten gefährlich dahin zu
reisen / kombt man von Tokay, so muß man durch gehuldigte Türkische Oerter,
kommt man aus der Zips, so muß man durch den Rauberischen Pirtzel oder
Wolffs-Grund / kombt man von Eperies / so muß man über Dach und Gach
hohe Berge [...] Es ist aber in Caschau eine überauß ungesunde Luft und alle
7. Jahre fast eine Pest; Ein Frembder wird bald kranck / und bekomt das Fieber
wann er Caschauer Wein trinket; [...]

Bey dieser Stadt ist auch ein stattlicher Fluß Hornath, Deutsch Runnert, so
unterschiedliche Mühlen treibet / auch kombt auß dem Weingebürgen gegen
dem Zips hin / ein Bach / der fließt durch die Stadt und theilet sich beym Thor
gleich in 2. Theil / also (daß er den gantz Marckt / das Rath- und Kaufhaus /
der Türcken-Gefängnuß / die Stadt Haupt-Wach / die 3. Apotecken / sehr viel
Kramläden / die Haupt-Kirch / so die Ungarn und Deutschen Abwechslungs-
weis täglich gebrauchen / die Windische Kirch und die rings-um-maurete
Evangelische Schul) von beeden Seiten umfließt / über welchen Bach dieß- und
jenseits 34. Brücklein gehen".³⁶

Martin Zeiller első Magyarország-leírásában (1632) olvasható a következő:

„Sie ist die Haupt-Statt in OberVngarn, mit Mauren vnnd Gräben zimlich versorgt. Hat zwey Thor, den allwegen eins eine Wochen, vnnd das ander die andere offen gehalten, vnnd mit Teutschen vnnd Vngrischen Knechten bewachtet wird. Ausser der Statt rinnet das Wasser Herwat. Auß dem Weingebürg laufft ein kleiner Bach bey dem obern Thor in die Statt, vnd theilt sich innerhalb der Statt alsobald in zwey theil, vnd fließt also in zweyen Bächlein die länge der Statt auß, darüber 34. Brücklein gehen. Die KirchenGebräuch werden fast auff Bergstättisch gehalten. Der Rath ist von Teutschen besetzt, so der Augspurgischen Confession. Es wohnen gleichwol auch viel Ungarn alda, sie in den eussern Rath kommen können. Man redet, neben der Teutschen vnnd Vngrischen Spraach, auch Polnisch daselbsten, vnnd ist der meiste Handel mit dem Wein, so in Poln geführt wird. Es ist allhie die Königlich Zypserische Camer, item der KriegsZahlmeister, vnnd Mustermeister in OberVngarn, wie auch das Zeughaus (so mit zimlichem Geschütz vnnd Munition versehen:) item Giesser, Büchsmeister, Pulvermacher, Wagner, Schmid etc. und hat da der Vice Re, so die Vngern Kyrál Kepe nennen, das ist, der FeldObriste in OberVngarn, sein Residentz, so gemeinlich ein Teutscher gewesen, (etwa auch Welsche, als der Graff von Nagrol, Bellgioiosa &c.) seithero Vngarn bey dem Hauß Oesterreich ist.”

(A palatinust jelölő „Kyrál kepe” magyar kifejezés is megtalálható Daniel Speer regényében, azonban nem Kassa leírásánál, hanem a XIII. fejezetben, a Magyar Királyság általános bemutatásánál.³⁷)

Nézzük ezek után, hogy 16. század végi utazása idején hogyan írja le kassai ismereteit Veit Marchthaler:

„Herwerts Caschaw ist ein zimlich hoher berg mit wenig holcz unnd gestaudtwerk bedekt. Alda es auch wol zu weilen steuden hecht geben, thuet, derab kan man gar schön die Statt und gelegenheit der selben ybersehen, enthalb Caschau ist wider ein Berg, so Weinwachß hat, aber gar kalkig, dannen hero das Ungrische Sprichwort entsprungen. Vinum de Cassa, ageb, az ki az töwit asa.”

Itt meg kell szakítani Marchthaler leírását a kassai borról. Ugyanis ezt a mondást Zeiller Kassa-leírásánál nem találjuk, mert Zeiller nem mindig másolta le szolgálai Marthaler kéziratát, hanem a kapott szöveget néha máshová illesztette. Ezért olvassuk az idézett magyar mondást a tokaji bor említésekor:

„Der Wein, so hierumb wächst, vnd ausser Lands ins gemein der Tokeyer Wein genennet wird, ist trefflich gut, vnnd wird zu guten Jahrn vber den Muscatel vnd Malvasir gerühmet. Hergegen ist der Caschauer Wein so schlecht, saur vnd ohndüchtig, daß die Vngern in ihrer Spraach zu sagen pflegen: Vinum de Cassau ageb az ky az duwet assa: das ist: Caschauer Wein ist gantz nicht werth: daß derselb gebauet werd.“

(A német fordításban a mondás kissé megszelidül.)

Visszatérve a Marchthaler-féle Kassa-leíráshoz, a következöket olvashatjuk:

„Caschaw ist die Hauptstatt in OberHungern, mit mauren und graben zimlich versorgt, hat zwey Thor, deren alwegen eines ein Wochen unnd die andere das ander offen gehalten, mit teitsch und Vngrischen Knechten bewachtet wirdt, denn sie A. 1536. von den Sybenbergischen onnersehens durch Verrätherei eingenomben worden. Ausser der Statt rent das Wasser die Herwat genant, und von der in die Shaia [Sajó] und sambt der selben in die Teisse underhalb Toggay [Tokaj].

Auß dem Weingebirg laufft ein kleiner bach beim oberen thor in die Statt, und teylt sich innerhalb der Statt also baldt in Zwayteil, fleust also in Zweyen bächlein die lang der Statt auß Zwischen welchen das Rathauß Tirgkenloch, Kirch unnd Schul steth und weil an Vier und dressig orten, keine steig oder [102v] Prüken daryber gemacht sei, ist dannen hero das Sprichwort entsprungen, in Hungern seye eine Statt dardurch zwei fliessende Wasser lauffen, und daryber 34. prüken, gebaut seyen. Die Kirch dieser Statt ist schön fundiert, aber A. 1586 sambt ezlichen hausseren abbrandt und nacher A. 90. wider erbawt und mit einem schönen erhöchten Thurm geziert worden. Unnd weil das gewolb der Kirchen an ezlichen orten auch eingangen gewest, haben sie zu außbesserung desselben dem Mertel mit Caschawer Wein anmachen lassen, wie ichs den selben gesehen.

Die Kirchen Ceremoni zu Caschau und allen Stättlein der Zypsch [Szepes-ség] werden vast auf perkstetterisch gehalten.

Der Statt Magistrat, gedachter orten sei auch nach teitsche, ohnangesehen wendische an vilen Orten, wie auch zu Caschau vil Ungern wohnen, auch die selben im ausseren Rath gassieren, derowegen inen die Ungern sehr gehässig, und da ir gelegenheit erstehen gern schupfeten . [...] under dem Stattvolk get die teitsch ungrisch unnd pollnisch Sprache.

Alda zu Caschaw [Kassa] wirdt man ir Mjtt. Praesident unnd Rath der Zypserischen Camer gehalten, [...]

Also hat das Feldt Obrist in Ober Hungern sein residentz auch in dieser Statt, so die Ungern Kiral Kepe nennen, welcher yber alle Schlösser, Västungen, Granizen, und Castell, darinnen ir Mjtt. Kriegßvolk helt, sowol auch den Graff: oder Spanschafften, und allen Herren in gemein in Feindts not zugebieten, [...]" (102v–103r).

A magyar mondások eredete is sokkal messzebbre vezethető. Nincs módunkban a teljes fejlődésvonalat felrajzolni, csupán ízelítőt szetnénk nyújtani abból a kincsestárból, amelyet Veit Marchthaler kiadatlan útleírása rejt. Simplex Lőcse felől Kirchdrauf [Váralja] faluhoz közeledik. Leírása szerint

„Zu Kirchdrauf / als der 13. Städte einer / ist auch ein Thum-Capitel / und ein hohes Schloß mit einem Stein-Felsen / Zipser-Hauß genant / [...] In dieses Schlosses Felsen in einer Klufft / gibt es ein Wasser / so Sommers-Zeiten gefreurt und Winters-Zeiten fleust. Iten vom Capitel-Berge fließt ein Wasser / welches zu Stein wird / davon man Häuser bauet / daher ein Sprichwort / daß die Häuser zu Kirchdrauff von Wasser gebaut; Die Steine aber / so in dieser Gegend unter der Erden außgegraben werden / kann man ohne Brand vor Kalch brauchen”.³⁸

Martin Zeiller 1632-ben St. Kirchorffról szóló leírásában ugyanezt olvashatjuk.

„St. Kirchorff. 2.m. so vnden an einem Berg ligt, auff der höhe aber ist ein Domcapitel S. Martins Gottshauß genant. Oben auff dem Berg ist ein Wasser, so zu Stein wird, daß mans zum Häuser bauen brauchen kan: daher das Sprichwort, daß die Häuser daselbst mit Wasser gebaut seyen. Die Stein, die vnder der Erden wachsen, werden für Kalch gebraucht”.³⁹

Azonban sokkal korábban, már Veit Marchthaler is megörökítette ezt a nevezetességet:

„Von der Leytsch zwoo kleine meyl ligt auf einer höhe ein Tumb Capittel S. Martins Gots Hauß, daryber inspector ist der Bischof von Jasen oben auf dem berg ist auch ein wasser so mit macht herauß.. tringt und zu Stain wirt, die werden zum Hauser Pauen wie duffstein gebraucht, dannen hero dies Sprichtwort erstanden, das die Hauser mit Wasser baut sein, der Stain so und der Erden wachsen von Außlauf, worden für Kalk braucht.”⁴⁰

Természetesen nem azt állítjuk, hogy Speer Marchthaler leírásából vette át az idézett mondást, hanem azt, hogy a szövegek egymásra épül-

tek, és éppen az a Zeiller által is feldolgozott Georg Wernher-munka lehetett a forrás,⁴¹ amelynek német kiadását Marchthaler is felhasználta. Most csupán az a kérdés, hogy Zeiller közvetlenül vette-e Wernhertől az idézett szöveget, vagy beérte Marchthaler tolmácsolásával.

Amikor Konrad Gajek összefoglalja Daniel Speer Magyarországra vonatkozó forrásait, megállapítja: „Figyelemreméltó, hogy magyarországi és keleti ismereteit a szerző feltehetően olyan művekből merítette, mint David Frölich *Viatoruma* (Ulm, 1643–1644), Martin Zeiller *Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn* c. műve (Ulm, 1643–1644), Stefan Ritter *Cosmographiaja* (Marburg 1619), Johann Wild *Neue Reysbeschreibung eines gefangenen Christen* c. munkája (Nürnberg 1613) és a Frankfurt am Mainban kiadott *Theatrum Europaeum* (1657-es évfolyam).⁴² Marchthaler természetesen nem tekinthető az *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* közvetlen forrásának. Miután azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a legkorábbi Zeiller-féle Magyarország-leírásnak Marchthaler a forrása, a mindmáig kiadatlan ulmi kéziratot is össze kell kapcsolni Daniel Speer művével.

1 Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit. Der *Ungarische oder Dacianische Simplicissimus* im Kontext barocker Reiseerzählungen und Simpliziaden. Kolloquium des Instituts für Literaturwissenschaft der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Germanistischen Instituts der Rheinisch-Westfälischen Technischen Hochschule, Aachen in Verbindung mit der Grimmelshausen-Gesellschaft. Budapest, 2002. október 9–13. (A konferencia anyaga megjelenés előtt.)

2 *Magyar Simplicissimus*. Fordította: VARIJÚ Elemér. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: TURÓCZI-TROSTLER József. Bp. 1956.; SPEER, Daniel: *Magyar Simplicissimus*. A bevezetőt KISS GY. Csaba, az utószót SZAKÁLY Ferenc írta. A jegyzeteket BENDA Kálmán és SZAKÁLY Ferenc állította össze. Miskolc, 1998. 235 l. (Felsőmagyarországi Minerva 1.)

3 Életrajzának és munkásságának monografikus összefoglalásához ld. Konrad GAJEK: *Daniel Speers romanhafte und publizistische Schriften*. Wrocław, 1988.

4 A *Magyar Simplicissimus*ra vonatkozó legfontosabb magyar tanulmányok: TURÓCZI-TROSTLER József: *Német kalandorok Magyarországon a 17. században*. = *Magyar Figyelő* 1913. 4. 366–383.; TURÓCZI-TROSTLER József: *Magyar elemek a XVII. század német irodalmában*. Temesvár, 1914. 43.; Uő.: *A „Magyar Simplicissimus” és a „Török kalandor” forrásai*. = *Egyetemes Philológiai Közlöny* (XXXIX) 1915. 104–112., 181–193., 291–300.; MOLLAY Károly: *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus. Az eddigi kutatás mérlege*. = *Filológiai Közlöny* 1958. 663–670.

5 TURÓCZI-TROSTLER József: *A „Magyar Simplicissimus” és a „Török kalandor” forrásai*. = *Egyetemes Philológiai Közlöny* (XXXIX) 1915. 106.

6 Ld. 2. jegyzet, 223.

7 Ld. 2. jegyzet, 224.

8 Speer és az ulmi cenzura kapcsolatáról, a magyar vonatkozású művekről értékes megállapításokat tett Manfred KOSCHLIG *Daniel Speer und die Ulmer Büchzensur Doku-*

- mente zur Bibliographie seiner politisch-satirischen Schriften. (Frankfurt a. M., 1975.) c. alapvető tanulmányában.
- 9 Zeiller forrásainál gyakran több kiadás is szóba jöhet, csupán a művek azonosítása érdekében adjuk meg az első kiadás rövidített adatait: BRAUN, Georg-HOENBERG, Franz: *Beschreibung und Contrafactur der vornembsten Stät der Welt*. Köln, 1574–1590.
 - 10 BAKSAY, Ábrahám: *Chronologia de regibus Hungaricis*. Krakkó, 1567.
 - 11 DILICH, Wilhelm: *Ungarische Chronica*. Kassel, 1600.
 - 12 GORECKI, Leonard: *Walachischen Kriegs[...] Beschreibung*. Basel, 1578.
 - 13 HELTAI Gáspár: *Chronica az magyaroknac dolgairol*. Kolozsvár, 1575.
 - 14 OLÁH Miklós: *Atila*. Basel, 1568.
 - 15 REICHERSDORFF, Georg: *Chorographia Transylvaniae. Moldaviae chorographia*. Frankfurt a. M., 1600.
 - 16 RICCIO, Michele: *De regibus Ungariae*. Basel, 1543.
 - 17 SCHÖDEL, Martin: *Disquisitio historico-politica, de regno Hungariae*. Straßburg, 1629.
 - 18 SAMBUCUS, Joannes: *Brevis appendix de [...] Ladislao et reliquis*. Frankfurt a. M., 1581.
 - 19 SCHWEIGER, Salomon: *Eine neue Reysbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel*. Nürnberg, 1608.
 - 20 WERNHER, Georg: *De admirandis Hungariae aquis*. Basel, 1549.
 - 21 SZAMOSKÖZY István: *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*. Padova, 1593.
 - 22 BONFINI, Antonio: *Rerum Ungaricarum decades quatuor*. A szóba jöhető kiadások: Basel, 1543, 1545, 1568. Frankfurt, 1581.
 - 23 LAZIUS, Wolfgang: *Des Khünigreichs Hungern sampt seinem eingeleibten Landen grundtliche und warhafftige chorographica Beschreibung*. Wien, 1556.
 - 24 LEUNCLAVIUS, Johann: *Neuwe Chronica türkischer Nation*. Frankfurt a. M., 1590.
 - 25 BRANDSTETTER, Maximilian: *Utazás Konstantinápolyba 1608–1609*. Előszó: Karl NEHRING. Ford. TÓTH L. Béla. Bp. 2001. (Kronosz könyvek 6.)
 - 26 Stadtarchiv Ulm, H Marchthaler, Veit Nr. 1.
 - 27 TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*. Bp. 1969. 18–19.
 - 28 ZEILLER, Martin: *Neue Beschreibung des Königreichs Vngarn*. Ulm, 1646. 15.
 - 29 ZEILLER, Martin: *Neue Beschreibung des Königreichs Vngarn*. Hrsg. Johann Beza. Leipzig, 1664.
 - 30 GRADELEHNUS, Johann: *Hungarische, Sibenbürgische, [...] Chronica*. Frankfurt a. M., 1665.
 - 31 FRÖLICH, David: *Medulla geographiae practicae*. Bártfa, 1639. 344.
 - 32 MARCHTHALER, Veit: *Ungarische Sachen*. 1588. 136 verso
 - 33 ZEILLER, Martin: *Itinerarium Germaniae*. Ulm, 1632. 586.
 - 34 WANDER, Karl Friedrich Wilhelm: *Deutsches Sprichwörter-Lexikon*, IV. Leipzig, 1876. 1428.
 - 35 HILTEBRANDT, Conrad Jacob: *Dreifache schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656–1658)*. Nach Stettiner Handschrift hrsg. u. erläutert von Franz BABINGER. Leiden, Brill, 1937. 22.
 - 36 SPEER, Daniel: *Ungarischer oder dacianischer Simplicissimus (1683)*. Hrsg. von Marian SZYROCKI und Konrad GAJEK. Wien, 1973. (Wiener Neudrucke, Bd. 3.) 100.
 - 37 Uott. 69.
 - 38 Uott. 67.
 - 39 ZEILLER, Martin: *Itinerarium Germaniae*. Ulm, 1632. 583.
 - 40 MARCHTHALER, Veit: *Ungarische Sachen* 1588. 100 recto.
 - 41 A Zeiller-Wernher átvételre Turóczi-Trostler József hívta fel a figyelmet. TURÓCZI-TROSTLER, A „Magyar Simplicissimus” s a „Török kalandor” forrásai. Egyetemes Philologiai Közlöny (XXXIX) 1915. 189.
 - 42 Konrad GAJEK: i. m. (36. j.) 24.

FONT ZSUZSA–KESERŐ BÁLINT

Kezdeményezések váradalmas és kegyességi irodalom fordítására, kiadására (1630–1730)

hívó embert személyesen megszólító „épületes irodalom” (*Erbauungsliteratur*) java részében a kegyesség-gyakorlás igénye összekapcsolódott a protestáns egyházak megmerevedett dogmatikájának és hierarchiájának igen éles bírálatával. A profetikus publicisztikát még erősebb kihívásnak tekintették a fönnálló rend képviselői; lutheránus területen a – tételesen is tiltott – chiliaszta váradalmak éppenséggel a „münsteri káosz”, a szociális lázadás kísértetét idézték föl.¹ Valószínűleg ezzel a helyzettel is összefügg, hogy az ilyen értekezések, prédikációs kötetek, röpiratok egyre gyakrabban szorultak illegálisba, különösen a harmincéves háború által érintett térségben, de a konfesszionalizmus hódítása Európa-szerte gátakat szabott a nem (teljesen) bevett eszmék terjedésének. A megosztott Kárpát-medence viszonyai is csak a bécsi béke utáni bő fél évszázadban voltak kedvezőbbek. A relatív szabadság kihasználása a spiritualista és rajongó irodalom behozatalára, kiadására, terjesztésére ekkor se volt egyszerű és könnyű. Az 1620-as évekkel kezdődő évszázadból hozunk a következőkben egymástól nagyon különböző példákat a királyi Magyarország északnyugati sarkától Brassóig. Azt reméljük, hogy célzott eszmetörténeti kutatás közben előkerült adataink közt lesz a könyvtörténészt – ritkábban a magyarországi nyomtatványok, többször a tágabb értelemben vett hungarica kutatóit – érdeklő.

1. A *Siebenbürgischer Prophet*...² 1630. évi szebeni kiadása létezését bibliográfiáink közül csak Szabó Károlyé fogadja el.³ Meggondolandó: nem érdemes-e nyitvahagyni azt a lehetőséget, hogy Szebenben készült a Bethlen Gábor utolsó esztendejére – Erdély és Magyarország, de egész Európa számára is – kataklizmatikus változást ígérő, igen konkrét prognózis első változata.⁴ Itt nem részletezhető tartalmi megfontolások mellett föltételezésünket nyomatékosítják a Régi Magyarországi Nyomtatványok második kötetének éppen 1629–32

körüli, szebeni adatai: a Marcus Pistorius ekkori folyamatos működésére vonatkozó tételek. Nem mellékes, hogy Pistorius linzi előélete ugyanazt a harciasan protestáns-heterodox világot idézi, ami az „erdélyi próféta” hangjára jellemző.

2. Pozsonyból irányított tervekről és munkálatokról 1638–1644
közt egyfolytában semmiképp se beszélhetünk a ma ismert adatok alapján. Föltűnő azonban, hogy a spiritualista és háborúellenes-váradalmas irodalom Kelet-Közép-Európában leghatékonyabb terjesztőjének, Johann Permeiernek a figyelme attól fogva fordul a Kárpát-medence felé, amikor fölbukkan s mindjárt középpontba kerül gazdag levelezésében Melchior Beringer von Königshofen udvari tanácsos.⁵ A császár volt udvari hadiszámvevője (*kaiserlicher Hofrat und gewesener Hofkriegszahlmeister*) otthonából, Pozsonyból frissen számol be Permeiernek az őt és alsó-ausztriai barátait – féllegalitásban élő, maradék protestánsokat, „liberális” intellektueket – hevesen érdeklő magyar eseményekről. A bécsi–pozsonyi kör fő érdemének az új eszmék iránti érdeklődés ébresztését s fönntartását kell tartanunk. Nem lehet túlbecsülni annak jelentőségét, hogy a királyi Magyarország fővárosába, majd hamarosan felvidéki centrumokba, végül Erdélybe is eljutottak – nem egyszer Hollandiából, Angliából, jókora kerülővel, Danckán, Boroszlón át – a levelekkel együtt érkező könyvcsomagok, amelyekben aktuális híradások, fölhívások mellett jutott hely a súlyosabb mondanivalónak is.⁶

Az értesülés- és gondolatforgalom fölélnküléséhez képest jóval kevesebb siker kísérte a fordítási s kiadási terveket. Az ötlet-szinten maradók s a megvalósulás küszöbéig eljutottak is megérdemlik a számbavételt.

2.1. Protestáns-heterodox nyomda alapításának ötlete éppen csak említésre méltónak tűnik; Permeier tájékoztatlanságára is vall, hogy ilyesmi eszébe jutott. 1638 derekán azonban talán mégsem teljesen alaptalanul álmodtak protestánsaink arról, hogy az uralkodóváltás és a nem-katolikus magyar rendek példátlanul egységes és határozott országgyűlési föllépése nyomán akár új intézményekhez is juthatnak. Beringer válasza azt sugallja, hogy ő is elképzelhetőnek tartotta „az országgyűlés [vallásügyi tárgyalásainak] szerencsés kimenetele nyomán új nyomda megnyitását”, ha nem is Pozsonyban, de „valamely

közeli helyen.”⁷ Hogy a tervből nem lett semmi, azt az is bizonyítja, hogy három évvel utóbb Beringerék egy jóval megalapozottabb vállalkozása során – mint látni fogjuk – csak távoli, külföldi nyomdák jönnek már szóba.

2.2. Joachim Betke főműve magyarítására és kiadására a nyomdaalapítás ötletével csaknem egyidőben hangzik el javaslat. Permeieréknek akkoriban kedvenc szerzője volt Betke, akinek főművét⁸ a német egyházi-művelődési viszonyok átfogó és szenvedélyes bírálata mellett az egyetemes papság lutheri eszméjének következetes képviselte jellemzi. Egy rövid publicisztikus röpirattal, a szintén latin című, de német nyelvű *Speculummal* együtt magasztalja Betke művét Permeier Bécsből keltezett levelében 1638. szeptember 7-én, és ajánlja Beringeren keresztül, hogy „a magyarok se legyenek restek anyanyelvükre áttenni”;⁹ aligha képzelhető el, hogy ehhez nem értette hozzá egy magyar változat kinyomtatását is.

2.3. Az Arndt-féle *Evangelienpostillen* két folio-kötetének újrakiadása része volt az – immár végképpen nem Bécsből irányított, hanem Pozsonyból Melchior Beringer által finanszírozott és szervezett – nagyszabású irodalmi vállalkozásnak. Részletes ismereteink vannak az eredeti elképzelésekről. Így még napra is pontosan tudható, mikor indult el útjára a Johann Arndt összes kegyességi munkájának átjavítására és újrakiadására irányuló terv: Beringer 1641. május 24-én kelt levelében az ekkor Bécsben lakó Johann Permeier számára ad megbízást a feladat előkészületeinek megszervezésére és a végrehajtásra. Utasítások vannak itt minden részletről: mely művek, milyen sorrendben vevődjenek munkába, s hol milyen képek készüljenek, mely nyomdák jöhetnek szóba,¹⁰ s milyen alternatívái lehetnek majd a terjesztésnek. – Beringer Arndtot a háborúban annyit szenvedett egyszerű nép egyedül aktuális és fontos szellemi táplálékának nyilvánítja,¹¹ és ő, majd sok hónapra Frankfurtba költöző „végrehajtója” egyre grandiózusabb tervekkel kovácsolnak a teljes szerzői korpusz kritikai igényű közreadására. Természetes, hogy a túlméretezett tervek nem valósulhattak meg, már csak a háború okozta nehézségek miatt sem; végül az egész vállalkozás zátonyra fut 1644 őszére, amikor a két fő kezdeményező, Beringer és Permeier is eltűnik a szemünk elől (egyikük halála ideje se ismert). A legfontosabb, hogy elvégezték

Arndt foliopostillája két vaskos kötetének szöveggondozását, korrek-túrával s a latin szövegek német fordításával; aktuális mellékletekkel és gazdag képanyaggal ellátva kinyomtatták.¹² Az anyag krúdában, hordókba csomagolva jutott le a Dunán Pozsonyba; ott kötötték be a példányok többségét, s különös gondot okozott a terjesztés, a szét-küldés, főleg katolikus országokba, hitüket jórészt titokban megőrző protestánsoknak, köztük a két Duna menti Ausztria olyan urainak, s főleg úrnőinek, akik kezdetől fautorai voltak a vállalkozásnak.¹³

2.4. Magyar és cseh Arndt-fordítás elkészíttetésének és kiadá-sának gondolata mindjárt az „Arndt felé fordulás” meghirdetése után merült föl először. Pozsonyban 1642. március 13/23-án kelt levelében Beringer már arról tudósít: „remélem, Bisterfeld úr a magyar és cseh nyelvre fordítás ügyében az erdélyi fejedelemtől nem kevéssé fog működni.”¹⁴ A magyar átültetésről fontos tudnunk, hogy 1642 őszén a pozsonyiak már aggódnak amiatt, hogy a megjelenés nem vált-e ki majd retorziókat, s a Bayly-féle *Praxis pietatis* [lőcsei] magyar kiadásá-nak kelendőségére hivatkozva mernek csak reménykedni a sikerben.¹⁵ (Egyéb utalásokat erősít meg ez az adat arról, hogy az angol sikerkönyv német párdarabját, a *Wahres Christentum*-ot fordítják.) Utóbb arról tudósítanak a pozsonyi levelek, hogy hamarosan küldik a kéziratokat Frankfurtba, Merian nyomdájába; Beringer már éppen elkészült – a két magyarországi arisztokratának, Nádasdy Ferencnek és Illésházy Gáspárnak címzett – latin nyelvű ajánlásával.¹⁶ A fordítások nyomdai előkészületeiről ez az utolsó tudósítás. Másutt szó van „a magyar ki-rályság rendjei és városai támogatásáról”,¹⁷ hamarosan viszont éppen a magyarországi segítség elapadásáról; utóbbi valószínűsíti, hogy a magyar és a cseh fordítás kinyomtatására végül nem került sor. Az átültetések azonban elkészültek, s a magyar fél évszázaddal megelőzte a kéziratban maradt fordítás-részleteket, s közel száz évvel a teljes magyar *Wahres Christentum* megjelenését.

3. Augustin Fuhrmannt latinra fordítják, hogy magyar kiadás készüljön: erre 1659-ben vagy 1660-ban került sor.

Az 1591-től 1644-ig élt Augustin Fuhrmann furcsa módon egyszerre volt a reformátusság felé fordult Brieg udvari prédikátora és a herceg-ség egy lutheránus falujának lelkésze. Nevezetessé igazán felekezeti-eg szintén besorolhatatlan spiritualista irodalmi munkásságával vált.

Korai írásaitól eltérően a lélek elragadtatott szárnyalásának költői képeiből alig marad valami késői fő művében, ami *Rettung der alten wahren Christlichen/ Catholisch-Evangelischen Religion, wider etliche Hinderungen, welche unter den Religions-Kriegen der Satan unvermerckt gesäet* címen jelent meg. Számunkra az egymás után két kiadásban – Amszterdamban, de előbb „zur Lissa in Pohlen bey Daniel Vetterm”, tehát a száműzött cseh testvérek nyomdájában – kiadott munka latin fordítása az érdekes. Ezt 1660-ban, föltevésünk szerint, szintén a cseh testvérek nyomtatták ki *Redivivus Christianismus...* külső címmel, s egy második címlapon adva a német cím latinját: *Vindiciae/ Antiquae, Verae, Christianae, Ca-/ tholico-Euangelicae/ RELIGIONIS,/ Aduersus nonnulla impedimenta/ Quae sub bellis-Religionis Specie/ Satanas tacite disseminauit./ Secundum Dei Verbum Spi-/ ritumque conceptae/ per/ AUGUSTINUM FUHRMANUM,/ Pastorem Tscheplowitzensem in Si-/ lesia, & Principalis Arcis-Tem-/ pli Brigensis Diaconum./ Ex Germanico Latinae.*¹⁸ Magyar szempontból meglepetést ennek a latin edíciónak az ajánlása hozza. Az *Allocutio dedicatoria ad Serenissimam ac Celsissimam Principem ac Dominam, Dominam Susannam Lorantffii... Principis Domini Georgii Rakoczii Relictam Viduam* nemcsak a címzett személye miatt érdekes, hanem sokkal inkább a benne foglalt javaslat okán. Eszerint Fuhrmann munkája olyan „aranyat érő traktátus” Lorántffi Zsuzsanna hitsorsosai számára (*inter Calvinistas seu Reformatos*), mint Kempis Tamás műve a katolikusoknak és Arndté a lutheránusoknak. A névtelen fordító elhatározta tehát, hogy Fuhrmann művét latinra fordítja; részint mert tudta, hogy nem ismerik arrafelé a német nyelvet, részint mert „szem- és fültanúja voltam annak (*auritus ac oculatus sim testis*), hogy Fenséged mily sokat tesz az igaz istenfélelem terjesztéséért és az iskolák építéséért, így bizonyosra veszem: kegyesen megtesz mindent, hogy a munka a magyar nemzet nyelvére lefordíttassék és kinyomtatassék (*vt Nationi Hungaricae sua lingua translatum ac typis demandatum prodesse idem scriptum possit*)”. Akármilyen izgalmas a német spiritualizmus igazi szülőföldjéről, Sziléziából származott, radikálisan irénikus értekező próza magyar fordítására és kiadására való fölszólítás, akármilyen becses hungaricumnak tekinthetjük ezért az ajánlást, könyvészeti szempontból nem számítható pozitív adatnak, mert a fejedelemszöveg kezébe alig halála előtt kerülhetett (ha került), amikor a protestáns Sárospatak és az egész erdélyi fejedelemség legsúlyosabb válságát élte.

4. A brassói Johann Bayer Lübeckben 1675-ben forgalomban volt prófétai füzetkéjére/röpiratára a brassói egyházi levéltárban föllelt, eddig ismeretlen dokumentumból következtetünk. Az erdélyi szászok körében – a reformáció késői fejleményei és a pietizmus jelentkezése közti évtizedek során – szinte teljesen hiányzó spiritualista-prófétikus elkötelezettségre vet fényt ez a jelentés, amit ismeretlen fogalmazott, és küldött a brassói lutheránus egyház előjáróinak arról, mit tapasztalt Lübeckben 1675 márciusa és júliusa közt földije, Johann Bayer megfigyelése során.¹⁹ Az addigra már három egyetemet megjárta Bayerból az elragadtatottság és elszántság prófétát csinált, aki titkos konventikulumban is hirdette apokaliptikus vízióit, és készült radikálisabb, nyílt föllépésre „a bűnbe merült város megmentéséért”. Itt most azt emeljük ki, hogy a dokumentumban nemcsak szóbeli prófétálkodásról kapunk beszámolót. Nyomtatványnak – ha talán csak füzetnyi program-röpiratnak, esetleg röplapnak – kell gondolnunk a jelentésíró által emlegetett „kártyácskákat”, cédulákat, amikor hangsúlyozottan sok ilyenről szól: Bayer „egy példányt nekem adott ... egyet-egyet minden egyes tanítványának ... és néhány még található itt”.²⁰ Ha előkerülne ilyen, akár tartalmában is szerény írás, akkor az mégiscsak az első teljesen hiteles dokumentuma volna egy Északra szakadt, tanult erdélyi szász ifjú eszméinek, valószínűleg kaotikus látomásainak, netán kalandor plánumainak. A Bayer-röpirat tartalmáról csak negatívumot árul el forrásunk, igaz ebből az írás példátlan radikalizmusára következtethetünk: Samuel Pomarius, a wittenbergi professzorságból Lübeck egyháza élére került teológiai doktor²¹ a Kartchen elolvasása után azt mondta, „ez a fickó olyan glosszákat ír, amilyeneket még soha, senki nem hallott” (*H. Doctor Pomarius sagte, der Kerl... macht ihm selber solche Glossas, die nie sind erhöret worden*).

5. Néhány adat az erdélyi szász pietizmus jelentkezése idejéből

A 17. század végén kibontakozott német pietista irodalom a Kárpát-medence területén az erdélyi szászság körében bukkant föl leghamarabb, és ott hatott legtovább. A mozgalom majd minden áramlata jelentkezett – különösen Szebenben –, és nagy szerepe volt, az iskolai reformokat is ideértve, az élet majd minden területén.²² Itt arra a korai szakaszra korlátozzuk figyelmünket, amikor August Herrmann Francke irányításával Hallében egységes áramlat működött. A híres *Stiftungen* hatékony intézményei és a merész reformeszmények hatásának intenzi-

tását jelzi, hogy néhány tucat erdélyi fiatal, onnan hazatérve, már első szerény újítási javaslatával milyen fölháborodást váltott ki az idősebb ortodox lutheránus klérus körében. Ők hoztak először haza veszélyes könyveket, s a leghívebbek tudósították hallei mesterüket nem utolsó sorban könyvekről szóló hírekről. Közéjük tartozik Johannes Dietrich, aki korán, már 1708-ban beszámolt Andreas Teutsch kiadói tevékenységéről. A két évvel korábban megtért (pietistává lett)²³ szebeni orvos és polgármester legtöbb kiadványát ismerik a bibliográfiák. Az alábbiakban olyan könyves adatokról adunk számot, amelyek elkallódott, el nem készült vagy csak a közelmúltban előkerült kiadványokra vonatkoznak.

5.1 Andreas Teutsch terve a *Wahres Christentum* erdélyi kiadására 1708-ban – föltétlenül ez a legfontosabb adat éppen Dietrich beszámolójából.²⁴ Máig nem ismerünk ebből az időből Erdélyben kiadott *Wahres Christentum*ot. Johann Arndt fő művének karrierje a Kárpát-medencében még további kutatásra vár: sajátos, hogy a protestáns Európának ez a bestsellere oly hosszas megszakításokkal hódítja csak meg Magyarországot német, magyar, szlovák olvasóit.

5.2 A *Paradiesgärtlein* 1714-es szebeni kiadása viszont – amiről nincs említés a levelezésben – elkészült. A közelmúltig ismeretlen nyomtatvány egyetlen példányára nem Szebenben, hanem a pietizmus erdélyi nyomai után kutatva a brassói levéltárban találtunk rá, nem tudva, hogy módszeres föltáró munkája során Borsa Gedeon már előtünk azonosította és leírta.²⁵ Johann Arndt e másik népszerű kegyességi írása – vegyes imagyűjteménye – a Honterus-gimnázium egykori anyagához tartozott. A német *Paradicsomkert*-edíciók gazdag családfáján a 17. század végétől dominánssá lett típushoz tartozik, a mellékletek közt a csodatörténetekkel. Nem tartalmaz sajnos semmilyen helyi előszót, s még csak utalást sem arra, ki volt, vagy kik voltak az erdélyi német újrakiadás kezdeményezői. Közéjük tartozhatott a német pietisták kelet-európai főmegbízottjának nevezhető Christoph Voigt, aki éppen 1713 őszén kényszerül elhagyni Szebent, rövid tanári és könyvkereskedő-nyomdász tevékenység után.²⁵ Ez nem gyöngíti, hanem erősíti, hogy Andreas Teutsch kiadói programjához kössük ezt a német Arndt-kiadást is; az erdélyi századok világi vezetője volt ugyanis kezdeményező Voigt idehívásában is.

5.3 *Auserlesene geistliche Gesänge* (Szeben 1711)

Az időrendet az Arndt-tervek ismertetése miatt felborítottuk, de továbbra is a pietista Andreas Teutsch által kezdeményezett kiadványoknál maradunk. Ez az adat nem utal ismeretlen nyomtatványra, csupán két ismert darab datálásához nyújthat segítséget. Johannes Dietrich levele egy, röviddel 1711 vége előtt megjelent énekeskönyvről tájékoztat.²⁷ A forrás által említett válogatást az *Außerlesene geistliche Gesänge* cíművel azonosítjuk, amely anyagát egy-két szöveg kivételével teljes egészében a Freylinghausen-féle 1704-es hallei énekeskönyvből veszi. Az egyetlen példányban fennmaradt gyűjtemény töredékes címlapját így 1711-re egészíthetjük ki.²⁸ Az kérdéses, hogy a szebeni „vollständiges Gesangbuch”-ot is föltétlen friss kiadványnak kell-e elképzelnünk. Egy igen fontos, ma megvizsgálható kolligátum az egyetlen, aminek két darabja megfelelhet a levélrészletben közölt leírásnak.²⁹ Ebben egy címlap nélküli nagy énekeskönyvet követ az *Außerlesene...* Érdekes azonban, hogy ez a 354 éneket tartalmazó nagy gyűjtemény maga is tartalmaz a Freylinghausen-féle hallei énekeskönyvből énekeket, többet is, de perdöntőnek látszik az a kb. egy tucat szöveg, amelyik ott jelent meg először. A ránk maradt kolligátumban egymást követő két gyűjtemény énekei között nincsenek átfedések.³⁰ Ez sem lehet azonban bizonyíték a közel egyidejű nyomtatás mellett, sőt azt sem lehet kizárni, hogy egyik vagy másik énekeskönyv, esetleg mindkettő későbbi. A levélben közölt hír mindenképpen nagyon fontos, még ha nem is vonatkoztatható biztonsággal meglévő gyűjteményre, mert az nem lehet kétséges, hogy 1711-ben Erdélyben (nyilvánvalóan Szebenben) kinyomtattak egy énekgyűjteményt, ami az 1704-ben Halléban megjelent Freylinghausen-féle énekeskönyvnek első felhasználása volt a Kárpát-medencében.

A szebeni énekeskönyv-család kérdésköre további vizsgálatra vár, így a föllendülőben lévő egyházzenei kutatására.

1 Jó áttekintést ad erről Martin BRECHT az általa szerkesztett kézikönyv III-IV. fejezetében: *Geschichte des Pietismus*. Bd. 1. Göttingen, 1993.

2 Ez a címkezdő dominál az 1629–1632 közti időből való – igen hasonló tartalmú – rövid röpiratoknál; ez áll mindjárt az első élen is, amit BLEYER Jakab úgy írt le, mint az 1644 előtti utolsó, országunkkal foglalkozó, „újságlapot” (Magyar Könyvszemle 1900. 72–73., HUBAY Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban. 1480–1718*. Bp. 1948. 560. sz.).

- 3 RMK II 467. leírása (*Wunderbarliche Prophezeiung und Weissagung eines siebenb. Propheten*. Gedruckt zu Hermanstadt 1630.) brassói címjegyzékből való (RMNy App. 143.), de hasonló címet több kiadás is visel. Ilyenek előkerültek, s ezek alapján röpiratcsaládról beszélhetünk, amelynek tagjai közül csak a hely nélkül megjelent 1629. évi jóslat kezdetlegesebb a későbbiekénél.
- 4 S esetleg onnan került, „öröklődött” az egyik külföldi kiadás címlapjára (koholt nyomdahely föltüntetése ui. a több megnevezett külföldi hely ismeretében nem látszik indokoltnak).
- 5 Ezt már a Permeier-iratok Halléban őrzött nagy többségének (Bibliothek der Franckeschen Stiftungen, Ms. B 17a–b) első földolgozója, Theodor WOTSCHKE fölismerete, ld. többek közt: Johann Permeier. *Der Primarius der Christköniglichen Triumphgesellschaft*. = Zeitschrift für Kirchengeschichte (56) 1937. 565–592. Ujjabban ld. KESERŰ Bálint: *In den Fußstapfen der Rosenkreuzer. Johann Permeiers Tätigkeit und Vorhaben im Karpatenbecken*. In: *Rosenkreuz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert*. Hrsg. Bibliotheca Philosophica Hermetica. Amsterdam, 2002. 287–306.
- 6 Jakob Böhme ide jutott műveiről ld. VISKOLCZ Noémi: *Egy Böhme olvasóköri az 1630–40-es években*. = Magyar Könyvszemle 1998. 140–145.
- 7 *Wegen der Mension* [J. Betke könyvéről alább szólunk], *welche Herr Götz* [Andreas Götz pozsonyi tanár majd lelkipásztor] *alhie noch bey Handen hat, das solche alhie möchte gedruckt werden, weil die Jesuiter die Druckerey haben, wirds der Zeit vergebens sein, biß nach dem Landtag vnd deßen glücklichen Aufgange sich an einem nahe hiebye gelegnen Ort, etwan jähling ein Buchdruckerey eröffnen wird, alßdann mags wol geschehen*.
- 8 *Mensio Christianismi et ministerii Germaniae*. Das ist: Geistliche Abmeßung unsers heutigen Christentums und Predig-Ampts. H. n. 1636. Ld. Margarete BORNEMANN disszertációját: *Der mystische Spiritualist, Joachim Betke und seine Theologie*. Berlin, 1959.
- 9 „*Mensio Christianismi vnd Speculum Fidei* meritirten wol auch in andere Sprachen zu mehrer propagation übersetzt zuwerden, dabey die Hungarn mit ihrer Muttersprach auch nicht trög sein sollen.” Halle, B17a III.5.o.
- 10 Lüneburg tipográfiaja, a Stern-féle, jön először szóba, aztán döntenek a Majna menti Frankfurtban metszőként is működő Matthaeus Merian mellett.
- 11 A tervek megvalósulására való, jövő idejű utalásban („...auch bey den gemeinen Volck sehr beliebt wird, sonderlich in disen Landen”) az általunk kiemelt félmondat jelzi, hogy térségünkről van szó: „főként ezeknek az országoknak az egyszerű embereiről”, mint jövőendő olvasókról. Pozsony, 1641 máj. 24. Halle, B17a. III 7d.
- 12 *Postilla. Das ist Außlegung der Sontags-Evangelien vnnnd Texten durchs gantze Jahr gepredigt vnnnd beschriben. Durch H. Johannem Arndten. Mit Kupfferstücken*. Franckfurt am Mayn, Bey Mattheo Merian, 1643. A bibliográfiák címvariánsokat is adnak, s furcsa módon ezek közt előfordul a második kötet egy évvel korábbi impresszuma. „Taktikai variációk” a címnegyedben s az előszavakban az illegálisan Alsó-Ausztriába küldött példányok esetében vannak, pl. elhagyják Beringernek az első kötet élére tett portréját és Permeier hozzá írt testvéri sorait, vagy a *Neue Vorwort*ból a magyarországi és ausztriai pártfogó hölgyekhez szóló köszönetnyilvánítást (aminek neveket is föltüntető változatát már az előkészületek során leszavazták).
- 13 Az egész vállalkozásról már Theodor WOTSCHKE hírt adott, de több részletben pontatlanul és szűkszavúan: *Die Frankfurter Folioausgabe der Arndtschen Postille und der österreichische Protestantismus*. = Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemaligen und im neuen Österreich. (55) 1934. 65–68. (Sajnos csak töredéke egy nagy dolgozatnak; a teljes szöveg 1940-ben még megvolt a folyóirat szerkesztőségének irattárában, ami azonban a háború végén leégett.)

- 14 „Ich hoff Herr Hanß Heinrich Bisterfeld werde wegen der translation in Hung. vnd Slavonische Sprach bei dem Fürsten in Siebenbürgen nicht wenig operiren.“ Halle, B17b, f. 151.
- 15 „Wegen der hung. vnd Slavonischen translation hab Ich schon zimlich weg gebahnt vnd verhoffe, wann das werckh wird fertig sein, ...sintemal die praxis pietatis des Bayli albereit alhie in hung. Sprach fayl ist...“. Beringer Permeiernek, Pozsony, 1642. jún. 14. Halle, B17b, f. 155.
- 16 „...zweifle nicht, es werde was ergäbiges erfolgen, sonderlich verhoffe Ich das Lateinische schreiben an Herrn Graf Nadasdy vnd Herrn Eliashasi (ob es wol nach meiner wenig Wissenschaft in der Lateinischen Sprach mit einfeltigen Stylo gemacht ist) werde die Translation in die hung. vnd sclauonische Sprach zue weg bringen.“ Beringer Permeiernek, Pozsony, 1643. febr. 20. Halle, B17b, f. 159.
- 17 „Vnsers theils sind wir nit weniger bemühet/ diese neue edition mit Hilff ettlicher hoher Ständ vnd Städt in Königreich Hungarn/ gleichfals in die Hungarisch vnd Slavonische Sprach, die sich sehr weit gegen die Mittags- vnd Morgenländer erstreckt/ translatiren zu lassen.“ PERMEIER ezt a levelét Abtruck címen 1643-ban megjelent kiadványában adta közre (f. 34v).
- 18 Az OSzK Polem. 3779 jelzetű példányát használtuk. – A műről részletesebben ld. KESERŰ Bálint: *Hat der schlesische Spiritualismus Ungarn-Siebenbürgen erreicht? Die lateinische Version der Rettung Augustin Fuhrmanns*. In: „wer sînen vriunt behaltet, daz ist lobelich“. Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag. Hrsg. László JÓNÁCSIK et al. Piliscsaba – Budapest, 2001. 271–280.
- 19 A „Waß ein Ehrwürdig Ministerium Coronense wegen H. Bayers von meiner wenigckeyt zu wissen begehret, bin ich bereitwillig alles umständlich zu berichten“ című, 8 fólió és három sor terjedelmű iratot (Archiv der Schwarzen Kirche, IV. F. 148. 1/4.) folytatólagosan követi Bayer – már Brassóban, 1676-ban elhangzott – két prédikációjának szövege. Az információkban gazdag dokumentum tartalmát az erdélyi levéltárosok nesztora, Kiss András tiszteletére készült emlékkönyvben ismertetjük bővebben.
- 20 „...gab er mir ein Exemplar von seinen Chartulis, welches ich noch bey mir habe, und ein Paar hierbey zu finden ist; sagte, er habe einem iegcklichen seiner Discipulorum solcher Cartchen eins gegeben.“ – Később utal arra: „más ismerősöknek is osztogatta ezt az iratot, hogy mindenki értesüljön az általa közvetített isteni üzenetről, különösen a lelkészi kar“ (...andren bekandten diese Kartlein habe ausgetheilet, damit es die Leüte erfahren, insonderheit das Ministerium, ...horen was Ihnen Gott durch mich saget). Tehát olyan sok példányról esik szó, hogy képtelenség kézirat-másolatokra gondolnunk. A föltételezett nyomtatványt eddig csak a szerzői név szerint kerestük – hiába; arra van esély inkább, hogy anoním röpiratok közt bukkan majd föl...
- 21 Ez a lübecki püspök azonos Eperjes skólája tudós igazgatójával. Ő a gyászévtized kezdetén emigrált családostul, s gyermekeinek ephorusa velük tartott, így kapta a megbízást Bayer megfigyelésére.
- 22 FONT Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*. Szeged, 2001.
- 23 A megterést is olvasmányokról szóló beszámoló keretében ismerjük meg: „Dieser Mann hatte vor diesem iederzeit eine übele Meinung von denen H. Professoribus Hallensibus geheget, weshalber er auch einsmals vor zweyen Jahren H. Doctor Speners Buch Glaubens Lehre benehmet, nur auß Curiosität zu Henden nimmt, die Irrthümer darinnen zu bemerken; alleine er wurde dadurch wider seine Intention dermaßen überzeiget, daß Er seit dem ein gantz anderer, lieber frommer Mann ist, der großen Nutzen in unserm Land nur mit seinem Leben schaffet.“ (Hermannstadt, 1708. júl. 3.) Ezt a részt idézi FONT Zsuzsa: i. m. 109.
- 24 Az ismert Teutsch-kiadványok után kapunk hírt erről: „Er hat allbereit des seel. H. Schadens Frage: Was fehlet mir noch? drucken lassen, welches vielen dienet und beliebt. Jetzund werden des H. Poirets seiner Sachen auffgeleget. Nach diesen wird Er auch des Arnds Wahres Christenthumb abdrucken lassen.“ – olvasható az előbbi levél folytatásában. Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Francke-Nachlass, Kaps. 27. Fasc. 9.

25 Brassó, Állami levéltár, I. 1382

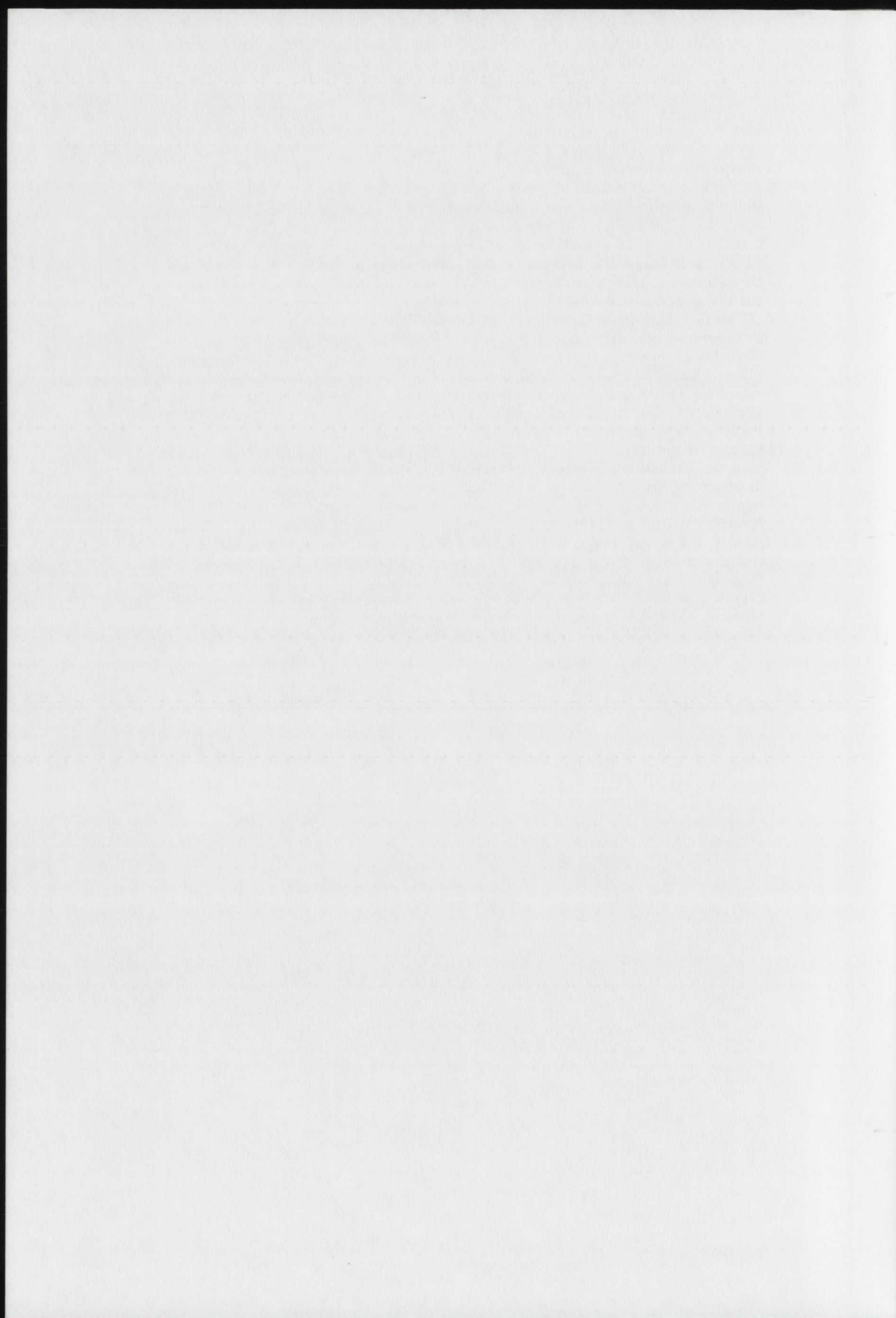
26 Az impresszum évszámán túl ezért a nyomtatás pontos idejét sem volna fölösleges tudnunk. A hallei pietista centrum küldötte előbb és később is külön foglalkozott az ellenreformáció által uralt térség Arndt-kiadásaival (adatokat erről ld. FONT Zsuzsa: i. m. 74, 82.), 1712 augusztusától 1713 őszén történt távozásáig pedig a szebeni városi nyomdát bérelte és vezette. Ld. Liliana POPA: *Urkunden zur Geschichte der Hermannstädter Druckerei in den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts.* = *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* (30) 1987. 94–96.

27 „Es hat Gott durch den H. Comes [Andreas Teutsch] auch dieses ohnlängst an mir und meiner Gemeinde gethan, dass wir biss 97. der schönsten und geistreichster Lieder auss dem Hallischen gesangbuch für Uns haben drucken und zu einem andern vollständigen Gesangbuch einbinden lassen, also dass keine Seele, so nur lesen kan, in meiner Gemeinde ist, die nicht diese neügedruckte hallische Lieder benebst dem Herrmannstädtischen gesangbuch, habe.” Bolgács, 1711. dec. 7. Részben idézve FONT Zsuzsa: i. m. 89.

28 Egyébként a Petrik-bibliográfia készülő IX. kötete is ide sorolta.

29 Szeben, Állami levéltár, I. 4217. – Itt szeretnénk köszönetet mondani az RMNy csoport munkatársainak, főképpen P. Vásárhelyi Juditnak, hogy a szebeni kolligátum darabjairól készült felvételeket rendelkezésünkre bocsátották, és tanácsaikkal sokat segítettek.

30 A forrás: Anastasius FREYLINGHAUSEN: *Geistreiches Gesangbuch, den Kern alter und neuer Lieder in sich haltend.* Halle, 1704. A szebeni énekeskönyvek tartalmáról a kolligátum első ismertetője, Traugott SCHUSTER (*Das deutsche Kirchenlied in Siebenbürgen.* In: *Programm des evangelischen Gymnasiums A.C. zu Mediasch, 1856–1857.*) munkája alapján készült énekmutatóból (Carl Gustav FELLELER: *Das deutsche Kirchenlied im Ausland.* Münster, 1935. (Deutschtum und Ausland, 59/60)) tájékozódunk.

PERGER PÉTER

A kolozsvári unitárius egyház nyomdájáról való számvetés

kolozsvári unitárius egyház nyomdájából 1697–1703 közöttől ismerünk nyomtatványokat.¹ A nyomda kiadványainak többsége feltűnieti, hogy a költségeket Kmita (Lengyel) Andrásné viselte, aki Lengyelországból menekült vagyonos asszonyként telepedett le Kolozsváron. A nemrégiben az egyház levéltárából, Molnár B. Lehel levéltáros kutatásának köszönhetően előkerült, 1700. november 30-án íródott elszámolás számos, eddig homályos adatot megvilágít a nyomda történetéből.²

A dokumentumok Kmita Andrásné és feltehetően a nyomda beszerzését végző megbízott közötti elszámolást tartalmazzák. Ez a kézíraton olvasható későbbi levéltárosi feljegyzés szerint egyben Kmitáné és az unitárius egyház közötti számvetést is szolgálta.³

Az első irat a beszerzés átfogó „könyvelését” tartalmazza. *Credit* megnevezés alatt a tipográfia beszerzéséhez és itthoni felállításához szükséges költségeket, *Debit* alatt pedig az erre fordított pénz forrását tünteti fel.

A másodikként közölt irat a teljes elszámolás két tételét részletezi. Előbb a Bécstől Kolozsvárig tartó út költségei olvashatóak nagyon részletesen, az egyes helyeken fizetendő vámot, láttamozási költséget stb. felsorolva. Második része a tipográfia itthoni felállításához szükséges kiadásokat sorolja fel. Az elszámolás alatt olvasható a már említett Kmita Andrásné leánykori neve (aláírása?): *Wilhelm Christina*.

A harmadik feljegyzésen pedig a betűtípusok felsorolása szerepel, a mennyiséget is megadva súlyban.

A három dokumentum vizsgálata több, a nyomda történetével kapcsolatban felmerült kérdésre választ ad. A szakirodalom nem jutott végleges álláspontra a nyomda eredete tekintetében. Ferenczi Zoltán nyomdászattörténetében lengyelországi, danzigi beszerzésről ír,⁴ ismeretei szerint a nyomda 1696. február 6-án vagy 7-én érkezett meg, de csak 1697-ben kezdte meg működését.⁵ Gulyás Pál⁶ szintén elkép-

zelhetőnek tartja, hogy Kmita Andrásné innen hozhatta magával a nyomdát, mint férje után rászállt örökséget, Kolozsváron pedig felajánlotta műhelyét az éppen nyomda felállításán iparkodó unitáriusoknak. Ugyanitt azonban ő maga is megemlíti, hogy a kortárs Misztótfalusi Kis Miklós szerint a nyomdát Bécsből hozatták. Az elszámolás tükrében végképp bizonyítotttnak látszik, hogy hihetünk a nemcsak hogy kortárs, de szakmabeli Misztótfalusinak, amikor *Mentségében* így ír: „Bizonyosság” arra, hogy mennyire fontos a nyomda mellett egy betűöntőműhely felállítása is „az unitárius uraimék tipográfiájok is, kik Bécsből szerezvén típust, mennyi defectussal van, azok tudják, akik tractálták; és talám ebben a seculumban nem lesz perfecta; úgyhogy sietségnek okáért a deák Regulamentumot ott akarván nyomtatni, azt meré egy valaki felőle mondani, hogy ha készen volna is másként a tipográfia, a típusban való sok defectusok miatt a nyomtatás nem lehetne.”⁷

A költségekre vonatkozó két elszámolás egyértelműen bizonyítja, hogy a betűket Bécsben szereztek be. A részletes kimutatásból azt is megtudjuk, hogy „A Mestertől Lobingertől” vették a nyomdafelszerelést, Vácig vízi úton, onnan tengelyen szállították Kolozsvárig. Pancraz Lobinger bécsi betűöntő önálló, hosszú életűnek tűnő, elődeivel ellentétben valamely nyomdától független betűöntődét tartott fenn Bécsben a 17. század második felében. Erdélyi kapcsolataiból annyi ismert, hogy 1693. augusztus 19-én a szebeni városi tanácsnak átnyújtott egy nyomda felállítására vonatkozó költségvetés-tervezetet.⁸

A nyomda beszerzésének és felállításának időrendje is pontosan meghatározható. A felszerelést 1694. július 6-án rendelte meg az egyház „akarattyából” ekkor Bécsbe érkező megbízott. 1695. december 1-jén már készen lehetett, ugyanis ekkor fizették ki (az összegből következtethetően) az ár második felét. Ekkorra tehető a tipográfia *Memoriálé*ben részletezett hazaszállítása is. Valószínűleg ez a készlet a nyomtatáshoz szükséges alapvető felszerelést tartalmazta, ez kitűnik abból, s egyben érdekességként megemlíthető, hogy a prélumot is ekkor hozták a betűkkel együtt Bécsből. A tipográfia tehát 1695 legvégén vagy 1696 elején (Ferenczi időpontjával kb. megegyezően⁹) érkezett Kolozsvárra. Minden bizonnyal hamarosan megkezdődött a nyomda felállítása, ezt bizonyítják az 1697-es impresszummal megjelent nyomtatványok.¹⁰ Az elszámolás tanúsága szerint ebben közreműködött a későbbi faktor, Liszkai Mihály is. A nyomda azonban

mégsem lehetett hiánytalan, 1696. október 24-én majd 1698. november 9-én újabb két-két ládányi betűt fizettek ki. Ez utóbbi szállítmány csupán a következő év márciusában ért Kolozsvárra. Az újabb beszerzéseket talán a Misztótfalusi által is emlegetett defektusok tették szükségessé.¹¹ Nem tudjuk milyen hiányokról szól itt a kolozsvári nyomdász, Haiman György véleménye szerint a szövegösszefüggés inkább mennyiségi, mint minőségi defektusokra utal.¹² A pótlásokat talán a Ferenczi által emlegetett gyűjtések tették lehetővé. Ismeretei szerint az 1696. január 18-iki unitárius főtanácsi ülés rendelt el az esperesi körökben gyűjtést, amelyből 256 Ft. gyűlt be. Majd további gyűjtések, végül özv. Fodor Józsefné 192 aranyával állt össze a vételár.¹³ Az elszámolás fényében azonban látható, hogy az ár zömét már jóval korábban befizették.

Még érdekesebb a nyomdatörténet számára a deák és magyar betűk lajstroma. A nyomtatványokból ismert betűket Haiman György méltatta.¹⁴ Megítélése szerint ezek a betűk újabbak, az átmeneti kor jellegéhez közelebb állnak, „a szövegbetűktől kezdve a nagyfokozatú címbetűkig úgyszólván egységes, határozott ízlésű mester keze nyomát viselik”. Véleménye szerint a betűk Kis Miklós elődeinek betűi és az általa kiteljesített átmeneti típus között helyezkednek el. Címbetűi jellege már nagyon közeledik Misztótfalusiéhoz, kurzívjai ellenben még a garamondi hagyományok nyomait követik. A szakirodalom eddig csupán a nyomtatványokban fellelhető betűket ismerte. A elszámoláshoz csatlakozó lajstrom azonban arról árulkodik, hogy a kolozsvári unitáriusoknak az eddig ismertnél sokkal jobban felszerelt nyomda állt a rendelkezésére. Az itt felsorolt betűknek azonban csupán egy részének akad nyoma az officina termékeiben. Legfeltűnőbb, hogy a felsorolásban szerepel 9 fokozat német betű, a műhelynek azonban egyetlen német nyelvű kiadványát sem ismerjük. Hasonlóan nincs nyoma az itt olvasható három fokozat kottának és két méretben meglévő kalendárium jegyeknek sem. Ennek okát csak találgatni tudjuk. A kalendárium jegyek esetében elképzelhető, hogy a nyomdában készült kalendáriumokból egyetlen példány sem maradt fenn, mint ez ezekkel a gyakran forgatott, hamar elavulttá vált kiadványtípusnak a példányaival gyakran megesik. A kiadványok megsemmisülésének feltételezése azonban nem ad megnyugtató választ. Elgondolkodtató, hogy Misztótfalusi még egy alkalommal említi *Mentségében* az unitárius nyomdát, beszámol arról, hogy unitárius uramék nyomdája nem használható,

„mert annak elégett a tipográfiaháza, és sok idő kívántatnék, míg azt felállítanák”.¹⁵ A minden bizonnyal hiteles krónikásnak tekinthető Kis Miklós ekkor még nem tudta, hogy a nyomda elég hamar kiheverte a pusztítást, és már 1698-ban jelentetett meg kiadványokat. Tehát a tűzvész a készlet 1696 eleji hazaszállítása és a *Mentség* 1698 tavaszi megjelenése között történhetett. Könnyen elképzelhető, hogy a tűzvész során a nyomda egy része mégis megsemmisült, ezért nincs nyoma több típusnak a nyomtatványokban.

A lajstrom másik nyomdatörténeti érdekessége az itt olvasható *Memoriale*, amely lényegében öntési utasítás. Pontosan árulkodik a hazai nyomdászat örök problémájáról, a magyar nyelvnek a latin abc-től eltérő ékezetes betűigényéről. Az utasítás szerint ugyanannyi ékezetes betűre volt szükség, mint „jegyzés nélkülire”. A latin abc-hez képest ugyanígy bővíteni kellett a k, sz, y, z, j számát, hisz ezek magyar szavakban gyakrabban előfordulnak, mint a Lobingertől megszokott latinban. A nagyobb és kisebb fokozatú számjegyek mennyiségének növelése pedig jellemzően mutatja, hogy hangsúlyt kívántak fektetni a jövedelmező kalendárumkiadásra és a tankönyvigények (arithmetica, számvető könyv) kielégítésére. A *Memoriale* utasításai ellenére úgy tűnik, mégsem sikerült teljesen megoldani az ékezetes betűk kérdését, volt, hogy szükségmegoldások alkalmazására kényszerültek.¹⁶ A feljegyzés minden bizonnyal még a bécsi betűöntő mester számára készült, hiszen mint a *Mentség* fentebbi idézetéből kiviláglik, a nyomdához nem tartozott öntőműhely,¹⁷ ezt az itthoni felállítás során beszerzett dolgok listája sem kérdőjelezi meg.

E tanulmány célja csupán a nemrégiben előkerült fontos forrásdokumentum publikálása volt, a hozzáfűzött rövid bevezető is csak az iratokban rejlő lehetőségek felvillantására vállalkozhatott. Sokat ígérő feladat lehet a lajstrom betűinek és a nyomtatványokon látható típusoknak az összehasonlítása, valamint a nyomda itthon nem hozzáférhető kiadványainak átvizsgálása. Kutatható, hogy a nyomtatványokon felbukkanó betűkészlet hogyan állítható párhuzamba a beszerzésekkel, felfedezhető-e egyáltalán, hogy milyen újabb vásárlásokról lehet itt szó (például az 1702-es frankfurti esetében), mutatkozik-e a nyomda teljesítményében, betűanyagában a Misztótfalusi által említett tűzvész, hasznos lehet az itt olvasható nevek és a nyomda kapcsolatának vizsgálata, átgondolható, hogy a felállítás során vásárolt bútorokból milyen létszámú személyzetre lehet következtet-

ni, stb. Mindez terveim szerint, a nyomda történetét és betűkészletét alaposabban feldolgozó cikk témája lesz, távlati célként pedig a kolozsvári unitárius nyomda történetének az eddigi eredményeket összegező és a fehér foltokat lehetőség szerint feltérképező, összefoglaló megírása tűzhető ki.

-
- 1 A nyomda 1691-re datált kiadványáról, COMENIUS, Joannes Amos: *Eruditiones scholasticae, pars prima* című munkájának nyomtatási dátumáról bebizonyosodott, hogy téves, valójában 1699-ben látott napvilágot. Vö. *Comenius Magyarországon kiadott műveinek lelőhely-bibliográfiája*. Az anyagot gyűjtötte: BERLÁSZ Piroska, ifj. HORÁNSZKY Nándor, szerk. KONDOR Imre. Bp. 1970. 9. Valamint RMK II 1685.
 - 2 Az irat Kolozsvárott, az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában, az Unitárius Nyomda fondban található.
 - 3 A' *Typographiarol valo számvetés Kmitáné Aszszonyommal*
 - 4 FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*. Kolozsvár, 1896. 70–73.
 - 5 Uo. 72.
 - 6 GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. II. rész Bp. 1961. 181–183.
 - 7 *Tótfalusi Kis Miklós Mentsége*. Szerk. HAIMAN György. [Bp.] 1987. (ezután *Mentség*) 77–78.
 - 8 MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-Geschicht 1482–1882*. Erster Band, 1482–1682. Wien, 1883. 340.
 - 9 FERENCZI Zoltán: i. m. 72.
 - 10 RMK I 1503, 1504, II 1880
 - 11 *Mentség* 77–78.
 - 12 HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és tipográfus*. [Bp.] 1972. 56.
 - 13 FERENCZI Zoltán: i. m. 72.
 - 14 HAIMAN György: i. m. 56–57.
 - 15 *Mentség* 51.
 - 16 HAIMAN György: i. m. 58.
 - 17 *Mentség* 77–78.

I.

Anno 1700. Die Ultimo Novembris Kolosvaratt A Tiszteletes Unitaria Ecclesia Typographiajarol valo számvetés¹

Anno Credit

1694.	6. July Erkeztvén Isten Segedelméből Bécsben alkuttam meg a' Tiszt. Ecclesia akarattýából Typographiára, és attam akkor néki kezéhez kész penzül.	Ft	1200,—
1695.	1. Decembris. Az Typographia le hozásának alkalmatosságával attam ismét Bécsben		1125,70
	Die... Decembris ugjan akkor már el indulván bizonyos Emberem által attam	Ft	128,72
	Ezen felyül meg irt penzeket potoltam az Zlotoknak(?) le szallitasakor	Ft	75,—
1696.	17. Octobris. Attam bizonyos Emberem által	Ft	170,60
1697.	28. Augusti. A' Fiam által	Ft	454,64
		Ft	3154,66
	Ugyan akkor alkalmatossaggal Nemeti Mihály Deák Uram velem járván ment az reá valo költség ugy mint	Ft	75,—
	Attam néki kész penzt T. Plebanus Ur parantsolatj[ára]	Ft	20,40
		Ft	95,40
	Azon Typographi[a]nak le hozása minden expensakkal edgyütt Ezen Memorialenak rendi szerént tölt Ft 920,56	Ft	920,56
	Itten ide Haza fel álitván a' Typographiát költöttem holmi eszközökre az mint le irtam	Ft	192,19
	Liszkai Mihály Deáknak ithon sokáig való várakozásért és az betüknek Cassaban való bé rakásaért attam	Ft	86,—
	Ugjan annak asztal tartásatul	Ft	30,—
	Summa	Ft	4478,81

¹ Ez az elszámolás két, lényegében azonos tartalmú kéziratban is fentmaradt. Itt közölt bővebb változata tartalmazza a *Notandum*-mal kezdődő szövegrészt és a frankfurti betűvásárlásra vonatkozó utólagos, más kézzel írt bejegyzést is.

Anno Credit

1695.	6 July. A Tiszteletes Unitaria Ecclesia adott az Typographiara pénzt	Ft	525,-
	Nemzetes Rainer Márton Uram ő Kegyelmeis [!] ugyan azon sükségre adot penzt	Ft	577,50
	Tiszteletes Plebanus Uram ő kegyelmeis [!] azon Typographiahoz adott	Ft	262,50
1700.	Ultimo Novembris marat a' T. Ecclesia in Summa adossa ugj mint	Ft	3113,81
	Notandum. Itt vann az Typographiaban készpenze az Tiszt. Ecclesianak Ft 1365 az Asz[onyom]nak vann Ft 3113,81	Ft	
	Summa	Ft	4478,81

[Későbbi hozzáfűzés:]

1702.	7 Apr. Francofurtumban kesztitetet defectusokért fizettem	Ft	55,-
	elő pénzt attam volt reája	Ft	9,60
	Szekér bért Baraszloig	Ft	3,90
	egy ABC eoreg fraktura betúk	Ft	5,76
	Ket Abc approb [apróbb?]	Ft	5,76
	Summa	Ft	80,02

[II.]

A Typographia le hozatalára és felállittására tett költségek
specifica(ti)ója

Memoriale.

A' Tiszteletes Unitaria Ecclesia Typographiajára Bécsben
és Bécstől fogva kolosvarig lott expensak.

A Mestertől Lobingertől valo be szállításért	Ft	6,-
A Palotáról valo le hordatás	Ft	4,20
a boltbol valo ki hordatás	Ft	-,80
9 Ládák csináltatásától	Ft	3,72
azoknak abroncsoltatásától	Ft	2,48
apro fejes vas szegekért	Ft	6,60
a' betűknek ládába rakása	Ft	1,50
a' Prelumnak szállásomra valo viteléért	Ft	-,60
Uyhellyi Pál Déáknak sok fele faratságáért és a bötüknek gondgya viseléséért Discretiot	Ft	21,-
Bécsben adtam Vámot	Ft	7,34
Hamburgi Vámot ¹	Ft	9,54
Másállástól	Ft	3,12
Divini Vamot	Ft	6,-
A Dunára valo ki viteltől	Ft	10,80
Posonban Harminczadot	Ft	44,40
A Regiától	Ft	1,20
Ugyan ott Vámot	Ft	8,40
Komaromba Vámot	Ft	7, 8
Esztergomi Visa es Commenda[?]	Ft	2,96
Hamburgi Visa	Ft	-,24
Váczi Visa	Ft	-,12
Hatvani Visa	Ft	-,12
Czegi Vám és Visa	Ft	1,44
Egri Visa	Ft	-,34
Onadi Visa	Ft	-,34
Debreczeni Visa	Ft	-,68
Ugyan ott Vám	Ft	-,24
Székely hidi Vám	Ft	1,44
Margitai Vám	Ft	-,24

1 Sic, értsd: Hainburg!

Cziganyi Vám	Ft	–,72
Kolosvári Vám	Ft	–,24
Az egész nyoma volt 44 Mása mellynek Vaczig vizen való le hozatása az[?] 48 téssen	Ft	21,12
Az Uton fára Czirkálásért és egyéb apro kölcségekre	Ft	8,80
Latus facit	Ft	183,82
A Tul alatt valo Summa	Ft	183,82
Szekeresnek Vácztol fogva Kolosvarig valo szalitásért másájától Ft 8 téssen	Ft	352,–
Kárt vallottam a pénzben mivel akkor a 36 pénzesekeket 34 szalitották	Ft	22,20
Bécsben fenn mulatozván költöttem	Ft	96,–
Anno 1696. 24 Octobris küldött a Fiam 2 ládával bötüket egy Görög által melynek adot kölcségre	Ft	72, 2
Haza érkezvén a Görög toldottam meg azon pénzt	Ft	16,–
Becsi Vámot adot	Ft	1, 2
Hamburgi Vámot	Ft	–,68
Másállás	Ft	–,36
Posoni harminczad	Ft	6,10
Anno 1698. 27. 9bris küldöt ismet a Fiam azon Görögtől 2 ládát adott kölcségre	Ft	96,–
Becsi Vámot	Ft	1, 2
Hamburgi Vámot	Ft	–,68
Posoni Harminczadot	Ft	6,10
Másállás	Ft	–,36
4 láda csináltatásért	Ft	2,–
azoknak abroncsoltatása	Ft	1,20
azokhoz szeget	Ft	3,–
Anno 1699. 7 Martij adattam ismet azon Görögnek Vácztol Kolosvárig valo le hozatásért	Ft	60,–
Summa	Ft	920,56
A' T. Unitaria Ecclesia Typographiájának fel alítására ithon költöttem ez szerént		
4 Vas Rámákat Csináltattam	Ft	9,–
Vas lapátot, patkoverőt		
Vas kalánt és egyéb aprolek	Ft	5,11

Egy festék főző réz fazakat	Ft	12,-
3 betű szedő vasért	Ft	2,56
1 kasta lábot	Ft	5,73
2 betű sedő fát	Ft	-,50
3 kasta lábot csináltattam	Ft	16,28
30 Pár kástákért	Ft	90,-
1 Par Görög betűhez való	Ft	3,-
1 Par Sidohoz valóért	Ft	3,-
1 Canon oreg betuhez való	Ft	-,60
1 Plágát csináltattam	Ft	-,42
Szorító polczokat	Ft	-,24
1 Pergamen bőrért	Ft	1,20
Ahoz valo szegekért	Ft	-,30
10 Pár padocskákért	Ft	9,30
1 Pár kicsin hajocskáért	Ft	-,30
1 Pár nagyobbacskáért	Ft	-,36
2 Pár Nagyobbakért	Ft	1,20
Szekekért és egyeb aprolek	Ft	-,70
1 Prelum melle valo regál	Ft	4,50
ahoz valo ládácskáért	Ft	1,-
2 Magos lábu székért	Ft	1,20
egy forma moso szekert	Ft	1,-
Prelum melle holmi aprl.	Ft	3,15
a Srof bomlásának meg csináltatásáért	Ft	11,-
2 Pár lapta főért	Ft	-,48
1 festek törő fáért	Ft	-,24
festeknek valo cseber	Ft	-,36
2 Pár puncturáért	Ft	-,96
egy Prélum mellé való regált ládástol	Ft	5,50
1 forma moso Székét	Ft	1,-
<hr/>		
Summa	Ft	192,19
		920,56
		1112,75

Wilhel(m) Christina

[III.]

Deák, és Magyar Betűknek laistroma

1. Canon. Antiqua	egy Mása	Canon. Cursiva	fél mása [áthúzva]
2. Duplex Tertia. Antiq:	egy Mása	Duplex Tertia. Curs:	fél mása
3. Romana. Antiqua	egy Mása	Romána. Cursiva	fél mása
4. Text. Antiqua	más fél Mása	Text. Cursiva	fél Mása
5. Parangon. Antiqua	Más fél Mása	Parangon Cursiva	fél Mása
6. Tertia. Antiqua	két Mása	Tertia Cursiva	egy Mása
7. Media. Antiqua	három Mása	Media Cursiva	egy Mása
8. Cicero. Antiqua	Negyed fél Mása	Cicero. Cursiva	Más fél Mása
9. Garmondt. Antiqua	három Mása	Garmondt. Curs:	Más fél Mása
10. Petit. Antiqua	harom Mása	Petit. Cursiva	egy Mása
11. Numperel. Antiqua	harmadfél Mása	Numperel Cursiva	fél Mása

Németh Betűk Laistroma

1. Németh. Canon	egy Mása
2. Németh Romana.	egy Mása
3. Németh Text.	Másfél Mása
4. Németh Tertia.	két Mása
5. Németh Media.	két Mása
6. Németh Cicero.	három Mása
7. Németh Gármondt.	két Mása
8. Németh Petit.	két Mása
9. Németh Numperel.	két Mása

1. Görög Cicero.	egy Mása
2. Sidó Garmondt Punctumival.	25 font
3. Duplex Tertia Kóták.	egy Mása
4. Tertia kóták,	egy Mása [hetvenöt font áthúzva]
5. Cicero kóták,	egy Mása [hetvenöt font áthúzva]
6. Floresek mindenféle.	75 font
7. Lineák mindenféle.	16 font
8. Cicero Kalendarium jegyek	25 font
9. Garmondt kalend. jegyek	25 font

Memoriale

Az Magyar Szókhöz képest mindenik Typusban úgy mint: az Canonban, Duplex Tertiában, Rómánában, Textben, Parangonban, Tertiában, Mediában, Ciceróban, Garmondban, Petitben, Numperelben mind az Antikvájában mind az Cursivában ezek az fellyül meg jegyzett betűk szintén olyan bővön legyenek öntve, úgy mint az á, é, ó, ö, ü, mint szinte, az jegyzés nélkül való magános betű mint az a, e, o, etc. Az k, ß, γ, z, j hasonlóképp bővön legyenek. Ismétaz [!] Ciceróban, Garmondban, mivel hogy Kalendariumot azzal kell nyomtatni, sok légyen az Numerus, úgy mint az 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0. Ismét az Petitben és Numperelben is hasonlóképpen sok légyen, mert arithmeticát, avagy Számvető Könyvet kívántatik velluk nyomtatni. Végezetre az nagy betűk úgy mint az A B C etc. bővön legyenek, az vocativok penigh három annyi légyen az más féle tudni illik az A E I O Ö Ü etc. mindenik Typusban [olvashatatlan szavak]

Memoriale.
A Tiszteletes Unitaria Ekle-
sia Typographiajára Bécsben
és Belsőből fogva Kolosvarig
lott expensak.

A Mestertől Lebingertől való be szálltásért - - -	6,-
A Palotától való le hordatás - -	4,20
a boltból való ki hordatás - -	80
9 Lakák esináltatásáért - -	3,72
szoknák abroncsoltatásáért - -	2,48
apros fejes vas szegheért - -	6,60
a betűknek ládákba rakásáért - -	1,50
a Betűknek szállás omra való díjéért - - -	60
Ugy helyi Pál Deáknek szok fele faragásáért és a betűknek gondgja vi- seléséért - - -	21,-
Bécsben adtam Vámat - - -	7,34
Hamburgi Vámat - - -	9,54
Műfalkától - - -	3,12
Dinári Vámat - - -	6,-
A Dunára való ki vitelért - -	10,80
Pozsonban Harminczadót - -	44,40
a Regiától - - -	1,20
Ugyan ott Vámat - - -	8,40
Komaromba Vámat - - -	7,8
Egy ter gomi Visa és Comendat - -	2,96
Hamburgi Visa - - -	424
Vasai Visa - - -	12
Hatvani Visa - - -	12
Egyi Vám és Visa - - -	1,44
Egyi Visa - - -	34
Onadi Visa - - -	34
Debreceni Visa - - -	68
Ugyan ott Vám - - -	24
Kékely hidi Vám - - -	1,44
Margitai Vám - - -	24
Cziganyai Vám - - -	72
Kolosvari Vám - - -	24
Az egész nyoma volt 44 Műla mellynek Vassig vizen való le hordatása az 48 tében, - -	21,12
Az Utton fára für kálást és egyéb apro költségekre - -	8,80
Utus facit - - -	383,82

27. évi alatt való kifizetés 183.82.
 Szekeresnek Váratól egy
 kolosvari való szőlőfőrt
 misajától, 18 téiben - 352
 Kártya Várlottam a pénzben
 mivel akkor a 36 pénz
 icket 34. szőlőfőrtől - 22,20
 Becsben fenn mulatván
 költöttem - - - 96

Anno 1696. 24. Oct.
 bris. költöttem a Ham-
 2. ládával bönikeit egy
 Görgy által melynek
 adót költöttem - 72, 2
 Haza érkezvén a Görgy to-
 dottam meg asonpent - 16
 Bécsi Várat adót - 1, 2
 Hamburgi Várat - 68
 Masallás - 36
 Pórnai harminezet - 6, 10

Anno 1698. 27. gbr.
 küldöttem imet a Ham-
 azon Görgy 2 ládát
 adót költöttem - 96
 Bécsi Várat - 1, 2
 Hamburgi Várat - 68
 Pórnai Harminezet - 6, 10
 Masallás - 36
 4. láda csináltatásért - 2
 aszknak abonosolontása - 1, 20
 aszkhöz szeg - 3

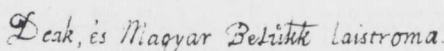
Anno 1699. 7. Martij
 adattam imet azon Görgy-
 nak Váratól kolosvari
 való le hozatásért - 60

Summa - 920,56

Wilhelm Christina...

Unitaria Ecclesia
 Typographiajannak felállítására
 itthon költöttem el, Berent,
 4. Vas Kamákat csináltattam 9
 Vas lapátot, patkóversőt
 Vas kalánt és egyeb aprókat 5, 11
 Egy fészek öző és fuzakat 12
 3 betű szedő vasért - 2, 56
 1 fűsta lábot - 5, 73
 2 betű szedő fűt - 50
 3 fűsta lábot csináltattam 16, 28
 30. Pár fűstakért - 90
 1 Pár Görgy betűhez való 3
 1 Pár Szidhoz valóért 3
 1 Pár Öreg betűhez való 60
 1. Alagút csináltattam 42
 1. Holto polsokat - 24
 1 Pergamen bőrt - 1, 20
 ahóval szegkért - 30
 10 Pár padokakért - 9, 30
 1 Pár kicsi hajcsakért - 30
 1 Pár - - - 36
 2 Pár Nagybakért - 1, 20
 kékért és egyéb aprókat - 70
 1. Prolum melle való regál - 4, 50
 ahó való ládák kékért - 1
 2. Magas labu székért - 1, 20
 egy forma mosó székért - 1
 Prolum melle holni apr. 3, 15
 a. Prof bomlásának meg-
 csináltatásáért - 11
 2. Pár lapta fűst - 48
 1 fűstök fűst fűst - 24
 fűstöknek való csiber - 36
 2. Pár puncturaért - 96
 egy Prolum melle való re-
 gált ládától - 5, 50
 1 forma mosó székért - 1
 Summa 1102, 19
 920, 56
 112, 75

1. Canon. Anigva, egy mása.	Canon. Cursiva - fel mása.
2. Duplex Tertia. Anigv: egy mása.	Duplex Tertia. Curs: fel mása.
3. Romana. Anigva - egy mása.	Romana. Cursiva - fel mása.
4. Text. - Anigva más fel mása.	Text. Cursiva - - fel mása.
5. Parangon. Anigva más fel mása.	Parangon Cursiva - fel mása.
6. Tertia. - Anigva. - két mása.	Tertia Cursiva - - egy mása.
7. Media. Anigva - három mása.	Media Cursiva - - egy mása.
8. Cicero. Anigva. Negyed fel mása.	Cicero. Cursiva más fel mása.
9. Garmond. Anigva három mása.	Garmond. Curs: más fel mása.
10. Petit. Anigva, három - mása.	Petit. Cursiva - - egy mása.
11. Nummerel. Anigva három fel mása.	Nummerel Cursiva. fel mása.

1. *Nóveth. Canon* - egy - Mása.
2. *Nóveth Romana.* egy - Mása.
3. *Nóveth Text.* - Mafel Mása.
4. *Nóveth Tertia.* két - Mása.
5. *Nóveth Media.* két - Mása.
6. *Nóveth Cicero.* három Mása.
7. *Nóveth Garmond.* két Mása.
8. *Nóveth Petit.* két - - Mása.
9. *Nóveth Nummerel.* két Mása.

1. Göög⁸ Cicero. - - egy M^{sa}.
2. Sido Garmonat⁸ P^umetumival. 25. font
3. Duplex Tertia Kóták. egy M^{sa}.
4. Tertia Kóták, ~~h^umanit⁸ m^ul.~~ egy M^{sa}.
5. Cicero Kóták, ~~h^umanit⁸ m^ul.~~ egy M^{sa}.
6. Floresék mindenfél⁸. 75. font.
7. Linák mindenfél⁸. 16. font.
8. Cicero Kalandina fűz⁸. 25. font.
9. Garmonat fűz⁸. 20. font.

Memoriale

A Magyar Királyi Levelezőmesternek
 Tisztelettel ajánlom: az Eszterházi Szé-
 kely Pálffy Kázmélynak. Többes
 Helytartóval. Tisztelet. Munkács
 Csizmadia. Garmendban. Zoltán. Hun-
 Lovely. mind az Aranykővel. mind az
 Csizmadia. az az helybeli egyje-
 zek belső felelősi állan. bizonny
 önmag. egy mint az 'e' o' a' i, mit fől-
 az egyjez. nélkül való magának be-
 mint az a. e. o. y. H. K. K. B. y. z.
 hasonlított bizonny legvaló. Jónak
 Csizmadia, Garmendban, mind hogy a
 földcsavart ártat ell gyomol-
 sít legvaló az Hunyos, egy mint az
 E. I. A. D. O. y. z. g. o. Jónak az Zoltán
 is Hunyosban hasonlított legvaló
 az Hunyosban anathetikus, arany szék
 Csizmadia földcsavart ártat ell gyomol-
 sít bizonny. Végezetül az Nagy belső
 mint az A. B. C. K. bizonny legvaló. az
 Hunyosban magának bizonny legvaló.
 az más földcsavart ártat ell az A. B. C.
 K. bizonny legvaló. az Hunyosban
 az Hunyosban anathetikus, arany szék

PAVERCSIK ILONA
Nyomdászok imádságai

égi századok nyomdász mesterembereinek életét, gondolkodását, a szakmához való hozzáállását időnként van lehetőségünk megismerni egyes korabeli feljegyzésekből: ezek azonban többnyire szabálytalanságokat, elítélendő cselekedeteket tártak fel, amelyek miatt a hatóságok, a nyomda fenntartói eljárak a vétségeket elkövetőkkel szemben. A tipográfusok eskümintái pedig nagyon rövidek, csak a legfontosabb előírások betartására kötelezték a nyomda vezetőjét vagy az alkalmazottakat. Éppen ezért olyan források is érdekesek lehetnek számunkra, amelyek más oldalról mutatják meg nekünk a könyves szakma művelőinek erkölcsi hozzáállását, céljait, törekvéseit; ilyen források például a speciálisan mesterembereknek, illetve nyomdászoknak írt imádságok. Mielőtt még külföldön a 18. század második felében, Magyarországon pedig a 19. században az újságok, hírlapok váltak volna a közönség leggyakoribb olvasmányaivá, a kegyességi irodalom, főleg a vallásos elmélkedések és imádságok műfaja volt a legnépszerűbb, leginkább kedvelt olvasmány: ezzel nemcsak az imádságoskönyvek fontosságát akarjuk jelezni, hanem azt is, hogy ezek a művek bizonyára gyakran forogtak nyomdászok kezében is.

Nem általában a mesterembereknek, iparosoknak, hanem kifejezetten tipográfusoknak írt imádságot egy nagyon terjedelmes német nyelvű imádság-enciklopédiából ismerünk, amelyet Michael Cubach lüneburgi könyvkereskedő állított össze a 17. század közepén *Einer gläubigen und andächtigen Seelen tägliches Bet- Buß- Lob- und Danck-Opffer, das ist: Ein groß vollkommenes Gebetbuch...* címmel. Először hatvanöt szerzőtől válogatta a kötet anyagát, a további kiadásokban már nyolcvanegy, ill. száz szerzőtől, azonkívül a *Brandenburgisches Gebetbuch*, *Alt-Väter-Gebetbuch*, *Lüneburgisches Handbuch*, *Nürnbergisches Handbuch* és a *Riegisches Betbuch* címen ismert imádságoskönyvekből: válogatásának eredménye egy 1200 imaszöveget magában foglaló nagy imádságoskönyv lett. Első lüneburgi kiadásának éve nem ismeretes, csak a 2.

kiadásról tudjuk, hogy 1657-ben látott napvilágot. Egy olyan műnél, amely Németországban 1791-ig összesen 23 kiadást ért meg,¹ ez az adathiány nem is meglepő. 1687-től az imádsággyűjtemény kiadása átkerült a lipcsei Weidmann-céghez, ekkor még a neves szászországi teológus és kegyességi szerző, Christian Scriver is változtatott rajta, és függelékben további imádságokkal bővítette. Ajánlásában úgy jellemezte a művet, mint az egyik legjobb imádságoskönyvet, amely az evangélikus egyházban valaha megjelent.² A 17. század és a 18. század első felének német imádságirodalmáról szólva a Cubach-féle imádsággyűjteményt ma is a három legelterjedtebb imádságoskönyv közé sorolják, Johann Olearius *Christliche Betschule...* (1665) és a pietista Johann Friedrich Starck *Tägliche Handbuch in guten und bösen Tagen...* (1727) című művével együtt.³

Cubach imádságenciklopédiája tíz nagy fejezetből áll, amelyek a következő sorrendben adják az imaszövegeket: a hét egyes napjaira szánt imádságok; különböző rendű és állapotú emberek imádságai; gyónó- és Úrvacsora-imádságok; a fő ünnepekhez kapcsolódók; könyörgések mindenféle alkalomra, a megpróbáltatásokban; háború, drágaság és pestis idejére; időjárás viszonyosságokra; úti imádságok; betegeknek és haldoklóknak szánt könyörgések. A *Lehr-, Wehr- und Nähr-Stand-Buch* című II. fejezet a tanítói, a vitézi és a gazdálkodó rendnek szánt 257 imádságot foglalja magában, tehát ez a fejezet a többihez képest is igen terjedelmes. A nagy szám azonban nem ennyi foglalkozást jelent, egy adott személy ugyanis többször, különböző helyzetekben is előfordul, és ide lettek besorolva a különböző családi állapotú személyek, keresztény házaspárok, ifjak, szülő asszonyok stb. imádságai is. A „tanítói rend”, azaz az egyházi személyek, beleértve az iskola személyzetét is, szerepel először, utánuk következnek a világi személyek rangsor szerint. A legmagasabb rangú világi személyek: a király, a hercegek, grófok, bárók, nemesemberek, előkelő katonatisztek különböző rangban, udvari tisztviselők. A városok legelőkelőbb tisztviselői a polgármester és a bíró, ide sorolódtak be ismét a tanárok, a teológia, jog és az orvostudomány professzorai, majd az ügyvédek, a közpénztár kezelője - és rögtön utána következett a könyvkereskedő és a nyomdász személye, azaz igen előkelő helyen a városi rangsorban. E két szakma képviselői így megelőzték a gyógyszerészeket és a korban egyébként gazdagságuk okán igen nagy becsben tartott kereskedőket is, a sokféle ipar művelőiről nem is beszélve. Cubach ennek a „Standesgebete”, „Berufsgebete”

elnevezéssel jellemezhető fejezetnek összeállításakor ezt követően még mindenféle alkalmazott és szolga igényeire is gondolt. Nem véletlen, hogy Cubach gyűjteményébe ilyen nagy számban kerültek be a társadalmi ranghoz, rendhez és tisztséghez kapcsolódó imádságok: a 17. század német imádságirodalmában igen elterjedt már ez az imádságcsoport, sőt időnként még önálló köteteket is kiadtak bizonyos foglalkozású, rangú személyek lelki igényeire.⁴ Az egyes rendek között nagy volt a különbség, az imádságok azonban mindenki számára megmutatták a kötelelességeit; azt, hogy a maga helyén, munkája által hogyan szolgálhatja Istent és felebarátait.

A nyomdászoknak szánt imádság, amely – különösen az egyház tekintetében – kiemeli e művészet értékét, társadalmi hasznosságát, és munkafolyamatait is megemlíti, a Cubach-féle imádsággyűjteményben így hangzik (a szöveget saját, kissé régies fordításban közlöm):⁵

„Mindenható Úristen! A könyvnyomtatás, mellyel csak a legutóbbi időben ajándékoztad meg az embereket, nagyszerű és nemes művészet, minden rendnek, kiváltképpen egyháznak nagy segítségére és hasznára van. Mivelhogy én most kegyelmedből tudósa lettem e művészetnek, vezess engem, Istenem, a te Szentlelked által, hogy mindekelőtt a te dicsőségedet és az igaz keresztény egyház épülését szolgáljam, és azt a munkát, amely a közügyeknek vagy az egyházaknak és iskoláknak jó, üdvös és hasznos, elvégezzem.

Te tudod, Uram, hogy ehhez az üdvös mesterséghez nagy szorgalom, állandó gondos odafigyelés, a betűk és más jelek pontos ismerete szükséges mindenféle nyelven és elég sok vesződség. Légy ezért isteni kegyelmeddel segítségemre, hogy jól vigyázzak a szedésre és nyomtatásra, és hogy kellő szorgalommal semmit el ne mulasszak annak érdekében, hogy minden nyomtatványt, amennyire ez csak lehetséges, hiba és hiányosság nélkül készítsek el. Úgy igazgass engem, jószágos Atyám, hogy szívesen foglalkozzam istenes, igaz és tanulságos dolgokkal, és más munkában, mely az igaz kereszténynek nem segít kereszténységében vagy nem ad tanácsot hivatásában, ne leljem kedvemet. Őrizz meg engem, ó Istenem, a hazug, haszontalan, erkölcstelen és szemérmetlen üzletektől, amelyek a keresztény szívek bosszantására és akadályára vannak; add, hogy megtagadjam az ilyen művek szedését és nyomtatását, hogy a saját helyemen a gonosznak ne adjak alkalmat. Tarts meg engem állandóan a te szent Igéd és az igazság szeretetében,

nem kevésbé a tisztességes, hű, szorgalmas és gondviselő életben, hogy ezáltal mind lelkemről, mind testemről megfelelően gondoskodjam, és életem végéig jó munkás legyek előtted és a becsületes világ előtt, majd pedig megváltó Krisztusomhoz eljussak, tőle az örök boldogság és üdvösség koronáját elnyerjem. Hallgass meg én jó Istenem, a te dicsőségedért és a boldogulásomért, Ámen.”

A két szakma közeli rokonsága miatt érdemes megismernünk a tudós világot szolgáló kiadó-könyvkereskedő imádságát is ugyanebből a forrásból. Az imádság, éppúgy, mint a nyomdászt, óvja őt a nyereségvágyból elkövetett, erkölcsökre veszedelmes üzletektől, de itt már a szerzőkkel való kapcsolattartás mozzanata is megjelenik:⁶

„Istenem és mennyei Atyám! Isteni bölcsességed és végtelen jóságot ebbe a rendbe helyezett engemet, ahol könyvkiadással és jó könyvek eladásával mozdítom elő dicsőségedet, szolgálom a tudós világot, magamnak és felebarátomnak hasznára vagyok; ezért teljes szívemből köszönetet mondok neked, és a legalázatosabban kérlek: engedd, hogy mindenkor hasznos eszköze legyek kegyelmednek, add mennyei gazdag áldásodat kereskedésemre és életemre. Tarts meg engem egész életemben a te félelmedben, hogy kárhoztatandó mohó pénzvágy miatt túl messzire ne menjek, gonosz vagy jogtalan dolgot ne kövessek el, testvéremnek, felebarátomnak kárt tudatosan ne okozzak, hanem elégedjem meg azzal, amit nekem nyújtasz; mert az igaz úton szerzett kevés ezerszer jobb, mint a jogtalanul szerzett nagy jövedelem.

Segíts, édes Jézusom, hogy a Könyvek könyvét, amelyben szavad és akaratom kinyilvánított, kezemből ki ne engedjem, hanem naponta nagy szorgalommal forgassam, belőle téged igazán megismerjelek, és magamat az örök üdvösségre felkészítsem. Mert meg vagyok írva, hogy higgyünk benne, hogy te vagy Krisztus, az Istennek Fia, és hogy a te nevedben hit által bírjuk az életet. Őrizz meg engem, Megváltóm, a kegyelemben, hogy hitvány nyereség kedvéért istentelen írásokat, botrányos könyveket üzletembe ne hozzak és ki ne adjak, szolgálván ezzel a megtestesült ördögöt. Mert az ilyen dolgok hasonlatosak a halálos méreghez, elfordítják az ártatlan lelkeket az igaz hittől, jó erkölcsökben megrontják, és az örök halál nagy veszedelmébe döntik őket, és ezzel semmi mást, csak a te jogos haragodat és átkodat érdemelném ki, és súlyos felelősséget vennék magamra bírói széked előtt. Szent-

lélek Úristen! világosíts meg és vezess engem, hogy a gonoszt elvessem, a jót válasszam, és tiszta lelkiismeretem legyen mind Isten, mind az emberek előtt. Vezess hozzám a kiadómba olyan embereket, akik nemcsak tudósak, hanem istenfélők is, és tehetségüket neked és felebarátaiknak akarják szentelni. Mennyei bölcsességed által töltsd meg szívüket jó gondolatokkal, irányítsd kezüket és tollukat, hogy azt írják, ami neked tetszik, egyházadnak és a közügyeknek hasznos. Engedd, hogy üzletemben mindenütt úgy járjak el, hogy nevem itt e földön az igazak könyvébe íratassék be, a túlvilágon pedig az örök élet könyvébe legyen bejegyezve, és ezért téged örökké dicsérni foglak, Ámen.”

A Cubach-féle imádsággyűjteményt néhány évtizeddel kiadása után már bizonyosan forgatták Magyarországon: hazai használatát egyes magánkönyvtárak feltárt adatai is igazolják. A *...tägliche Bet- Buß- Lob- und Danck-Opffer, das ist: Ein groß vollkommenes Gebetbuch...* számos magyarországi hagyatéki leltárban előfordult: Sopronban például megvolt Maria Faut (1679), Johann Andreas Schuhwerth (1685) és Csaika Mihály (1694) polgárok tulajdonában;⁷ Lőcsén Eva Katschier (1687), Samuel Grupsch (1688), Dorothea Günther (1694) és Melchior Schmitz (1698) hagyományozta más könyvek között ezt az értékes imádságoskönyvet is utódainak.⁸ Georg Steinhübel lőcsei könyvesboltjában árusította Cubach művét: 1699-ben felvett hagyatéki leltára szerint meglehetősen drágán, 2 Ft 40 dénárért.⁹

Magyarországon az imádságirodalom ilyen – személyekre nézve talán túlzott mértékű – specializációt, mint Németországban messze nem ért el. Vannak azonban a 17. század utolsó évtizedeiben ill. a 18. században olyan magyarországi kiadványok, amelyekben a „magánosok” vagy „bizonyos tisztű és hivatalú személyek” imádságai már a mű szerkezetének fontos részét képezik.¹⁰ Az első ilyen magyarországi kiadvány Szathmárnémethi Mihálytól a *Mennyei tárház kulcsa*, amelyben a kolozsvári református lelkész „minden rendben, karban, nyomorúságban lévő együgyű embereknek” állította össze a könyörgéseknek formáját.¹¹ A „Mindennapi imádság” című I. rész és a *Kiváltképpen való időkre való imádság* című III. rész a legterjedelmesebb. Az I. rész többek között a tanuló ifjak, a mesteremberek és mesterlegények imádságát tartalmazza,¹² a III. rész három könyörgést a földműveseknek (szántóvető ember magvetéskor mondandó imádságát, búzaaratáskor s szü-

ret után mondott imádságot) és egyet a magisztrátusoknak, bírának és polgároknak.¹³ A IV. részben (*Útonjárók imádságairól*) négy könyörgés olvasható kereskedők számára,¹⁴ az V. részben (*Hadi s tábori imádságokról*) öt imádság a harcoló vitézeknek.¹⁵

Az imádságoskönyv alaphangját valójában nem az egyes személyek, hanem a gyülekezet, a közösség imádságai adják meg: ilyenek már a harcoló vitézek könyörgései is, az eddig nem említett cselédes gazda imádsága,¹⁶ ill. az V. rész végén olvasható jónéhány könyörgés. „Hallgasd meg Uram, velünk együtt a te Anyaszentegyházadnak mindenmű szűkölködőit” (az özvegyeket, árvákat, betegeket, haldoklókat, a megrettent lelkiismeretűeket, a lelki setéségekben lévőket, a megtérő bűnösöket), továbbá „az igaz úton vízen járókat s kereskedőket, hogy azokat békességgel hordozzad, s fáradságokat megáldjad; az igaz foglyokat, rabokat, hogy azokat megszabadítsad, a számkivetett bujdosókat, hogy azokat kegyelmedből felvegyed; minden szükségben, ínségben és szorongatásban nyomorgókat, hogy azokat kegyelmesen meghallgassad...”¹⁷ Több imádság is a közös nyomorúságot panaszolta: „Szánd meg Uram Isten, és elégeld meg immár... annyi időktől fogván való nyomorúságinkat, rettegésinket, kárvallásinkat, pusztításinkat, raboltatásinkat, pusztíttatásinkat, és végy el rólunk minden ínséget, félelmet s kegyetlen pusztító ellenséget.” A nyomorúságban lévők között az igaz foglyokért is esedeznek: hallgassa meg Isten azok fohászkodását, „kik méltatlan fogságban tartatnak; megszabadítván azokat, add meg édes hazájoknak.”¹⁸ A *Mennyei tárház kulcsa* szerzője azért nem jutott a gyászévtizedben az „igaz foglyok” sorsára, mert már 1672-ben elűzték Göncről, és Erdélyben talált menedéket.¹⁹

Szathmárnémeti az egyes tisztű embereknek írott imádságaiban is a hálaadásnak és a bűnök megvallásának jóval nagyobb súlyt ad, mint azt az idézett német példákban láthatjuk. A *Mesterembernek magános imádsága* nála pl. ezzel a hálaadással²⁰ kezdődik: „Áldott légyen Szent Neved, ó örökké való Atya, Fiú és Szentlélek Isten, a te énhozzám való szeretetedért, hogy ingyen való jókedvedből az idvességre elválasztottál, Anyaszentegyházadban beszámíltál, szent Igéből igaz isméretedre megtanítottál, és szüntelen és atyaiképpen születésemtől fogva tartottál, tápláltál, ruháztál, minden elszenvedhetetlen veszedelmektől megoltalmaztál, tisztességes állapotban, hivatalban és mesterségben állattál.” A mesterember kérései mesterségbeli tudásért, erőért, szorgalomért, megelégedésért, a tilalmas dolgok (csalás) elkerüléséért

ezután mindössze három mondatot tesznek ki. Az imádság záró része hosszabb könyörgés a bűnbocsánatért, és csak egy félmondat említi még a kérést a munkában való „boldog előmenetelért”.²¹ Szathmárnémethi művében egyik ilyen jellegű imádság sem szentel túl nagy figyelmet magának a munkának. - A *Mennyei tárház kulcsának* a 17–18. században Kolozsvárott, Lőcsén, Bártfán, Debrecenben és Pozsonyban 23 kiadása jelent meg (a kiadások majdnem fele a debreceni nyomda terméke a 18. században): így ez a gyászévtizedben született, az ellen-reformáció korának hatását közvetve magán viselő mű másfél évszázadon keresztül igen nagy népszerűségnek örvendett.²²

A 17. század végén – bár nem olyan jelentős, mint Szathmárnémethi műve – vizsgálatunk szempontjából említést érdemel a *Praesidium Christianorum avagy a Keresztyének között magyarok fegyvere...* című imádságoskönyv,²³ Filepszállási Gergely némettoronyai (Abaúj megye) református lelkész eredeti munkája. Két részre osztott művének első részében közönséges könyörgéseket adott sokféle nyomorúságban, „nem kevés bűnöknek előszámlálásával”,²⁴ hiszen „országos a vétek, országos a nyomorúság is, tartozik az egész ország... Istennek orcáját engesztelni...”²⁵ A második részbe (*A magános és bizonyos időkre s személyekre tartozó könyörgések*) tartozó imádságokat a szerző az előszóban így emelte ki: „E csomóba békötöttem az nyavalyás bűnösöknek tisztetek, Isten előtt mit cselekedjenek, mely teljes confessioval, petitioval és gratiarum actioval: úgy hogy ne lehessen oly úr, fejedelem, földesúr, tisztartó vagy szolga (jobbágy), asszony vagy szolgáló, nemes és nemtelen, egészséges, vagy kártvallott beteges, útonjáró vagy otthon ülő, vitézkedő rab, fogoly, megkeseredett szívű etc. hogy ez könyörgésekkel minden napon ne élhessen.”²⁶ Sok egyéb állapotra, alkalomra szóló imádság mellett ebben a részben a szőlősgazda, a szántó és magvető fohászkodását, az útra indult kereskedő embernek könyörgését, a harcoló vitézek három könyörgését, a földesurak, a magisztrátusok könyörgését és a tisztartók imádságát közölte: ezek sem állnak távol műve első részének ótestamentumi hangú bűnbánó imádságaitól.

A hazai nem magyar nyelvű kiadványokra rátérve, az 1700-ban Lőcsén kiadott német nyelvű énekeskönyvhöz (*Gottgeheiligte Lob- und Danck-Andacht*) kolligált imádságoskönyvbe (*Gottgeheiligte Beth-Andacht...*) már *Berufsgedete* cím alatt általában munkához kapcsolódó, ill. kifejezetten kereskedők, mesteremberek és földművesek számára írott imádságokat is felvettek.²⁷ (A szintén protestáns, de magyar

nyelvű énekeskönyv-kiadásokban ilyeneket nem figyelhetünk meg, hiszen az énekeskönyv végén kevesebb „buzgó imádságot” tartalmaznak.) A *Mesterember imádságának* teljes szövege magyar fordításban így hangzik:

„Irgalmas és örök Isten, mindentudó Atya, tudom, hogy minden jó adomány és a munkához minden erő és tudás egyedül tőled származik, és hogy a te áldásod nélkül munkámmal semmire sem megyek, még ha korán kelek, későn fekszem, és kenyerem gonddal keresem is. Minden a te áldásodon múlik, amely gazdaggá tesz fáradság nélkül. Kérlek téged, Istenem, áldd meg az én munkámat is: adj nekem egészséget és megelégedő szívet, hogy megelégedjem az én szerény részemmel, és tudjam, hogy a kevés, amelyet az igaz ember birtokol, jobb, mint sok istentelen nagy vagyona, és hogy neked, ha akarod, könnyű a szegényt is gazdaggá tenni. Világosítsd meg és igazgasd szívemet, hogy az igaz hitben és istenességben buzgólkodjam, hogy ne irigyeljem a gazdagok javait, őrizkedjem attól, hogy felbujtásra hűtlenséget és lopást kövessek el, hogy másokat híven szolgáljak és dolgozzam, hogy alázatosan viseljem magam, és jó eszközökkel törekedjem a gazdagságra. Őrizz meg a fősვნისეგბől és igazságtalanságtól, hogy ne követeljek méltánytalan bért, hanem helyesen cselekedjem, és vigasztalódjam a te áldásoddal. Irányítsd a gazdag és előkelő emberek szívét is, és engedd, hogy elnyerjem a jóindulatukat, hogy szegénységemen megkönyörüljenek, és velem jót tegyenek. Uram, szívesen táplálom magam két kezem munkájával, és élek a te félelmedben. Áldj meg engem, Istenem, mint ahogy megígérted, és add, hogy e fáradságos élet nehéz munkája után a te mennyei nyugalmadba mehessek be, a te Fiad, Jézus Krisztus által, Amen.”²⁸

Az idézett imádság szóról szóra megegyezik a Cubach-féle imádság-enciklopédiában közölt mesterember imádságával, tehát összefüggést állapíthatunk meg a németországi és a magyarországi kiadvány között.²⁹ Ugyanez az imádság megtalálható még a *Geistlicher Handel-Stab...* című, a Szebenben 1747-ben kiadott *Hermannstädtisches Gesangbuch*hoz kolligált imádságoskönyvben is. Ez utóbbi számos eltérő imaszöveget tartalmaz a lőcsei 1700-as imádságoskönyvhöz képest, más válogatás eredménye, de pl. a kereskedő, a mesterember, a földművelő imádsága azonos a két kiadásban.³⁰

Annak mérlegeléséhez, hogy valóban a Cubach-féle imádságyűjteményből kerültek-e bele a fenti imádságok a két kiadványba, segítséget nyújt a *Duchovní života študnice*, az a hazai kiadású cseh nyelvű imádságoskönyv, amely a legtöbb, foglalkozáshoz kapcsolódó imádságot foglalja magában. Eliáš Mlynár késmárki ügyvéd (néhány év múlva már liptóteplai evangélikus lelkész)³¹ jelentette meg először 1702-ben Lőcsén, majd 1707-ben Késmárkon; ezt követően két laubani és egy hely nélküli kiadását ismerjük, 1774-től pedig két pozsonyi nyomda is versengett a mű kiadásáért. 1702 és 1831 között összesen tizenegy kiadása ismeretes.³² A több mint háromszáz könyörgésből álló imádságoskönyv az I. részben a hét minden napjára szóló reggeli és esti könyörgéseket adja, imádságokat a különböző keresztény erények gyakorlásáért stb. A II. részébe a szerző a minden állapotra és szükségletre írt könyörgéseket vette fel: ez a rész a kötetnek mintegy felét teszi ki. A következő személyek imádságai olvashatók itt a különböző alkalmakra, háború, drágaság, pestis idejére, vagy a keresztény családnak, az utazóknak stb. szóló könyörgések mellett: a felsőség imádsága, a hadvezéré és más katonatiszté, a közkatonáé, csata előtt, hálaadás a győzelemért, könyörgés vereség után, a tábori lelkész imádsága; ezután szerepel még a lelkész könyörgése (prédikáció előtt és után is), az iskola irányítója, a tanuló, a polgármester vagy bíró, a tanácsos, ügyvéd, hivatalnok vagy sáfár, földbirtokos, kereskedő, bánya-művelő, iparos, orvos, mesterlegény, szolga és szolgáló, az ájtatos földműves, az útra induló kereskedő imádsága: 26 imaszöveg, amely kifejezetten tiszthez, foglalkozáshoz kapcsolódik. Noha itt cseh fordításban szerepel, a szövegek összehasonlításával jól felismerhető, hogy a kereskedő, a mesterember és az ájtatos földműves könyörgése megegyezik az említett lőcsei ill. később a szebeni imádságoskönyv-kiadásban közölt imádság szövegével.³³

Eliáš Mlynár maga árulja el művéről az előszóban, hogy Salamon Liscovius németországi, otterwisch-i evangélikus lelkész *Geistliche Lebensquelle* című művét (Lipcse 1689) fordította le cseh nyelvre.³⁴ A két hazai német nyelvű kiadvány szerkesztője tehát nemcsak Cubachtól vehetett át imádságszövegeket (ez esetben kifejezetten a foglalkozáshoz kapcsolódó imádságokról van szó), hanem Liscovius művéből is, vagy akár az e tekintetben rokon másik lüneburgi kiadványból, a *Lüneburgisches neuzugerichtetes Gebethbuch*-ból, amelybe szintén sok, társadalmi állás és tiszt szerinti imádságot vettek fel.³⁵ E szór-

ványos adatok is, amelyek csak egy szempont szerint végzett vizsgálatból adódnak, a németországi imádságirodalomnak az eddig ismertnél nagyobb mértékű magyarországi recepciójára utalnak.

A 18. század magyar imádságirodalmában Szikszai György *Keresztyéni tanítások és imádságok a keresztyén embernek külömb-külömb-féle állapati és szükségei szerént* című kegyességi műve (első kiadása: Pozsony 1786) tartalmazza a legtöbb, tiszthez, foglalkozáshoz kapcsolódó imádságot. Szerzője eredeti munkája, de átvett bizonyos részeket Benedict Pictet svájci teológus *Consolations chretiennes* című művéből, és német imádságírók is hatással voltak rá.³⁶ „Melegséget sugárzó, világos, gyakorlati, polemikus élt mellőző tanítások ezek,... közérthető etikai kódexe a felvilágosodás korának” - írja a műről modern méltatója, aki a tanítások és imádságok optimista, oktató-nevelő, türelemre intő jellegét, világos, racionális gondolatmenetét emeli ki, és dicséri a mű pallérozott szép magyar nyelvét.³⁷ A *Keresztyéni tanítások...* három szakaszra lett osztva: az első szakaszban a szerző az imádkozásról tanít a hét egyes napjai és az egyházi év fő ünnepei szerint, és megmutatja, hogyan kell a keresztyén embernek imádkoznia különféle lelki javak elnyeréséért; a második szakasz 24 részében adja a „külömb-külömb féle állapotú, némű és hivatalú” keresztyéneket illető tanításokat; a harmadik szakasz tanításai és imádságai „külömb-külömbféle nyomorúságok és szomorú dolgok” idejére íródtak.³⁸ A második szakaszban található a magisztrátus, bíró és akármely tisztviselő, a lelkipásztor, a keresztyén gazda és gazdasszony, szolga és szolgáló, iskolai tanító, prókátor, orvosdoktor és borbély, a katona, a nemesember, a kalmár kereskedő, a mesterember és a földművelő ember számára írott tanítás és imádság. Szikszai hangsúlyozta az előszóban, hogy „együgyű” keresztyéneknek írta művét, egyszerűsége, világosságra törekedett, el is hagyott minden szószaporító ékesgetést; de a második szakasz tanításait tanult emberekre is, pl. a magisztrátusra, lelkipásztorra, doktorra kiterjesztette: nem mellőzhette a mű csonkasága nélkül ezeket a hivatásokat sem. A tanult, bölcs embereknek sem lesz terhükre ilyen „rövid... summában látni terhes kötelességeiket, és olvasni egy imádságot, amely az ő nevekben és képekben formáltatott.”³⁹

Szikszai kegyességi művéből nem a mesterembernek írt imádságot, hanem a nekik írt tanítást az imádkozásról és életük szükséges módjáról foglaljuk röviden össze. A hét pontba foglalt tanítás bevezető részében a szerző azt fejtegette, hogy az Isteni gondviselést lehet meg-

ismerni a sokféle mesterség fennmaradásában. Isten bölcsessége és jósága mutatkozik meg abban, ahogy a sokezer mesterember mestersége gyakorlása által táplálja életét, ugyanakkor az emberi társaságnak is hasznára szolgál. A szerző megkülönböztetett tisztességes, Isten akarata szerint való és haszontalan, csalárd mesterséget, pl. ilyen a komédiásoké, amely nem szolgál közhaszonra. E bevezető után Szikszai tanításainak lényegét röviden így adhatjuk vissza: 1. A mesterembernek a szent és ártatlan életű bibliai mesteremberek példájára kell gyakorolnia a kegyességet. Mestersége gyakorlásával kösse össze az istenfélelmet. 2. Amilyen állapotba, mesterségbe, életnek nemébe állította őt Isten, azzal megelégedjen és megnyugodjon, abban vidáman, jókedvvel, szorgalommal munkálkodjon. Fáradtságát béketűréssel, állhatatossággal viselje. 3. Másnak ne tegyen kárt, dolgoztatóit, azaz megrendelőit meg ne csalja. Sokan ezt kis dolognak, a mesterség gyakorlása során elkerülhetetlennek tartják. A csalárdság látszat szerint ugyan néha használ a világ szerint, de valójában még úgy is kárt okoz. 4. A mesterember magának s háza népének táplálására mértéktelenesen éljen. Rút dolog a mesternek vagy mesterlegénynek heti keresvényét egy-két nap alatt eldobzódnia. Aki magát „bőv költségével” kölcsönkérésre juttatja, tolvaja önmagának. Elszegényedés, „rongyosság”, önmaga megutáltatása következik belőle, amit nem tarthat Istentől reá bocsátott keresztnek, mert önmaga szerezte magának. A mesterember a keresvényéhez mérsékelje költségét, életét, és úgy takarékoskodjon, hogy a szűkölködőket is segíteni tudja. 5. Mestertársaira ne irigykedjen. 6. Ne sokat tulajdonítson mesterségbeli tudásának és szorgalmának, ne attól várja előmenetelét, jövedelmét, hanem Istennek tulajdonítsa boldogulását. Mind a mesterségben való tudományt, mind a munkálkodásra való erőt, vidámságot Isten adja és tartja meg. 7. Imádkozzon gyakran Isten áldásáért és segedelméért. Szikszai itt egy rövid imaformulát adott, amelyet munkavégzés közben is el lehetett mondani, és megjegyezte, hogy munkálkodás közben énekelni is szép és istenes dolog.⁴⁰ Ugyanezeket a gondolatokat ezután a *Mesterember imádságába* is belefoglalta.⁴¹

A *Keresztyéni tanítások és imádságok* a legnépszerűbb, legtöbbet kiadott református kegyességi könyv Magyarországon. Első kiadását a szerző életében további négy követte; a 19. században összesen 25, a 20. század első két évtizedében még hét, tehát 1917-ig összesen 37 kiadását ismerjük.⁴² Az egyházi könyvkiadásban az 1958-as újrakiadás

óta ma is töretlen népszerűségnek örvend: azóta legújabb, 13. kiadása 2000-ben látott napvilágot.⁴³

Végül megemlítünk még egy 18. század végi, az utazók számára kiadott *Lelki jó illat-tétel* című imádságoskönyvecskét is. Maklári János felsődobszai (Abaúj megye) református lelkész fordította le egy meg nem nevezett zürichi német nyelvű kiadásból, és nyomatta ki először Pozsonyban 1794-ben.⁴⁴ Az egy hétre szóló reggeli-esti, ünnepi és úrvacsorai imádságok után a kis, harminckettedrét könyvecske a kereskedő, a mesterember, a vándorló legény, a katonaember számára ill. az útonjáróknak is közölt imádságokat, sőt a kötet vége felé énekeket is. A *Vándorlegény imádsága* hálaadással kezdődött a gondviselésért, a tanításért, idővel majd a világi jólét reményéért. Folytatása a következő:⁴⁵

„Uram! az én hivatalom szerént való kézi mesterségemnek tovább való gyakorlása és jobban lehető megtanulása végett vándorlásra adtam én magamat: kérlek tégedet én Istenem, légy nékem vezérem és igazgatóm az én járásomban s kelésemben, és készíts oly helyen nékem szállást, ahol tégedet is a lelkiesméretnek szabadságában tisztelhesselek, jó igyekezetemben is szerencsésen előmehessek. Állj mellém én Istenem az én bujdosásimban, kísértess mindenütt szent angyaliddal: mindenekfelett pedig ments meg engemet e világnak vesztségétől, gonosz társaságoktól, mellyel a jó erkölcsöket is megvesztegethetnék; és adj oly kegyelmet, hogy az ifjú bujdosó Jákobbal tenéked szentelhessem életemet; ifjúságomnak idején az én Teremtőmről megemlékezhessenek; mind az én Istenem, mind pedig az emberek szolgálatjában a jó lelkiesméretet megtarthassam; annak idejében pedig, ha tetszik tenéked világi életem, telepíts meg oly helyen, az hol, mind magamnak, mind az emberi társaságnak hasznos lehessek mindaddig, míg az én világi bujdosásomat megeléged, és a te tökéletes szolgálatodra te magadhoz felvészsz a Jézus Krisztus által. Ámen.”⁴⁶

1 A műről ld. BECK, Hermann: *Die religiöse Literatur der evangelischen Kirche Deutschlands in einem Abriss ihrer Geschichte*. Gotha, 1891. 78–79.

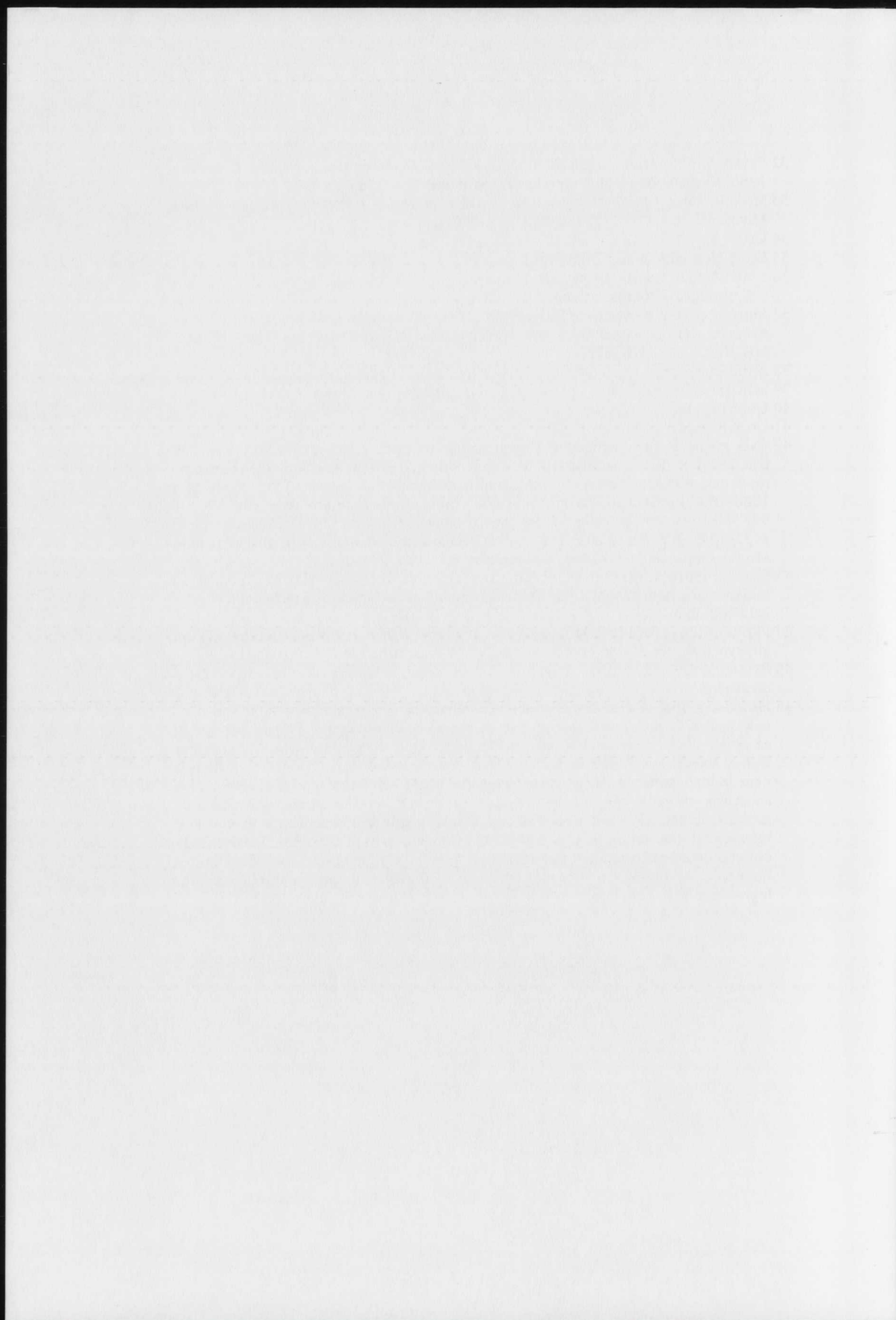
2 A Cubach-imádságenciklopédia 1731-es lipcsei kiadása megtalálható az Evangélikus Országos Könyvtárban. Ez a kiadás is Christian SCRIVER 1688-as előszavával jelent meg. A mű idézett jellemzését ld. az előszóban, a b_{3a} lapon, az imádságyűjtemény szerzőinek jegyzékét a b_{4a}–b_{4b} lapokon.

3 *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*. 3. Auflage. Tübingen, 1957–1965. Bd. II. col. 1226., Bd. VI. col. 336.

- 4 A fejedelmek, a magisztrátus igényeire már igen korán gondoltak, pl. Urbanus RHEGIUS *Enchiridion oder Handbüchlein eines christlichen Fürsten* (Wittenberg, 1535), vagy Leonhard WERNER *Fürstliche Trostspiegel und christliche Seelentrost* című művével (Frankfurt am Main, 1562). Jakob HORST orvosoknak írta *Precationes medicorum piae* című művét (Helmstädt, 1585), a 17. században Johann SCHREITER, Sebastian SPAN, Matthäus WIESER bányászoknak írt imádságoskönyveket, Salomon LISCOVIUS mesterembereknek (*Der andächtige Handwerksmann*) stb. BECK, Hermann: i. m. 26, 47, 56, 63, 108.
- 5 Johann SCHMIDT imádsága, az 1731-es kiadás 328–329. lapján. Valószínűleg azonos az 1639–1689 között élt Johann Schmid nevű imádságszerzővel, vö. JÖCHER IV. col. 291–292.
- 6 Nikolaus HAAS imádsága, uo. a 326–328. lapokon. Nikolaus Haas (1665–1715) termékeny kegyességi író, vö. JÖCHER II. col. 1297–1298. Valószínű, hogy mindkét imádság csak a 17. század végén vagy már a 18. században került bele a Cubach-féle imádsággyűjteménybe.
- 7 *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron. (Ödenburg) 1535–1721.* Red. István MONOK, Péter ÖTVÖS, Harald PRICKLER. Szeged, 1994. 330, 356, 371.
- 8 *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721.* Sajtó alá rendezte: FARKAS GÁBOR, VARGA ANDRÁS, KATONA TÜNDE, LATZKOVITS MIKLÓS. Szeged, 1992. 264, 268, 275, 284.
- 9 PAVERCSEK ILONA: *Georg Steinhübel könyvkereskedő hagyatéki leltára. Adatok egy felvidéki város polgárságának könyvkultúrájához.* = Magyar Könyvszemle 1982. 256. és Magyarországi magánkönyvtárak II. (8. jegyzet) 287.
- 10 Magyarországon a 17. században legnépszerűbb imádságos- és kegyességi könyvek, mint Lewis BAYLY *Praxis pietatis*, Philipp KEGEL *Tizenkét üdvösséges elmélkedések*, Johann Habermann (Avenarius) műve nem, vagy alig tartalmaztak ilyen imádságokat. (Kegel művében mindössze a *Fejedelmeknek, uraknak és minden tisztviselőknek* szánt egyetlen imádság, Habermann-nál kettő, *A lekipásztorok*, továbbá *A fejedelmek és tisztebeliek imádsága* olvasható, vö. a két első kiadással, RMNy 1678 és 732.) A 17. század első feléből egyedül Kürti István latinból és Szenci Molnár Albert németből fordított imádságoskönyvét érdemes e tekintetben megemlíteni. Kürti István *Az élő Istenhez való ájtatos imádságokat magában foglaló könyvecskéjébe* (Kassa 1611, RMNy 1018), a 11. részbe, a kiváltképpen való személyeknek szükséges imádsági közé a következő szövegeket vette fel: *Egyházi személynek imádsága – Külső fő hivatalban levő személyeknek, úgymint földesuraknak, bíráknak, esküdteknek imádsága – Tanácsadónak vagy tanácsbéli személynek imádsága – Vitéz embernek hadakozás idejekor való imádsága – Szolgarenden való személynek imádsága.* SZENCI MOLNÁR ALBERT: *Imádságos könyvecskéjében* (Heidelberg 1621, RMNy 1238, facsimile kiadása P. VÁSÁRHELYI Judit tanulmányával, Bp. 2002. Bibliotheca Hungarica Antiqua 35.) pedig a II. részben (*Bizonyos személyeknek tiszteken és hivatalokban mindennapi imádsági*) a lekipásztor, az úr és fejedelem, a tanuló gyermekek és a szolgák, szolgálóleányok és béresek imádsága olvasható. Megemlíthetjük még a pozsonyi lelkész Josua WEGELIN *Hand-, Land- und Standbüchlein...* című imádságoskönyvét is, ez azonban nem Magyarországon, hanem Nürnbergben jelent meg 1637-ben, vö. PUKÁNSZKY Béla: *Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn. Bd. 1. Von der ältesten Zeit bis um die Mitte des 18. Jahrhunderts.* Münster, 1931. 300.
- 11 Az első kiadás megjelölése szerint, Kolozsvár 1673, RMK I 1149. A második kiadástól a címlapon helyette már „minden szükségben lévő együgyű emberek” olvasható, vö. RMK I 1194.
- 12 Az I. rész X, XVI, XVII. számú imaszövegei.
- 13 A III. rész XX–XXII. és XXVIII. számú imádságai.
- 14 Az *Útra induló kereskedő imádsága, a Nyereséggel hazament ember, a Kárvallással hazament ember és a Kereskedésen kárt vallott ember imádsága*: a fejezet IV–VII. imádságai.

- 15 Táborozók reggeli és esti imádsága, harc előtt, győzelem után és a Harcról győzelem nélkül megtért vitézeknek imádsága: a fejezet I–V. imádsága.
- 16 A Házigazda cselédi közt való reggeli imádságban (I. rész XIII.) a munkáról szinte nem esik szó: az oltalomért, az Anyaszentegyház megtartásáért, a jó magisztrátusért, az ellenség támadásától való megmentésért való könyörgés a leghangsúlyosabb benne.
- 17 Estve templombéli közönséges könyörgés. A Mennyei tárház kulcsának 1676-os kolozsvári kiadását használtam, RMK I 1308, 186–188.
- 18 A Templombéli reggeli imádságban, uo. 193, 194. A kötetben szerepel a Bujdosó s számkivetésben lévő imádsága is, uo. 151–155.
- 19 ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. bőv. kiadás. Bp. 1977. 577–578. Vö. JUHÁSZ István: Az ellenreformáció és az erdélyi prédikátorok az 1671–1681 közötti évtizedben. = *Theologiai Szemle* 1976. 190–191.
- 20 A hálaadás a Reggeli köznapi imádság (I. rész I.) elejének rövidebb változata, mindkettő a mindennapi imádságok között szerepel.
- 21 RMK I 1308, 100–103.
- 22 Vö. INCZE Gábor: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Debrecen, 1931. 161–162. és PETRIK II. 864, V. 3434, VII. 351–352. NAGY Géza a Mennyei tárház kulcsát a 17. századi eredeti imádságok közül a legkedveltebbnek nevezi, vö. NAGY Géza: *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*. Bp. 1985, 180.
- 23 Kassa 1694, RMK I 1452. Filepszállásról ld. INCZE Gábor: i. m. 178–179.
- 24 Filepszállási csaknem olyan keményen ostromozza nemzetét, mint a reformáció egy századdal korábban élt prédikátorai. Ez a megvesztett nemzet megérdemli a büntetést: „Megérdemli, Uram, hogy mindenéből kipusztítsad, felprédáltassad, nagyobb-nagyobb szorongatással (igával, adózással, portiozással) keserítsed. Megérdemli, Uram, hogy szent országodat tőle elvegyed, rabságra ejtsed: mert még ma is fekszik az ő hamisságában.” (Uo. 43.) A keresztyén nemzetek között talán nincs még egy olyan nép, amelyik természetében, életében úgy megvesztett volna, mint a magyar nemzetség: ennek „mind gazdaga, szegénye, papja és hallgatója, nemese, nemtelene torkig hever a bűnben... nem akar igaz poenitenciát tartani.” (Az 1692-es sáska-járáskor írott könyörgésében, RMK I 1452, 143–144.)
- 25 Uo. (o)_{5b}–(o)_{6a}.
- 26 Uo. (o)_{6a}.
- 27 Az imádságoskönyv felépítése: *Wochengebete, Kirchen- und Festgebete, Berufsgebete, Buß- und Communion-Gebete, Tugend-Gebete, Creutz-Gebete, Zeit- und Reise-Gebete, Sterbe-Gebete*. A foglalkozással kapcsolatos imádságokon belül általánosabb imádságok: A munka megkezdések – Erőért és képességért, szorgalomért és ügyességért a hivatás munkáiban – Hálaadás az elvégzett munka után. Vö. RMK II 2006, koll. 2. – 32, 34–36. A kereskedő, mesterember és a földműves imádsága: uo. 38–41. Ezek az imaszövegek az imádságoskönyv megelőző, 1686-os kiadásában (RMK II 1583.) még nem voltak benne.
- 28 RMK II 2006, koll. 2. 39–40.
- 29 Cubachnál az imádságot ld. az 1731-es lipcsei kiadás 347–348. lapján.
- 30 A *Wochengebete* szövege is azonos, de a szebeni kiadásban még verses imádságok is olvashatók mellette. A három, foglalkozással kapcsolatos imádság a szebeni kiadásban: PETRIK V. 167, 69–76. Szebenben 1747 után is még több alkalommal jelent meg, az énekeskönyvvel együtt. A brassói imádságoskönyveket ilyen szempontból nem tudtam megvizsgálni. A 18. században Pozsonyban kiadott (pl. az 1753-as német nyelvű énekeskönyv mellé kolligált imádságoskönyvben, PETRIK VII. 51.) nem találhatók ilyen, foglalkozáshoz kapcsolódó imádságok.
- 31 A szerzőről és munkásságáról ld.: *Slovenský biografický slovník*. Martin, 1986–1994. Zv. IV. 203–204. Az imádságoskönyv nyelve az első két kiadásban erősen szlovakizáló, ld. uo. 203.

- 32 PETRIK V. 326, Knihopis 5643. Modern kiadása: *Duchovná študnica života*. Bratislava, 1958. Kiadásairól a legjobb áttekintés: Knihopis 5643–5652.
- 33 *Modlitba kupce – Modlitba remeselníka za Božske požehnání – Modlitba pobožného sedláka*. Mlynárnál ld. a 176–177, 180–182, 239–240. lapokon.
- 34 Uo. A₆a.
- 35 BECK, Hermann: i. m. 77–78.
- 36 SZABÓ Aladár: *Szikszai György élete és munkássága*. = Theologiai Szemle 1927. 232–330. – A mű forrásairól részletesen: 317–323.
- 37 MOLNÁR Szabolcs: Az „Öreg Szikszai”. In: *A magyar művelődés és a kereszténység*. (A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai Róma–Nápoly, 1996.) Bp. – Szeged, 1998. 804–812. – 807, 808, 811.
- 38 A mű szerkezetét részletesebben bemutatja: SZABÓ Aladár: i. m. 317–318.
- 39 Szikszai művének 1790-es pozsonyi kiadását használtam, PETRIK V. 501, a₄b–a₅b.
- 40 Uo. 514–519.
- 41 Uo. 519–522.
- 42 Csak meglévő, általa ismert példányok alapján írta ezt a kiadásszámot SZABÓ Aladár: i. m. 291–293. Ennél azonban többször jelent meg, de a pontos adatok még tisztázásra várnak. A *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*-ban (3. jegyzet) CZEGLÉDY Sándor 1786–1957 között Szikszai művének több mint 70 kiadását említette (Bd. VI. col. 597.), BUCSAY Mihály pedig már 90 kiadást (*A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Bp. 1985, 162, 195). A két világháború közti kiadásait (hármát) ld. a *Magyar könyvészet 1921–1944*. I. kötetében, Bp. 1983. 241–242.
- 43 SZIKSZAI műve átigazított változatát PAPP János rendezte sajtó alá: Bp. 1958. A 12 budapesti és egy pozsonyi (1971) kiadás adatait ld. az Országos Széchényi Könyvtár katalógusában.
- 44 PETRIK V. 293. Az imádságoskönyvre már Szabó Aladár felhívta a figyelmet, mint amelynek német eredetijéből Szikszai György is meríthetett: i. m. 320–321.
- 45 PETRIK V. 293, 225–230. A *mesterember imádsága* a könyvecske 221–225. lapján olvasható.
- 46 Hasonló jellegű a Horváth Sámuel bakonytamási (Veszprém megye) evangélikus lelkész által fordított imádságoskönyv: *A hétnek minden napjaira való reggeli és estvéli, és az ember’ életének nevezetesebb környüállásaira szolgáló buzgó imádságok...* Rosenmüller György János doktor és más kegyes férfiaknak német munkáikból... (Győr, 1799); de már nem külön, hanem a III. részben összesítve közöl két imádságot *A világi hivatalos munkának szerencsés folytatásáért*, alcíme szerint a kereskedőknek, kalmároknak, mesterembereknek, mesterlegényeknek, szántó- vető- szőlősgazdáknak és más kézi műveseknek (ld. PETRIK II. 173, 228–232.) Mindkét imádság az isteni gondviselés dícsérete, amely szép renddel úgy igazgatja, hogy ki-ki munkálódjon mindenkiért, és hogy saját boldogsága mellett más emberek boldogságának szerzője és előmozdítója legyen: azonos gondolatok, mint Szikszai idézett tanításának bevezetőjében.

DÖRNYEI SÁNDOR
Egy kis hungarika-csokor

magyarországi szerzőktől külföldön megjelent, nem magyar nyelvű nyomtatványok bibliográfiájának (RMK III) 18. századi folytatásához végzett adatgyűjtés során olyan kiadványtípusokkal találkoztunk, amelyek sok – eddig keletlenül fel nem használt – tudomány-történeti jelentőségű adatot tartalmaznak. Mindegyikük az egyetemi nyomtatványokon belül új csoportként jelentkezik.

Közismert, hogy már a 16. század második felében Európa-szerte megjelennek az egyetemi vizsgákhoz kapcsolódó *disputák*, *disszertációk*, *tézisek*, s ezek száma a következő századokban egyre jobban megnőtt. Ezeknek a típusairól, az oktatásban játszott szerepükről Szabó Béla adott igen hasznos áttekintést.¹

Ugyancsak a vizsgákhoz kapcsolódnak az egyetemi fokozatot szerzőket *üdvözlő versek* – versgyűjtemények. Ez a „műfaj” az RMK III. kötetében már eléggé gyakori,² s a 18. század első felében is virágzott.

Az egyetemi tanulmányaikat befejezők általában hazatértek, s tanuló társaik, főként honfitársaik, ilyen alkalomból *búcsúversekkel* indították őket útjukra. Ilyeneket is bőven ismerünk a bibliográfiákból.³

Kevés figyelmet szentelt eddig a szakirodalom az egyetemi vizsgákhoz kapcsolódó egyéb kiadványoknak. Ezek közül elsőként a *meghívókat* említhetjük. Két olyan alkalom volt, amelynek meghívóival most foglalkozni kívánunk: az egyetemi tanulmányokat lezáró nyilvános vita és az avatási ünnepség. Az utóbbi általában néhány nappal héttel követte az előbbi.

A meghívókat az egyetem valamelyik vezetője (prokancellár, dékán, exdékán) vagy tanára bocsátotta ki, s többségük egyúttal rövid tanulmányt („*dissertatiuncula*”) közöl. A tanulmány nem a vita tételeit is tartalmazó disszertációhoz, hanem a tanár saját érdeklődési köréhez kapcsolódik.

Míg a disszertációk, *disputák*, *tézisek* minden egyetemen megjelentek, az *üdvözlő* és *búcsúztató versek* is sokfelé szokásosak voltak, ilyen

meghívókat eddig csak a német egyetemeken találtunk. Adatgyűjtésünk hungarika-szempontú volt, ezért természetesen fennáll a lehetőség, hogy a magyarországi hallgatók által ebben az időben nem vagy csak igen ritkán látogatott országokban (Franciaország, Anglia, Spanyolország stb.) is találhatók ilyen kiadványok. A németalföldi egyetemeken ilyen – magyar vonatkozású – kiadványt nem találtunk.

A tanulmányokkal bővített meghívók a hungarika-bibliográfia számára először is akkor érdekesek, ha a kibocsátó tanár magyarországi születésű. Ilyen szempontból elsősorban két professzort kell kiemelni, akik igen sok meghívót írtak, s tudományos munkásságuk eredményeit nem kis részben ezekben adták közre. Az akkor még kevés folyóirat mellett ez volt alkalmas kisebb terjedelmű tanulmányok megjelentetésére.

A két említett egyetemi tanár közül Segner János András (1704–1777) a Göttingenben töltött évtizedek alatt (1735–1755) a bölcsészeti karon a fizikát, matematikát és vegytant tanította, egyúttal azonban – eredeti végzettségének megfelelően – az orvosi karnak is tanára volt. Így aztán fizikai és orvosi tanulmányokat egyaránt találunk a meghívókban.⁴

A másik egyetemi tanár, aki hasonlóképpen bőven kihasználta a meghívók nyújtotta publikációs lehetőséget, Bél Károly András (1717–1782) volt. Bél Mátyás fia a lipcsei egyetemen 1741-től a bölcsészeti karon költészetet tanított. A kart azért kellett kiemelni, mert az orvosi és a bölcsészeti karon egymástól különböző ünnepi alkalmakra szóltak a meghívók. Az orvosi karon a doktori szigorlatot követő nyilvános vitára hívták az érdeklődőket, hiszen ez jelentette a tanulmányok befejezését és a jogot a doktori cím elnyerésére. A bölcsészeti karon is voltak ilyen szigorlatok és viták, de sokkal kisebb arányban. Az orvosjelölteknek meg kellett szerezniük a doktori oklevelet, mert ez adta a jogot az orvosi gyakorlat folytatásához. (Magyarországon 1564-től királyi rendelet írta ezt elő. Más országokban hasonló volt a jogi helyzet.) A bölcsészeti (és a teológiai és jogi) kar hallgatóit nem szorította ilyen rendelkezés a doktorátus megszerzésére. Tanári (lelkészi, ügyvédi-ügyészi) működéshez nem volt előírás az egyetemi végzettség, hiszen az ezeket a foglalkozásokat űzők nagyobb része soha nem járt egyetemre, alacsonyabb fokú, hazai oktatási intézményben is szerezhetett kellő képzést-képesítést. A bölcsészeti kar hallgatóinak döntő többsége vagy megelégedett alacsonyabb (bac-

calaureusi, magisteri) fokozattal, vagy csak „továbbképzés” érdekében látogatta hosszabb-rövidebb ideig az egyetemet, s fokozatot sem szerzett.

Az elmondottak magyarázzák azt, hogy Bél Károly András általában a magisteri fokozatot elnyerők együttes avatási ünnepségére készített meghívókat. Ilyen alkalommal 10-20 személyt avattak, s az ő tiszteletükre Bél hosszabb költeményt⁵ vagy kisebb tanulmányt („dissertationucula”) írt.⁶ Ezek között magyar vonatkozású témák is szerepeltek. Szinnyi⁷ Bél Károly András 57 művét sorolja fel, ezek szám szerint nagyobb része ilyen alkalmi kiadvány.

A hungarika-kutatás szempontjából számottevő másik csoportba azokat a kiadványokat sorolhatjuk, amelyekben a professzor valamelyik magyarországi jelölt nyilvános vitájára hívja meg az érdeklődőket. Ezek a meghívók többségükben a disszertációhoz kötve, mintegy annak részét alkotva maradtak fenn. Feltehetőleg együtt küldték-osztották szét őket. Bibliográfiai szempontból általában nem tekinthetők önálló kiadványnak, hanem a disszertációval együtt „kiadói kolligátumnak”. A legtöbbnek nincsen impresszummal ellátott címlapja, a meglévőt „belső címlapnak” minősíthetjük. Az önálló lapszámozás és füzetjelzés kiadói kolligátumok esetében is szokásos. Előfordul azonban szabályos címlappal megjelent „meghívó”, s ezek között találunk olyant is, amelyik más nyomdában készült, mint a disszertáció. Az ilyen természetesen már nem kiadói kolligátum, hanem önálló bibliográfiai egység.

Önálló bibliográfiai egységnek minősül az a göttingai nyomtatvány is 1753-ból, amellyel Georg Gottlob Richter professzor hívja meg a közönséget egyszerre három orvosjelölt (két német és a magyarországi Baligha Sámuel) doktorrá avatására. Ez a nyomtatvány is először egy kis tanulmányt (*De limitandis laudibus perspirationis*), majd a három avatásra kerülő életrajzát tartalmazza.

Bibliográfiai szempontból tehát kevésbé jelentős ez a kiadványcsoport, említésre méltónak azonban rejtett tartalma miatt tarthatjuk. A professzor tanulmányát követően ismerteti a vizsgázó pályafutását. Ez az 1-3 lap terjedelmű életrajz tulajdonképpen rövid önéletrajz, hiszen jelentős részük egyes szám első személyben íródott, s a harmadik személyben fogalmazottak tartalma, részletessége arról tanúskodik, hogy az is a vizsgázó s nem a tanár tollából származik.

Arról eddig is tudtunk, hogy a doktorrá avatási szertartás részeként a promotor felolvasta a jelölt életrajzát.⁸ Azt azonban az irodalom nem

említi, hogy ezek az életrajzok (helyesebben önéletrajzok) nyomtatásban is megjelentek.

A doktorálók természetesen nem számolhatnak be hosszú életpályáról, hiszen általában huszonévesek, de így is sok értékes életrajzi adatot tudunk meg róluk a leghitelesebb forrásból. Beszámolnak születési idejükről, helyükről, szüleikről, iskolázásukról, néhányan orvosi előtanulmányaikról (Moller, Fischer „magániskolája”), egyetemre kerülésük körülményeiről, irányítóikról, támogatóikról, az egyetemen végzett munkájukról, a választott pályáról alkotott elképzeléseikről, lehetőségeikről. Közülük egyesekről Szinnyi sem tud a disszertáció címlapján feltüntetett szülőhelyüknél és disszertációjuknál többet.

Eddigi adatgyűjtésünk során – a magyarországiakat tekintve – szinte kizárólag doktoráló orvosjelölteknek ilyen életrajzait találtuk. Más karokon sem volt ismeretlen ez a kiadványtípus, hiszen Bél Károly András már említett „dissertatiunculái” után a magisteri fokozatot elnyerőknek az életrajzait is megtaláljuk, ezek között azonban csak egy magyarországi szerepel. „Christianus Zwanziger Leutschovia Hungarus” 1768-ban nyerte el a magisteri címet.⁹

Több olyan jogi disszertáció is került a kezünkbe, amelyben hasonlóképpen megtalálható a vizsgáló életrajza, ezek azonban nem magyarországiak voltak.

Az orvosi karon végzettek közül eddig harmincegy magyarországi jelölt életrajzát sikerült összegyűjtenünk. Hét német egyetemen végeztek, de az életrajzok fele (16) Jenában készült, a többi hat városból származik: Lipcséből 4, Göttingenből 4, Wittenbergből 3, Halléből 2, Frankfurt an der Oderből és Helmstedtből 1-1.

Érdekes módon a két legkorábbi hallei 1695-ből való, pedig ott csak az előző évben nyílt meg az egyetem. A selmebányai Hofsteter János Kristóf Lipcsében, a hazai filozófia- és egyháztörténetben is számon tartott huszti születésű Huszthy István Frankfurt an der Oderban, Franekerben, Leidenben, Londonban, Oxfordban, Lipcsében végzett korábbi tanulmányai után ment Halléba doktorálni. Hofsteter és Huszthy disszertációja 1704-ben, illetve 1705-ben újra megjelent. A tanári értekezést és az életrajzot tartalmazó függelék 1695-ben impresszummal, a második kiadásban impresszum nélkül készült, sőt Hofsteter esetében a függeléket – bár tévesen, de – a disszertációhoz folytatólag lapszámozták.¹⁰

Még egy ilyen életrajzot találtunk a 17. századból: Martini Dánielét Jenából (1698).¹¹

Az életrajzok sora negyedszázaddal később folytatódik 1722-ben, s 1763-ban fejeződik be. Többségük (a 31-ből 22) 1740 és 1759 közt született. Ha összevetjük ezt azzal, hogy ebben az évtizedben a hét egyetemen 56 magyarországi végzett, azt jelenti, hogy 41%-uknak az önéletrajzát ismerjük. Eddig ...

Az ismert életrajzok szerzői (a 17. századiak után):

1722	Neuhold János Jakab	soproni	Lipcse
1730	Segner János András	pozsonyi	Jena
1732	Pápai Párizs András (1.kép.)	nagyenyesi	Frankfurt an der Oder
1733	Gömöri Dávid	rozsnyói	Jena
1740	Nagy György	öttevényi	Jena
1740	Textor Dániel	nagypalugyai	Jena
1741	Vághi György	győri	Wittenberg
1743	Kövesdy János Károly	soproni	Jena
1745	Pfeiffer Mihály	késmárki	Jena
1746	Pauer Sámuel	pozsonyi	Helmstedt
1746	Neumann Sámuel	pozsonyi	Jena
1747	Wieland János Károly	pozsonyi	Göttingen
1747	Deccard János Vilmos	soproni	Jena
1748	Conrad András	győri	Göttingen
1753	Baligha Sámuel	hibbei	Göttingen
1753	Lányi Pál	késmárki	Jena
1753	Sailler János	körmöcbányai	Jena
1753	Wipacher Dávid	lipcsei	Lipcse
1754	Trogmayr János Teofil	soproni	Jena
1756	Torkos János	pozsonyi	Göttingen
1756	Fábri Pál	besztercebányai	Wittenberg
1757	Fischer Ferenc Gottfried	késmárki	Jena
1757	Elhard János Kristóf	soproni	Lipcse
1759	Schmidt János György	rozsnyói	Jena
1759	Hedwig János	brassói	Lipcse
1763	Trangus Mihály Teofil	rozsnyói	Jena
1763	Vietoris Dávid	kuntapolcai	Jena

Ezeknek a kiadványoknak a megjelölése egyetemenként különböző. Halléban és Frankfurtban *Propempticon inaugurale*, Helmstedtban *Epistola gratulatoria*, Lipcsében és Wittenbergben *Panegyris*, Jénában pedig *Programma invitatorium*. Göttingenben Segner János András a vita elnökeként ...*dissertationem indicit*.

A felsorolt 1711 utáni meghívók és a továbbiakban említett nyomtatványok az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtárában találhatók.

Ennek a kiadványtípusnak akár az előzményeként tekinthetjük az OSzK RMK III 2436 jelzetű példányához kötött, ívrétű, egyleveles igazolást, hogy „Elias Facetius Transylvanus-Saxo” a kötelező szigorlatot letette, *De febre Ungarica* című disputációját megvédi, ezért az addigi baccalaureus címhez a licentiatust is elnyeri. A kibocsátó Sigismundus Rupertus Holtzberger, az orvosi kar szeniora és az egyetem prokancelárja kis eszmefuttatással vezeti be a fokozat megadását. Ez a nyomtatvány Lipcsében készült, a most ismertetetteket jelentősen megelőzi, hiszen 1668-i, s nem doktorátusra, hanem licentiatusra vonatkozik. Ez a fokozat az orvosi működésre jogosít, a doktori címmel ellentétben az egyetemen való előadásra nem. (A 18. században II. József engedélyéig a bécsi egyetemen is ilyen címet adtak a protestáns hallgatóknak.) A kibocsátás dátuma egy nappal megelőzi a disputa napját.

Az eddig tárgyalt kiadványokhoz kapcsolódik, de sokban eltér az a két, ívrétű, egyleveles nyomtatvány, amely 1701-ben Königsbergben készült. Közülük az egyik az orvostudományt méltató sorok után Francisci Lischovini András doktorrá avatására hívja meg az Akadémia patronusait, vendégeit és polgárait.

A másik nyomtatványt Georgius Wosegin, a königsbergi egyetem orvoskarának szeniora és dékánja bocsátotta ki, s ebben egyrészt igazolja, hogy Francisci Lischovini András öt évi szorgos tanulás után kész a nyilvános vitára és a „lectiones cursoriae” megtartására, másrészt ezekre az előadásokra a rektort, a tanári kart és a „literatus ordo”-t meghívja. Ez a meghívó is tartalmaz rövid életrajzot a trencsényi születésű Lischoviniről, aki később II. Rákóczi Ferenc tábori orvosa is volt.

Végezetül érdemes még egy kisebb nyomtatványcsoportról szót ejteni, hiszen ezek mintegy kiegészítik a disszertációkat és meghívókat, s eddig nem foglalkozott vele a szakirodalom. Ezek az ugyancsak ívméretű, egyleveles nyomtatványok a doktori cím megszerzését tanúsítják. Valamennyi orvosdoktori igazolás. Felépítésük a disszertá-

ciók címlapjainak a szerkesztésére emlékeztet: az uralkodó, a rektor, a dékán, de esetleg az egyetem kancellárja, igazgatója, prokancellárja és a promotor megnevezése után közli, hogy a jelöltnek a doktori címet megadták. Nem az oklevél nyomtatott másolata, de akár a további peregrináció során, akár valamely állás megpályázása esetén alkalmas az orvosok esetében oly jelentős egyetemi végzettség igazolására.

Eddig tíz ilyen nyomtatványt találtunk, s ezek három német egyetemhez kötődnek: 1 Wittenberghez, 4 Halléhoz és 5 Jénához.

A tíz felavatott orvosdoktor:

1734	Gömöri Dávid	rozsnyói	Jena
1741	Vághi György	győri	Wittenberg
1742	Csernanszky Sámuel	rajeci	Halle
1747	Breuer Sámuel	besztercebányai	Halle
1747	Molnár Ádám	jákfalvai	Halle
	(2. kép)		
1753	Sailler János	körmöcbányai	Jena
1759	Schmidt János György	rozsnyói	Jena
1763	Trangus Mihály Teofil	rozsnyói	Jena
1763	Vietoris Dávid	kuntapolcai	Jena
1781	Manikati Saphrani János	nagyszebeni	Halle

Minden bizonnyal más egyetemeken és más karokon is készültek hasonló nyomtatványok, ezek felderítése azonban további kutatásokra vár.

Az eddig ismertetett különböző típusú nyomtatványok mind a tanulmányok befejezésekor készültek. Előkerült azonban egy olyan – ugyancsak ívrétű, egyleveles – nyomtatvány, amely a tanulmányok kezdetét igazolja. A hallei egyetem rektora és prorektora nyolc pontban rögzíti a hallgatók kötelességeit, s az ezek elfogadását jelző fogadalomtétel alkalmával adták ki, tanúsítva, hogy a hallgatót az egyetemi polgárok közé felvették, az egyetem privilégiumainak részesévé vált. Ez a nyomtatvány azonban űrlap, amelyet a fogadalomtétel alkalmával töltöttek ki a hallgatók nevével, s ezt a prorektor saját kezűleg aláírt. A számunkra ismert példányt a marosvásárhelyi Teleki Téka őrizi (Tf 51 I 136), s a hallgató „D. Paulus de Christeles, Transsylvanus juris studiosus”, a dátum 1741 november.

- 1 Elsősorban: *Előtanulmány a magyarországi joghallgatók külföldi egyetemeken a XVI–XVIII. században készített disputációinak /dissertationóinak/ elemzéséhez.* In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio juridica et politica.* 8. Miskolc, 1993. 79–154.
- 2 Pl. RMK III 2418, 2448, 3193.
- 3 Pl. RMK III 578, 755, 770.
- 4 Pl. *Lectionem et dissertationem medicam inauguralem ... Christiani Andreae Kochii ... indicit programme de fonte Pliniano primo.* Gottingae, 1737.;
Dissertationem inauguralem ... Georgii Thomas Archii ... indicit theoriam machinae ejusdem hydraulicae praemittit. Gottingae, 1750.
- 5 Pl. *Templum artis criticae ... carmine proponit.* Lipsiae, 1769.;
Laudem senectutis carmine proponit. Lipsiae, 1778.
- 6 Pl. *Solemnia magistrorum philosophiae et artium creandorum ... indicit atque ad ea celebranda invitat. – Inest de avitis Hungarorum sedibus, e Bibliotheca Vaticana, monumentum.* Lipsiae, 1763.;
Solemnia magistrorum philosophiae et artium creandorum ... indicit. – Inest de Almo duce Hungariae ... dissertatiuncula. Lipsiae, 1765.
- 7 *Magyar írók élete és munkái.* 1. köt. Bp. 1891. 778–780. has.
- 8 MAGYARY-KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek.* Bp. 1929. 56.
- 9 *Ceremoniarum vindicias XIV. philosophiae et artium candidatis qui magistri renunciatur ... solenni carmine proponit.* Lipsiae, 1768.
- 10 RMK III 3940, 3942 és 4463, 4508.
- 11 RMK III 4089.

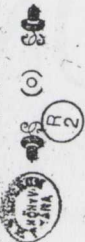
Magnatum ferrum, plumbum, stannum aliaque ignobiliora metalla in purum aurum conversâ fuisse. Credat hoc, cui-cunque volupe est; Ego turbatulum *stellinum* fidem haberi nec posse nec debere, audacter adfivero, mea faciens verba *Lionis*, quem tamen strenuum artis huius propugnato-rem fuisse, satis constat. *Saepe mirari soleo*, inquit, *quâ fieri possit*, ut *epicurius* Principes *knissim* istis erroribus, qui *titulo* Pa-racelsitarum *sele* commendant, tantum tribuant *fidei*; *Cum tamen* *cerissimum sit*, *artem istam non posse esse, nisi hominis sagacissimi & qui in naturâ philosophia sit exercitissimus*. Optarem sincere, omni-um oculis & animis observari tragicum CAJETANI exem-plum! Stitit aurum & veste aurea amictus patibulum tan-dem exornavit, sicque iustissimas impoſturarum suarum poe-nas luit. *Fenoti*, quem *chryſopoeia* ad incitas redegit, vox fuit: *Qui alius male vult, eum autem aperto marie* (ut quam plurimi hodie solent) *aggreſſi non audent, scilicet auctor ipſi ſit, ut huius studio ſiſſe tradat*. Ut proinde coecum esse oporteat, qui summam artis *vanitatem* non agnosceret.

Lobuit haec paucis praefari, ut quodammodo prolu-derem *Differtationi Inaugurali*, quam de *vero ac necessario medicorum arcano* proxima mercurii die habiturus est Praenobilissimus atque Clarissimus Dn. ANDREAS PARIZ PAPAI, Candidatus Medicinae dignissimus, de cuius natalibus, vitae pariter ac studiorum ratione paucula ut praemitam, aequitas postulat. Natus est An. MDCGIII. *Epyedini in Transilvania*, Urbe Gym-nasio illustri clara. Patrem habuit Virum Praenobilissimum atque Experientissimum, Dn. FRANCISCUM PARIZ PAPAI, Med. Doctorem ejusdemq; Facultatis in Celebratissima *Academia Basiliensi* Adlectorem, & in Illustri Collegio *Epyediniensi* per plu-rimos annos *Historiarum, L. Græcæ, Physicæ ac Logicæ Professorem Or-dinarium*; Matrem vero JUDITHAM NYIRO, matronam ho-nestissimam adhuc superſitem. Ab hiſce ſuis Parentibus ma-ture Muſis conſecratus, Clasiſſicis primum ſtudiis ſeſe tradidit, illiſq; ſatis innotuitus, ſublimioribus deinde, *Logicæ, Metaphyſicæ, Philoſophicæ ac Theologicæ* diſciplinis omni, qui ad ſolidam eruditionem requiritur, ardore ſe adſcripſit. Cumque prae-

1. k p. Pápai P r z András  letrajza, 1732

liminaribus hiſce ſcientiis ſatis ſe munitum intelligeret, in Academiis exteris, ſtudio medici addiſcendi cauſa, peregrina-tionem eſt mediatus. Divina igitur providentia ita diri-gente factum eſt, ut VIADRINAM noſtram, perantiquam il-lam Muſarum ſedem ſibi eligeret, in qua MACHAONIA SACRA prae aliis diſciplinis familiaria ſibi redderet, lauda-bilibus B. Parentis veſtigis, divina quaſi vocatione id ſua-dente, inhæreſcit. Quum primum hic aduulſit, litteraſque commendatitias à ſuaviſſimo Fratre, pariter Medicinæ Do-ctore ac Prædicto famigeratiſſimo ad me datas tradiderat, atque de ſtudio medici recte ac fruſtuoſe inuendi ratione mecum colloquutus eſt, non diu ſeriatuſ eſt, ſed omni ſtatim ala-critate arti ſalutari addiſcendæ ſeſe adſcripſit. Uſus eſt fide-liſſima manuſcriptione Excellentiſſimi D.D. à Bergen, Profeſſoris Medicinæ Ordinarii Celeberrimi, in variis *artis medicæ par-tibus tam theoreticis quam practicis*; Non minus frequenavit Lectiones ejusdem *Chemice pharmacologicæ*, & ne quid quod ad artem melius ſolidandam ſpiceret, ſua culpa negligeret, *Cuſta* quoque *Anatomicæ*, præcunte illius Filio, Dn. *Carolo Auguſto à Bergen, Profeſſore Medicinæ Extraordinario* non ſine fructu inſerui. Mea denique tam *publicæ quam privatae Lectionis* theoreti-cas acque ac practicas, nec non univerſum, quem vocant, *Cuſum me-dicæ* tanto ardore tantæ aſſiduitate viſitavit, ut ſulam ab ipſo neglectam eſſe ſectionem, vix meminerim, niſi forte morbo fuere præcipit. Viſæ ac ſuorum tam ſemper rationem ſua ut nemini moleſtus omnibus gratus eſſet. Et ſicut laudatus eſt juvenis, in quo eſt aliquid SENILE: Ita Noſter ſingulis ſuis in actionibus gravitatem quandam, quam alii reverenter habent, præſe ſibi conſtituit. Sic vero in ſtudiis, viſæ ac moribus cum ſeſe geſſit Clar. Dn. *Candidatus* digniſſimum illum conſtituit, cui *honori Ductoris*, quoſcui etiam ſuæ laboris præmia modeste à nobis petita, debere ac legiti-mæ conſideremus. Id quoſcui ut ſite ac decenter ſerret, examibus ſolemnibus tam *Anatomicæ-Phyſicæ* quam *philologicæ-practicæ* lubens ſeſe ſubſcribit, & poſtquam in illa præclara eruditionis ſuæ edidit ſpecimina, ad *examen publicum, diſſertationem* nuncupatam *inauguralem*, proximo die mercurii, qui eſt XV. Octobris, & quidem, quod ſatis alta ſua adoleſ. SINE PRÆSIDE habep-dum, hanc diſſicileſ ſpū admittimus; Cui proinde ſolemnis actui ut Magniſicus Uni-verſitatis Rector, Illuſtriſſimus Comes, Per-Illuſtres Barones, Excel-lentiſſimi Academiæ Proceres, nec non Generoſi atque Nobiliſſimi Commiſſiones, omneſque, qui ſtatuſ nobis *Apoſtolicis* ſucent, intereſſe dignentur, puncti ac ſingulis perbunantur acque officioſe invito. P. P. Francſuri cuſ Viadrum die XII. Obſolis MDCCXXXII.

ANNVENTE PROPITIO
DEO TER OPTIMO MAXIMO,
AVSPICIIS SAPIENTISSIMIS FELICISSIMISQVE
SERENISSIMI ET POTENTISSIMI PRINCIPIS AC DOMINI,
DN. FRIDERICI,

PRVSSIAE REGIS, MARCHIONIS BRANDENBVRGICI,
S. ROM. IMP. ARCHICAMERARII ET ELECTORIS, SVPREMI SILE-
SIAE DVCIS, PRINCIPIS ARAVSIONENSIS, NEOCOMI ET VALANGINI, DVCIS GELDRIAE, MAG-
DEBVRGI, CLIVIAE, IVLIACI, MONTIVM, STETINI, POMERANIAE, CASSVBIORVM, VANDALORVM ET MEGA-
POLIS, NÉC NON CROSNAE, BVRGGRAVI NORIMBERGENSIS, PRINCIPIS HALBERSTADII, MINDAE, CAMINI, VANDALIAE,
SVNERINI, RACEBVRGI, FRISIAE ORIENTALIS ET MEVRSH, COMITIS HOHENZOLLERAE, RVPINI, MARCAE, RAVENSBERGI,
HOHENSTEINI, TECKLENBVRGI, LINGAE, SVNERINI, BVRAE ET LEERDAMI, DOMINI RAVENSTEINI, ROSTOCHII, STAR-
GARDAE, LAVENBVRGI, BVTOVIAE, ARLAYAE, BREDAE, CETERA;

REGIS ET DOMINI NOSTRI LONGE CLEMENTISSIMI,
AVCTORITATE IMPERATORIA ET REGIA

Ex Decreto Gratiosae Facultatis Medicae,
PRO-RECTORE ACADEMIAE FRIDERICIANAE MAGNIFICO
VIRO EXCELLENTISSIMO ET AMPLISSIMO

D. FRIDERICO WIDEBVRG,

PHILOSOPHIAE ET ELOQVENTIAE IN REGIA FRIDERICIANA PROFESSORE PVBL. ORDINARIO,

ILLVSTRI ACADEMIAE DIRECTORE

DN. D. IVSTO HENNING BOEHMER,

REGIMINIS MAGDEB. CANCELLARIO, FACVLTATIS IVRIDICAE ORDINARIO EIVSQVE PROFESSORE PVBLICO

*ET
PER-ILLVSTRI ACADEMIAE CANCELLARIO,*

DN. CHRISTIANO L. B. DE WOLF,

POTENT. REGIS PRVSSIAE CONSILIARIO INTIMO, IVRIS NATVRAE ET GENT. ET MATHEMATVM PROFESSORE, ETC.

PROMOTOR CONSTITVTVS

D. ANDREAS ELIAS BVCHNER,

SACRI ROMANI IMPERII NOBILIS,
AVGVSTISSIMO BORVSSIAE REGI A CONSILII INTIMIS, MEDIC. ET PHILOSOPH. NATVR. PROFESS. PVBL. ORDINARIVS,
IMPERIALIS ACADEM. NATVR. CVRIOSOR. PRAESES, ET COMES PALAT. CAESAREVS,
FACVLT. MEDIC. H. T. DECANVS,

VIRO CLARISSIMO ET EXPERIENTISSIMO

DN. ADAMO MOLNÁR,

NOBILI HVNGARO,

MEDICINAE LICENTIATO.

SVMMOS IN MEDICINA HONORES AVT DOCTORIS GRADVM

DIE V. IVLII ANNI M DCC XLVII
LEGITIMO MODO CONTVLIT.

HALÆ MAGDEB. TYPIS IO. CHRIST. HENDELI, ACAD. TYPOGR.

2. kép. Molnár Ádám orvosdoktori igazolása, 1747.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Könyvvizsgálás Mária Terézia korában

főleg külföldön megjelent és a külföldről behozott könyvek utólagos megvizsgálása (*revisio*) és a kéziratok megjelenés előtti elbírálása (*censura*) általában azonos szempontok szerint szokott történni. A rendeletekben és a tényleges feladatok elvégzésében azonban jól elkülöníthető a két terület. A korabeli rendeleteket és az elvégzendő feladatokat összesítő kézirat

gyűjteményekben általában van együttes és külön-külön összeállított rész is. A cenzúratörténetről áttekintést nyújtó Fináczy Ernő¹ és Schermann Egyed² is fő forrásként használta az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Fol. Lat. 855. jelzetű kötetét.³ Részletes leírást azonban egyikük sem adott a kötetről, csak a számukra fontos rendeleteket, néha gyakorlati útmutatásokat idézték. A kötet ugyanúgy és ugyanolyan tartalmú hiteles másolat, mint az Országos Levéltár egyik kötete.⁴ Az összeállítás, miként lapalji tartalomjegyékünkben is látható, egyrészt a helytartótanács cenzúraügyekben illetékes vallásügyi bizottságának munkáját segítette, másrészt a pozsonyi két jezsuita cenzorét. Külön időrendben tartalmazza a kinyomtatandó könyvek cenzúrájára vonatkozó rendeletek érdemi részeit, külön a már megjelentekre vonatkozó revíziós rendeletekét. Ezeket követik az útmutatók, először a cenzúraügyekkel foglalkozó vallásügyi bizottság számára, majd a két főállású pozsonyi revizor számára. Ezek az útmutatók összesítő jellegűek, tematikus csoportosításban, a margón azonban mindig jelölve a rendelet megjelenésének idejét. A bizottság munkáját segítette a nyomdászokra és a nyomtatásra vonatkozó 12 pont, a könyvforgalomról (könyvbehozatalról) 6 pont, a könyvvizsgálás menétéről 18 pont, a nemkatolikusok könyveiről 10 pont. A két főfoglalkozású pozsonyi jezsuita könyvvizsgáló gyakorlati munkáját hét paragrafus tárgyalja 11, 4, 8, 3, 8, 6, 9 pontban.

A cenzorok gyakran és különféle utasításokat kaptak.⁵ Nem mindig volt elegendő idő annak begyakorlására, végrehajtására. Ezért aztán nem meglepő, hogy saját maguk számára gyakorlati eligazításul nem-

csak a királyi rendeleteket, meghagyásokat, leiratokat és a helytartó-tanácsi utasításokat gyűjtötték össze egy kötetbe, hanem, azokat kiegészítve, saját tapasztalatukon alapuló gyakorlati tudnivalókat is.

Az alábbiakban egy 1760-as években összeállított útmutatót ismer-tetünk.⁶ A budai egyetem közoktatási ügyosztályának 1781. évi iratai között található irat tartalma: 1. az Althan-féle instructio 1747-ből (8 pontban), 2. gyakorlati útmutató (15 pontban) és cenzori jelentés-minta, 3. a vidéki cenzúrázás és a megyéspüspökök szerepe. Az irat tartalmába 1747-től az 1760-as évek közepéig kerültek be adatok.

Az adatok megértéséhez fontos tudnunk az alábbiakat. III. Károly a magyarországi könyvcenzúra és könyvrevízió ügyét a nagyszombati jezsuita egyetem kancellárjára bízta, majd a helytartótanács megalaku-lása után, 1726-ban ez a jogkör az egyetem kiadványaira és a külföld-ről behozott könyvek revíziójára szűkült. A teológiai és erkölcstani művek nyomtatásának engedélyezését ekkortól az illetékes megyés-püspökök által kirendelt cenzorok végezték,⁷ a nem egyházi műveket pedig a politikai hatóságok, de a helyi hatóságoknak fel kellett terjeszteniük e műveket is a helytartótanács mellett működő cenzoroknak.⁸ Az ügymenet lassúságát felgyorsítandó, Mária Terézia 1747. február 23-i rendeletével a revíziót és a cenzúrát is két főállású jezsuita cen-zorra bízta, évi 200-200 forint fizetést biztosítva nekik a cassa paro-chorum terhére. A két pozsonyi revizort az ország néhány más helyén működő jezsuita revizor segítette. (Névsorukat függelékként közöl-jük.) E rendelet megszüntette a polgári hatóságok cenzúrálási jogát. A rendeletet Althan Mihály váci püspök alakította utasítássá. Ennek nyolc pontos szövegét már az egykorú krónikás, Vajkovics Imre közöl-te, aki maga is dolgozott cenzorként.⁹ Magyar fordításban olvasható Schermann Egyednél¹⁰ és Donáth Reginánál.¹¹ Schermann a királyi rendeleteket követve gondosan regisztrálta a további változásokat, szigorításokat és enyhítéseket. Például észrevételezte, hogy nem szűnt meg a polgári hatóságok cenzúrázási gyakorlata.¹² Egyébként a cenzori gyakorlattal a szakirodalom keveset foglalkozott, bár néhány utasítás, például a helytartótanács vallásügyi bizottságáé bírálendő könyvek átvételéről és visszaadásáról, a visszatartott könyvek sorsáról és a jegyzékminta rovatainak közlése ennek nevezhető (1760. július 1.)¹³

A cenzúriratokban 1756-tól szerepel először elnevezésként a jezsuita cenzorok neve helyett az *Officium Revisoratus* megnevezés. 1763-ban Mária Terézia Barkóczy Ferenc prímás hatáskörét csökkentette:

egyházi kézben csak a szigorúan teológiai tartalmú könyvek cenzúrázása maradhatott, és ez a jog megilletett minden megyéspüspököt. A profán könyvek bírálata világi hatóságok feladatává vált.¹⁴ Vagyis az 1747. évi rendelet immár nemcsak a pozsonyi cenzorokra vonatkozott, hanem ugyanezt a feladatot kellett ellátniuk a megyéspüspökök által kijelölt cenzoroknak is. Mária Terézia 1764. január 30-tól megvonta a két pozsonyi jezsuita cenzor fizetését. Barkóczy halála után a cenzúra ismét a helytartótanács kezébe került, egyre nagyobb befolyást gyakorolt arra a bécsi udvari cenzúra. Irategyüttesünk harmadik része a Barkóczy halála (1765) körüli helyzetben keletkezhett.

Az 1747. évi királyi rendelettel és annak gyakorlatihoz közelebbi megfogalmazásáról, az ún. Althan-féle instrukcióról fentebb már szoltunk, az a szakirodalomban ismert. A második rész, a gyakorlati útmutató 15 pontja:

1. Cenzúrára egyszerre 5-6 könyvet kell átvenni, s azoknak, továbbá a tulajdonosnak az adatait pontosan rögzíteni kell.
2. Lehetetlenség minden könyvet alaposan végigolvasni. Módszeresen tanulmányozni kell a részcímeket, a tartalomjegyzéket, előszót, jegyzeteket. Fontos, hogy itt-ott szűrőpróbaszerűen beleolvasson a cenzor a könyvekbe. Először is meg kell nézni ellenőrzés céljából az *Index librorum prohibitorum*-ot és a *Lexicon eruditorum*-ot. Már a segédletekből kiderülhet, hogy tiltott könyvről van szó.
3. Ha néhány paragrafusból sok kifogásolt adat gyűlik ki, a továbbiakban elég csak átböngészni a kötetet, s néhány példát felhozni máshonnan.
4. A kifogásolt szövegrészeket latin művekből betűhíven kell kiemelni a cenzori jelentésbe, a nem latin művekből pedig latin nyelvű fordításban is.
5. Tanácsolt piszkozatra dolgozni, és a tisztázatban rendezetten megírni a véleményt.
6. Utasítás a cenzori jelentés elkészítésének formai jegyeiről. A cenzorok 2-3 ujjnyi margót hagyjanak. A jelentés elején tüntessék fel, kitől, mikor (év, hónap, nap) kapták a könyveket revízióra. Aztán sorrendben következzenek a megvizsgált könyvek. Az egyes tételek leírásai: szerző, bővebb cím, nyomdász neve, nyomtatás éve. A margón tüntessék fel, hogy milyen felekezetű (luteránus, kálvinista) vagy valami más korpán hízott (vel alterius alicuius furfuris)

- a szerző. Ezek után a könyvből kiírt részletek következzenek, szóról-szóra, a lapszám jelölésével és azok cenzori véleményezése a margón. (Pl. Blasphemia in Deum, Beatam Virginem Mariam vel sanctos.) A cenzori jelentés után a cenzor írja fel nevét, a helytartótanácsnak történő átadás dátumát (év, hónap, nap) és a jelentést adja át az esztergomi érseknek, vagy a vallásügyi bizottság püspök-tanácsosának. [A 15. pont után 1748-ból származó cenzori jelentésminta – *Breve paradigma practicum* található.]
7. A cenzorok jelentéseikben csak a kifogásolandó szövegekről beszélnének, azokat pontosan idézzék s tömören mondják meg, miért kifogásolják az idézett részletet. Nincs javaslattevő joguk a könyv további sorsáról. Nem az a feladatuk, hogy megmondják, visszaadható-e a könyv tulajdonosának, hanem annak megállapítása, hogy veszélyes-e a közjóra vagy a római katolikus vallásra.
 8. Ha azonban az esztergomi érsek, vagy a helytartótanács püspök-tanácsosa kéri a véleményüket, külön lapon lelkiismeretesen válaszoljanak a kérdésre.
 9. Az evangélikusok és reformátusok 16. századi hittételeit tartalmazó könyvek a királynői döntés értelmében átengedhetők. Ügyeljenek azonban a cenzorok arra, hogy az ilyen tartalmú könyvekben ne legyenek huszita, anabaptista, janzenista tanok vagy a római katolikus egyházat gyalázó kifejezések.
 10. Ugyancsak átengedhetők a korábbi evangélikus és református bibliafordítások és azok újabb kiadásai, de csak protestáns tulajdonosok részére. Ügyelni kell arra, hogy függelékben vagy a jegyzetek között ne juthassanak át újabbkori bibliamagyarázók kifogásolható szövegrészei.
 11. A két cenzor egymástól függetlenül dolgozzon, ne várjanak egymásra, ha készen vannak 5-6 könyv véleményezésével, adják tovább a köteteket az esztergomi érseknek vagy a püspök tanácsosnak. Ők terjesztik véleményükkel a helytartótanács elé az ügyet, onnan javaslatokkal együtt kerül a Bécsbe a királynőhöz (az udvari kancelláriához).
 12. Amelyik cenzor leadta munkáját, újat kap az érsektől, vagy a püspök-tanácsostól. Mindaddig magánál tartja azonban a korábban véleményezett köteteket, ameddig a királynőtől meg nem érkezik a döntés. Ha a döntés értelmében vissza kell adni a könyveket korábbi tulajdonosuknak, akkor a cenzorok annak adják tovább a könyveket, akitől kapták. Ha nem adható vissza a könyv, akkor a meg-

- jelölt helyre kell azt továbbítani. A kijelölt raktárt is a cenzorok őrzik. A királynői döntések azonban a helytartótanács vallásügyi bizottságánál maradnak. A könyvekről is és az iratokról is pontos lajtmot kell készíteni a könnyű visszakereshetőség érdekében.
13. A királynői rendelet 6. §-a a nyomdászokat és a könyvek kiadóit a cenzorok különös figyelmébe ajánlotta. Elsősorban a pozsonyi nyomdász működését kísérik figyelemmel, hogy az csak a szabályok szerint jóváhagyott, engedélyezett szövegeket nyomtasson ki. Ha vétene ez ellen, akkor tegyenek javaslatot a helytartótanácsnak a nyomdász megbírságolására, az engedély nélkül nyomtatott kötetek elkobzására. A cenzoroknak joguk van a pozsonyi nyomdában ellenőrzést tartani.
 14. Figyeljenek a cenzorok a könyvárusokra, könyvkötőkre, a vásári vándorkereskedőkre is. Ők sem tarthatnak maguknál vagy árulhatnak tiltott, botrányt okozó könyveket, képeket, metszeteket. Ha ilyet észlelnének, jelentsék a helytartótanácsnak.
 15. Ha pedig arról hallanak, hogy az országban bárhol eretnek vagy veszedelmes könyvek jelennek meg, akár itt nyomtatottak, akár külföldről becsempészettek, ezt is jelenteniük kell a helytartótanácsnak.

A következő rész a megyéspüspökökre épülő vidéki könyvvizsgálás kiépítéséről szól. Alapkiindulása, hogy a pozsonyi cenzúra megszerzése után az ország egész területére átgondoltan kell kiterjeszteni a cenzori intézményt. Ennek érdekében

1. kapják meg a megyéspüspökök az 1747. évi királynői rendeletet. Ennek ismeretében a püspökök 2-2 tanult, művelt, cenzori tevékenységre alkalmas férfiút bízzanak meg a rendelet szerinti cenzúra végzésével. A nagyszombati egyetem és az akadémiák saját kebelükből bízzanak meg 2-2 cenzort, de működésükről ők is a megyéspüspöknek számoljanak be.
2. A megyéspüspökök feladata, hogy a titkosan országba hozott és árusított könyveket felderíttessék és lefoglalják, szükség esetén ehhez a megyei karhatalmat is igénybe vehetik. Az előforduló eseteket a helytartótanácsnak jelenteniük kell. Az elkobzott könyveket saját revizoraikkal cenzúráztassák.
3. A megyéspüspökök az egyházi és világi szerzők által írt nyomtatványokra is figyeljenek, a gyanús kiadványokat alaposan vizsgál-

tassák meg saját cenzoraikkal. Az örökösök a könyvhagyatékokat csak a cenzori engedély birtokában kaphassák meg, a veszélyes könyvek nélkül.

4. A püspökök által kinevezett cenzorok ugyanolyan formai követelmények szerint dolgozzanak, mint a pozsonyi cenzorok, de javaslatot is tegyenek a püspöknek a könyvek megítéléséről. A püspök saját javaslatával együtt terjeszti fel a cenzori jelentést a helytartótanácsnak. A döntésről a pozsonyi cenzorok azért kapnak értesítést, hogy az ismételt cenzúrázások elkerülhetőek legyenek.
5. Az egyházmegyei cenzorok működését azzal kellene segíteni, hogy a pozsonyi cenzorok 2-3 havonként jegyzéket készítenek a királynő által eldöntött sorsú könyvekről. Ennek függelékeként sorolhatnák fel az egyházmegyei cenzorok által véleményezett és már eldöntött sorsú könyvek jegyzékét. Ezáltal a kettős cenzúrázás elkerülhető lenne.
6. A cenzúrázott könyvek mindaddig a cenzoroknál maradnak, míg a püspök nem közli a cenzorokkal a helytartótanács által megküldött királynői döntést. A könyvekkel a döntés szerint kell eljárniuk.
7. A megyéspüspökök feladata az egyházmegyéjükben működő nyomdák engedélyeinek, privilégiumainak ellenőrzése. A nemkatonikusok nem kaptak működésükre engedélyt, mégis működnek. Ezek kiadványaira különösen ügyeljenek, azokat cenzúráztassák.
8. A tridenti zsinat és VIII. Kelemen pápa intézkedésének megfelelően nem jelentethetőek meg – újranyomtatás esetén sem – előzetes cenzori engedély nélkül gyászbeszéd, panegyricusok, imák, akadémiai tézisek sem, akár világiak, akár papok vagy szerzetesek a szerzők. Az engedélyeket az egyházmegyei, egyetemi vagy akadémiai cenzorok adhatják meg.
9. Az egyházmegye területén működő nyomdászok az egyházmegyei vagy akadémiai cenzorok láttamozása nélkül semmit sem nyomtathatnak ki.
10. A nyomdák látogatása az illetékes püspök által megbízott személyek, vagy az egyházmegyei cenzorok feladata. Ugyanők vizsgálják át a könyvtáraknál található kiadványokat is. A nyomdásznak és a könyvtárnak (még a vásári könyvtárnak is) kötelessége, hogy a nála készült illetve kapható nyomdatermékekről katalógust állítson össze. Ezt a püspök megbízottjának, ha kéri, be kell mutatnia.
11. Az a tipográfus vagy könyvtáros, aki a fentiek ellen vét, nyomdájának illetve könyvkészletének elkobzásával sújtandó, ezen kívül

bírói ítélettel büntetendő, az ítéletet és bűnét országosan is közhírré kell tenni.

12. A nyomdászoknak és a könyvárusoknak esküt kell tenniük, hogy csak előzetesen cenzúrázott művet adnak ki, illetve árusítanak.

Mivel a polgári hatóságok nem kellő szigorral cenzúráztak, a jövőben a valláserkölcsi tartalmú könyveket még a szabad királyi városokban is a püspök által kinevezett cenzor véleményezi. A politikai tartalmú könyvek cenzúrázására a városi magisztrátus nagyműveltségű személyt nevezzen ki, aki az egyházmegyei cenzor számára előírt útmutató szerint végezze feladatát.

A *Systematica collectio*-ban nagyobb részt szerepelnek irategyüttesünk második részének pontjai, bár nem ebben az összeállításban. A szakirodalomban elszórtan jelentek meg már részletek, például Fináczy Ernő bemutatott egy pozsonyi cenzoroknak készült *Methodus revisionis librorum*ot (a *Systematica collectio* 6. §-át).¹⁵ Schermann Egyed a vallásügyi bizottság revizorok számára készített szabályzatát ismertette.¹⁶ Természetesen ez a szabályzat is beépült a gyakorlati tennivalókat összegző útmutatókba.

Még egy kérdésre kellene válaszolnunk. Hogyan kerülhetett egy húsz évvel korábbi cenzúrai témával foglalkozó irategyüttes a budai egyetem tanácsának iratai közé. A jezsuita rend feloszlatása után általában exjezsuiták a cenzorok. Nagyonbár ők tanárok, az egyetemi tanács tagjai. II. József reformintézkedései során az újonnan létesített akadémiák mellé neveztek ki revizorokat, 1782-ben Budán Lakits Györgyöt.¹⁷

FÜGGELÉK

Magyarországi jezsuita könyvvizsgálók¹⁸

Pozsony

1733–1735	Kazy János
(In residentia Sancti Martini, a régi kollégium épületben:)	
1748–1751	Pallitsch Ignác, Rost Tamás
1752	Graff Gábor, Pallitsch Ignác
1753	Roys Ignác, Turóczi József
1754	[Nagy János?], Roys Ignác

1755–1756	Nagy János, Roys Ignác
1757–1759	Nagy János, Rost Tamás
1760–1763	Rost Tamás, Walter Pál
1764	Rost Tamás, [Muesser Kristóf]
1765–1766	Faludi Ferenc, Rost Tamás
1767	Klausz Mihály, Vajkovics Imre
1768–1769	Éder János, Klausz Mihály
1770	Klausz Mihály, Szerdahelyi József (ifj.)
1771	Koller Ignác, Puchperger Márton
1772	Hübner Mihály, Koller Ignác
1773	Hübner Mihály, Prestyánszky János
(A revizoroknak 1760-as évek második felétől egyéb tisztségük is volt.)	

Nagyszombat

1727	Tapolcsányi Lőrinc
1729	Rajcsányi György
1730–1733	Huszár János
1734	Korneli János
1736	Kazy János
1737–1740	Szdellár Ferenc
1741–1742	Kazy János
1743–1748	Graff Gábor
1749–1752	Turóczi József
1753–1755	Graff Gábor
1756–1759	Prileszki János
1760	Hávor János
1761–1762	Schmidt Miklós
1763–1764	Prileszki János
1765–1768	Muszka Antal, Schmeltzer Ignác (socius)
1769–1770	Muszka Antal
1771	Ivancsics János

Kassa

1730–1732	Rajcsányi György
1733	Korneli János

1734–1738	Huszár János
1738–1749	Korneli János
1750–1753	Hávor János
1754–1756	Árvai György
1757–1761	Molnár János
1762–1763	Schmidthauer András
1764–1770	Pintér József
1771	Muszka Antal
1772	Roth Károly

Buda

1749	Bertholdi János
1750–1751	Dollencz Károly
1752–1755	Hallwax Ferenc
1756	Csécsi Ferenc
1757	Splényi János
1758–1759	Szegedi János
1760	Csécsi János
1761	Fonovics János
1762	Roth Károly
1763	Klausz Mihály
1764–1766	Vajkovics Imre
1767	Roth Károly
1768	Fonovics János
1769–1770	Hegyí József
1771–1772	Pintér József

Kolozsvár

1747–1752	Gall András
1753	Patai András
1754	Dzian István
1755–1760	Kelemen Antal
1761–1765	Sárosi Sándor
1766–1773	Bíró György

Győr

- 1747 Weillhamer Antal, Szegedi Mihály
1748 Szegedi Mihály, Prileszki János
1749 Szegedi Mihály, Hellmayr Miklós
1750 Grebner Antal, Akai János, Morelli Lipót
1751 Kelemen Antal, Muesser Kristóf, Csécsi Ferenc
1752 Kelemen Antal, Muesser Kristóf, Lipsics Mihály
1753 Kelemen Antal, Pinka Ferenc, Splényi József
1754 Kelemen Antal, Pinka Ferenc, Schotter János
1755 Schmidthauer András, Pinka Ferenc, Fonovics János,
Pongrácz István
1756 Schmidthauer András, Pinka Ferenc, Lipsics Mihály,
Pongrácz István
1757 Schmidthauer András, Pinka Ferenc, Lipsics Mihály,
Pongrácz István
1758 Schmidthauer András, Loska György, Pintér József,
Lipsics Mihály
1759 Mórocz Ignác, Fonovics János, Pintér József,
Lipsics Mihály
1760 Mórocz Ignác, Fonovics János, Pintér József,
Lipsics Mihály
1761 Vajkovics Imre, Klausz Ignác, Szluha János
1762 Vajkovics Imre, Klausz Ignác, Praicz Pál
1763 Nyíró Ádám, Adány András, Hegedűs László
1764 Adány András, Mórocz Ignác, Illei János,
Klausz Ignác
1765 Adány András, Bedekovics Kazimir, Mórocz Ignác,
Hübner Mihály
1766 Bedekovics Kazimir, Splényi Ferenc, Klausz Ignác,
Éder János, Hübner Mihály
1767 Bedekovics Kazimir, Éder János, Hübner Mihály,
Horváth Mihály
1768 Nyíró Ádám, Bedekovics Kazimir, Sipek János,
Horváth Mihály
1769 Nyíró Ádám, Bedekovics Kazimir, Gottgeisl János,
Platthy Mátyás

- 1770 Nyíró Ádám, Bedekovics Kazimir, Gottgeisl János,
Platthy Mátyás
- 1771 Nyíró Ádám, Roth Károly, Bedekovics Kazimir,
Stenzl Ferenc, Gottgeisl János
- 1772 Stenzl Ferenc, Molnár János (ifj.), Sipek János,
Paar József

Sopron

- 1755 Lipsics Mihály
- 1756 Rost Tamás
- 1757–1759 Roys Ignác
- 1760 Reck József
- 1761 Lipsics Mihály
- 1762–1767 Kelcz Imre
- 1768–1772 Geiger Mátyás

1 FINÁCZY Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, I. 1740–1773. Bp. 1899. 64–80. és másutt.

2 SCHERMANN Egyed: Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig. Bp. 1928. (A Szent István Akadémia Hittudományi-Bölcseleti Osztályának felolvasásai, 2).

3 *Systematica collectio idealium, et praecipuarum regiarum in negotio revisionis librorum emanatarum, et in partes suas, seu capita observata caeteroquin annorum redactarum...* 1726–1773.

f. 1. *De negotio revisionis librorum ideales benignae regiae referuntur, et instructio tam pro commissione hac, in negotio censurae librorum operante, quam et pro patribus revisoribus constitutis proponitur.*

ff. 2–7. *Extractus benignarum resolutionum regiarum circa imprimendos libros, horumque censuram.*

ff. 13–33. *Circa librorum impressorum admissionem revisionem et censuram.*

ff. 41–42. *Ex omnibus hucdum recensitis idealibus benignis resolutionibus regiis, et ratihabitis protocollis subnectitur*

Instructio commissioni huic in negotio librorum operanti deservitura, et quidem circa impressionem librorum:

ff. 49–50. *Circa inductionem et eductionem librorum sine censura,*

ff. 55–59. *Circa censuram et revisionem librorum,*

ff. 65–66. *Circa libros acatholicos observanda.*

Instructio pro librorum revisoribus

ff. 69–71. §. 1. *Agenda et paranda*

ff. 71–72. §. 2. *Observanda circa libros imprimendos*

ff. 72–73. §. 3. *Circa inductionem et eductionem librorum sine censura*

f. 74. §. 4. *Circa ipsam censuram et revisionem librorum*

f. 75. §. 5. *Circa libros academicos observanda*

- f. 76. §. 6. *Methodus revisionis librorum*
 ff. 77–79. §. 7. *Forma repraesentationis librorum*
- 4 A 69, Magyar Kancellária Levéltára, Ideales resolutiones regiae, 5. kötet. Könyvvizsgálási ügyek, 1726–1773.
- 5 SCHERMANN Egyed: i. m. 43.
- 6 Magyar Országos Levéltár, C 67, Departamentum litterario-politicum, 1781, Universitas Budensis, Fons 26. Pos. 1. A revizorok számára készült instructio címe: *Idea pro universali librorum revisione deserviens.*
- 7 VAJKOVICS Imre szerint (*Dissertatio de potestate principum saecularium in censuram librorum.* Colocae, 1792. 38–43.) a megyéspüspökök a római egyház gyakorlatát követték, nem a pozsonyi cenzúrahivatalét.
- 8 SCHERMANN Egyed: i. m. 23–24.
- 9 VAJKOVICS Imre: i. m. 26–34.
- 10 SCHERMANN Egyed: i. m. 26–28.
- 11 DONÁTH Regina: *Végrehajtási utasítás Mária Terézia 1747-es cenzúrarendeletéhez.* = Magyar Könyvszemle 1987. 81–88.
- 12 SCHERMANN Egyed: i. m. 35.
- 13 SCHERMANN Egyed: i. m. 36–37.
- 14 DONÁTH Regina: *A könyvcenzúra az állam kezében – Mária Terézia és Barkóczy primás.* = Magyar Könyvszemle 1967. 43–49.
- 15 FINÁCZY Ernő: i. m. 74.
- 16 SCHERMANN Egyed: i. m. 36–37.
- 17 II. József cenzúrarendeletéről ld. KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1996³. 524–529., Lakits György kinevezéséről: SZELESTEI N. László: *Egy esztergomi köznemes könyvtára (Somogyi János, †1782)* (sajtó alatt).
- 18 A névsort LUKÁCS László jezsuita névtárából állítottuk össze (*Catalogi personarum et officiorum Provinciarum Austriae S. J. VII–X. Romae, 1993–1995.*).

W. SALGÓ ÁGNES
Lappangó értékek

isszatekintve az elmúlt századok hazai és európai történelmére, szomorúan kell megállapítanunk, hogy milyen sok érték pusztult el háborúk, forradalmak, politikai és ideológiai változások, vagy éppen az emberi butaságból táplálkozó esztelen düh következtében. Ha régi könyv gyűjteményünk köteteit fellapozzuk, a jobb sorsú, megkímélt állapotú kötetek mellett, gyakran találunk meglehetősen viharverteket is, vannak köztük megpörkölt szelű vagy átlótt kötetek, vízfoltosak, sőt sártól megtisztítottak is. A könyvek történetéről sokat mesélhetnek egykori tulajdonosaik bejegyzései is, melyek révén sokszor azt is nyomon követhetjük, hogyan kerültek például egy II. József által felosztott rendi gyűjteményből egy másikba vagy éppen közgyűjteménybe, ill. magántulajdonba. Ha a könyvek mesélni tudnának!

A mögöttünk hagyott 20. század a maga két háborújával és forradalmaival különösen sok értéket pusztított el. A magánkönyvtárakat, egyesületek gyűjteményeit dézsmálták, pusztították a megszálló hadseregek katonái, de sokszor a helybeli lakosok is. Közvetlenül a második világháború befejeződése után, már 1945-ben létrehozták az Elhagyott Javak Kormánybiztosságát, melynek feladata a gazdátlanná vált műkincsek védelme, illetve begyűjtése volt. Ezt a munkát folytatta az Országos Könyvtári Központ Szervezési Osztálya, mely utóbb a Népkönyvtári Központ Könyvfeldolgozó Osztálya néven működött. Ez utóbbi osztály 1954-től az Országos Széchényi Könyvtár szakmai irányítása alá került „Könyvelosztó” (rövidítve: KEO) majd pedig „Főlöspéldányközpont” néven.

Hatalmas mennyiségű könyv és egyéb dokumentum áradatát indította el az 1950. szeptemberében életbe lépő 34. sz. törvényerejű rendelet, amellyel feloszlatták a szerzetesrendeket. Kőhalmi Béla kitaróan küzdött azért, hogy a rendházakban őrzött könyvállomány állami védelmet kapjon, ne hordják szét és ne pusztítsák el.¹ Végül az 1950. október 14-i dátummal kibocsátott rendelet a fent említett Országos

Könyvtári Központ hatáskörébe utalta ezt a veszélyeztetett kulturális vagyont. A továbbiakban ennek a Központnak a feladata volt az egyes rendházakban maradt könyvállomány átnézése és szétválogatása az államot és az egyházat megillető részre. Ez a munka természetesen sok vidéki kiszállással járt együtt. A gyűjtemények megóvása egyáltalán nem volt könnyű feladat, ahol csak lehetett, helyben, az eredeti épületben, kastélyban, rendházban igyekeztek zárolni az anyagot, de gyakran előfordult az is, hogy mielőtt az Országos Könyvtári Központ munkatársai megjelentek volna, a helybeli hatalmasság papírhulladékként elszállíttatta, vagy akár elégettette az állományt. Ez utóbbi eset történt Somogytarnócan, ahol a Széchenyi kastély könyvtárát, mely többségében idegen nyelvű könyveket tartalmazott, az Állami Gazdaság vezetője értéktelennek ítélte, s az udvaron máglyára rakatta.² Kőhalmi Béla és az Országos Könyvtári Központ munkatársai állandó küzdelmet vívtak az értékes könyvállományok megmentéséért és gyűjteményekbe való irányításukért. Ebbe a munkába kapcsolódott be 1951. január 2-tól a jelen kötetünkkel köszöntött Borsa Gedeon is.

Az Országos Könyvtári Központ munkatársai különösen figyelték a legrégebbi és a magyar szempontból különösen jelentős anyagot. Átnézve a könyvhalmazokat, kiválogatták tehát az ősnymtatványokat, a 16. századi könyveket valamint a régi magyar anyagot, s ezeket először a Széchenyi Könyvtár kapta meg, majd, ha úgy ítélte, az esetleges többes példányokat visszaadta a Központnak, ahonnan azután más könyvtárba irányították a dokumentumokat. (1962-ben Mátrai Lászlónak sikerült keresztül vinnie, hogy az OSzK a 16. századi anyag nagy részét, melyet már időközben állományba is vett, átadja az Egyetemi Könyvtárnak.)

Az egykori szerzetesrendi könyvanyag átválogatása 1952 nyarán lezárult. Az Országos Könyvtári Központ feladatának a könyvanyag szétosztására vonatkozó részét a későbbiekben az OSzK keretében működő Fölőpéldányközpont látta el, amelynek egyre gyarapodó könyvállománya nem csupán az elhagyott javakból állt, hanem a mindenkor könyvtári duplumokból, illetve a valamilyen ok miatt feleslegesnek ítélt kötetekből. Időközben az állami tulajdonba vett könyvek vegyültek az államosított könyvkereskedések, antikváriumok anyagával, sőt még a könyvtárak leselejtezett példányaival is. Nem csoda, hogy ennek eredményeképpen csupán budapesti viszonylatban is több raktár telt meg a gúlakba vagy jobb esetben polcokra rakott, átnézendő könyvállománnyal. A Fölőpéldányközpont munkatársai évtizedeken

át bontották a hatalmas könyvkupacokat, készítették ajánló jegyzékeiket, melyeket először az OSzK munkatársai néztek át, majd pedig más könyvtáraknak is elküldtek. Az így átnézett, listázott anyagból az el nem kelt, visszamaradó könyvek végül bekerültek az antikvárforgalomba. Az elmúlt évtizedek során hazánk számos közgyűjteménye, így az OSzK Régi Nyomtatványok Tára is többször kapott igen értékes, régi könyveket, gyakran nagyon sérült állapotban.

1990 után, amikor a negyven évvel korábban megszüntetett szerzetesrendek újra működhettek, s néhány újabb egyetem is alakult, egyre sürgetőbbnek látszott a még mindig hatalmas mennyiségű könyvanyag szétosztása, ha lehet, visszaadása egykori tulajdonosaiknak. Megtörtént tehát a könyvvállomány szétválogatása a könyvekben található tulajdoni bejegyzés, bélyegző alapján. Az egyházakkal kötött meg egyezés szerint az így kiválogatott állományrészekből a nemzeti könyvtár még kivehette azt, amit gyűjtőköre szempontjából fontosnak ítélt, s a többit átadták a jogutód egyházi intézményeknek, illetve egyetemeknek. Ezt az utolsó válogatást leginkább a Fölöspéldányközpont munkatársai végezték, de rövidebb ideig besegítettek egyetemisták, válogatott az egyházi gyűjtemények képviselője is, valamint az OSzK Gyarapítási Osztályának néhány munkatársa, illetve az OSzK Régi Nyomtatványok Tárának vezetője, e sorok írója. A Fölöspéldányközpont rákospalotai épületében, valamint Hold utcai részlegében több alkalommal is válogattunk a Gyarapítási Osztály helyettes vezetőjével, Tóth Józsefnével, aki a törzsgyűjteménybe illő darabokat kereste. Munkánk során számos régi könyv is előkerült, később ezek egy része, mivel nem voltak meg a Széchényi Könyvtárban, a nemzeti gyűjteményt gyarapították. Természetesen a korábbi átnézések után régi magyar anyagra csak igen kis eséllyel lehetett bukkanni, leginkább csak abban az esetben, ha a címlapról nem derült ki az RMK jelleg, vagy a példány csonka volt. Nagyobb lehetőség mutatkozott a magyar vonatkozású, idegen nyelvű anyag terén, tehát olyan művek esetében, amelyeknek sem a szerzője, sem a nyelve, sem pedig a kiadási helye nem volt magyar, de részben vagy egészben magyar vonatkozásokat tartalmazott. Ezzel a Hungaricum-típussal, amennyiben 18. század vége előtti nyomtatványok, Apponyi-gyűjteményünket tudjuk gyarapítani. Ugyancsak több szép, kötetstörténetileg fontos darabot sikerült találunk a válogatás során, de a legizgalmasabb és egyben leginkább sérült anyag a Hold utcai részleg földalatti 2. szintjén volt néhány

hatalmas, vesszőből font kosárba rakva. Ez volt a többségében „hajdan volt”, a se eleje, se vége kötetek halmaza, csupa töredék, olykor faltörmelékkel borítva, az egykori viszontagságok sarával lapjaikon. Munkánknak ez volt a „legizgalmasabb” része, amelyet az egészségvédelmi okok miatt gumikesztyűben és légszűrő maszkban végeztünk. Igazi guberálás volt ez a javából! De megérte, amint ezt a továbbiakból látni fogjuk. A következőkben tehát néhány érdekes „leletet” mutatunk be abból a közel kétszázból, amelyeket az elmúlt évek során sikerült jobb-rosszabb állapotban begyűjtenünk, részint a polcokra rakott anyagból vagy a könyvkupacokból, részint pedig az említett kosarakból.

A kiválogatott anyagból különösen figyelemre méltó volt egy igen szép, pergamenbe kötött könyv, amelyet a Fölőspéldányközpont vezetője, Dobai Anikó adott a kezembe. Beleolvasva a kötetbe kiderült, hogy a 17. századi regensburgi domonkos szerzetes, Eustachius de Rosario vasárnapi beszédeinek gyűjteménye, mely 1675-ben jelent meg Kempenben.³ A kötetet a benne található bejegyzés szerint *P. Alexius Intzedy* hagyta 1677-ben a győri conventre, majd jóval később a pápai ferencesek könyvtárába került. A kötet egy feltűnően szép kódexlapba volt kötve. (1. kép) A kottalapra és a szövegkezdethez rajzolt két férfitrétre tekintve az az érzésem támadt, mintha már láttam volna valami ehhez hasonlót. Madas Editnek, a kódextöredékek kutatójának rögtön ismerős volt a kódexlap – a győri Püspöki Könyvtár (az ún. Nagyszemináriumi Könyvtár) tárlójában őrzött díszkódex, a *Zalka Antiphonale* egyik újabb töredéke került elő. A 19. században Rómer Flóris figyelt fel a két kötetre tagolt, már akkor is csonka, hatalmas kódexre, s az ő javaslatára restaurálták Zalka János győri püspök költségén 1872-ben.⁴ A csonka kötet és az azóta előkerült számos töredék kodikológiai és kottaírás vizsgálata alapján a szakértők megállapították, hogy egy többkötetes díszkódex fennmaradt részeit alkotják. A reprezentatív mű a váradi székesegyház gregorián repertoárjába tartozik, s az antiphonale a váradi székesegyház középkori zsolozsmáját tartalmazza az 1485–90-es évekből. A kottalejegyzés és egyéb sajátosságok alapján feltételezhető, hogy egy csehországi, talán prágai kódexkészítő műhely alkotása. Nagyon valószínűnek látszik, hogy a megrendelő a cseh műveltségű és morva származású Filipec János váradi püspök, Mátyás király diplomatája volt. A 17. század során a kódexből számos lapot Győrről levéltári borítólapnak használtak fel. Az is tény, hogy Naprágyi Demeter (korábban gyulafehérvári

püspök) könyvtárával számos gyulafehérvári, váradai könyv és levéltári dokumentum került Győrbe. A püspök 1619-ig, haláláig élt a Rába-parti városban. Az újabban előkerült töredéket tehát valamikor 1675-öt követően használhatták fel könyvborítól, s valószínűleg Győrött, hiszen a kötetben levő, fent említett kézírásos bejegyzés lehetséges első tulajdonosa is ott élt 1677-ben vagy korábban. A kódexlap az OSzK Kézirattárának állományát gazdagítja majd.

Az eddig lappangó, jelentősebb értékek között több 16. századi ritkaságot is találunk. Közéjük tartozik egy tévesen Nagy Szent Albertnak tulajdonított mű. A latinul Albertus Magnusnak nevezett szerző a középkor egyik legműveltebb tudósa volt, számos teológiai, filozófiai és természettudományos munka alkotója, aki rendkívül sokoldalú tevékenysége miatt kapta kortársaitól a „doctor universalis” elnevezést. Éppen ez a népszerűség eredményezte azt, hogy mintegy 112 olyan mű létezik, amelyet a hagyomány szívósan neki tulajdonított, de valójában nem az ő munkái. Ezen ún. pseudo művek közé tartozik a *Liber aggregationis, seu secretorum de virtutibus herbarum, lapidum et animalium quorundam...* című, amely a növények, kövek és állatok mágikus tulajdonságaival foglalkozik, a másik ugyancsak híres munka a *Secreta mulierum et virorum*, a nők menstruációjára, terhességére ható asztrológiai jelenségeket ismerteti egyéb babonás hiedelmekkel együtt. E két munka is megtalálható német fordításban abban a kis szurtos, szakadt kötetben, melyet a fent említett végső válogatások után visszamaradó, kiselejtezésre váró hajdan volt könyvek között találtam az egyik nagy fonott kosárban. A 4° alakú kötetet, bár címlapja nincs, s hiányoznak a XLV–LVI levelek, valamint a végén a LXV–LXVIII-ig terjedő levelek is, de a benne található fametszetek alapján, amelyek gyógynövényeket, az emberalakos bolygók képeit és az anyaméhben levő magzatot ábrázolják, mégis ismerősként üdvözölhettem. (2–3. kép) A mű címe tehát a következő: Pseudo-Albertus Magnus: *Naturalia...darinn durch sechsztürtze Büchlin viel Haimligkaiten der Natur beschrieben. Von Weibern und gebürten der Kinder sampt jren Artzneien...* 1992-ben az egyik budapesti antikváriumtól vettünk egy ennél csonkább példányt ugyanebből a kiadásból, de a kötetről csonkasága miatt az eladók nem tudták, hogy ki a szerző, mi a mű, s főleg, hogy mikor nyomtatták. Akkor a szakirodalom alapján sikerült meghatároznom: 1548-ban Jacob Cammerlander nyomtatta Strassburgban⁵. De ez a korábban vett példány is csonka, hiányzik az elejéről 3, a végéről pedig 2 teljes ív, ezenkívül

valószínűleg lámpaolajjal leönthették, aminek következtében sok levele megbarnult. Megvétele akkor nem csupán viszonylag alacsony ára, hanem elsősorban ritkasága indokolta, hiszen az *Index Aureliensis* szerint csak Londonban (British Library) és a már említett Strassburgban van egy-egy teljes példánya, továbbá egy csonka Wrocław-ban (Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu).⁶ Ez a korábbi vétel tehát a világon ismert negyedik példány lett, a most megtalált pedig az ötödik.⁷ Az eset azért is érdekes, mert a most felbukkant példány szakadt kezdő levelén látható egy 1902-ből származó Széchényi könyvtári növedéki naplószaám (234) és fölötte a fölőspéldány bélyegző. Valószínűleg a már akkor is hiányos művet a későbbi években sem tudták meghatározni, így csonkasága miatt kiselejtezték, s ezután került a Fölőspéldányközpontba valamikor az ötvenes években. Az elmúlt évtizedekben megjelent modern kézikönyveknek köszönhetően a meghatározás most sikeres volt, s újabb ritkasággal, igaz, kissé csonka állapotúval gazdagodtunk. A kis kötet a magyar botanikai nyelv szókincsének története szempontjából is érdekes, mert lapjaira 16/17. századi tulajdonosa tintával beírta az egyes növények magyar elnevezését is.

Ugyancsak antikva gyűjteményünket gyarapítja a 16. századi Joachim von Beust két munkája. A szerző 1522 és 1597 között élt, Bolognában szerzett doktori fokozatot, majd Wittenbergben lett professzor. Korának híres jogászaként nem csupán ezen a területen alkotott, hanem számos teológiai művet is írt.⁸ A kolligátum mindkét darabja ez utóbbi témakörhöz kapcsolódik, s mindkettő csonka. Az első műnek hiányzik a címlapja, de a kötetbe lapozva egy rész címlap segítségével a szerzőséget majd ezután a címet is meg lehetett állapítani: *Orthodoxa enarratio evangeliorum*. Ebből a műből, melyet a Spies nyomda adott ki 1591-ben Frankfurt am Mainban, az *Index Aureliensis* mindössze három példányt regisztrál a világon, a miénk lett a negyedik.⁹ A hozzákötött másik mű első íve ugyan hiányzik, de sikerült megállapítani, hogy ez is Beust munkája, az *Enchiridion de arte bene moriendi*, s a kolophon szerint ugyanott jelent meg, de 1595-ben. Ebből az *Index Aureliensis* szerint a világon eddig mindössze egyetlen példány volt ismert, a berlini Staatsbibliothekban.¹⁰ A restaurálásra szoruló kötetnek datált, vaknyomásos bőrkötése van 1596-ból.

Ugyancsak ritkaság a 14–15. századi perugiai szerző, Petrus Philippus Corneus munkája, a *Consiliorum sive responsorum volumen primum (-quartum)*, amely Velencében a Bevilacqua nyomdában jelent meg

1572-ben, az Index Aureliensis szerint csak három példánya ismert.¹¹ Corneust rendkívüli műveltsége miatt „doctor subtilis”-nak is nevezték, Ferraraban, Pesaroban, Pisaban és szülővárosában, Perugiában tanított, s főképp a római és a kánonjognak volt kiváló szakértője.¹²

A több kötetes művek 20. századi hányattatásuk során gyakran szét-szóródtak, s különösen nagy öröm, ha az egykori azonos tulajdonostól származó kötetek összefutnak gyűjteményünkben. Így került elő Nagy Szent Gergely pápa összes művének 1583-as velencei kiadásából az eddig hiányzó 2. kötet.¹³ A 16. századi portugál, ferences szerző, Philippe Diez beszédeinek gyűjteménye is most egészült ki, mert eddig csak az első kötet volt meg gyűjteményünkben, a KEO-ban előkerült egybekötött 3–4. kötete is.¹⁴

RMK gyűjteményünk is számos többes példánnyal gyarapodott, de az eleje-vége nincs, hajdan volt könyvek kosarában két olyan műre is bukkantam, amelyekből eddig egyáltalán nem volt példányunk. Az egyik egy kolligátum második darabja az 1600–1679 között élt jezsuita szerzetes, Nádasi János *Annua eremus divini amoris* című munkája, mely 1679-ben Bécsben, a Voigt nyomdában jelent meg. A szerző noviciusként Rómában tanult, majd Nagyszombatban tanított, később visszatért az örök városba, ahol a rendi generális titkáráként dolgozott. Élete utolsó szakaszát a bécsi rendházban töltötte, s III. Ferdinánd császár özvegyének, Eleonórának volt a gyóntatója. Legtöbb munkája ebből a bécsi időszakból származik. A fenti műből a budapesti Egyetemi Könyvtár és Bécs (Jesuiten Bibliothek) őriz egy-egy példányt, így ez a világon ismert harmadik.¹⁵ A másik elől-hátul csonka kis kötetben a kiváló horvát költő, Gabrijel Jurjevič verses munkáját fedezhettem fel. Ebből az RMK műből, melyet Szabó Károly ismert, eddig nem volt példányunk.¹⁶ A budapesti Egyetemi Könyvtárban és Grazban (Universitätsbibliothek) tudunk egy-egy példányról. Jurjevič 1620 körül Varasdon született és 1704 táján halt meg. Ez a műve, a *Lishti heroov* Bécsben jelent meg Cosmeroviusnál 1675-ben. A mű egyébként hősök páros véggrímű alexandrinusokban megírt verses leveleit tartalmazza, s a jugoszláv lexikon szerint Jacob Bidermann *Heroum epistolae* című munkájának fordítása vagy talán átköltése. Jacob Bidermann (1578–1639) elsősorban iskoladrámái révén lett híres. Latinul alkotó német drámaíró és költő volt, aki a jezsuita rend tagjaként fontos tisztséget töltött be a római központban. Drámáit is az ellenreformáció szolgálatába állította, miközben az ókori vígjátékírók, Plautus, Teren-

tius mintáját követte, saját korának színpadtechnikai lehetőségeivel is élt. A *Heroum epistolae* lírai költeményei közé tartozik, 1630-ban Antwerpenben a Plantin-Moretus nyomdában jelent meg.¹⁷ A Bidermann költeményét átdolgozó, újraköltő Jurjevič a latin nyelvű előszóban művét Zrínyi Ádámnak, Zrínyi Miklós fiának ajánlotta, aki 1662-től 1691-ig élt, tehát ekkor mindössze 13 éves és főlovászmester volt. (Később, 29 évesen a Köprili Musztafa felett aratott győztes zalánkeméni csatában esett el.) (4. kép)

Kötéstörténeti gyűjteményünk is több szép darabbal gyarapodott, ezek egyike technikai ritkaság, fordított záródású, egészpergamen kötésű könyv két réz csattal.¹⁸ Tartalmát tekintve a kötet Bernardino Rossignoli, 16–17. századi olasz jezsuita műve, mely 1601-ben Vencében jelent meg.¹⁹ Ritka szép, aranyozott nagyszombati vagy pozsonyi kötésben került elő a híres olasz történetíró, teológus, esztéta és irodalomtörténész Lodovico Antonio Muratori egyik munkájának, a *Della carita christianana* latin fordítása *De charitate Christiana... tractatus moralis* címmel. Természetesen ennek a kötetnek is hiányzik a címlapja, így csak a szöveg előtti latin nyelvű ajánlásból lehetett megállapítani a szerzőséget. Katalógusunkban keresve kiderült, hogy könyvtárunk törzsgyűjteményében megtalálható ez a munka, melyet Esztergomban, a Royer nyomdában nyomtattak, 1763-ban.²⁰ Több példánya liber gradualisként került egykori olvasói kezébe, a kötet elé későbbi vizsgázók egyetemi téziseit kötötték. Ebben a kötetben viszont, bár címlapja és az utána következő levele hiányzik (a₂-vel kezdődik), az olaszból latinra fordító Andreas Friedrich Schupanzigh fent említett latin nyelvű ajánlását olvashatjuk szalai gróf Barkóczy Ferenc esztergomi érsekhez.²¹ Barkóczy Ferencet 1761-ben Mária Terézia nevezte ki esztergomi érsekké. Korábbi nyitrai püspöksége idején Egerben bölcséleti képzést indított és nyomdát alapított, érsekként pedig azonnal hozzálátott, hogy az addig ideiglenesen Nagyszombatban levő székhelyét Esztergomba helyeztesse vissza. A királynőtől kieszközölte, hogy cserében a nagyszombati érsekség és káptalan épületeiért megkaphassa az esztergomi várat a különböző katonai létesítményekkel együtt, hogy ott azután megfelelő székhelyet, templomot építhessen. Erre is történik utalás Schupanzigh Endre ajánlásában. Nagylelkűsége közismert volt, s éppen ezért a fordító lelki rokonságot fedezhetett fel közte és Muratori között, aki szinte a kortársuk volt, hiszen 1672-től 1750-ig élt. 1695-től a milánói Ambro-

siana könyvtárban tevékenykedett, majd 1700-tól a modenai I. Rinaldo d' Este herceg könyvtárának és levéltárának vezetője lett. Hatalmas műveltségével a 18. századi olasz szellemi megújulás elindítójának tekinthetjük. Magyarországon a 18. században elsősorban vallásos témájú művei terjedtek el.²² Muratori az egyházi liturgiában számos reformot javasolt (pl. a nemzeti nyelv használatát), társadalmi vonatkozásban pedig a felebaráti szeretetet helyezte az első helyre, a legfontosabb erkölcsi követelménynek a tevékeny szeretetet jelölte meg. A kötetünk igen szép kötése azt a lehetőséget sem zárja ki, hogy vele talán éppen a Barkóczynek készült díszes példány került elő.

Ritka szép legyeződíszes kötésre bukkantam az egyik könyvkupacban, s belelapozva a sok kedves metszet is nagy örömet szerzett. A kicsiny könyvről kiderült, hogy a jezsuita szerző, Hevenesi Gábor (1656–1715) munkája: *Amores Josephini, sive... Josephi vita*, amely 1692-ben a bécsi egyetemi nyomdában jelent meg.²³ A kis kötet Szent József életét mondja el a hagyomány és a legendák alapján, sok bájos metsszettel illusztrálva. A mű két variáns kiadásban is létezik, ez az ún. A variáns latin képfeliratokkal. (5–6. kép)

A „lappangó értékek” keresése aranyozott nagyszombati kötéseink gyűjteményét is gazdagította. Ilyen szép küllemben került elő Vergilius összes művének második kötete, mely Nagyszombatban jelent meg az Akadémiai nyomdában, 1735-ben.²⁴

Beszámolómat kódexlappal kezdtem, ugyancsak kézirattal, de 19. századival fejezem be. Ez is abban a bizonyos fonott kosárban rejtőzött. Egy papírlap borítású, fólió alakú csonka füzet került kezembe, mely hajdan egy kolligátum eleje lehetett, s részint orvosi jellegű, 1-2 leveles nyomtatványokat, részint a pannonhalmi Benedek-rendhez kapcsolódó publikációikat tartalmaz. Az egykori kötetben Hiacyntus, párizsi érsek latin nyelvű körlevelét is olvashatjuk, melyben az 1838-ban Európa-szerte pusztító kolerajárvány megszűnéséért mondandó imák és könyörgések rendjét írta le: *Constitutio archi-episcopi Parisiensis, qui in dioecesi sua preces indicit pro statibus Romanis, cum illis cholera morbus de novo minaretur*. A nyomtatvány 1838-ban Pesten, a Trattner nyomdában jelent meg. Ezután kékes színű papírra írva található az a kézirat, amiről szólni fogok, majd néhány nyomtatásban közölt üdvözlő verset találunk a pannonhalmi bencések tollából az 1840-es évekből Rimely Mihályhoz, ill. István főherceghez az 1847. évi nádorrá választása alkalmából. Ezután még néhány más, főleg orvosi témájú kis-

nyomtatvány található. A fent említett kézirat címe: *A posonyi 1839/40. évi ország gyűlésen kelt alkotmányos ujoncz tan.*²⁵ Szerzőjének álneve a versezet végén olvasható: *Hírhang*. A költemény 139 négysoros versszakból áll, s mottója Vergilius Aeneisének VI. énekéből vett idézet: egy sor kihagyásával, a 264–267. sorok:

„Dii, quibus imperium est animarum, umbraequa silentes,
[Et Chaos, et Phlegeton, loca nocte tacentia late,] – ez a sor hiányzik
Sit mihi fas audita loqui; sit numine [szövegünkben *nomine*] vestro,
Pandere res alta terra et caligine mersas”

Lakatos István fordításában a mottó így hangzik:

„Istenek, ó, holtak fejedelmei, hallgatatag árnyak!
[És te, Chaos! s Phlegethon, te! ti néma vidékek az éjben!]- ez a sor hiányzik
Engedjétek meg, hogy amit hallottam a földnek
Méhében lapuló rejtelmekről, hírül adjam.”

A maró gúnnyal írt versben a konzervatív irányultságú szerző a korszellemet, a képviselőket jellemzi. Álljon itt néhány kiragadott versszak:

1. Van minden korszaknak rénye,
Van kedves szeszéles kénye,
Szenvelyek Leánya
Halandóknak bálványa.
2. Korszellem ennek neve
Népszerűség fitos elve
Jel szava értelmesség
Fegyvere vak dühösség.
3. Jó élet himzet köpönyegje
Szabadság ringy-rongy czégérje
Ipar föl nyergelt lova
Haladj, – Comando szava.
4. Ehez szegődj uj bajnokom.
Ennek áldozz Hős szónokom
Ha dicső tapsot nyerni
Vágysz ön célokat érni...

8. Néz csak körül a termekben
A köz gyülekezetekben
Több a czudar kurjangó
Mint okos tanácskozó
9. Több dölfös van mint sem szerény
Több korhely mint derék legény
Több a jó rend gyűlölő
Mint a törvény kedvelő.
10. Korlátlanság van divatban.
Gyengeség a hatalomban.
Kukorikol a kakas.
Gyapjút ellik a farkas.
11. Száműzve van a méltóság
Lecsipelve érdem nagyság
Uralkodik a sokaság
Ezé mostan a világ...
68. Vagynak még is, kik dolgoznak
Rendőrt, Urbért kifeltoznak
Váltó jogot alkotnak!
Város rendszert forralnak.
69. Ezeknek minden tisztelet
Hazától méltó köszönet
De hány a döngő here?
loggós biz a többnyire.
70. Eljár gyakran Circulusba
Folyvást Cássinoi Clouba,
nyáron zöld arénába
téli az operába.
71. Meg jelen a táncztermekben
a Liszt, s egyéb concertekben
sétálgat a ligetben
vagy pipáz a hegyekben...
92. Mint hajdan a hős Romában
Nero tágos circusában
az új henye polgárok
s elfajult korcs lovagok.

93. Soknak ipar közmondása
 Ennek hitel szájjárása
 noha tetleg mutatja
 hogy még fel sem foghatja.
94. Ez pártolja a vas utat
 gáncsolja az a láncz hidat
 ennek Ullmann – annak Szína
 ennek sem szalma, sem széna.

... s végül a záró strófa:

139. A nép szabadságára
 Haza boldogságára
 Történnek mind ezek lám!
 s ad majorem gloriam!

Hirhang.

Az országgyűlések alkalmával az ottani események gyakran készítették versírásra a résztvevőket vagy a hallgatóságot. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára több hasonló dietai pasquillust őriz, amelyekre Mázi Béla hívta fel a figyelmemet, s ezt ezúton is köszönöm. A legkorábbiak 1728-ra datálódtak, s latin ill. magyar nyelven íródtak, de maradtak fenn az 1790. évi valamint az 1826. és az 1832–36. évi országgyűlésről is.²⁶ Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára is több tucat országgyűlési és egyéb gúnyverset, ill. azok egybekötött gyűjteményeit őrizi, ezeknek jegyzékét átnézve nem találtam meg az általam keresettet, de a korszak és a téma kutatói egyszer majd talán elvégzik a további elemzéseket, összevetéseket. Tehát, bár ez a kézirat másolatnak látszik, eddigi tájékozódásunk során vele azonosat, továbbá erről az 1839/40. évi diétáról más verset nem találtunk.

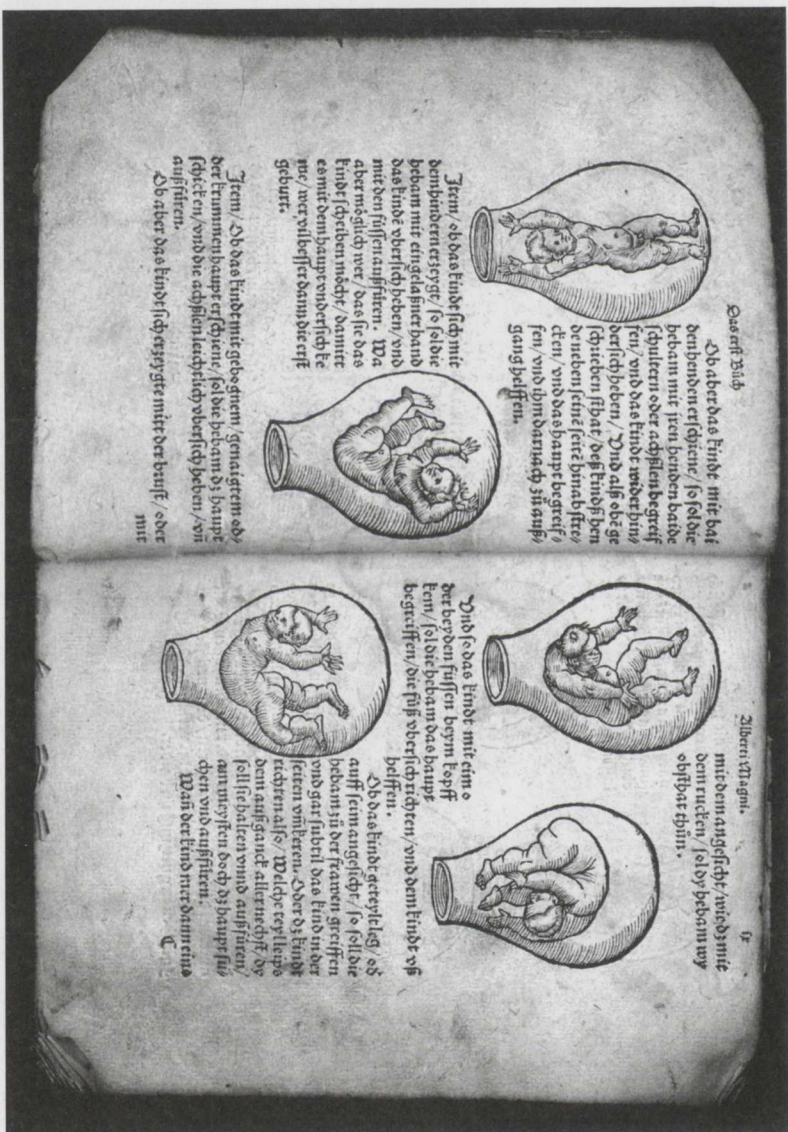
Az államosított gyűjtemények anyagának hányattatása tehát véget ért. Reméljük, hogy egykori vagy új őrzési helyükön gondos kezek óvják majd őket és adják át a kutatás számára.

- 1 Bővebben e témáról ld. HORVÁTH Viktor: *Könyvek és könyvtárak államosítása Magyarországon (1949–1960)*. = Az OSzK Évkönyve 1974–1975. Bp. 1978. 233–259.; WIX Györgyné: *A szerzetesi könyvtárak sorsa Magyarországon 1950–1952*. Bp. 1997. (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetek, 11.)
- 2 WIX Györgyné: i. m. 19.
- 3 *Centuriae concionatoriae pars prima [-secunda] continens quinquaginta exhortationes in Dominicis totius anni...* Campoduni, 1675. per Rudolphum Dreher. Az App. R. 602 jelzetet kapta.
- 4 SZENDREI Janka: *A Zalka Antiphonale provenienciája*. = Zenatudományi Dolgozatok, 1988. 21–31.; KÖRMENDY Kinga: *Az ún. Zalka Antiphonale töredékei*. uo. 33–41.; *Mittelalterliche lateinische Handschriften-Fragmente in Győr*. Hrsg. von ANDRÁS Vizkelety. Bp. 1998. 83–90.
- 5 [In fine:][Getruckt zu Straszburg bei M. Jacob Cammerlander, 1548.] – 4° [4] LXVIII ff. Ld. RITTER, François: *Repertoire bibliographique des livres du XVIe siècle qui se trouve à la Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg*. I. Strasbourg, 1937. 31. tétel; ld. még VD 16 A-1428, amely példányt nem említ, csupán a Ritter tételszáma hivatkozik.
- 6 Index Aur. 102.585
- 7 OSzK jelzetük: Ant. 7955 ill. 13.596.
- 8 Jöcher I. 1063.
- 9 Index Aur. 118.392, de a VD 16 E-4587 csak egy müncheni (Bayerische Staatsbibliothek) és egy bizonytalan wolfenbütteli példányt említ. Az OSzK példánya az Ant. 13.605 jelzetet kapta.
- 10 Index Aur. 118.398, de a VD 16 B-2394 szerint Münchenben, a Bayerische Staatsbibliothekban van ebből is példány, s egy ugyancsak kérdőjeles Wolfenbüttelben.
- 11 Index Aur. 145.043, ld. még Adams C-2658. OSzK jelzete: Ant. 9344.
- 12 Jöcher I. 2107.
- 13 Ritkaságához kis adalék, hogy a szakirodalom szerint az urbinói könyvtárnak is csak a mű 1. kötete van meg. Ld. MORANTI, Luigi: *La cinquecentine della Biblioteca Universitaria di Urbino 1–3*. (Biblioteca di Bibliografia Italiana 80). Firenze 1977. 1716. OSzK jelzete: Ant. 13.247
- 14 *Conciones quadruplices... Tomus tertius(-quartus)*. Venetiis, 1588. apud Dominicum de Farris. Jelzete: Ant. 13.282
- 15 Jelzete: RMK III 2966
- 16 Jelzete: RMK III 2685
- 17 Jurjevičről ld. HADROVICS László: *Die ungarischen Vorlagen eines alten kroatischen Dichters*. = *Etudes sur l'Europe Centre-Orientale*. No. 23. Bp. 1939. 11. Ugyanitt HADROVICS László egy másik 17. századi horvát költő, Matijaš Magdalenic példájával azt is bemutatja, milyen nagy hatással volt a korabeli magyar költészet a horvátra. A hatások tehát magyar-horvát viszonylatban is kölcsönözök voltak, gondoljunk csak a költő Zrínyire és Karnarutić Vitezovićra.
- 18 TÓTH Zsuzsa restaurátor tisztította meg a kötetet, és írta le dokumentációnk számára az érdekes könyvkötési technikát, szíves közlését köszönöm.
- 19 ROSSIGNOLI, Bernardino: *De disciplina Christianae perfectionis*. Venetiis, 1601. apud Societatem Venetam. 4° OSzK jelzete: RK 174.
- 20 Jelzete: 603.781
- 21 SCHUPANZIGH Endre Frigyes először szepesi majd 1740-től pozsonyi kanonok volt, később a bécsi apostoli nunciatura kancellárja, végül pozsonyi városi plébános. 1778-ban halt meg.

- 22 Bővebben ld. SZAUDER József: *L. A. Muratori két erkölcstani műve a XVIII. századi magyar irodalomban.* = Irodalomtörténeti Közlemények 1973. 2-3. 171-179.
- 23 OSzK jelzete: RMK III 3723/3. péld.
- 24 VERGILIUS Maro, Publius: *Opera.* Tom. II. Tyrnaviae, 1735. Jelzete: RK 170
- 25 Lelőhelye: OSzK Kézirattár.
- 26 1826-ból, 1834-ből és 1836-ból ismertet néhány pasquillust HARSÁNYI István: *Diétai magyar versek.* = Irodalomtörténeti Közlemények 1922. 96-104.

1. kép. Antiphonale Varadiense. 15. sz. vége. Pergamen. Töredék. 242x417 mm.

Jerolim (der munnich) malkat' hach' eke
JEROLYM z-PUSCHINE,

Rimianu Mladenczu.

O D

SZUDNOGA DNEVA.

S'ives, i prez reda ides u-nafiadnofti,
 Sardan apalove tirati bludnofti.
 Ochi z-falniczani Rimzkini vetfels,
 I kay ima Czirkus zla, ti dobro velis.
 Nitar za fzerdtroft Szudhevu nemaras,
 Ni za zlo, ko chini fzerda ova maras.
 Ztani, né put ovo tvoji mladenche, ztani,
 Vsfizu, kifu ovud isli, u-pekcl zdani,
 Kayt paper nofti, mogelfzi poznati,
 Ali gdoga, odkud falhe, hoches znati?
 Salhega Dalmatin, koj izuze u-ztrane
 Blizu Berlehema preleva zebrane.
 Ovo, u-Paletinzu gda idoh putichinu,
 Vidim zuertianutré bludechi unoftnu.
 I rukami z-fivczem fzuhe perfti vdari,
 I kofu od fzucaza noftim chernu fari.
 Nepuiftim med perciem ochima dténati,
 Neg mora na golé rélo zemle zpati.

Oudé.

Oudé. Ali vodé idemfe napiti,
 Aria malafe nemorem dobíti.
 Ali izjachmena gadafce kruhom hranim,
 I gladu fziromah priimehkomu brianim.
 Ali kay opravianam drugo, ztrafino zuoni
 Nebo mené, tome ulzendyl na plach goni.
 Goni; lay f' kak jako truceza pokopane
 Z-gulie zemlè tnicze ztati goté zuane.
 Ztane. Nafze réla vi dufte uzemete,
 Pred oblichay Szudcza ztrafnoga hodete.
 Ztante. Ovo u-plamen Varaffi proydofte,
 V-jeden ogeny hife i Czirkve doydofte.
 Ufzi orfzagi pepel. U-ztaku né jediné
 peticze, fizam zrak prazné fziéti domovné.
 Ufzé okolu morie prez rib jé olzato,
 Polju volou, zuertia pechinam neizato.
 Ztante. Veli znojni u-praudu Szudecz ici,
 Krvichnim pun placha ztol boche uchiniti
 Ovo glazf trumbere zadny jos né preftel.
 Gda ieknéftzu drugi za nym je glazf zefel.
 Zemlja zdérhta, morzé vodelce zuftziffe,
 I ufezgafe kraij fzuéta poniziffe.
 I glave podigfi, kojé bé pomertlo.
 Zdanu a Lynczruo, ztati z-grobou hitij-
 I mora detchati pred licza fzanoga
 Uu-pravdenom ztolu fzedechega Boga.

Nig-

dem Divi hujus amabilitas est, ut quisquis illum inter primos, & toto affectu non amare didicisse videatur. Illum viros inter omnes precipuo tum Christus, tum pulchre dilectionis Mater amore profectum regulam humano generi præscripserunt. Hos tibi Lector amores infillaturi consulto stylum infimo proximorem legimus, tum quia involucria nescit amor, tum quia in *Joseph* laudibus verba nulla sufficiunt. Ut enim, è Carthagenæ sensu, dignitate etiam *Angelos Josephus transcendit*, ita eius laudibus dicenda impares etiam *Angelicos Spiritus* putem, & illa *Salvatoris verba: Patrem nemo novit nisi Filius, aut cui voluerit Filius revelare*, (a) non solum de Patre aeterno, verum etiam de Patre putatis, ac legaliter verificari posse, *Joseph* Clientes crediderunt (b) Hoc unum proinde dixisse sufficiat. Si vis amari, ama.

Illud te quoque monitum volumus, ut quæ hic de *D. Josepho* scripta legeris, ea non è penu nostra, sed è probatis omnia Authoribus collecta esse memineris; eaque à nobis fide dari, quâ accepimus. Nec enim in iis, quæ sancta Mater Ecclesia non defecit, majorem humanâ fidem requirimus; cujus judicio omnia subiecta sunt. I. Jam, & amori *Josephino* pectus indulge.

(a) *Matth. 11.* (b) *ap. Corinth. 13.*

CA-

100 (0) 100

S. Iosephus natus de domo David.

A

sanctissime, cantu tyronis hac in arte Magister Joseph, dum hunc operis tui admittitur habuisti! Dulcis fuit, quis, ubi amatur, ibi non laboratur, aut labor ipse amatur. Et quidni amaretur iste labor, in cuius partem is venit, quæ est requies anima, lassitudinis solacium, sudoris refrigerium? sed & levis hic labor accidit, & nisi talis fuisset, præsto, vestris imperiis, advolassent Angeli, auxiliatricem porrexissent manum, promptas laborantibus ferte possent superpetas gavitari.

Nec suastamen ab Angelis vices suppleri passus est Christus; ipse manus laboranti cum Josepho commodare gaudebat, sicut semis Nutriti lassitudinem subsidii ope levaret, sudorem eum eodem partebatur, cuius ipse sudore se educatum esse memorerat; seu quia præcul eum à Josepho separari intimus amor non sinebat, ideo cuius gaudebat consortio, ejusdem etiam laborum societate delectabatur; ut vel sic frequentibus eum intueri, brandis alloqui, individuis eidem affluere posset, amantium in hoc naturam imitatus, quibus nihil mediis etiam in laboribus fore esse beatus, quam esse cum amato, à quo avelli, medio etià in otio labore omni gravior esset iniquus, & fatigatio. Verum

Jesus cum Josepho artem fabricam exercebat.

UJVÁRY GÁBOR

A magyar tudomány otthona Berlinben.
A berlini egyetem Magyar Intézete és könyvtára
1916–1945.

émetországnak és Berlinnek a magyar tudomány fejlődésében betöltött rendkívüli szerepe közismert. A protestantizmus magyarországi terjedése következtében az 1520-as évektől a külföldet járó magyar diákok kedvelt célpontjai lettek a német – elsősorban a wittenbergi, a heidelbergi, a göttingeni, a hallei és a jénai – egyetemek. Az 1810-ben ezek mellé csatlakozó

berlini már egy új típusú művelődési ideál szellemében született. Az alapító, Wilhelm von Humboldt az oktatás és a kutatás egységét hirdette, a tanszabadság és az egyetemi autonómia elvét vallotta, s az állami ellenőrzést a lehető legszűkebb területre kívánta szorítani. Az európai felsőoktatási rendszert mindmáig meghatározó, humboldti elképzelések alapján szervezett berlini egyetemre a 19. század folyamán egyre több külföldön tanuló magyarországi fiatal iratkozott be. A század utolsó negyedében évente 30 és 50 között ingadozott a számuk. 1890 és 1919 között pedig már összesen 1914 – éves átlagban tehát 66 – magyar állampolgárt jegyeztek be a berlini egyetem anyakönyvébe.¹ Az egyetem magyar hallgatókra gyakorolt vonzását Berlin birodalmi fővárossá válása (1871) és a nemzetközi tudományos életben betöltött, mindinkább növekvő, majd a századfordulón már vezető szerepe erősítette föl. 1895/96-ban itt kapott az egész további sorsára és szellemiségére ható indíttatást egy fiatalember, aki később a két világháború közötti magyar kultúr- és tudománypolitika meghatározó személyisége s – a bécsi és a római mellett – a berlini Collegium Hungaricum alapítója lett: Klebelsberg Kuno. Ő még a saját költségén tartózkodott Berlinben, ám a dualizmus idején sok magyar vendég-hallgató már állami ösztöndíjjal folytatott itteni tanulmányokat. Közöttük volt a későbbi, a két világháború közötti magyar tudományos élet számos – kis túlzással azt is mondhatnánk: szinte minden jelesebb – képviselője. Így Gragger Róbert is, aki minden idők egyik legtehetségesebb magyar kultúrdiplomataja és tudományos menedzsere,

Klebensberg későbbi tanácsadója, társa és egyik legbuzgóbb támogatója volt.

Gragger 1910 októberétől egy teljes tanévet töltött Berlinben, s ugyanitt már 1915-ben magántanári képesítést kívánt szerezni magyar irodalomból. Az első világháború alatti német–magyar „fegyverbarátság” következtében azonban a magántanárságnál jóval kedvezőbb pozíciót sikerült elnyernie. Graggernek a magyar nyelv- és történelem tanszék alapítására vonatkozó ötletét két berlini egyetemi professzor – Johannes Bolte és Max Roediger – is felkarolta. Az ő javaslatukra 1916. március 14-én tárgyalták az erről szóló indítványt a porosz képviselőházban. Bár a „magyarság iránti rokonszenv” ily módon történt kinyilvánítása csupán gesztusértékű cselekedet, azaz a szövetségnek tett szinte kötelező (kultúr)politikai lépés volt, de a magyar kultúra és tudomány németországi megismertetése és fogadtatása szempontjából igen sokat jelentett e szándék gyors megvalósítása. A mindössze 29 esztendőes Graggert 1916 augusztusában – anélkül, hogy előtte habilitált volna – rendkívüli tanárrá nevezték ki Berlinben, és a magyar nyelv- és irodalom szeminárium már ez év novemberében megkezdhette munkáját.²

Korábban a külföldi magyar tanszékek véletlenszerűen, többnyire a fogadó fél elképzelései nyomán jöttek létre, és nem működtek folyamatosan. A már az 1806 és 1814 között működő bécsi kivételével ezek a tanszékek a 19. század közepétől kezdtek megalakulni, eltérő indokokkal: az egyazon birodalmon belülség (Bécs, Prága), a nyelvrokonság (Helsinki), illetve a „különlegesség”, az „érdekesség” vagy éppen az illető oktató érdeklődése (Uppsala és Párizs) okán. A berlini egyetem magyar intézete ezzel szemben már tudatos magyar törekvések eredményeként született. Ráadásul olyan intézmény volt, amely – bár többszöri szervezeti átalakítást átélt, de – 1916-tól megszakítás nélkül működött és működik, minden korszakot, történelmi fordulatot és megrázkódtató politikai változást át- és túlélt. A két világháború közötti időszakban, sikerei és eredményessége okán „mintatanszékké” vált. Mind gyakrabban emlegették követendő példaként, a máshol alapított magyar tanszékeket általában ezzel hasonlították össze.³

Keletkezésében nem elsősorban a magyar állam, sokkal inkább az egyéni akarat, szervezőerő és -készség játszott szerepet. Hiszen Gragger Róbert rendkívüli ügyessége mellett diplomáciai érzékét is dicséri, hogy kiváló német kapcsolatait kihasználva, a háborús viszonyok és az

ebből adódó nehézségek közepette is fejleszteni tudta a tanszéket. Saját gyűjteményét is felajánlva gazdag könyvtárat hozott létre, 1917 novemberében megalakította a Berlini Magyar Intézet Barátainak Egyesületét – ez aztán később, 1940-ben beolvadt a Német–Magyar Társaságba. 1917 decemberében az addigi szeminárium Magyar Intézetté bővült, 1918 májusában pedig egy magyar lektorátust is fölállítottak. (Itt azután olyan lektorok dolgoztak, mint Farkas Gyula – később Gragger utódja – vagy a kiváló irodalmár-költő, az 1945 és 1947 közötti magyar kultuszminiszter, Keresztury Dezső.) Igazi sikertörténet – egy világgégés közepette...

Az első világháború után ugyan már egyáltalán nem voltak olyan fontosak a tanszéket 1916-ban életre hívó politikai megfontolások – sőt, a két ország bel- és külpolitikája jó ideig más-más irányvonalat követett –, de a sikertörténet mégis tovább folytatódott. Ennek mindekelőtt a két vesztes állam részben azonos problémái, a húszas évekbeli tudományos elszigeteltségük, valamint vezető kultúrpolitikusaik – gróf Klebelsberg Kuno és Gragger legjobb barátja, fő támogatója, Carl Heinrich Becker – hasonló, modern értelemben vett reformkonzervatív beállítottsága, nem utolsósorban pedig Gragger mindenkit megnyerő személyisége és gyakorlatiassága volt az oka. Gragger 1921-ben nyilvános rendes tanár lett. 1922-ben az intézetben finnugor osztály alakult, s török, valamint urál–altaji nyelvészeti kérdésekkel foglalkozó szemináriumokat is tartottak. Nem véletlen, hogy az Intézet szakmai munkájáról és tudományos hivatásáról szólva először Gragger használta az „Ungarologie“, azaz mára meghonosodott és általánosan elfogadott formájában a hungarológia megnevezést. A hungarológia jelentéséről igen sok vita folyt és zajlik napjainkban is. Meghatározása jóval bonyolultabb, mint az elsősorban nyelvészeti, irodalmi alapozottságú germanisztikáé. A legtöbb definíció azonban előbb-utóbb mégis visszatér a Gragger alkotta, meglehetősen tág, sok mindent magában foglaló értelmezéshez. Kósa László például a fogalom történetéről szóló, kiváló összefoglaló tanulmány zárásaként kijelentette: „Végül ismét odajutunk, hogy (...) a hungarológia mint olyan, mint önálló tudományszak nem létezik, ellenben összefoglaló és szorosabb együttműködést feltételező elnevezése a magyar nyelv, kultúra és történelem kutatásának. A magyar múltat és művelődést, a magyar etnikumnak és környezetének viszonyát több tudományágazat együttműködésével, komplex megközelítéssel eredményesebb kutatni, mint széttagoltan.”⁴

A Magyar Intézet 1921-ben a magyar kultuszminisztérium anyagi támogatásával két kiváló, részben még ma is haszonnal forgatható sorozatot indított útjára, az ismert magyar és német szerzők jegyezte *Ungarische Jahrbücher*t (megjelent 1921–1943 között, majd 1952-től, már nem elsősorban magyar profillal, *Ural-Altaische Jahrbücher* címmel), amely a német nyelvterületen az egyetlen rendszeresen megjelenő, a hungarológia előbbi értelemben vett, valamennyi területén kalandozó, annak tudományos eredményeit pontosan tükröző évkönyv volt. Emellett pedig a már 1929-ig 24, a negyvenes évekre több mint 40 kötetben kiadott, mindenekelőtt Magyarország művelődéstörténetére vonatkozó, terjedelmesebb írásokat közlő *Ungarische Bibliothek*t. Az utóbbi kiadvány szerzői az akkori magyar kulturális-tudományos élet legjelesebb képviselői voltak. Így például a neves óorkutató Alföldi András, a 20. század egyik legismertebb zeneszerzője-zenésze Bartók Béla, az irodalomtörténész Farkas Gyula, az összehasonlító irodalmár Gragger Róbert, a kiváló középkorász, a későbbi kultuszminiszter Hóman Bálint, a kultuszminiszter Klebelsberg Kuno, a rendkívül felkészült közigazgatási szakember Magyary Zoltán, a nyelvész Szinnyi József, a nagy hatású esztéta és germanista Thienemann Tivadar.

Az Intézet eredeti helyéről, a Dorotheenstraßéről – Gragger Róbert 1926-ban bekövetkezett halála után, immár Farkas Gyula vezetésével – 1929 márciusában költözött új otthonába, szinte a szomszédba, Max Reinhardt, a világhírű rendező korábbi palotájába, az Am Kupfergraben 7. szám alá. Farkas Gyula 1929. március 5-én arról tudósította büszkén Klebelsberg minisztert: „Mély tisztelettel jelentem, hogy az Ungarisches Institut új épülete teljesen elkészült és a mai napon megkezdjük a hurcolkodást. A porosz kultuskormány áldozatkészségéből intézetem ma a berlini egyetemnek legszebb és legjobban felszerelt intézete, és méltó módon képviseli a Collegium Hungaricum szomszédságában a magyar kultúrát.”⁵ Németországban elterjedt vélemény volt, hogy az Intézet az elhelyezése, a munkafeltételei tekintetében, és nem utolsó sorban kiváló könyvtára miatt a legkiválóbbak közé tartozik.

A Spree parti, a Múzeum-szigettel szemközt épületet csak egy hangulatos kert választotta el a Collegium Hungaricumtól, mely 1924-ben alakult, szintén Gragger és Klebelsberg kezdeményezésére, valamint – a német tudóspolitikát a weimari köztársaságban meg-

határozó – Carl Heinrich Becker erélyes támogatásával. A Collegium Hungaricum – amelyet sokszor és sokan összekevertek és összekevernek a berlini Friedrich Wilhelm Egyetem Magyar Intézetével – tisztán magyar állami, míg az egyetem Magyar Intézete a porosz, később pedig a német birodalmi kormány által fenntartott intézmény volt. (Igaz, hogy az utóbbi is kapott magyar állami támogatást, elsősorban könyvadományok, könyvkiadási hozzájárulás, a lektorok kiküldése és fizetés-kiegészítése formájában.) A Collegiumba magyar állami ösztöndíjjal, a rendkívül tudatos – és Gragger által is ösztönzött – klebelsbergi kultúrpolitika jegyében, kifejezetten elitképzési céllal érkeztek magyar ösztöndíjasok. Ezzel szemben a Magyar Intézetben – elsősorban a Becker szorgalmazta „külföld-tanulmányozás” (Auslandsstudien) szándékával – német diákok ismerkedtek a magyar kultúrával és tudománnyal, illetve tanulták a magyar nyelvet. A két intézmény természetesen szoros kapcsolatban állt, hiszen mindkettő igazgatója ugyanaz a személy, Gragger Róbert, majd Farkas Gyula volt, kivéve az 1926 és 1935 közötti időszakot, amikor Tamedly Mihály irányította a Collegium Hungaricumot. Ennek ösztöndíjasai egyébként – szerény díjazás ellenében – gyakran segítették a Magyar Intézet munkáját, többnyire az intézeti könyvtár rendezésével és katalógizálásával.

Az Intézetben tanuló diákok száma változó, évente 20–30 közötti volt. Német részről mindenképpen a magyar tudományosság és a német–magyar kapcsolatok fontosságának elismerését jelezte, hogy a finnugor és a török tanulmányokra is a Magyar Intézetben nyílt lehetőség. A tanárok között – Graggeren, Farkason és a lektorokon kívül – olyan nemzetközileg ismert szaktekintélyek voltak, mint a turkológus Wilhelm Bang-Kaup, a finnugrista Ernst Lewy, a történész Konrad Schünemann, és rövid ideig a nyelvész Gombocz Zoltán.

Az Intézet sikeres és eredményes működése részben a kiváló könyvtárnak volt köszönhető, mely az alapító, Gragger Róbert áldozatkészségéből, az ő elképzelései szerint jött létre és gyarapodott egyre. Gragger – széles értelmű hungarológia-konceptiójának megfelelően – úgy gondolta, hogy benne ne csak a nyelvészet és az irodalom legfontosabb szakkönyvei legyenek hozzáférhetőek, hanem mindazon munkák is, „amelyek hazánknak történelmi, földrajzi, jogi, államtudományi, közgazdasági, művészeti szempontból való alapos megismertetésére alkalmasak – írta 1917 júliusában. – A könyveket részben ajándékképpen, részben a saját könyvtárámból, részben a magam költ-

ségén szereztem be, a berendezést, könyvszekrényeket, asztalokat, székeket stb. a saját pénzből vettem. A könyvtár használata mindenki számára ingyenes. (...) Állománya most 6230 kötet. –. – Ebből 728 d[a]r[a]b a régi Berlini Magyar Könyvtárból való, melyet 1842-ben alapítottak magyar egyetemi hallgatók Berlinben, s melynek könyvei Kossuth, Széchenyi, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Eötvös stb. műveit tartalmazzák, az első kiadásban a szerzők sajátkezű ajánlásával. Ezt a páratlan értékű gyűjteményt a berlini egyetemi könyvtár pincéjében fedeztem fel s szereztem meg intézetünk részére.”⁶

Klebelsberg Kuno 1921 októberében – akkor még belügy- és nem kultuszminiszterként – azt javasolta, hogy a magyar tudományos egyesületek és intézmények duplumpéldányaik felajánlásával fejlesszék a könyvtárat.⁷ A kérés meghallgatásra talált, hiszen minden intézménynek saját jól felfogott érdeke volt, hogy Németországban is megismerhessék tevékenységét. De egy remélt német nyelvű recenzió miatt is érdemes volt köteteket küldeni a könyvtárnak, hiszen az ugyancsak 1921-ben indított *Ungarische Jahrbücher* a – Gragger tág értelmezése szerinti – hungarológia témakörében megjelent fontosabb kötetekről és tanulmányokról rendszeresen közölt recenziót, sok magyarul megjelent dolgozat német változatát pedig teljes terjedelmében hozta. Mindennek eredményeként 1922 augusztusában a *Pester Lloyd* már arról tudósított, hogy az Intézet könyvtára több mint 22 000 kötetes, benne elsősorban a nyelvészet, az irodalom és a magyar történelem alapmunkái találhatók meg.⁸ Klebelsberg – 1922 júniusától immár a kultusztárca vezetőjeként – később is mindent megtett annak érdekében, hogy a berlini Magyar Intézet és annak könyvtára komoly magyar támogatást is kapjon.

Gragger egyik utolsó, halála előtt adott interjújában – 1926 szeptemberében – az Intézetről kijelentette: „Kutatásainak tárgya igen széleskörű; nem csupán magyar nyelvészet, hanem filológia, abban az értelemben, amint ezt a fogalmat Grimm és Humboldt Vilmos meghatározták; Ungarologia szóval szoktam jelölni, mert kiterjed a magyar szellemi élet összes megnyilvánulásaira, felöleli az irodalmát, a történelmet, a jogot, a közgazdaságtant. (...) Az intézet foglalkozik a magyarság nyelvi és etnikai rokonaival is. Külön tanárok tanítják az ural-altáji és a finnugor nyelvészetet, és van az intézetnek 30 ezer kötetnyi könyvtára.”⁹ Egy ugyanekkor született életrajzában a könyvtár alapításáról és fejlődéséről szólt. E szerint már 1916. augusztus 18-án

felajánlotta a Friedrich Wilhelm Egyetem rektorának, hogy 10 000 kötetes könyvtárát az akkor alakuló magyar szeminárium rendelkezésére bocsátja. A könyvtár gyarapításában legfőbb támogatói a Porosz Állami Könyvtár, a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtára, magyar hivatali és magánkönyvtárak voltak. Az Intézet 1921-ben kapta meg Halléből a 16. századtól bővülő Magyar Könyvtár egy részét. Ez a berlini magyar egyetemi hallgatók már korábban megszerzett, jórészt 19. századi bibliotékája mellett további, szinte felbecsülhetetlen értékű gyarapodást jelentett. 1922/23-ban 3519, a következő tanévben 1749, 1925/26-ban pedig mintegy 3000 kötettel nőtt az állomány. Különösen a finn részleg, de Mordtmann professzor könyvtárának megszerzésével a turkológia anyaga is jelentősen bővült. Emellett értékes, mindenekelőtt a mordvinokra, a cseremiszekre, a zürjénekre, a votjákokra, a csuvasokra, a tatárookra és más török népekre vonatkozó szakirodalmat – csak 1925/26-ban 1500 kötetnyit – kaptak Oroszországból. Gragger szellemi nyitottságára jellemző, hogy már a húszas évek elejétől kapcsolatban állt különböző orosz tudományos intézetekkel, elsősorban a finnugor, a rokon nyelvek tanulmányozása céljából. Ebben az 1926-os összeállításban Gragger 25 000-re becsülte a kötetes állományt, 120 kurrens folyóirat és 15 napilap gyűjtéséről tudósított.¹⁰

Gragger utódja, a kiváló, a maga korában nagy hatású, de mára szinte teljesen elfeledett irodalomtörténész, Farkas Gyula, 1930 márciusában így jellemezte az Intézet új épületébe költöztetett gyűjteményt: „A földszinten van a gazdag s a maga nemében egyedülálló könyvtár. A magyar–német irodalmi és kulturális érintkezéseknek majdnem tökéletes könyvgyűjteménye. Alig van magyar tárgyú német regény, dráma, verskötet, vagy tudományos értekezés, mely itt meg ne volna. A magyarországi német kisebbségről szóló minden jelentősebb munka feltalálható. Különösen gazdagon van képviselve a modern s a klasszikus magyar irodalom, a magyar művek német fordításai meg szinte teljes számban megvannak.

Földig érő ablakok, a munkaasztaloknál néhány fiatal kutató. Ideális munkahely: a napfény és a stílusos környezet a fantáziának is szárnyat ad.

A folyóiratterembe több mint hatvan folyóirat jár, az újságszobában megtalálhatók az összes nagyobb napilapok 1917-ig visszamenően (akkor vetette meg a nagynevű Gragger Róbert az intézet alapját). Külön termekben van elhelyezve a történelmi és a közgazdasági anyag.”¹¹

1931-ben a *Pesti Hírlap* beszámolója szerint a 36 000 kötetes könyvtárba 160 folyóirat járt állandóan. Az 1842-ben létrejött berlini magyar diákegyesület könyvei alapozták meg a gyűjteményt. „Vörösmarty Mihály köteteiben ezt olvassuk: »A berlini Magyarok Könyvtárának a Szerző.«

Több könyvbe ez van írva: »A berlini Magyarok Könyvtárának Kosuth Lajos.«

Petőfi verseinek első kiadását, Jókai ajánlások könyveit láthatjuk.

Tagja volt ennek a diákegyesületnek Brassay Sámuel, a polihisztor, Reguly Antal, a nagy utazó. Kerényi Frigyes is künn járt, minekelőtte Amerikába vándorolt volna. (...) Gyulai Pál pénztárosa volt az egyesületnek. (...)

Itt járt egyetemre Greguss Ágost, Bartók János is, Bartók Béla nagyapja, Kertbeni (sic!) Károly Mária, Petőfi különc, bogarászó kortársa, még Liszt Ferenc is, akinek ajánlások fényképe az egyik terem falát díszíti. Gróf Tisza István nevét is olvassuk. A vendégkönyvben csaknem minden ma élő közéleti kitűnőségünk neve szerepel.¹²

Mihelics Vid 1933 áprilisában úgy tudta, hogy: „az intézet könyvtárának állandó állománya meghaladja a 35.000 kötetet; a rendszeresen járó folyóiratok száma 160.”¹³

A berlini egyetem Magyar Intézete könyvtárának kétségtelenül legértékesebb része a wittenbergi magyarországi diákok által a 16. században alapított magyar bibliotéka volt, melynek az első katalógusa 1754-ből származik. E gyűjteményt – az egyetemmel együtt – 1803-ban költöztették Halléba. Itteni gyarapodásához a kiegyezéstől a magyar kultuszkormányzat is hozzájárult. Gragger Róbert 1921-ben érte el, hogy a hallei könyvtár egy részét, körülbelül a felét, 99 esztendőre tartós kölcsönbe adják a Friedrich Wilhelm Egyetem Magyar Intézetének, jelentősen gazdagítva az itteni gyűjteményt.

1940 végétől több alkalommal ismét szóba került a hallei magyar könyvtár ügye. Paikert Géza Hóman Bálint miniszter megbízásából érdeklődött felőle. „Dr. Bucsay Mihály ref. lelkész, a hallei Magyar Egyházi Kutatóállomás volt vezetője tollából »1711-ig megjelent régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtár birtokában« címen kiadvány van megjelenés alatt.¹⁴ Ez a katalógus egyéb értékei mellett és eltekintve a jogi szemponttól, a hallei Magyar Könyvtár önállóságának történeti tényét is hivatva van dokumentálni. Erre annál inkább szükség van, mert tudomásom szerint a hallei egyetem részéről mind-

inkább érvényesül az az irányzat, amely a Halléban évszázadokon át tanuló diákok által összehozott nagy múltú gyűjteményt az ottani egyetemi könyvtár egy részének kívánja feltüntetni. Akaratlanul is elősegítette ezt a folyamatot néhai Gragger Róbertnek az az intézkedése, amellyel a könyvtár felét a berlini Magyar Intézetbe szállíttatta, míg a könyvtár egy része Wittenbergbe került.

Miután bizonyos oldalról kíváncsún tartják, hogy már a fenti beolvasztási folyamat megakadályozása céljából is a történelmi múltú hallei Magyar Könyvtár integritása visszaálljon, felhívom, hogy idevonatkozó álláspontját mielőbb jelentse.”

Szent-Iványi Béla, a Magyar Intézet lektora, majd Farkas Gyula mellett a Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum „mindenesé”, a későbbiekben pedig Farkas egyik utódjaként a Humboldt Egyetem – immár nem magyar, hanem – Finnugor Intézetének vezetője a következőképpen válaszolt Paikert felvetésére: „A rendeletben közölt adatok téves információk alapulnak. Az ún. »halle-wittenbergi könyvtár« legértékesebb része Kassai magyar származású wittenbergi egyetemi tanárnak a magyar diákokra hagyott gyűjteménye. A könyvek a napóleoni háborúk alatt a hallei egyetemi könyvtárban nyertek menedéket, ahol azonban nehezen hozzáférhető módon tartották őket. Gragger Róbert, felismerve a könyvtár nagy tudományos értékét, az értékesebb példányokat 99 évre a berlini egyetemi Magyar Intézet számára kölcsön vette, és ezzel őket a magyar tudományos kutatás számára könnyen hozzáférhetővé tette. A megszerzett és az intézetben teljesen külön elhelyezett és külön kezelt anyagot Fitz József, az Orsz[ágos] Széchényi Könyvtár jelenlegi főigazgatója dolgozta fel könyvészetileg, majd felhasználásával több tudományos munka készült el a Magyar Intézetben. (Pl. Gragger Róbert Rotaridesről, Fitz József Kassairól és Szent-Iványi Béla a magyarországi pietizmusról írt tanulmányai.) Halléban a magyar tudományos szempontból kevésbé fontos teológiai munkák maradtak, Wittenbergbe nem került vissza semmi.

A hallei egyetemi könyvtárban maradt anyag az utolsó évtizedekben kifogástalan könyvtári kezelésben részesült és teljesen külön gyűjteményt alkot.

A fennálló állapot megváltoztatását nem tartom indokoltnak.”¹⁵

Ugyancsak Szent-Iványi Béla a *Látóhatár* című folyóirat 1941. márciusi számában tudósított az Intézet könyvtáráról. Az Intézet: „egyik emeleti szobájában a németországi magyar szellemi élet számos em-

lékét őrzi – írta. – Itt van, mint a hallei egyetem tartós kölcsöne az egykori wittenbergi és hallei diákoknak Kassai György Mihály, a wittenbergi egyetem 1729-ben elhunyt, magyar származású rektora által alapított, sok értékes régi magyar könyvet tartalmazó könyvtára, az egyetemes magyar kultúra történetét a 18. század elején megírni akaró Rotarides Mihálynak értékes kéziratai, a Berliini Magyar Tanulóifjak Társaságának kiváló régi magyar íróktól dedikált könyvei és száz éves emlékkönyve, valamint Gragger Róbert kéziratossá hagyaték. Az intézet 162 folyóiratot és 15 napilapot járat és gondosan gyűjti a magyar tárgyú német újságcikkeket.” A könyvtár 40 000 kötetes.

„Az intézet – az egyetemi intézetek megszokott munkaterve szerint – oktató, kutató és kiadói tevékenységet fejt ki. (...) A német tankönyvek és lexikonok Magyarországról szóló adataikat ma már a Magyar Intézettől szerzik be, így a Brockhaus legújabb kiadásában az intézet készítette el a magyar tárgyú cikkeket.” Beszámolt róla, hogy az *Ungarische Jahrbücher*nek a 20. évfolyama jelent meg, az *Ungarische Bibliothek* pedig több mint 40 kötettel büszkélkedhet. Az Intézet e „tudományos könyvsorozaton kívül is jelentet meg műveket, legutóbb magyarul megtanult tagjainak fordításában magyar novelláskönyvet adott ki. Az intézet tudományos sikerét jelzi, hogy tagjai közül ketten lettek a berlini egyetem magántanárai és számosan töltenek be vezető helyet a Délkelet-Európára vonatkozó tudományos kutatómunkában, valamint, hogy az utolsó tíz évben 14 doktori értekezés készült falai között. A berlini egyetem finn és magyar lektora is az intézetben fejt ki tevékenységét.”¹⁶

A hallei könyvtár sorsáról értékes adalékokat nyújt még Harsányi András könyvtári gyakornok és Farkas Gyula levelezése 1942 végén. Harsányi előadta, hogy a hallei magyar könyvtárról készített előadásához lenne szüksége néhány adatra. A referátum hangsúlya ugyan a régi történeti részen van, de „ha röviden is, pontos képet szeretnék adni a könyvtár legújabb történetéről is. A könyvanyag egy részének Berlinbe való szállításával kapcsolatban részletesen ismerem az eredményeket a vonatkozó aktákból 1921. októberéig. Tehát addig, amíg a Kollégium Wittenberger Stiftung levelezett az ügyben. Az utolsó adatok arról szólnak, hogy a könyveket a hallei egyetemi könyvtár 9 ládában elküldötte Berlinbe, a különböző tiltakozásoknak eredménye nem volt, s a magyarországi evangélikus egyház részéről kinn járt Kuthy Dezső is csak azt írhatja Halléba, hogy a porosz kultuszmi-

nisztériumban eredmény nélkül járt, majd megpróbál további lépéseket is tenni. Az előzőkből sehol sem tűnik ki, hogy a kölcsön mennyi időre szól, hiszen a porosz kultuszminisztérium rendelete értelmében nem lehetett kölcsönzési szerződést kötni a halleiak és a berliniek közt, hanem követni kellett a minisztérium rendelkezését. Ez pedig a könyveket annyi időre kölcsönzi, amennyi idő alatt a művek feldolgozása megtörténik.

Amit tudni szeretnék mármost, az az, hogy 1921 októbere után történt-e valamilyen hivatalos lépés ebben az ügyben, vagy maradt-e minden úgy, amint azt a minisztérium eredetileg elrendelte. Tehát például van-e és hol van hivatalos nyoma annak, hogy a kölcsönzés 99 évre szólna?”

Farkas válasza szerint: „Kérdéseidre sajnos nem tudok egészen pontos választ adni. Én 1921. december elején kerültem ki Berlinbe, mint egyetemi lektor, amikor a hallei könyvek már a Magyar Intézetben voltak. Gragger közölte velem, hogy a könyvek szerződés alapján 99 évig lesznek birtokunkban. Én magam ezt a szerződést soha nem láttam, nem is tudnám, hol keressem. A hallei könyvanyagot annak idején a Magyar Intézetben nagyrészt magam dolgoztam fel. Az 1711 után megjelent könyveket új könyvtári jelzettel beosztottuk a Magyar Intézet könyvtárába, de minden hallei könyv külön színű cédulát kapott és a szám előtt egy »H« jelzetet. Az 1711 előtt kiadott könyveket, mint erről személyesen is meggyőződhetél, külön kezeltük, Fitz József szedte rendbe és Szabó Károly nyomán új jelzettel látta el őket. A hallei könyvtár különben később is ismételten tiltakozott a könyvtári jelzet megvalósítása (sic!) ellen. Amikor én 1928 áprilisában átvettem a Magyar Intézet vezetését, akkor a hallei könyvtár megküldte nekem a kikölcsönzött könyvek jegyzékét, azzal a kéréssel, hogy ismerjem el azoknak átvételét, hivatkozván egyúttal a megkötött szerződésre is. Azóta semmi zavaró körülmény nem merült fel.”¹⁷ Mindehhez csak annyi tehetek hozzá, hogy a berlini egyetem Magyar Intézete és a Collegium Hungaricum iratainak rendezése során magam sem találkoztam a szerződéssel, amely – ezek szerint – csak a hallei egyetemi könyvtárban maradt fenn.

1944 januárjában a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hozzájárult ahhoz, hogy – „tekintettel a fokozódó légivesztésre” – a Collegium Hungaricum legfontosabb értéktárgyait Magyarországra szállítsák. Farkas Gyula ezután jelentette, hogy a Collegium értéktárgyainak

és a Magyar Intézet könyvtárának biztonságba helyezéséről, illetve vidékre szállításáról a berlini követség „a legrövidebb időn belül gondoskodni fog.

A halle-wittenbergi könyvtár Berlinben lévő könyveit futárposta útján küldöm Magyarországra. Tisztelettel kérem, hogy ottani megőrzésére a Nemzeti Múzeum Országos Széchenyi Könyvtárát szíveskedjék felhívni.”¹⁸

Farkas 1944. február 1-jén megismételte javaslatát. Egyben jelentette, hogy a szövetségesek január 29-i és 30-i berlini „bombatámadás[a] a Collegium Hungaricum épületét oly súlyosan megrongálta, hogy az hosszabb időre lakhatatlanná vált. Ezen utóbbi bombatámadáskor az angolok a Collegium környékét súlyos kaliberű bombáknak valószínű esőjével árasztották el. Egy találat tönkretette a berlini egyetem Magyar Intézetét, egy második bomba az egyetem központi épületének a Collegiummal szemben lévő szárnyát érte teli találattal. (...) A követség segítségével jelenleg éppen abban fáradozom, hogy az egész könyvtárat biztonságos helyre szállítsuk. A Halle-Wittenberg-i könyvtár 16–17. századi anyagát kurír útján Budapestre fogom küldeni és kérem azt ott a Nemzeti Múzeum könyvtárában betétképpen (sic!) elhelyezni. Mivel erre jogom nincs, kérem ezt az ügyet szigorúan bizalmasan kezelni.” Hankiss János államtitkár – mintha nem is sejtene, hogy a hallei magyar gyűjtemény nem a magyar állam, hanem az ottani egyetemi könyvtár tulajdona – Farkas feljegyzésére intézkedett, „hogy a halle-wittenbergi magyar könyvtár Méltóságod által Budapestre küldendő 16–17. századbeli anyaga a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába letétként elhelyeztessék”.¹⁹

Ez az utolsó tudósításunk 1945 előtről a könyvtárról és hallei gyűjteményéről. Tudjuk, hogy az utóbbi végül már nem került Magyarországra, jelenleg is a berlini Humboldt Egyetem Szlavisztikai Intézetének – amelyhez a Magyar Szeminárium tartozik – magyar könyvtárában őrzik. Az oktatásban ma már nem használják, így még a 99 éves letét lejárta előtt visszakerülhet Halléba, ahol a magyar témák iránti érdeklődés amúgy is felerősödött az utóbbi időben.

A Magyar Intézet negyvenes évek elején már több mint 40 000 kötettel büszkélkedő könyvtárába körülbelül 160 folyóirat és 16 napilap járt az egész korszakon keresztül. Az archívumban Magyarországról és az utódállamokról szóló, elsősorban német és magyar nyelvű újság- és folyóiratcikkeket, brosrakat, statisztikákat, térké-

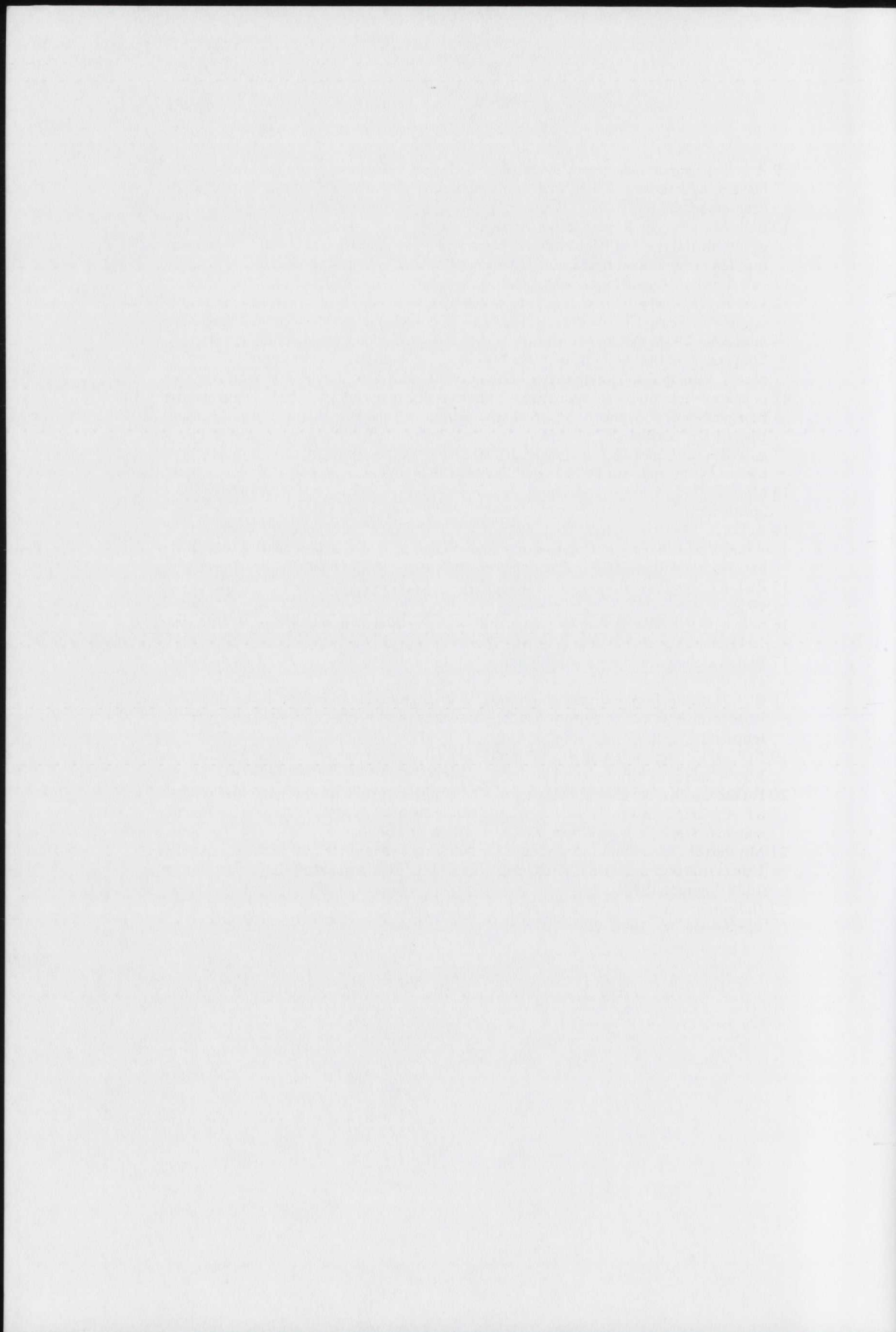
peket és fényképeket gyűjtöttek és rendszereztek. Emiatt a Magyarországgal bármilyen tekintetben foglalkozó német tudósok legfontosabb kutatóhelye az Intézet könyvtára volt. 1942-ben a következő jelentésben számolt be erről Farkas Gyula és Szent-Iványi Béla: „Itt állította össze magyar anyagát Brackmann, a berlini állami levéltár igazgatója »Kaiser Otto III. und die staatliche Umgestaltung Polens und Ungarns«, valamint »Zur Entstehung des ungarischen Staates« című értekezéseihez. Gerhard Sappok most készülõ és részben már meg is jelent »Die deutsche Ostpolitik des Hochmittelalters im Rahmen der Reichspolitik« című munkájának magyar fejezeteit intézetünkben írja. Az intézetben készült el Fittbogen »Friedrich List und Ungarn« című tanulmánya, melyet az intézet folyóiratának az Ungarische Jahrbüchernek legközelebbi számában fog kiadni. Most tett doktorátust a berlini egyetemen Mittelstädt kisasszony, részben az intézetben készült »Bismarck und Ungarn« című értekezése alapján. Útmutatásokat és anyagának nagy részét tőlünk nyerte O. A. Isbert a berlini Külügytudományi Intézet Kleine Auslandskunde sorozatában megjelent »Ungarn«-könyvéhez. Fritz Hartung és Fritz Valjaves professzorok állandó kapcsolatban állanak intézetünkkel. Magyar tárgyú filmekhez és regényekhez is gyakran szolgáltatunk anyagot. Bolvary a »Maria Ilona« film készítése közben sokat dolgozott az intézetben, azóta inkább történeti kosztüm, magyaros táj, házábrázolás és lakásberendezés érdekelte a filmeseket. A szépírók közül Reimesch végzett kutatásokat magyar történeti tárgyú regényeihez és elbeszéléseihez. Legutóbb Zillich a románok 1919. évi magyarországi szereplése iránt érdeklődött.”

Az Intézet 1945-ig a berlini Friedrich Wilhelm Egyetem bölcsészkarának tanszékeként működött. Az Intézet vezetője, Farkas Gyula, 1945 tavaszán – miután a lebombázott Intézettel és Collegiummal együtt lakását, könyvtárát és ingóságait is elveszítette – családjával Alsó-Bajorországba menekült. Bár vissza szeretett volna térni Berlinbe, hogy újra elfoglalja tanszékét, de a szovjet emigrációból érkezett egykori tanítványa, majd munkatársa, Wolfgang Steinitz is erre a posztra pályázott, és – a szovjet hatóságok támogatását élvezve – természetesen ő nyerte el az állást. Farkas Gyulát 1946 decemberében a göttingeni egyetem finnugor szeminárium tanárának nevezték ki. 1947 nyarától oktathatott, s 1953-ban lett ismét professzor. 1958 júliusában hunyt el.²⁰ 1947-ben az Intézetet, Steinitz kezdemé-

nyezésére Finnugor Intézeté alakították át.²¹ Jelenleg, akárcsak 1916–1917-ben, már csak hungarológiai szeminárium, a Humboldt Egyetem Szláv Intézetén belül... Bár Gragger alapította könyvtára átvészelte a második világháborút – 1946-ban Steinitz körülbelül 44 000 kötet őrzéséről számolt be –, gyarapítására jóval kisebb figyelmet fordítottak, mint a húszas–harmincas években. Az 1990-es felmérés 55 000 kötetet regisztrált,²² jelenleg pedig mintegy hetven-ezer kötetes: a Kárpát-medencén kívül még mindig a legnagyobb a hungarika-anyagokat gyűjtő könyvtárak között. Bízom benne, hogy Berlinnek a nemzetközi tudományosságban ismét növekvő súlya, a berlini Collegium Hungaricum újbóli felépítésének terve a magyar szeminárium – és ezzel, különösen a két világháború közötti anyag tekintetében rendkívül értékes könyvtár – jelentőségét is növelni fogja. Hogy a berlini Humboldt Egyetem magyar szemináriuma és a Collegium Hungaricum az ott kutató magyar társadalomtudósok számára ismét az lehet, ami – Gragger szavaival élve – a két világháború között volt: „tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel”.

-
- 1 A németországi – ezen belül a berlini – magyar peregrináció mintaszerű feldolgozása: SZÖGI László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919.* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 5.) Bp. 2001. 29–30.
 - 2 A tanszék alapításának körülményeiről bővebben: UJVÁRY Gábor: *Baráti háromszög (Carl Heinrich Becker, Klebelsberg Kuno, Gragger Róbert és a hungarológia megszületése)* = *Hungarológia* 2000. 3.
 - 3 A külföldi magyar tanszékek kialakulásáról és történetéről bővebben: UJVÁRY Gábor: „A magyar kultúra külföldi őrszemei”. *A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar tanszékek és lektorátusok.* (Megjelenés előtt.)
 - 4 KÓSA László: *Hungarológia – magyarságtudomány – országismeret.* In: *A magyarságtudomány kézikönyve.* Szerk. KÓSA László. Bp. 1991. 42.
 - 5 Humboldt Universitát, Berlin, az Ungarisches Institut archívuma – a Magyar Szeminárium őrzésében-tulajdonában – (továbbiakban BUI), Magyar Intézet (továbbiakban: MI), Egyéb iratok 1929. (1929. március 5.)
 - 6 BUI, MI, az Intézet kiépítése 1915–1918. (1917. július.) Ld. még u.o. az egyetem rektorának feliratát a porosz kultuszminisztériumhoz 1916. augusztus 18-án: „Gragger professzor Budapestről közölte, hogy a magyar szeminárium rendelkezésére bocsátja közel tízezer kötetet számláló könyvtárát, és hogy a magyar királyi kormány biztosította őt arról: támogatást nyújt ahhoz, hogy a könyvtár állománya duplájára növekedhessen. Ezért egy helyiséget kér a könyvtár, egy másikat pedig a szeminárium számára az egyetemtől.”
 - 7 BUI, MI, Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts, Ülések iratai (1921. október 2.)
 - 8 *Das Ungarische Institut an der Universität Berlin* = *Pester Lloyd* 1922. augusztus 11.

- 9 A berlini magyar tudományos intézet és a Collegium Hungaricum. Gragger Róbert professzor nyilatkozata a két intézet működéséről és céljáról = Pesti Hírlap 1926. szeptember 2.
- 10 BUI, MI, Gragger Róbert iratai, Személyi iratok: Bizonyítványok, indexe, oklevelei, egyéb hivatalos iratai, életrajzai. Az *Ungarische Jahrbücher* kötetei egyébként csaknem minden esztendőben beszámoltak a könyvállomány éves gyarapodásáról.
- 11 –a.: A berlini Magyar Intézet műhelyéből. = Nemzeti Újság 1930. március 30.
- 12 Vörösmarty Mihály, Kossuth Lajos, Liszt Ferenc, Gyulai Pál berlini nyomai Berlin magyar szigetén = Pesti Hírlap 1931. július 15. Meg kell jegyeznem, hogy az *Ungarische Jahrbücher* 1938. évfolyama szerint – 354. l. – csak ebben az esztendőben érte el a könyvtár a 36 000 kötetet. Igaz, ezek a beszámolók mindig külön szoltak a folyóiratokról, napilapokról, amelyeket a különböző újsághírek többnyire – lévén, hogy ezek is bekötve feküdtek a könyvtárban – beleértettek a teljes állományba. A vendégkönyv bejegyzéseiről bővebben ld.: SZILÁGYI Ferenc: A berlini Magyar Társaság (*Bund Ungarischer Hochschüler*) Emlékkönyve. (1842–) In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. III. köt. Szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit. Bp. – Szeged, 1993. 1592–1596.
- 13 MIHELICS Vid: A magyar tudományosság őrhelyei Németországban. = Nemzeti Újság 1933. április 23.
- 14 A kötet 1941-ben jelent meg: Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban. – *Altungarische Bücher der Ungarischen Nationalbibliothek in Halle a. d. Saale*. Összeáll. és bev. BUCSAY Mihály. (A Középeurópai Protestantizmus Könyvtára 1.) Bp. 1941.
- 15 BUI, a Collegium Hungaricum iratai, 1940–1943. (1940. november 29. és december 18.)
- 16 SZENT-IVÁNYI Béla: A magyar kultúra szervei és támaszai Németországban. = Látóhatár 1941. március
- 17 BUI, a Collegium Hungaricum iratai, 1939–1944. (1942. november 30. és december 18.)
- 18 BUI, a Collegium Hungaricum iratai, a Collegium Hungaricum és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium közötti iratváltás, 1939–1944. (1944. január 18. és február 1.)
- 19 BUI, a Collegium Hungaricum iratai, a Collegium Hungaricum és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium közötti iratváltás, 1939–1944. (1944. február 1. és 15.)
- 20 Farkas Gyula életéről, munkásságáról – az említett körülményekről is – kiváló képet ad: A hazatérő Farkas Gyula. Írások, dokumentumok a kitagadott irodalomtudós életéről és műveiről. Szerk. FUTAKY István, KESZTYÚS Tibor. Bp. 2003.
- 21 Minderről bővebben ld. még: Humboldt Universität zu Berlin, Archiv, Universitätskurator (UK), Arch. Signatur 871 – Sächliche Angelegenheiten, Januar 1928 – Januar 1947.
- 22 Hungarika-anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke 2. Német Demokratikus Köztársaság. Bp. 1990. 26.

PACZOLAY GYULA
Erdélyi közmondásgyűjtések nyomtatott
forrásokban

Bevezetés

zabó T. Attila Kolozsváron 1933-ban felhívta egyik diákjának, Nagy Gabriellának a figyelmét arra, hogy „az erdélyi élet zártsága, a családban hagyományozott kötött formák, a falusi életben megőrzött olyan archaikus vonásokat, kifejezéseket örökítettek meg, amelyeket meg kellene tartanunk, mert elfelejtésükkel anyanyelvi kultúránk egy része, legnagyobb történelmi örökségünk pusztulna el.” (SNG-3.) – A közmondásokat, szólásokat illetően nemrég mutattuk be, hogy az első, 1598-ban megjelent erdélyi magyar közmondásgyűjtemény (BD) számos, másutt már feledésbe merült adata egyes helyeken Erdélyben napjainkban is felbukkan. (PGy-1)

A tudós nyelvész, az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* anyagának össze gyűjtője szavaira gondolva talán nem érdektelen röviden áttekinteni az Erdélyben gyűjtött közmondás-és szólás-anyagot tartalmazó publikációkat a kezdetektől napjainkig.

Itt egyrészt Erdélynek tekintjük a történelmi Erdély mellett a ma román fennhatóság alatt, a trianoni határtól keletre fekvő magyar nyelvterületet, így a Partiumot, a Bánságot és a moldvai csángók által lakott vidékeket is. – Másrészt tágabb értelemben a közmondások fogalomkörébe soroljuk az olykor nehezen elkülöníthető szólásokat, valamint a hasonlatokat is. Nem foglalkozunk viszont most a különböző, pl. budapesti, kolozsvári és más archívumokban található kéziratok anyagokkal.

A szerzők

A gyűjtések szerzői közt jelentős számban vannak helyben dolgozó tanárok, tanítók, mint pl. Baranyai Decsi János, Bura László, Jakab Rozália, Kanyaró Ferenc, Kovács Ferenc, Lőrincz Ilona és Lőrincz József, Konsza Samu, Márton Béla, Olosz Katalin, Viski Károly, Vőő

Gabriella, van köztük egyetemet végzett és autodidakta író (Benedek Elek és Horváth István), munkásból lett folklór kutató (Seres András) vagy a gazdasági vezető állásból nyugalomba vonulás után a folklór felé forduló egykori munkás (Zsigmond József), de találunk köztük gyulafehérvári városi tanácsnokot (Szent-Páli István), orvost (Ábrám Zoltán) és unitárius püspököt is (Kriza János), s külön ki kell emelni a magyar nyelvet is elsajátító finn nyelvészt, a magyarul Wichmann György néven publikáló Yrjö Wichmannt.

A pedagógusok gyakran diákjaik segítségét vették igénybe az anyaggyűjtéshez. Jórészt diákok vettek részt az 1958–59-ben a Napsugár, a Pionír és a Dolgozó Nő című erdélyi folyóiratokban Faragó József irányításával szervezett gyűjtésben, amelyben közel kétszáz helységből 38216 közmondást és szólást gyűjtöttek össze. (Ebből – és egyes korábban megjelent erdélyi gyűjtésekből – válogatott Vöő Gabriella közmondás- (VG-1) és szólásgyűjteményében (VG-2).

A publikációk megjelenési formái

1. Önálló munkák. – Ide sorolhatjuk – bár nem csak közmondásokat, szólásokat tartalmaz – az első magyar gyűjteményt, *Baranyai Decsi Csímor János* marosvásárhelyi igazgató 1598-ban Bártfán megjelent *Adagiorumát* (BD), amelynek 4897 magyar adata közül kb. ezer tekinthető, szólásnak, közmondásnak, s mellyel korábban részletesen foglalkoztunk, kimutatva, hogy egy részük ma is közismert, mások egyes vidékeken, pl. Erdélyben bukkannak fel, vagy feledésbe merültek. (PGy-2) – Ide tartozik *Bura László* tanár „Szatmári szólások és közmondások” című gyűjtése (1987 BL, 2312 adat), *Sándor Mihályné Nagy Gabriella* tanárnőnek a megszállás során megsemmisült gyűjtése részleges rekonstruálásával kapott „Székely közmondások” c. füzet (1990, SNG, 1081 adat), valamint az erdélyi magyar közmondások és szólások leggazdagabb tárháza, *Vöő Gabriellának* már említett, értékes gyakoriság-adatokat is tartalmazó „Igaz ember igazat szól” c. közmondás- és a közismert adatokat kiemelő „Szaván fogjuk” című szólás-gyűjteménye. (VG-1, 5662 típus – ebben 1989-ben nem volt szabad magyar helyneveket közölni – és VG-2, 5517 típus)

2. Nyelvészeti munkák része. – Ide tartozik *Gencsy István* gyergyói gyűjtése a „Gyergyói székely nyelvjárás” c. munkában (GI, 25 adat),

valamint *Viski Károly* tordai gyűjtése az „A tordai nyelvjárás” c. kötetben. (VK, 212 adat)

Ide sorolandó *Szent-Páli István* gyulafehérvári városi tanácsnoknak az Erdélybe küldött bécsi tisztviselők magyar nyelvoktatásának elősegítésére szánt munkájában található fejezet (1795, SzP, 350 tétel), amellyel részletesebben foglalkoztunk (PGy-3), valamint *Fülöp Alajos* gyulafehérvári tanárnak 1888-ban kiadott, a latin nyelvoktatás segédkönyveként szánt „Aksziómák ...” című munkája (FA), mely 2122 latin-magyar tételben 393 magyar közmondást is tartalmaz.

Ide tartozik még *Csűry Bálint* egyetemi tanár „Szamosháti szótára” (1935–36, CsB), amely a szólásokat nem számítva 1008 közmondást is közöl, valamint *Yrjö Wichmann* *Wörterbuch des ungarischen moldauer Nordcsángó und des hétfaluer Csángódialektes ...* című szótára (1936, YW, külön fejezetben 179 északi csángó közmondással és szólással). (Ismertetése: PGy-4)

3. Néprajzi, ill. folklór kiadványok része. – *Arad* megye: *Apácai Bölöni Sándor* gyűjtése (1997, ABS, 361 adat) – *Barcaság*: *Seres András* (1984, SA 257 adat) – *Farkaslaka*: *Jakab Rozália* (1998, JR 75 adat) – *Háromszék*: *Konsza Samu és munkatársai* (1957, KS 605 adat), – *Kisiratos*: *Kovács Ferenc* (1958. KF 157 adat) – *Magyargyerőmonostor*: *Olosz Katalin* (1969, OK 73 adat) – *Magyaró*: *Zsigmond József* (1996, ZsJ 671 adat) – *Magyarózd*: *Horváth István* (1971, HI 159+100 adat), – *Székelyszék*: *Kriza János* (1863, KJ 355–383. old.), *Udvarhely-Háromszék*: *Benedek Elek–Sebesi Jób* (1882, BS)

4. Más kiadványok része. – Helytörténeti kiadvány. *Szentegyháza*: *Ábrám Zoltán*: *Szentegyháza, a helység múltja és jelene.* (1998, ÁZ 38 adat)

Kalendárium. Két példa: *Erdély*: *Kis naptár ... a Mentor olvasóinak.* (Kolozsvártt 1844, 35 adat), – *Nagygalambfalva*: *Első nagygalambfalvi kalendárium '92.* (1991, BCs 36 adat)

5. Folyóiratokban megjelent adatok. – Számos erdélyi közmondás és szólás jelent meg főleg a 19. század végén és a 20. század elején a Magyar Nyelvőrben (Nyr.), de találunk ilyen közléseket a Művelődésben (Műv.) és annak megszüntetése után a Cîntarea Românieiben (C.Rom.) is. – Néhány példa, a gyűjtők megnevezésével:

Apa-Nagyfalu: Danó István: Nyr.13, 377 (1884), Nyr.15, 325–326, 568 (1886) 40 adat. – *Csík megye:* T. Nagy Imre: Nyr.8, 279 (1879), 10, 236–237 (1881) 23 adat – *Erdővidék:* Benedek Elek Nyr.9, 34–36 (1880) 35 adat – *Érmellék:* Bóné József: Nyr.3, 333–334 (1874) 22 adat, – Bakoss Lajos: Nyr.5, 264 (1876) 28 adat – *Háromszék:* Gáborfi Károly: Nyr.4, 96, 144, 186–187, (1875) 70 adat, – Kriza János: Nyr.9, 30–31 (1880) 11 adat – Incze György Nyr.9, 31–34 (1880) 85 adat, Nyr.10, 38–40, 327–328, (1881) 58 adat.

Kibéd: Ősz János: Nyr.30, 399–400 (1901) 48 adat, – *Maros-Torda:* Zilahy József: Nyr.25, 378, 476, 574 (1896) – Nyr.26, 380, 475–476, 519 (1897) 150 adat – *Marosvásárhely:* Kispál Mihály: Nyr.15, 181 (1886) 7 adat – *Nagybánya:* Katona Lajos: Nyr.8, 180, 277–278, 325–326 (1879) – Nyr.9, 130–131 (1880), – Nyr.10. 473, 523–524, 568 (1881) 115 adat – *Nagykároly:* Csető: Nyr.7, 229 (1878) 18 adat – *Nagyszalonta:* Kornis Benő: Nyr.13, 428 (1884) 14 adat, – Nyr.20, 428 (1891) 11 adat.

Patóháza: Bartók Jenő: Nyr.13, 282–283 (1884), Nyr. 15, 38–39, 87, 325 (1886) 92 adat – *Sóvárád:* Márton Béla: Műv. 36, 11. 33–34 (1983) – *Sóvidék:* Márton Béla: Hazanéző (Korond) 5, 1. 9. old. (1994) 74 adat – *Szatmár:* Joó Imre: Nyr.7, 130 (1878) 12 adat – *Vozári Gy.:* Nyr.7, 229, 275 (1878) 15 adat – *Doby Imre:* Nyr.8, 513 (1879) 4 adat – *Királyi Gyula:* Nyr.10, 280 (1881) 4 adat – *Bartók Jenő:* Nyr.15, 425 (1886) 14 adat – *Maruska Mihály:* Nyr.18, 184–185 (1889) – Nyr.20, 95, 189–190 (1891) 23 adat.

Székelydália: Lőrincz Ilona – Lőrincz József: C.Rom.1986.6.59. old. 30 adat – *Székelység:* Kriza János Nyr.1.226 (1872) – 2.230–231, 383 (1873) 11 adat – *Szepesi-Úzon:* Temesváry István: Nyr.8 (1879) 10 adat – *Szilágysomlyó:* Mártonfi Lajos: Nyr.12, 334 (1883) 11 adat – *Szovát:* Tamás Irén: Műv. 32, 9. 33–35 (1979) 60 adat – *Torda:* Kanyaró Ferenc: Nyr.18, 184 (1889) 22 adat – *Udvarhely:* P. Miklós: Nyr.7, 324 (1878) 11 adat – *Zilah:* László Géza: Nyr.28, 331–333, 374–380 (1899) 311 adat

6. Külön kategóriába tartozik a forrásmunkák között Szabó T. Attila Erdélyi Magyar Szótörténeti Tára (SzTA) eddig megjelent tizenegy kötete (1978 – 2002), amely az erdélyi régiségből az egyes szócikkekben szólásokat és közmondásokat is tartalmaz. (A szerkesztőség adatai szerint a szólások száma az egyes kötetekben 200–300 között van.)

Összesítés

A legalább 150 erdélyi gyűjtési adatot tartalmazó közmondás-szólás publikációk – BD és SzTA mellett – a következők:

1. Vöő Gabriella: Igaz ember igazat szól. Erdélyi közmondások. (VG-1, 1989) 5662 adat.
2. Vöő Gabriella: Szaván fogjuk. Erdélyi magyar szólások. (VG-2, 1999) 5517 adat.
3. Bura László: Szatmári szólások és közmondások. (BL, 1987) 2312 adat.
4. Sándor Mihályné Nagy Gabriella: Székely közmondások. (SNG, 1990) 1081 adat.
5. Csűry Bálint: (Közmondások a Szamosháton) (CsB, 1935–36) 1008 adat.
6. Zsigmond József: Közmondások és szólások (Magyarón) (ZsJ, 1996) 671 adat.
7. Kónya Samu: Közmondások, szólások (Háromszéken) (KS, 1957) 605 adat.
8. Fülöp Alajos: (Erdélyi közmondások, szólások) (FA, 1888) 390 adat.
9. Apácai Bölöni Sándor: Közmondások, szólások (Arad m.) (ABS, 1997) 361 adat.
10. Szent-Páli István: Adagia in M. Transylvaniae Principatu ... (SzP, 1795) 350 adat.
11. László Géza: Zilahi szólások, közmondások. (LG, 1899) 311 adat.
12. Seres András: Közmondások, szólások (a Barcaságon) (SA, 1984) 257 adat.
13. Horváth István: Közmondások, szólások (Magyarózdón) (HI, 1971, 1980) 259 adat.
14. Viski Károly: Közmondások, szólások, hasonlatok (Tordán) (VK, 1906) 212 adat.
15. Wichmann Yrjö: Sprichwörter, Phrasen (des moldauer ...) (WY, 1936) 179 adat.
16. Kovács Ferenc: Közmondások (Kisiratoson) (KF, 1958) 157 adat.
17. Zilahy József: Közmondások, szólások (Maros-Tordában). (Nyr. 1896–1897) 150 adat.

ABS – *Apácai Bölöni Sándor*: Közmondások, szólások (Arad megyében). – In: *Apácai Bölöni Sándor*: Cú, vénasszony bábája. Arad megyei népmesék és közmondások, szólások. Kálmány Lajos Közművelődési Egyesület, Pécska 1997. 133–166, 175–179. – 361 adat.

ÁZ – *Ábrám Zoltán*: Szólások, közmondások (Szentegyházán) – In: *Ábrám Zoltán*: Szentegyháza. A helység múltja és jelene. Editura Juventus Kiadó (Kolozsvár) 1998. 323–325. – 38 adat.

BCs – Nagygalambfalván leggyakrabban használt közmondások. In: *Beke Pál–Csiki Margit–Kányádi Sándor–Nagy Gábor* (szerk.): Első nagygalambfalvi kalendárium '92. – Infopress, Székelyudvarhely 1991. 92. – 36 adat.

BD – *Baranyai Decsi János* (Ioannes Decius Baronius): Adagiorvm Graecolatino vngaricorvm Chiliades quinque, ex Des. Erasmo, Hadriano Iunio, Ioanne Alexandro (Brassicano) Cognato Gilberto et alijs optimis ... paroemiographis excerptae, ac Vngaricis prouerbiis quoad eius fieri potuit, translatae ... Iacobus Klöß, Bartphae 1598. (18) + (1–127)+128–424 + 2 l. (RMNy 815) – 4827 magyar adat, köztük kb. 900 közmondás, szólás.

BES – *Benedek Elek–Sebesi Jób*: Közmondások és sajátos szólásmódok (Udvarhely, Háromszék) – In: *Kriza János–Orbán Balázs–Benedek Elek, Sebesi Jób* (szerk.): Székelyföldi gyűjtés. (Magyar Népkeletési Gyűjtemény III. kötet. Athenaeum RT, Budapest 1882. 299–316.

BL – *Bura László*: Szatmári szólások és közmondások. (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 35.) ELTE-MTA, Budapest 1987. 147 l. – 2312 adat.

CsB – *Csúry Bálint*: Szamosháti Szótár 1–2. kötet. – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest 1935–1936. 573+ 480 l. – 1008 közmondás + szólások.

FA – *Fülöp Alajos*: Aksziómák, az az velős mondatok, példaszólások, emlékkersek és jelmondatok gyűjteménye latin és magyar nyelven. Papp és Ferdinánd, Püspöki Lyceum Nyomda, Gyulafehérvárott, 1888. 352+3 l. – 2171 tétel, 390 magyar közmondás.

GI – *Gencsy István*: Közmondások, szólásmódok, hasonlatok (a gyergyói nyelvjárásban) – In: *Szűcs István–Gencsy István*: Nyelvjárási tanulmányok III. (Nyelvészeti Füzetek 20.) Athenaeum RT, Budapest 1905. 62. – 25 adat.

HI – *Horváth István*: Közmondások, szólások (Magyarózdón). – In: *Horváth István*: Magyarózdai toronyalja. Dacia, Kolozsvár 1971. 287–295. – Második, bővített kiadás: Magyarózdai toronyalja. Írói falurajz egy erdélyi magyar faluról. Magyar Helikon, Budapest 1980. 339–351. – 159+100 adat.

JR – *Jakab Rozália*: Közmondások, szólások (Farkaslakán). – In: *Jakab Rozália*: Nálunk a harangszó elszáll a határig. Népelet és néphagyomány Farkaslakán. (szerk.: Dávid Gyula) – Tamási Áron Alapítvány, Budapest – Polis Könyvkiadó, Kolozsvár 1998. 134–136. – 75 adat.

KF – *Kovács Ferenc*: Közmondások (Kisiratoson) – In: *Kovács Ferenc*: Iratosi kertek alatt. Kisiratosi népköltészet. (szerk.: Faragó József) – Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest 1958. 213–219. – 157 adat.

KJ – *Kriza János*: Szólásmódok. Közmondások. – In: *Kriza János*: Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény. Első kötet, Stein János, Muz. Egyleti könyvtáros bizománya, Kolozsvártt 1863. 355–383.

KS – *Konsza Samu*: Közmondások, szólások (Háromszéken). – In: *Konsza Samu*: Háromszéki népköltészet. (szerk.: Faragó József) – Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Marosvásárhely (1957) 485–501. (871–1475, sorszám) – 605 adat.

LG – *László Géza*: Példabeszédek, közmondások Zilahról. – *Magyar Nyelvőr* 28, 331–333, 374–380. (1899) – 311 adat.

LL – *Lőrincz Ilona–Lőrincz József*: Székelydályai közmondások. – *Cîntarea României* 1986. 6. szám, 59. – 30 adat.

OK – *Olosz Katalin*: Közmondások, szólások (Magyargyerőmonostoron). – In: *Olosz Katalin*: Magyargyerőmonostori népköltészet. – Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest 1969. 237–238. (396–468. sorszám) – 73 adat.

PGy-1. *Paczolay Gyula*: Baranyai Decsi János néhány közmondása erdélyi gyűjteményekben. – In: *Deáky Zita* (szerk.): Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára. (A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 8.) – Győrffy István Néprajzi Egyesület, Budapest 2002. 214–239.

PGy-2. *Paczolay Gyula*: Az első magyar közmondásgyűjtemény és szerzője Baranyai Decsi Csimor János. – *Ethnica* (Debrecen) 3. évf. 3. szám 81–90. (2001) — Baranyai Decsi Csimor János, a szóláskutató. – Erdélyi Múzeum (Kolozsvár) 63. évf., 3–4. szám 12–27. (2001)

PGy-3. *Paczolay Gyula*: Szent-Páli István erdélyi magyar közmondás-gyűjteménye. – Erdélyi Múzeum (Kolozsvár) 64. évf 1–2.szám 1–24. (2002)

PGy-4. *Paczolay Gyula*: Északi csángómagyar közmondások és kifejezések. Yrjö Wichmann gyűjtése: 1906–1907. – Erdélyi Múzeum 65. évf. (2003) (Sajtó alatt)

SA – *Seres András*: Közmondások, szólások (a Barcaságon) – In: *Seres András*: Barcasági magyar népköltészet és népszokások. (szerk.: Keszeg Vilmos) – Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1984. 313–318. (677–933 sorszámok) – 257 adat.

SNG – *Sándor Mihályné Nagy Gabriella*: Székely közmondások. ELTE – MTA (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 44.) Budapest 1984. 48 l. – 1081 adat.

SzP – *Szent-Páli István* (Stephanus). Adagia in M. Transylvaniae Principatu inter Hungaros vigentia, eaque Hungarico-Latina – In: Grammatica Hungarica naturali methodo latio sermone concinnata et in usum linguam Hungaricam discentium per Stephanum Szent-Páli, liberae regiaeque civitatis Albae Carolinensis senatorem luci publicae tradita – Sumptibus Authoris, Typis Martini Hochmeister, Typographi et Bibliopolae. – Cibinii 1795. 283–305. – 350 sorszámozott tétel.

SzTA – *Szabó T(örpényi) Attila*: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I–XI. kötet. – I–IV. kötet: Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1978–1984, V–VIII. kötet: Akadémiai Kiadó – Kriterion Könyvkiadó 1993–1996 – IX–XI. kötet: Akadémiai Kiadó, Budapest – Erdélyi Múzeum Egyesület Könyvkiadója (Kolozsvár) 1997–2002. (A szólások száma az egyes kötetekben a szerkesztőség adatai szerint: I: 67, II: 91, III: 204, IV: 289, V: 301, VI: 346: VII: 341, VIII: 302, IX: 319, X: 194, XI: 353.)

TI – *Tamás Irén*: Népryelvi hagyományok Szováton. – Művelődés 32. évf. 9.szám 33–35. (1979.szept.)

VG-1. – *Vöő Gabriella*: Igaz ember igazat szól. Közmondások a romániai magyar folklórból. – Kriterion Könyvkiadó 1989, București 316 l. – 5662 közmondás-típus variánsokkal, gyakorisági adatokkal, a gyűjtés helyének feltüntetése nélkül.

VG-2 – *Vöő Gabriella*: Szaván fogjuk. Erdélyi magyar szólások. – Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely 1999. 372 l. – 5517 szólás-típus variánsokkal. (Az Erdélyben közismerteket (ism.) jelzi, a kevésbé ismeretknél feltünteteti a gyűjtés helyét.)

VK – *Viski Károly*: Közmondások, szólások, hasonlatok (Tordán). – In: Viski Károly: A tordai nyelvjárás. (Nyelvészeti Füzetek 32.) Athenaeum, Budapest 1906. 37–38. – 212 adat.

WY – *Wichmann, Yrjö*: Sprichwörter, Phrasen (des moldauer Csángódialektes) – In: Wichmann, Yrjö: Wörterbuch des ungarischen moldauer Nordcsángó und des hétfaluer Csángódialektes nebst grammatikalischen Aufzeichnungen aus dem Nordcsángódialekt. (Red.: Bálint Csűry, Artturi Kannisto) (Lexica Societatis Fenno-Ugricae IV.) – Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1936. 201–211. – 179 fonetikusán leírt adat német fordítással.

Zsj – *Zsigmond József*: Közmondások és szólások (Magyarón) – In: Zsigmond József – Palkó Antal: Magyaró néphagyományaiból. Szemelvények. – Mentor Kiadó, Marosvásárhely 1996. 97–116. – 671 adat + jegyzetek.

A KÖTETBEN ELŐFORDULÓ RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- Adams = ADAMS, H[erbert] M[ayow]: *Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501–1600 in Cambridge libraries*. I–II. Cambridge, 1967. Reprint. Cambridge, 1990.
- BMC = *British Museum, London. Catalogue of books printed in the XV. century now in the British Museum*. I–X. London, 1908–1971.
- BNH Cat. = SOLTÉSZ Erzsébet – VELENCZEI Katalin – W. SALGÓ Ágnes: *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae*. I–III. Budapest, 1990.
- BRV = BIANU, Joan – HODOȘ, Nerva (SIMONESCU, Dan): *Bibliografia românească veche*. I–VI. București, 1898–1944.
- BSB-Ink = *Bayerische Staatsbibliothek, München. Inkunabelkatalog*. Red. Elmarc HERTRICH – Günter MAYER. I–V. Wiesbaden, 1988–2000.
- Čaplovič = ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliografia tlači vydaných na Slovensku do roku 1700*. I–II. Martin, 1972.
- CCSL = *Corpus Christianorum, Series Latina*. Turnhout, 1953–
- CIH = *Catalogus inculabulorum, quae in bibliothecis Hungariae asservantur*. Ed. Géza SAJÓ et Erzsébet SOLTÉSZ. I–II. Budapest, 1970.
- CNC EDIT = *Instituto Centrale per il Catalogo Unico, Censimento delle Edizioni Italiane del XVI. Secolo* (adatbázis)

- Copinger = COPINGER, W[alter] A[rthur]: *Supplement to Hain's Repertorium bibliographicum. Part I. Corrections and additions.* [New ed.] Berlin, 1926.
- EDIT 16 = *Le Edizioni Italiane del XVI. Secolo.* Vol. I-IV. Roma, 1990-1996.
- Estreicher = ESTREICHER, Karol: *Bibliografia Polska. Polnische Bibliographie. Część III. Stolecie XV-XVIII.* Tom 1-22. *Ogólnego zbioru tom 12-33.* Kraków, 1891-1939. Reprint. New York, 1964-1965.
- GW = *Gesamtkatalog der Wiegendrucke.* I-X/1. A - Hierocles. Leipzig-Berlin-Stuttgart, 1925-2000.
- Hain = HAIN, [Ludwig]: *Repertorium bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum 1500 typis expressi ... recensentur.* I-IV. Stuttgartiae - Lutetiae Parisiorum, 1826-1838.
- HC = HAIN + COPINGER
- IISTC = *Illustrated Incunable Short-Title Catalogue.* (adatbázis) Primary Source Media in Cooperation with British Library
- Index Aur. = *Index Aureliensis. Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum.* I-XI. Baden-Baden, 1962-1996.
- ISTC = *The British Library Incunabula Short-Title Catalogue* (adatbázis) London
- Jöcher = JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon.* I-IV. Leipzig, 1750-1751.
- Knihopis = *Knihopis českých a slovenských tisků. 1501-1800.* I-IX. Praha, 1939-1967.

- LK = Leuveni Kódex
- Minárik = MINÁRIK, Jozef: *Renesančna a humanistická literatúra svetová, česká, slovenská*. Bratislava, 1982.
- Mišianik = MIŠIANIK, Ján: *Antológia sterššej slovenskejs literatúry*. Bratislava, 1981.
- Pellechet = PELLECHET, M[arie]: *Catalogue général des incunables des bibliothèques publiques de France*. I–III. Paris, 1897–1909.
- Petrik = PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. 1–4. köt. Budapest, 1880–1885. – *Pótlások*. 5–8. köt. Budapest, 1971–1991.
- PL = MIGNE, J[acques]-P[aul]: *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. Paris, 1844–1865.
- RMK I = SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. I. köt. (1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok)* Budapest, 1879.
- RMK II = SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. II. köt. (1473–1711. megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok.)* Budapest, 1885.
- RMK III = SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár. III. köt. (Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok.)* 1–2. r. Budapest, 1896–1898. – *Pótlások, kiegészítések, javítások. Muta-tó–Függelék*. Összeállította DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma. 1–5. Budapest, 1990–1996.
- RMNy = *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600*. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István és KELECSÉNYI Ákos munkája. Budapest, 1973. – 1601–1635. Szerk.: HERVAY Ferenc. Budapest, 1984. – 1636–1655. Szerk.: HELTAI János. Budapest, 2000.

VD 16 = *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*. Hrsg. von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. Red. Irmgard BEZZEL. I. Abteilung. *Verfasser – Körperschaften – Anonyma*. Bd. 1–22. Stuttgart, 1983–1995. II. Abteilung. *Register der Herausgeber, Kommentatoren, Übersetzer und literarischen Beiträgern*. Bd. 1–2. Stuttgart, 1997. III. Abteilung. *Register der Druckorte, Drucker, Verleger und Erscheinungsjahre*. Stuttgart, 2000.

TARTALOM

Ad multos annos! Congratulationes

Peter AMELUNG, Stuttgart	9
BITSKEY István, Debrecen	11
Elly COCKX-INDESTEGE, Dilbeek, Belgien	12
Severin CORSTEN, Bonn-Bad Godesberg	13
CSAPODI Csaba, Budapest	14
CSÁKY S. Pirooska, Újvidék	15
Claudia FABIAN, München	18
Eva FRIMMOVÁ, Bratislava	20
Theodor GRAFF, Graz	24
Karl-Heinz JÜGELT, Rostock	25
KESZTYÜS Tibor, Göttingen	27
Klára KOMOROVÁ – Helena SAKTOROVÁ, Martin	29
Ulrich KOPP, Wolfenbüttel	31
Hans-Joachim KOPPITZ, Mainz	32
Alexander KRISCHAN, Wien	34
Claudia LEONCINI, Roma	36
Gisela MÖNCKE, München	37
RÓZSA György, Budapest	39
Ennio SANDAL, Verona	41
Anneliese SCHMIDT, Icking bei München	43
Josef SEETHALER, Wien	44
Jozef ŠIMONČIČ, Trnava	47
Jan SLASKI, Padova – Venezia	48
Sabine SOLF, Wolfenbüttel	50
James E. WALSH, Cambridge (U.S.A.)	51

Borsa Gedeon könyvtörténeti vállalkozásai

JAKÓ Zsigmond (Koloosvár)	
A Régi Magyarország Nyomtatványok	
és Románia retrospektív nemzeti bibliográfiájának	
problémája	55
KULCSÁR Péter	
Borsa Gedeon és a régi nyomtatványok	65

Paul RAABE (Wolfenbüttel – Halle)	
Die Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel – eine Quelle zur ungarischen Kulturgeschichte	69
Gernot NUSSBÄCHER (Brassó)	
Der Beitrag von Gedeon Borsa zur Honterus-Forschung	77
KÄFER István	
A magyar–szlovák szellemi összefüggés-rendszer értelmezési lehetőségei	83
V. ECSÉDY Judit	
Nyomdai cifrák 16. századi hazai nyomtatványainkban	93
MONOK István	
A 16. századi erdélyi nyomdászok szöveghagyományozó tevékenysége	107
KLINDA Mária	
A Piarista Központi Könyvtár ősnymtatványai	117
VELENCZEI Katalin	
A székesfehérvári Püspöki Könyvtár 16. századi nyomtatványairól	125
BENE Sándorné	
A budapesti Egyetemi Könyvtár vetustissima-gyűjteménye közelről	141
BÁNYI Szilvia	
Clavis typographorum regionis Carpathicae 1473–1948	151

Borsa Gedeon köszöntésére készült tanulmányok

VIZKELETY András	
A Leuveni Kódex két <i>Martinus de Troppau</i> -sermója és nyomtatott variánsuk 1487-ből	163
HERVAY F. Levente	
A ciszterciek és könyveik a 12–16. században	175
ROZSONDAI Marianne	
Johann Rynmann (1460–1523), a könyvkereskedő és kiadó, és vele kapcsolatos augsburgi könyvkötések	181
Hendrik D.L. VERVLIT (Antwerpen)	
The printing types of the young Robert I Estienne 1526–1530	191

Jan PYROŽIŃSKI (Kraków)	
Export polnisher Bücher nach Westeuropa im 16. Jahrhundert im Lichte der damaligen Buchhandelskataloge und der Bibliographien	197
BORDA Lajos	
Johannes Carion <i>Almanachja</i> . Egy ismeretlen hamburgi nyomtatvány	209
BALÁZS Mihály – KÁLDOS János	
Karádi Pál nyomdája	215
KÓSZEGHY Péter	
Az aenigmatikus aenigma	229
P. VÁSÁRHELYI Judit	
Adalék Mantskovit Bálint és Káldi György közös forrásához	233
H. HUBERT Gabriella	
Diósi Gergely, kolozsvári versszerző deák	239
Ferenc POSTMA (Amsterdam)	
Einige gedruckte Spuren der <i>Peregrinatio Hungarica</i> aus Herborn – Die Übungsdisputationen von Georgius P. Onadi und Petrus B. Pécsváradi (1620)	245
HELTAI János	
Halotti prédikációk ifjú Kassai István és idősebb Kassai István felesége, Viczei Anna fölött (Gyulafehérvár 1641.) – RMNy S 1884A	257
NÉMETH S. Katalin	
<i>A Magyar Simplicissimus</i> forráskérdéséhez	267
FONT Zsuzsa – KESERŰ Bálint	
Kezdeményezések váradalmas és kegyességi irodalom fordítására, kiadására (1630–1730)	277
PERGER Péter	
A kolozsvári unitárius egyház nyomdájáról való számvetés ...	289
PAVERCSIK Ilona	
Nyomdászok imádságai	305
DÖRNYEI Sándor	
Egy kis hungarika-csokor	321
SZELESTEI N. László	
Könyvvizsgálás Mária Terézia korában	331

W. SALGÓ Ágnes	
Lappangó értékek	343
UJVÁRY Gábor	
A magyar tudomány otthona Berlinben. A berlini egyetem	
Magyar Intézete és könyvtára 1916–1945	363
PACZOLAY Gyula	
Erdélyi közmondásgyűjtések nyomtatott forrásokban	379
A kötetben előforduló rövidítések jegyzéke	387
Tartalom	391
Inhalt	395

INHALT

Ad multos annos! Congratulationes

Peter AMELUNG, Stuttgart	9
BITSKEY István, Debrecen	11
Elly COCKX-INDESTEGE, Dilbeek, Belgien	12
Severin CORSTEN, Bonn-Bad Godesberg	13
CSAPODI Csaba, Budapest	14
CSÁKY S. Piroška, Újvidék	15
Claudia FABIAN, München	18
Eva FRIMMOVÁ, Bratislava	20
Theodor GRAFF, Graz	24
Karl-Heinz JÜGELT, Rostock	25
KESZTYÜS Tibor, Göttingen	27
Klára KOMOROVÁ – Helena SAKTOROVÁ, Martin	29
Ulrich KOPP, Wolfenbüttel	31
Hans-Joachim KOPPITZ, Mainz	32
Alexander KRISCHAN, Wien	34
Claudia LEONCINI, Roma	36
Gisela MÖNCKE, München	37
RÓZSA György, Budapest	39
Ennio SANDAL, Verona	41
Anneliese SCHMIDT, Icking bei München	43
Josef SEETHALER, Wien	44
Jozef ŠIMONČIČ, Trnava	47
Jan SLASKI, Padova – Venezia	48
Sabine SOLF, Wolfenbüttel	50
James E. WALSH, Cambridge (U.S.A.)	51

Buchgeschichtliche Unternehmen von Gedeon Borsa

JAKÓ Zsigmond (Klausenburg)	
Die Alten Ungarländischen Drucke und die Problematik der retrospektiven Nationalbibliographie von Rumänien	55
KULCSÁR Péter	
Gedeon Borsa und die alten Drucke	65

RAABE, Paul (Wolfenbüttel – Halle)	
Die Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel – eine Quelle zur ungarischen Kulturgeschichte	69
Gernot NUSSBÄCHER (Kronstadt)	
Der Beitrag von Gedeon Borsa zur Honterus-Forschung	77
KÄFER István	
Erklärungsmöglichkeiten des ungarisch–slowakischen geistigen Beziehungssystems	83
V. ECSEDY Judit	
Röslein in unseren ungarländischen Druckwerken des 16. Jahrhunderts	93
MONOK István	
Die textüberliefernde Tätigkeit der siebenbürgischen Drucker im 16. Jahrhundert	107
KLINDA Mária	
Die Wiegendrucke in der Zentralbibliothek der Budapester Piaristen	117
VELENCZEI Katalin	
Über die Drucke aus dem 16. Jahrhundert der Bischöflichen Bibliothek von Székesfehérvár	125
BENE Sándorné	
Die Vetustissima-Sammlung der Budapester Universitätsbibliothek	141
BÁNFI Szilvia	
Clavis typographorum regionis Carpathicae 1473–1948	151

Aufsätze aus dem Anlass des 80-sten Geburtstag von Gedeon Borsa

VIZKELETY András	
Zwei Martinus de Toppau's Sermones im Leuener Kodex und ihre gedruckten Variante aus 1487	163
HERVAY F. Levente	
Die Zisterzienser und ihre Bücher in den 12–16. Jahrhunderten	175
ROZSONDAI Marianne	
Johann Rynmann (1460–1523), der Buchhändler und Verleger und die Augsburger Bucheinbände	181

Hendrik D.L. VERVLIET (Antwerpen)	
The printing types of the young Robert I Estienne 1526–1530	191
Jan PYROŽIŃSKI (Kraków)	
Export polnischer Bücher nach Westeuropa im 16. Jahrhundert im Lichte der damaligen Buchhandelskataloge und der Bibliographien	197
BORDA Lajos	
<i>Almanach</i> von Johannes Carion. Ein unbekannter Druck aus Hamburg	209
BALÁZS Mihály – KÁLDOS János	
Die Typographie von Pál Karádi	215
KÓSZEGHY Péter	
Das aenigmatische Aenigma	229
P. VÁSÁRHELYI Judit	
Beitrag zur gemeinsamen Quelle von Valentin Mantskovit und Georg Káldi	233
H. HUBERT Gabriella	
Gergely Diósi, der Gedichtschreiber von Klausenburg	239
Ferenc POSTMA (Amsterdam)	
Einige gedruckte Spuren der <i>Peregrinatio Hungarica</i> aus Herborn – Die Übungsdisputationen von Georgius P. Onadi und Petrus B. Pécsváradi (1620)	245
HELTAI János	
Leichenpredigte über István Kassai, jun. und Frau Anna Viczei, Gemahlin von István Kassai sen. (Gyulafehérvár 1641.) – RMNy S 1884A	257
NÉMETH S. Katalin	
Zur Quellenfrage des <i>Ungarischen Simplicissimus</i>	267
FONT Zsuzsa – KESERŰ Bálint	
Übersetzung und Herausgabe von Prophetien sowie Frömmigkeitsschriften – Pläne, Teilergebnisse in Ungarn-Siebenbürgen cca. 1630–1730.	277
PERGER Péter	
Verrechnung über die Druckerei der Klausenburger Unitarischen Kirche	289

PAVERCSIK Ilona	
Drucker' Gebete	305
DÖRNYEI Sándor	
Ein Hungarica-Sträusschen	321
SZELESTEI N. László	
Bücherrevision in der Zeit von Maria Theresia	331
W. SALGÓ Ágnes	
Versteckte Werte	343
UJVÁRY Gábor	
Das Heim der ungarischen Wissenschaft in Berlin.	
Das Ungarische Institut und seine Bibliothek	
der Universität in Berlin 1916-1945	363
PACZOLAY Gyula	
Siebenbürgische Sprichwortsammlungen in gedruckten	
Quellen	379
Verkürzungen	387
Tartalom	391
Inhalt	395

9488/03

Készült az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi
Nyomtatványok Bibliográfiai Szerkesztőségében

Lektorálta: DÖRNYEI Sándor
Szerkesztette: P. VÁSÁRHELYI Judit

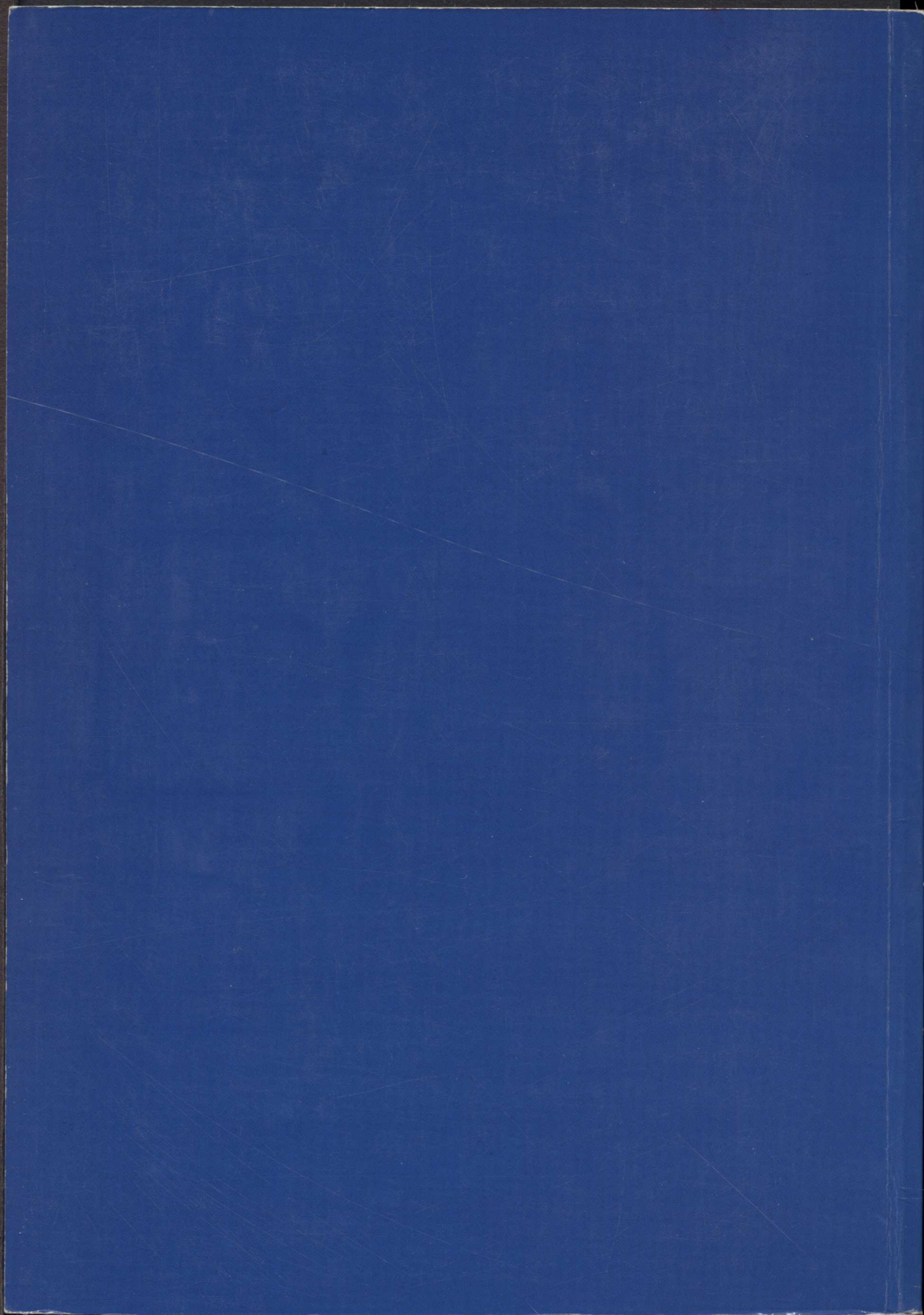
Az ünnepelt képét JECKEL Ferenc festette

Számítógépes szerkesztés: KOVÁCS Zsuzsanna
Képdigitalizálás: KÁLDOS János

Nyomdai előkészítés: TESZÁR Edit
Nyomdai munkák: AKAPRINT Kft.

ISBN 963 200 467 1

Országos Széchényi Könyvtár, 2003
© A szerzők

Fata libelli